

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

Az alapítás éve
1888

E számunk a

Nemzeti Kulturális Alap támogatásával jelent meg

128. ÉVFOLYAM

BUDAPEST

2015. 1. SZÁM

A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM FOLYÓIRATA

É SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Bácsatyai Dániel, PhD-hallgató, (PPKE BTK Történettudományi Doktori Iskola); *Bagi Zoltán Péter*, PhD, főlevéltáros (MNL Csongrád Megyei Levéltára); *Csákvári Kristóf*, tudományos munkatárs (Hadtörténeti Térképtár); *Csicsely János*; *Demmel József*, PhD, tudományos munkatárs (Országos Szlovák Önkormányzat Kutatóintézete); *Dombrády Lóránd*, az MTA doktora; *Farkas Csaba*, egyetemi hallgató (ELTE BTK); *Fedinec Csilla*, PhD, tudományos főmunkatárs (MTA TK); *Kaiser Ferenc*, PhD, egyetemi docens (NKE Hadtudományi és Honvédtisztképző Kar); *Kemény Krisztián*, levéltáros (Hadtörténelmi Levéltár); *Kármán Gábor*, PhD, tudományos munkatárs (MTA BTK); *Kincses Katalin Mária*, kandidátus, felelős szerkesztő (Hadtörténelmi Közlemények); *Krantzieritz Károly*, PhD-hallgató (NKE Hadtudományi és Honvédtisztképző Kar); *Hausner Gábor*, PhD, alezredes, főszerkesztő (Hadtörténelmi Közlemények); *Mátyás Botond*, PhD-hallgató (PTE BTK); *Pete László*, PhD, egyetemi oktató (DE BTK); *Polgár Balázs*, régész-történész (Hadtörténeti Múzeum); *Pollmann Ferenc*, PhD, tudományos munkatárs (Hadtörténeti Intézet); *Prohászka László*, művészeti író; *Reszegi Zsolt*, PhD, levéltáros (Hadtörténelmi Levéltár); *Ribi András*, egyetemi hallgató (ELTE BTK); *Solymosi József*, PhD, levéltáros (Hadtörténelmi Levéltár); *Süli Attila*, PhD, őrnagy, tudományos munkatárs (Hadtörténeti Intézet); *Szabados János*, PhD-hallgató (Szegedi Egyetem, Történettudományi Doktori Iskola); *B. Szabó János*, tudományos munkatárs (Budapesti Történeti Múzeum); *Torma Béla Gyula*, ny. ezredes; *Tőser Márton*, PhD; *Tulipán Éva*, PhD, tudományos munkatárs (Hadtörténeti Intézet); *Vatai Gábor*, PhD-hallgató (Szegedi Egyetem, Történettudományi Doktori Iskola); *Veszprémy László*, az MTA doktora, alezredes, igazgató (Hadtörténeti Intézet); *Virovecz Nándor* PhD-hallgató (ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola)

Az abstractokat *Bognár Katalin*, a tartalomjegyzékeket *Bognár Katalin* (angol), *Márkus Andrea* (francia), *Zachar Viktor Kristóf* (német) és *Cinkóczi Botondné* (orosz) fordította.

A Szerkesztőség kéziratot nem őriz meg és nem küld vissza!

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

A Hadtörténeti Intézet és Múzeum folyóirata

Az MTA IX. Osztály Hadtudományi Bizottsága által „A” kategóriába sorolt, referált folyóirat

Főszerkesztő: *Hausner Gábor*
Felelős szerkesztő: *Kincses Katalin Mária*
Szerkesztő: *Schubert Katalin*
A Szemle rovat vezetője: *Tulipán Éva*

Szerkesztőbizottság:

Balla Tibor, *Bona Gábor*, *Bonhardt Attila*, *Czigány István*, *Csikány Tamás*, *Dombrády Lóránd*, *Hermann Róbert* (a szerkesztőbizottság elnöke), *Horváth Miklós*, *Kedves Gyula*, *Kovács Vilmos*, *Lenkefi Ferenc*, *Markó György*, *Pálffy Géza*, *Pollmann Ferenc*, *M. Szabó Miklós*, *Szakály Sándor*, *Székely György*, *Tóth Ferenc*, *Urbán Aladár*, *Varga J. János*, *Veszprémy László*

Tanácsadó testület:

Ágoston Gábor, *Erwin A. Schmidl*, *Vladimír Segeš*, *Hajdu Tibor*, *Okváth Imre*

Kiadja: a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum

A kiadásért felel: a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum parancsnoka

Szerkesztőség és kiadóhivatal:

1014 Budapest I., Kapisztrán tér 2–4. Postacím: Budapest, Pf. 7., 1250
Telefon: 325-16-44, 325-16-45, Fax: 325-16-04, e-mail: hkszerk@gmail.com
Megjelenik negyedévenként. Előfizetési díj: egy évre 4000,- Ft, negyedévre 1000,- Ft

Előfizetésben terjeszti:

a Magyar Posta Zrt. Hírlap Üzletág. Előfizethető közvetlenül a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján, Budapesten a Hírlap Ügyfélszolgálati Irodákban és a Hírlapterjesztési Központban (1089 Budapest VIII., Orczy tér 1., postacím: 1900 Budapest, tel.: 06-1-477-64-06).

További információ: 06-80-444-444; hirlapelofizetes@posta.hu

Egyes példányok megvásárolhatók a nagyobb budapesti és vidéki hírlapüzletekben

TANULMÁNYOK

VESZPRÉMY LÁSZLÓ – TORMA BÉLA GYULA

A LECH MEZEI CSATÁHOZ VEZETŐ ÚT. MAGYAR KALANDOZÓK NÉMET FÖLDÖN 954-BEN*

The road to the Battle of Lechfeld. Hungarian invaders in German lands in 954

The paper locates the Hungarian incursion of the year 954 in the events of the German civil war of the years 953 and 954. As for the year 954, three dates are known (that of crossing the Rhine, reaching Worms, Lobbes, and Cambrai). If these data are compared with the date of 6 February, a turning point in the fighting, we are offered an opportunity to model the marching speed of the Hungarians. We are given no substantive answer to the question which of the opposing sides asked the Hungarians' help. It is probable though that the princes revolting against Otto I called them. It is certain that the rebels bribed the arriving Hungarians and lead them to Lotharingia very quickly. Oddly enough they did not spend much time in Lotharingia, they had very little time to attack the monasteries. It is quite probable that there is a connection between the rebels signing an armistice in spring (which they could not have foreseen when they called the Hungarians) and our ancestors not intervening in the fighting. One of the reasons behind this might have been the political culture different from the Italian one, stopping pagan auxiliary troops being deployed against Christians.

Earlier scholars have already noticed the chronological contradiction between the Hungarians' sending an envoy in 955 and the starting of the Hungarian incursion; and different, many times far-fetched explanations were born to resolve this contradiction. The paper's conclusions give the probable explanation that the envoy was sent as early as summer 954, a date when the Hungarians, exploiting their new victories, could extort presents from the German ruler.

Keywords: Hungarian incursions, German civil war 953–954, Bulcsú, German King Otto I, Hungarian military history tenth century, Lotaringia

A magyar kalandozások megítélésének hagyományosan egyik legvitatottabb pontja a harci cselekmények korabeli politikai és diplomáciai történések sorába való beillesztése. Azzal ma már szinte minden történész számol, hogy kisebb vagy nagyobb mértékben a hadjáratok előkészítése és lebonyolítása során figyelemmel kell lenni diplomáciai vonatkozásokra, még ha az elméletet felvető Bogyay Tamás, majd azt monografikusan kifejtő Vajay Szabolcs idejében mindez még szokatlanul is hangzott.¹ Ennek bizonyítása azonban egyfelől a forrásadottságok, másfelől a pogányokkal való tárgyalás, „lepaktálás” legkevésbé sem szalonképes volta miatt igen nehéz. Vagy éppen ellenkezőleg, ha ilyen emlegetnek,

* A tanulmány első fele *Veszprémy László* munkája, és a Balassi Intézet Collegium Hungaricum 2013-as pályázata segítségével készült. Annak egy korai, rövid változata elhangzott a Székely György tiszteletére rendezett konferencián 2014 februárjában az ELTÉ-n Budapesten: A 954. évi kalandozás háttere és forrásai címmel.

¹ *Bogyay* 1955.; *Vajay* 1968.

akkor az a rágalmozó befektetés lehetősége miatt semmivel sem megnyugtatóbb. Ebben a vonatkozásban az itáliai és bizánci kapcsolatokban a magyarok megfizetett segédcsapatként való felhasználása számos esetben bizonyítható, sőt Berengárral kapcsolatban tudjuk, hogy a 921. év utolsó hónapjaiban Brescia mellett politikai ellenfelei elfogására – nyilván vezetővel – „címre” küldte a magyarokat, akik a feladatot pontosan végre is hajtották.² Ám éppen a nyugat-európai eseteket borítja a legtöbb a homály. Ezeknél maga Vajay is a legtöbbször csak következtetni tudott katonai-diplomáciai kapcsolatok meglétére, igaz, könyvében csak 933-ig követte nyomon az eseményeket. Kristó Gyula nagy összefoglalójában pedig, némileg vitatkozva és relativizálva Vajay eredményeit, érthetően nem tért ki ezekre a vonatkozásokra.³ Ugyanakkor a német szakirodalom már Rudolf Köpke és Ernst Dümmler 1876-os kézikönyve óta játszik a gondolattal,⁴ hogy 954-ben a 951-et követő többéves szünet után a magyarok nem véletlenül törtek be Bajorországba, hanem hívták őket, majd a magyarokkal való kollaboráció kérdésének az utóbbi évtizedekben szentelnek egyre nagyobb figyelmet.

Német viszonylatban a helyzet éppen a 953–955 közötti években változik meg, amikor konkrét forrásaink vannak a legmagasabb szinten történő kapcsolatfelvétellel, illetve az erre vonatkozó vád tagadásáról. A magyarokkal nem kisebb személyek kerülnek kapcsolatba, még ha nem is közvetlenül vagy személyesen, mint a lotaringiai herceg, támogatójuk a bajor trónkövetelő, a salzburgi érsek, végül maga a német király. A névsor is mutatja, hogy a németföldi belpolitikában példátlan feszültségek halmozódtak fel, ami átmenetileg a magyarok felértékelődéséhez vezetett. A korábban egyébként jól és hatékonyan működő felderítő rendszerük ellenére sem tudták követni az események sodrását és azok valóban váratlan fordulatait. Ha így lett volna, még 954-ben nagyobb akcióra vállalkoztak volna, majd 955-ben nyilván nem ostromolják olyan hosszasan Augsburgot, miközben nyilván – vélt – szövetségeseik jelentkezésére, vagy éppen potenciális ellenfeleik – de nem a birodalmi sereg – odaérkezésére vártak.⁵ Erőiket bátran megosztották, amit támogat Balogh László megfigyelése, miszerint 954-hez kapcsolódóan egy kései muszlim forrás egy magyar seregettestet, vagyis kalandozó csapatot említ a bizánci haderő részeként egy, a Bizánci Birodalom keleti peremén lezajlott ütközet kapcsán.⁶

Talán arra gondoltak, hogy az előző év imponáló pusztításai után nem mernek velük szembe szállni, s ott tudják folytatni, ahol az elmúlt esztendőben abbahagyták? 955-ben, ha az események részleteit nem is, súlyát azonban érzékelhették, hiszen feltűnő nagy szám-

² Veszprémy 2014. Az itáliai viszonyokra lásd: RI I,3,2 №. 1372. In: Regesta Imperii Online, URI: http://www.regesta-imperii.de/id/0921-11-00_1_0_1_3_2_1383_1372 (A letöltés időpontja: 2013. július 9.); Kristó 1980. 252. o.

³ Kristó Gyula joggal teszi szövé Vajay Szabolcs néhány túlzó következtetését, aki pl. már a 910-es években lehetségesnek tartja a bajor–magyar dinasztikus kapcsolatot. Kristó 1980. 326–331. o.

⁴ Köpke – Dümmler 1876.

⁵ Bár meglehet, hogy Augsburg kiválasztásakor szerepet játszhattak a 954-es tapasztalatok. Úgy tűnik, hogy Ulrich 954-ben, talán a város falainak rossz állapota miatt nem vállalkozott a város védelmére a lázadókkal szemben. Bachrach 2012. 208. o. Ha így volt, akkor 955-ben a magyarok korábbi, a lázadóktól származó információkat hasznosítva támadhatták meg a várost, amit Bóna István kiválóan megerősítettként írt le könyvében. Bóna 2000. 54. o.

⁶ Balogh László hívta fel erre a figyelmemet, amiért köszönettel tartozom. Vö. könyvismertetését *Elter István: Ibn Hayyān a kalandozó magyarokról* c. könyvéről, megjelent: *Keletkutatás*, 2010. ősz. 127–136. o., valamint Szegeden megjelenés előtti tanulmányát: *Megjegyzések a 10. század második felének magyar–bizánci kapcsolataihoz*.

ban vonultak Bajorországba. A magyar sereg létszámának felbecsülése reménytelen próbálkozás, de maga az a tény, hogy a korabeli legerősebb német koalíciós sereggel – még ha a svábok és lotaringiaiak nagy számban nem is jelentek meg – a siker reményében vették fel a harcot, mindenképpen komoly létszámot valószínűsít. Talán Bajorország megtörése és annak az Ottó király által kikovácsolt hatalmi koncentrációból való kiléptetése lett volna a cél? A történelemnek keserű fintora, hogy éppen akkor szenvedik el legnagyobb katonai vereségüket, amikor hosszú évek óta a legnagyobb katona-diplomáciai előkészítéssel indítják hadjáratukat, s egyúttal a legnagyobb létszámú sereget indítják útba. Azt is el kell azonban ismerni, hogy jól érezték: döntő szakaszhoz érkezett a birodalom integrációja, amit vagy meg tudnak akasztani, késleltetni, vagy fel kell hagyniuk a nyugati területek adóztatásával és az azokon való átvonulással.

A felkelés

A német királlyal, I. Ottóval szembeni elégedetlenség – királysága területén – több forrásból táplálkozott.⁷ Egyfelől szembe kellett néznie egy hagyományos bajor különutas politikával, amit a Liutpoldingerek fémjeleztek, s amit Ruotger egyszerűen „odium vetus” (régí gyűlölet)-ként ír le,⁸ másfelől pedig a király második házassága által kiváltott elégedetlenséggel. Ugyanis a húsz év körüli új asszony, Lothar itáliai király özvegye, Adelaide fiúgyermekkel, a későbbi II. Ottóval ajándékozta meg a királyt, amit a saját rokonainak pozícióba juttatása csak tovább tetézt. Szempontunkból Arnulf regensburgi palotagróf szerepe a legérdekesebb, akinek hasonnevű, Gonosz melléknévvel megkülönböztetett apja vetette meg a bajor–magyar különleges kapcsolatok alapjait.⁹ Az összeesküvés a 953. év Húsvétja körül indult, amikor Ottó rokonai, veje és tulajdon, elsőszülött fia, Konrád, valamint Liudolf el akarta fogni a királyt Mainzban. Mindez azonban nem sikerült, Ottó elmenekült és Aachenen át Dortmundba ment, ahol április 3-án megülte a Húsvétot.¹⁰ Onnan Quedlinburgon át Fritzlarba vonult, ahol a birodalmi gyűlésen letette a lázadó lotaringiai herceget, Konrádot, de majd, mint látjuk, nyitva hagyva a megbékélés útját. Kölnbe érve biztosította magának Adalbero metzi püspök támogatását, akinek a lotaringiai erőviszonyok alakítására nagy befolyása volt.

A birodalmon belüli események akkor eszkalálódtak, amikor 953 júliusában Ottó csapataival Mainzban körülfárta az év tavaszán fellázadt sváb herceget, Liudolfot, s a lotaringiai herceget, Vörös Konrádot. David S. Bachrach joggal hangsúlyozza, hogy az erősségek, központi helyek birtoklásának a német polgárháború során mindvégig meghatározó jelentősége volt, s Mainz valóban egy korabeli nagyvárosnak volt tekinthető. Falainak hosszát négy kilométerre, lakóinak számát 30 ezer főre becsülik, melynek alapján Bachrach 10 ezer fős védősereggel számol.¹¹ Abban már kevésbé tudnám követni Bachrachot, hogy I. Ottó seregét a védők száma alapján 20-25 ezer főre becsüli, s úgy gondolja, hogy azt

⁷ *Sonnleitner* 2000. 615–625. o.

⁸ *Ruotger*: *Vita Brunonis*, cap. 19, 20. o.

⁹ *Paulus* 2013. 365–388. o. A korábbi bajor–magyar kapcsolatokra lásd: *Holzfurtner* 2003. 48–50. o.

¹⁰ Összefoglalóan lásd: *Bachrach* 2012. 51–55. o.

¹¹ *Bachrach* 2012. 232. o. Hivatkozott forrása: *Bairoch, Paul – Batou, Jean – Chèvre, Pierre*: *La population des villes européennes: Banque de données et analyse sommaire des résultats, 800–1850*. Geneva, 1988. 7. o.

élelmezni tudták a két hónapos ostrom alatt, még akkor sem, ha jó részük gyalogos lehetett, s a közeli Frankfurtban és Ingelheimban nagyobb készleteket halmoztak fel számukra. Részben magának az ostromnak a sikertelensége, az eredménytelenül bevett és elpusztított ostromgépek mind arra utalnak, hogy Ottó nem rendelkezett elrettentő erejű sereggel, s ennek következtében a béketárgyalások sem vezettek eredményre a felek között.

Eközben a király magához rendelte testvérét, a bajor herceget, Henriket a bajor kontingenssel, Bajorországot pedig Arnulf regensburgi palotagróf gondjaira bízta. Arnulf azonban a mainzi események alatt hatalmába kerítette a birodalom legjelentősebb délkeleti központját, Regensburgot, valamint a bajor tartomány több más erősségét, s hírül adta, hogy Liudolf oldalára állt át. A felkelés alatt Regensburgban új pénzt veretett, s az obulus egyik oldalán cím megjelölése nélkül annyit állt, hogy „Arnulfus”, sugallva, hogy a név utáni hiányzó cím nyilván a hercegi lett volna.¹² A hír meglepte Ottót, aki a város kéthavi folyamatos ostromával felhagyva Mainzból elszökő fia, Liudolf után Bajorországba eredt, igaz kisebb létszámú udvari csapataival, mivel seregének nagyobb része a hosszú ostrom után hazatért. A hercegség központját, Regensburgot ostromzárral zárta körül, de egészen az év végéig eredménytelenül. Bachrach rekonstrukciója szerint az utánpótlási központként szolgáló püspöki székhelyek érintésével először a Majna partján vonult, Würzburgba (150 km), onnan Bambergbe (70 km), majd tovább a Regnitz folyót követve Eichstättig haladt, innen az Altmühl völgyét követték a Dunáig, Kelheimig (60 km), ahonnan már csak 20 kilométerre volt Regensburg.¹³ A város Mainzhoz hasonlóan kiválóan megerősített volt, a védőfalak hosszát 4500 méterre becsülik, bár nem végig kőből épültek.

Sőt, mialatt Ottó egyetlen komoly bajorországi támogatója, Ulrich augsburgi főpap, a később szentté avatott püspök az év végén, decemberben csapatával Regensburg felé indult a király táborába, Arnulf kitört Regensburgból, meglepte a védtelenül maradt püspöki székhelyet, kifosztotta Augsburgot és szép számú túszt ejtett. Augsburgnak egyúttal nagy stratégiai jelentősége volt, hiszen az Itáliába induló német csapatoknak (*Italienzüge*) volt a gyülekező helye, s birtoklása az egész déli német területek feletti hatalmat nagyban befolyásolta. Ugyanakkor Liudolf itáliai aspirációit is nagyban elősegíthette, főleg miután I. Ottó 952-es itáliai hadjárata után Verona és Aquileia Henriknek, Ottó testvéreinek a fennhatósága alá került. Ottó végül dolga végezetlenül vonult vissza Regensburg falai alól 953 decemberében, ahol még december 10-én a város közelében állít ki oklevelet. A felkelés csúcspontjának ezek a hetek tekinthetők. Mivel I. Otto Regensburg alól csapataival együtt hazatér, a decemberi napokban a magyarok betörésének nyilván semmi híre sem volt.¹⁴ Lényeges, hogy Ottó ekkor még abban a hitben van, hogy a salzburgi érsek, Herold az ő pártján áll, amit 953 végén javára tett adományai is igazolnak (november 29., december 10).

953/954 telét az augsburgi püspök egy kisebb, sebtében megerősített erősségében, a Schwabmünchennel azonosítható Mantahingában tölti, azt megerősíti, s itt száll szembe a svábföldre betörő Arnulffal. Schwabmünchennél azonban a rendkívül ráérősen folyó

¹² Kluge 2001. 112–113. o.

¹³ Bachrach 2012. 242. o. A Bachrach által számolt Worms–Mainz–Regensburg útvonal 360 km hosszú.

¹⁴ A király távozása egyúttal valószínűtlenné teszi, hogy ő hívta volna be a magyarokat, hiszen akkor megvárhatta volna őket, vagy tervezett érkezésükkel összehangolhatta volna csapatmozgásait, aminek azonban semmi nyoma.

ostromot az Ottó párti felmentő sereg megszakítja. 954. nagyböjtjének első napján, egy hétfőn, február 6-án Arnulf seregét időközben a teljesen váratlanul,¹⁵ többek között a püspök testvére, Dietbold von Dillingen vezetésével odaérkező királypárti erők szétverik, sőt Arnulf testvérét, Hermannt is fogságba ejtik.¹⁶

A felkelés megtorpanását jól mutatja, hogy tavasszal a lázadók fegyverszünetet kötnek 954. június 16-ig. A Fürth melletti Langenzenn-ben június 16-án megtartott gyűlésen az összes érintett fél jelenlétében folynak a tárgyalások, aminek eredményeképpen a felkelők többsége meghódol, köztük Vörös Konrád. Liudolf és Arnulf azonban kitaranak, visszatérnek a bevehetetlennek tűnő Regensburgba. Otto seregével Liudolf nyomában maradt, s Rossstalón át, amelyet sikertelenül próbált bevenni, Widukind¹⁷ szerint a tovább 100 kilométeres utat három nap alatt megtéve érkezik meg Regensburghoz. Ami a gyorsaságot illeti, Bachrach szerint is csak a királyi sereg előhadáról lehet szó, nagyobb seregestek képtelenek voltak folyamatosan 33 kilométer napi meneteljesítményt nyújtani.¹⁸

A kudarcot követően a királypárti erők lendülnek támadásba, körülzárják Regensburgot, ahol Bachrach ismét egy 20–25 ezres királyi sereget tételez fel. Senki sem látta előre, hogy egy, a városból történt kitöréskor 954. július 22-én maga Arnulf is a keleti kapunál az életét veszti.¹⁹ A harcok még folytatódnak, de maga Liudolf elmenekül, s később Suvelduinnál (Thangelstedt/Blankenhain városrésze) az arra vadászó Ottónak hódol meg, aki megbocsát neki, de hercegi címét nem kapja vissza. Végül Mainz 954 októberében adja meg magát a királypárti csapatoknak, Regensburg pedig majd csak 955 áprilisában.²⁰

Némi megmaradó bizalmatlanságra utal, hogy Liudolf a következő évben, a Lech mezei csata idején Bonnban a király másik támasza, egyébként testvére, Kölni Bruno (Brun von Köln) társaságában tartózkodik, amint a történeti szakirodalom emlegetni szokta, annak felügyelete alatt.²¹ Az elégedetlenek élén ekkor már a salzburgi érsek, Herold áll, akit az Inn folyó melletti Mühlbachnál győznek le és ejtenek fogságba 955. március 1-jén. Büntetése megvakítás és a székétől való eltiltás, valamint száműzetés. A magyarokkal való összejátszással többször megvádolják, köztük a pápa is a papi működéstől való eltiltásra emlékeztető leveleiben 962-ben.²²

A Lech mezei csatában egyébként nem vettek részt lotaringiai csapatok, azok nyilván a csatába vonuló király nyugati háterszágát biztosították. Magát Brunót 953 júliusában a legnagyobb sietségben választotta meg a király kölni érseknek, elődjének betegség miatt

¹⁵ *Gerhard von Augsburg*, I. 10, 183. o. (A művet *Sebők Ferenc* fordította magyarra. HKÍF 234–238. o.) Persze meglehet, hogy a felmentő sereggel a harcok február 6-át követően is folytak, de a számításban nem követünk el hibát, ha a 6-i dátumhoz viszonyítunk. A szakirodalomban említenek egy héttel későbbi időpontot is, február 13-át, ami a 40 napos böjti időszak kezdetének felel meg, ám a hamvazószerda előtti „Esto mihi” elnevezésű vasárnap február 5-re esett, 7-e pedig Húshagyó kedd volt.

¹⁶ Ennek részletes elemzése: *Bachrach* 2012. 208–213. o.

¹⁷ *Widukind; Widukindus Coberius*. (A magyar vonatkozású részleteket fordította *Almás Tibor*. HKÍF 219–227. o. is, de mindvégig Magyar László András fordítására hivatkozunk).

¹⁸ *Bachrach* 2012. 24–249. o. A korabeli menetsebességekre korábban lásd még: *Kovács* 2011. 36. o.

¹⁹ *Widukind*, III. 37., magyarul: *Widukindus Coberius*, 88–89. o.

²⁰ *Mürten-Mertens* 1999. 247. o.

²¹ *Ruotger: Vita Brunonis*, cap. 36, 37.

²² Otto I. - RI II,1 n. 240b, 955; RI II,5 n. 420. In: *Regesta Imperii Online*, URI: http://www.regesta-imperii.de/id/0967-04-25_1_0_2_5_0_445_420. (Az utolsó hozzáférés időpontja: 2015. február 9.) Herold von Salzburg valószínűleg 954-ben csatlakozott Liudolfhoz (vö. *Regesta Imperii*, no. 237.); „proh dolor excecatur apud Muldorf propter carmulum imminemem”, *Salzb. Ann. MGH SS 9. köt. 771. o.*

– annak előre láthatóan be is következett – halála után. Aachenben az év szeptemberében hirdetik ki érseki címét, s valószínűleg ekkor teszi meg a király lotaringiai *archidux*ává.²³ A címen sokat vitakoznak, de kétségkívül Liudolf ellen irányult, s a cím homályos volta nyitva hagyta az elméleti lehetőségét annak, hogy Liudolf behódoljon. A meglepő az, hogy Liudolf azután is oklevelekben, sőt királyiakban is hercegnek (*dux*) hívja magát, s hercegségétől végleg csak 954 decemberében fosztották meg. Helmut Neumann meggyőző érvelése szerint ennek oka az volt, hogy jog szerint nem tették le hivatalából.²⁴ Ruotger megfogalmazása szerint Bruno „tutor et provisor”, archidux lett, Konrád fölé helyezve, gyakorlatilag, de jogilag nem birtokolva a méltóságát, mintegy „Titularherzog”-nak lehetne tekinteni.

A magyarok érkezése

A magyarok a 954. évi németföldi eseményekhez valószínűleg az év elején csatlakoztak, bár érkezésük pontos időpontjáról forrásaink nem tudósítanak. Egyes mai történetészek szerint a magyarok még Schwabmünchen ostromának idején törnek be Bajorországba, ahonnan azonban továbbküldik őket Vörös Konrád lotaringiai tartományába. A probléma az, hogy valójában nem tudjuk, milyen hosszan tartott Schwabmünchen ostroma, annak csak utolsó napjáról, a királpárti támadásról értesülünk.

A korabeli források ugyanakkor egyértelművé teszik, hogy a magyarokat hívták, de legalábbis bíztatták, hitegették, majd ennek felelősségét a szembenálló felek egymásra akarták hárítani. Értelemszerűen, a későbbi győztes bizonyult hangadónak, s így Liudolf pártja kényszerült magyarzkodásra a király és a pártján álló krónikások vádjaival szemben. A magyarok behívásának propagandisztikus hasznosítását igazolja a 955-ös augsburgi csata kapcsán az Ottó párti történetírás által árulónak megtett bajor Bertold esete is. Feltűnő az a nagy igyekezet, amivel Ulrich életrajzírója, Gebhard a magyarok behívásának felelősségét a Liutpoldingerekkel rokonságban álló bajor Bertoldra igyekszik hárítani, amiben talán még a 954. év emléke villanhat fel.²⁵

Ruotger például a magyarok behívását egyszerűen tényként kezeli: a lázadók „a haza régi fekélyét, a magyarokat arra bíztatták, hogy a meghasonlott királyságot megtámadják, úgy gondolván, hogy az őket nyomasztó fenyegetéstől teljesen megszabaduljanak, vagy azt valamelyest enyhítsék”.²⁶ Thietmar hasonlóképpen ír,²⁷ míg a gorze-i *Miracula Sancti Gorgonii* szerint egyenesen Konrád herceg tehető lotaringiai behívásukért felelőssé: „amikor a királyság vezetői között lázadások vihara támadt, akkor [Konrád]... követeket küldött és bevezette a magyarok népét”.²⁸ Widukind ezzel szemben Liudolf védekezését is

²³ *Ruotger: Vita Brunonis*, cap. 20., vö.: *Schwenk* 1995a. 168. o. Ennek részlete megjelent: *Schwenk* 1995b. 99–138. o.

²⁴ *Naumann* 1964.

²⁵ Összefoglalóan lásd: *Veszprémy* 2007.

²⁶ „...et Ungros antiquam pestem patriae sollicitabant, ut regnum in se ipsum divisum invaderent; arbitantes hoc modo sibi sollicitudinem qua premebantur, aut penitus adimi aut aliquatenus minui posse”. *Ruotger: Vita Brunonis*, cap. 19, 24. o.

²⁷ *Thietmar* II. 7 (3).

²⁸ „...orta aliquando tempestate seditionum inter principes huius regni, quidam [ti. Konrad] ...misit legatos et adduxit Hungariorum gentem”. *Miracula s. Gorgonii*, cap. 20, 4, 245.

²⁹ *Widukind*, III. 32., magyar fordításban: *Widukindus Coberius*, 86–87. o.

megörökítette, amire később még visszatérünk.²⁹ A vádak valószínűleg nem alaptalanok, hiszen azt a lázadók maguk is elismerik, hogy jelentős összeggel váltották meg Bajorországot a magyar pusztítástól, s talán ekkor kapják meg Arnulf testvérétől, Herold, salzburgi püspöktől is azokat a kincseket, amiért őt később vádolták. A már 955-ben megvakított főpapnak a pápa, XIII. János még 967-ben is felhánytorgatja, hogy "Isten egyházait kifosztotta, a kincseit a pogányoknak szétoztotta, s a pogányokkal szövetkezett a keresztények elpusztítására és kifosztására az Úr és az igen kegyes császár ellen."³⁰

Bachrach a behívott magyarok kapcsán a nagy számok bővületében azok nagy csapatáról beszél, akiket szerinte még 953 telén felkérhettek a beavatkozásra.³¹ Lotaringiai bevetésükben éppen a terület fontosságának felértékelődését látja, hiszen ha Ottó figyelmét lekötik Alsó-Lotaringiában, akkor Bajorországban végleg megerősödhetnek a lázadók. E következtetése azonban eltúlzott, hiszen a magyarok nagyon rövid ideig tartózkodtak ezen a területen.

Mindebben rendkívül érdekes a magyarok szerepe, hiszen a szembenálló felek, Liudolf és Henrik bajor herceg egymást vádolják a magyarok behívásával 954-ben. Itt leginkább Widukindnak a langenzenni gyűlésről tudósító szűkszavú megjegyzéseire támaszkodhatunk, aki Liudolf szájába a következő védekező szavakat adja a magyarokkal való paktálás vádjára: „az ellenem fenekedőket [tulajdonképpen szó szerint felbéreltetek, „conductos adversus me”] pénzzel fizettem le, nehogy ártsanak nekem és alattvalóimnak. Ha ebben el is marasztalnak, tudja meg az egész világ, hogy ezt nem jószántamból, hanem a végső szükségtől kényszerítve tettem”.³²

Az érkező magyarokkal a szemben álló felek nem nagyon tudtak mit kezdeni, illetve ekkora egyik fél sem akarta, hogy a bajorországi harcokba beavatkozzanak.³³ A Rajnán a Nagyböjtben kelnek át,³⁴ pontosan nem tudjuk, hogy mikor; a március 1-je már utólagos következtetés, de nyilván nem sokkal 19-e előtt történhetett. Amikor 954. március 19-én Wormsnál nagy pénzhez jutnak, kétséges, hogy ki fogadja őket. Widukind csak annyit ír, hogy „Worms nyilvánosan behódolt és hatalmas mennyiségű aranyat és ezüstöt adott át nekik”,³⁵ ami akár a város megváltását is jelenthetné. Bizonytalanok maradunk abban, hogy a magyarok kik ellen nyitottak frontot, hiszen a források szerint senki sem száll velük

³⁰ „...ecclesias Dei expoliaverit, thesaurum paganis erogaverit, seseque eis iunxerit in Christianorum necem et depredationem contra dominum et piissimum imperatorem.” XIII. János, 967. április 25., Ravenna.

³¹ A szakirodalomban elterjedt nézet, hogy 954-ben nagyon nagy magyar sereg kalandozott, vö.: *Bachrach* 2001. 223. o., amint írja: „exceptionally large army”.

³² „Országom most pusztaság, népem rabságban sínylődik, vagy holtan hever... attól az aranytól és ezüstitől, amivel fiamat és sógoromat halmoztam el egykor, Krisztus ellenségei roskadoznak most hazafelé menet.” Ottó szavai: „Modo regnum meum habent desolatum, populum captum vel interfectum... auro meo et argento, quibus filium generumque ditavi, hostes Christi sedes suas remeunt referti.” *Widukind*, III, 32.; „Conductos adversum me pecunia, fateor, obtinui ne me michique subiectos laederent; si in hac parte culpabilis praedicator, sciat me omnis populus hoc non voluntarie, sed ultima necessitate coactum fecisse”. Magyarul: *Widukindus Coberius*, 86–87. o.

³³ Kérdéses, hogy Karintia felől érkeznek-e, amint azt Ortilo de Lilienfeld írja, hiszen műve későbbi hamsítvány. *Kristó* 1980. 285. o.

³⁴ *Widukind*, III. 30.; „Ungarii ducentibus inimicis regis in quadragesima Rheno transito pervadentes Galliam”, magyar fordításban: *Widukindus Coberius*, 85–86. o. Ez alapján terjedt el a szakirodalomban a március 1-jére tett átkelés, amit azonban a szöveg nem állít, csak a Nagyböjtöt jelöli meg. Március 1-jére teszi: *Kristó* 1980. 286. o. és nyomában *Bóna* 2000 52. o., valamint *Bíró – Langó* 2013. 318. o.

³⁵ *Widukind*, III. 30., magyarul: *Widukindus Coberius*, 85–86. o.

szemben. Bóna István is nehezen tud a lotaringiai eseményekben bármi logikát felfedezni. Szembetűnő azonban, hogy milyen rövid ideig maradnak e területen, április 6-a után már nincsen naphoz köthető adatunk,³⁶ s úgy tűnik, hogy Burgundián és Észak-Itálián át a lehető leggyorsabban hazatérnek, mintha Lotaringiában is megvásárolták volna a békét.³⁷ A magyarok saját szakállukra persze azért sem maradhattak bajor területen, mert a szemben álló felek állig fegyverzett csapatai, s további csapatok érkezésének a lehetősége nagy veszélyt jelentettek számukra, más években éppen ezek hiánya biztosította kalandozásaik sikerét.

A történeti szakirodalomban azóta is vitatott kérdés, hogy a magyarok 954-ben miért jelentek meg hirtelen, s megjelenésük kinek használt? Az írott források természetesen hallgatnak, s pusztán a kombinációkra hagyatkozhatunk. A modern kutatás érvei megoszlanak: Liudolfnak a konspiratív, kezdeményező szerepe mellett érvel Johannes Laudage és David S. Bachrach,³⁸ míg Henrik herceg, azaz Ottó pártja kezdeményező szerepe mellett Rudolf Köpke, Ernst Dümmler,³⁹ Helmut Neumann és újabban Matthias Springer foglal állást.⁴⁰ Mások, így Karl Leyser, vagy Kurt Reindel szerint a magyarok hívás nélkül is betörték volna, hiszen nekik is elemi érdekük volt az eseményekbe való közvetlen beavatkozás.⁴¹ Legújabban Charles Bowlus úgy gondolja, hogy a hagyományos magyar kapcsolatokkal rendelkező Liutpoldingereknek volt a magyarok behívására a legnagyobb esélyük (ha úgy tetszik kapcsolati tőkájük), s valószínűleg éltek is vele.⁴² Többen úgy vélik, hogy a kérdés nem dönthető el, miként Jochen Giesler is bizonytalan reprezentatív áttekintésében.⁴³ A magunk részéről nehezen kétségbe vonhatónak látjuk a lázadók szerepét, akkor is, ha a megérkező magyarok katonai hasznosíthatóságával nyilvánvaló problémáik is támadtak.

Az év elejei korai megérkezés egyébként jól illett a magyarok menetrendjébe, hiszen éppen Kristó utalt arra, hogy a kalandozók több esetben február elejére elérték a célterületet. Kristó Gyula áttekintése alapján január 21-e és április 11-e között érik el leggyakrabban az első dokumentált települést idegen országban.⁴⁴ Így 920 és 922-ben februárban már Itáliában vannak, 937. február 1-jén francia földön, 933-ban március 15-én már Merseburg környékén csatáznak. A három adat persze nem sok, de azt igazolhatja, hogy a korai in-

³⁶ A Bóna által említett április 10-e félreolvasás: *Bóna* 2000. 53. o., április 8-át ír: *Bíró – Langó* 2013. 318. o.

³⁷ A visszaútra lásd: Flodoardi *Ann.*; *Cont. Reginonis*; „...per aliam viam in patriam revertuntur”. *Widukind*, III. 30., magyar fordításban: *Widukindus Coberius*, 85–86. o. *Thietmar* II, 8 (3) félreérthetően egy második bajorországi betörést is leír, amit azonban a többi forrás nem erősít meg.

³⁸ *Laudage* 2001. 151. o.; *Bachrach* 2012. 246. o.

³⁹ *Köpke – Dümmler* 1876. 231. o.

⁴⁰ *Springer* 2001. 206–207. o. Matthias Springer nézete szerint 954-ban a magyarok éppen Ottóval léptek szövetségre az ellene lázadó bajor herceggel szemben, s ennek jele volt 955-ös követküldésük, valamint az a tény, hogy ajándékokkal távoztak a királytól. Hasonlóképpen inkább Arnulf és Liudolf ellenes provokációt lát a magyarok behívásában a magyar–bajor kapcsolatok már-már túlzóan kedvező színben beállító tanulmányában. *Neumann* 1964. 124–126. o.

⁴¹ *Leyser* 1965. 1–12. o.; *Reindel* 1953. 210–214. o. Reindel utal Hóman véleményére, miszerint Eberhard herceg tartotta volna a kapcsolatokat a magyarokkal. Vö.: *Hóman* 1940. 126. o.

⁴² *Bowlus* 2006. 90–95. o. Bowlus azonban félreérthetően fogalmaz akkor, amikor szerinte Vörös Konrád személyesen fogadja őket Wormsban és személyesen vezeti őket hadicéljaikra. Ilyet sehol sem írtak, s nyilván a látszatra adó politikusok ilyen hibát abban az időben sem követtek el, hogy együtt mutatkozzanak a hitetlen pogányokkal. Véleményét megismétli *Bowlus* 2008. 200–201. o.

⁴³ *Giesler* 1997. 66. o.

⁴⁴ *Kristó* 1996. 11–16. o.

dulás nem okozott gondot, s számos előnnyel járhatott: az ellenfelek csapatai a téli pihenő után még nem indultak meg, az utak pedig a nagy tavaszi esőzések előtt még sokkal könnyebben járhatóbbak volt. Kérdés persze, hogy a folyók, ingoványok februári–márciusi esetleges befagyásával a tőlünk nyugatabbra eső területeken mennyire lehetett számolni.

A magyarok Lotaringiában

Rendkívül érdekes, hogy mennyire ellentmondásos a március 19-e és április 6-a közötti Worms–Cambrai közötti útvonaluk rekonstrukciója. Albert D’Haenens 1961-es tanulmánya szépen bizonyítja, hogy a magyarokkal kapcsolatba hozott 18 templom és monostor kétharmada csak később emeli be emlékezetébe a magyarok támadását. Nyilván a magyarok által megtámadott egyházak helyek száma nem növelhető korlátlanul, hiszen a Worms–Cambrai mintegy 540 km útvonalat a magyarok 18 nap alatt teljesítették, amelyre 30 km/nap átlagos menetteljesítmény számolható. Ebbe nehezen fér bele tucatnyi egyházi objektum olykor akár időigényes fosztogatása.⁴⁵

A rekonstruált itinerárium a következő: Gladbach, ma Mönchengaldbach (?), Maas-taricht, Gembloux,⁴⁶ Lobbes, Cambrai. Gladbachot illetően van némi bizonytalanság a szakirodalomban.⁴⁷ Egyes vélemények szerint a Maastrichttől 2-3 napi járásnyira fekvő kolostorban csak megijedtek tőlük, az ereklyéket elásták, de a magyarok magát a kolostort nem dúlták fel.⁴⁸ Maga a Historia foundationis monasterii S. Viti martyris Gladbacensis jóval későbbi, Gero kölni érsek műve az 1050 körüli évekből.

Lobbes-t április 2-án érték el, ahol a szerzetesekkel került sor csetepatéra, miközben az eső is eleredt. Lobbes megmenekült, de mindenek ellenére fel tudták gyűjtani a Szent Pál templomot. Április 6-án érték el Cambrai-t, ahol, miután a kolostor védői megölték a magyar vezér, Bulcsú rokonát, a külvárosban felgyűjtják St. Géry templomát, majd Gorze⁴⁹ következett, ahol is tudjuk, hogy az apátságot megkímélték, majd Burgundiába értek, amiről közelebbi adataink már nincsenek.

Itt tanulságos az egyházi emlékezet alakulásának illusztrálására egy kitérőt tennünk egy jól dokumentált és feldolgozott forrás kapcsán. Különösen meglepő ugyanis, hogy a gorze-i eseményeket leíró *Miracula S. Gorgonii*-nak (Szt. Gorgonius csodái) csak 955 utáni, második szerkesztése örökíti meg a magyarok támadását, ráadásul azt a perzsa–római háborúk irodalmi keretébe ágyazva. Ez alapján akár kétsége is lehetne vonni a magyarok Gorze-ban vagy annak környékén való megjelenését, ami persze lehetetlenség, hiszen ezt a körülmények támogatják. Ugyanakkor az irodalmi toposzok felhasználása még nem hitelteleníti el a leírás történeti magvát, pusztán körültekintésre int.

⁴⁵ A kalandozó magyarok útvonalának kritikájára, a burgundiai magyar kalandozásokról szóló legutóbb Bácsatyai Dániel előadása: Hungarian Incursions in Burgundy: à propos of Recent French Historiography. Coats of Arms and Families. Fehérvárcsurgó, 2014. október 13. és lásd tanulmányát jelen számban.

⁴⁶ *Dierkens* 1985. 230–231. o.

⁴⁷ Lobbes (M. hist. Lob. MGH SS 14. k. 554. o.); Gent (ami kevésbé valószínű) (Vita s. Landoaldi, cap. 9. MGH SS 15. k. 603. o.), Gembloux (Sigeberti V. Wicberti c. 14, MGH SS 8. k. 514. o.).

⁴⁸ *Holtzschoppen* 2004. 77. o. Lásd még: *Petry* 1974. 50–72. o. A Historia foundationis monasterii S. Viti martyris Gladbacensis kritikai kiadásával, valamint Goswin Spreckelmeyer recenzióját lásd: *Deutsches Archiv*, 32. (1976) 605–606. o.; Die Abtei Gladbach 974–1802. Ausstellung zur Jahrtausendfeier der Gründung. Mönchengaldbach, 1974.; *Binding – Janssens – Jungklaass* 1970. 108. o.; *Hagemann* 2012. 248–257. o.

⁴⁹ *Oexle – Parisse* 1993.

Gorze ostroma és további kalandozások

A Gorze 954. évi ostromáról szóló források vizsgálata szerint⁵⁰ a magyarok második, 954. évi gorze-i kalandozása során az apátságot Szent Gorgonius ereklyéi és imái mentik meg. Rendkívül érdekes, hogy a legenda fentebb már említett verduni kézírata⁵¹ több más részlettel együtt éppen a harcban segítő szentre vonatkozó fejezeteket (20–22. fej.) hagyja el, azaz a magyar vonatkozásokat. Sokáig azt gondolták, hogy a verduni kézirat kivonatolja a hosszabb, korábbi legendát, amíg Peter Christian Jacobsen be nem bizonyította, hogy a verduni a régebbi, amit az eseményekhez igen korai megírása (962 előtt) után nem sokkal kibővítettek.⁵² Ebből csak arra lehet következtetni, hogy a magyaroknak a legendába való belefoglalására akkor került sor, amikor a pogány magyarok támadásának visszaverésének motívuma a hagiografikus kánon részévé vált. Mindez szépen megerősíti a belga kutató kétségeit az események leírásának hitelességét illetően, de ugyanakkor azok megtörténtének, legalábbis a magyarok támadó fellépésének tényét mindez nem cáfolja. A szöveg szerint a magyarokat a lotaringiai herceg hívta be ellenfelei területének pusztítására, ami azonban éppen az Ottók által sugallt propaganda része volt, igaz, Lotaringia esetében teljesen meg is feleltethet a valóságnak. Az epizód tudatos beszúrását bizonyítja, hogy aztán hosszasan elbeszéli a perzsák és rómaiak összecsapását Nisibisnél. Itt is az ostromlott rómaiakat segíti meg az Úr közvetlen beavatkozásával, amint azt a *Historia ecclesiastica tripartita* elbeszéli. Ebben az összefüggésben a részletek iránt már megint lehet a bizalmunk, hiszen a legenda hangsúlyozza, hogy a kolostor falai elhanyagoltak voltak, szinte teljesen védtelenül állt, hogy a szent közbenjárás annál meggyőzőbb legyen. A lényegét illetően azonban nincsenek kétségeink: Gorze-t valóban érintették a vonuló magyar kalandozók.

D’Haenens tanulmánya alapján a mai Belgium területén számos egyházas helyet hoztak kapcsolatba a magyarok kalandozásával, amelyek közül néhányról, így Floreffe-ről és Orvalról kiderült, hogy későbbi alapításúak, s a kalandozás idején még nem is léteztek. A többiek egy része esetében is a magyarokra csak igen általános utalás történik, s ennek köszönhető, hogy a történész-szerző kétségbe is vonta ezeknek a magyarok általi pusztítását. Ugyanakkor inkább a D’Haenens megállapításait finomító Alain Dierkens-szel értünk egyet, aki szerint a magyarok híre sok egyházas helyen teremthette meg egy későbbi, a magyaroktól való megmenekülés csodásnak is tekinthető hagyományát, anélkül, hogy a magyarok valóban elérték volna a kolostort. Az mindenesetre jól látszik, hogy az egyébként hírbehozott kolostorok nagy része (Wintershoven, Gembloux, Soignies, Fosse, Brogne, Mons, Hautmont, Hasnons, Liessier) Namur és Cambrai között található, nem túl nagy távolságban egymástól. A magyarok vezetőikkel való ellátására utal, hogy a tartomány határait nem lépték túl, a velük kapcsolatba hozott helyek szinte maguk is kirajzolják a tartomány határát. Amennyiben igaz, hogy északra Tournai (ami kevésbé tűnik valószínűnek) és délre Malmedy irányába is fosztogattak (amit alátámasztana St. Hubert említése), akkor az még inkább arra utal, hogy kisebb csapatokra oszolva fésülték át a vidéket.

⁵⁰ Ioh. Gorz., cap. 67.; *Miracula s. Gorgonii*, cap. 20.; *Folcuini Gesta abb. Lob.*, cap. 25.

⁵¹ Verdun, *Bibliothèque Municipal*, cod. 74.

⁵² Jacobsen a *Miracula* a szöveg új kritikai kiadását és német fordítását is közreadja: *Jacobsen 2009*.

Tanulságok

Nyilvánvalónak tűnik, hogy a bajorországi eseményekben a magyarokat közvetlenül egyik fél sem használta ki, Regensburg ostromába vagy felmentésébe nem kapcsolódtak be. Hihetőnek tűnik, hogy a magyarok megjelenésének terhét a királpárti propaganda már ekkor a felkelőkre hárította. Az Arnulf-pártnak nem volt más választásuk, mint fizetni, s semlegesíteni a kalandozókat. Talán még kapóra is jött nekik, hogy szorult helyzetükben át tudták dobni a magyarokat Lotaringiába, ahol pusztításaikkal kétségkívül az Ottó-párti erőket gyengítették, elbizonytalanítva az új lotaringiai herceg, Bruno érsek iránti hűségükben az ott élőket. Az utolsó azonosítható híradás az április 6-i cambrai-i ostromhoz kapcsolódik, ahonnan Gorze érintésével Észak-Itálián át térnek haza.⁵³ Tekintettel arra, hogy Arnulf csak július 22-én esett el a harcban, s Regensburg ostroma tovább folytatódott, lett volna keresnivalójuk még arrafelé, de elkerülték a térséget. Meglehet, hogy az alku része volt Bajorország elkerülése és megkímélése, vagy egyszerűen a bajor földet túl veszélyesnek találták.

Tény, hogy a magyarok egyik oldalon sem vettek részt a bajor és sváb földi polgárháborús harcokban, noha a hadi helyzet alakulása kínált volna erre lehetőséget. Tudatosan nem készültek a harcokba való beavatkozásra, hiszen akkor sokkal nagyobb létszámban érkeztek volna. Bulcsú rokonának, sőt magának Bulcsúnak a jelenléte ugyanakkor növeli a kalandozás politikai súlyát.⁵⁴ Igen valószínű, hogy a megérkezett magyarokat mindkét fél megpróbálta megkörnyékezní, azzal a céllal, hogy zavart keltsenek. Végül nyilvánvaló, hogy a bajor lázadónak állt elsősorban érdekében, hogy a kellemetlen „szövetségestől” megszabaduljanak, ők fizettek többet, s átadották őket az Ottó párt hátába, Lotaringiába, főleg a mai Belgium területére. Ottani látványos, de rendkívül rövid ideig tartó pusztításuk a helyiek emlékezetében mély nyomot hagyott, ugyanakkor az ott töltött három hét alatt nem vonult fel ellenük szervezett haderő, s az írott forrásokban megörökített ütközetre sem került sor. Mindez összességében a 954-es esztendő a magyarokkal való politikai és katonai kapcsolatok katonai kiaknázásának a korlátait is jól megmutatja.

A tapasztalatok a magyarokat meggyőzhették arról, hogy a német területeken egy sosem látott hatalmi átrendeződés zajlik, amibe addig kell beavatkozni, amíg nem túl késő, de 955 nyarán már túl késő volt. Jól mérték fel, hogy ha 955 nyarán nem lépnek, akkor az Észak-Itálián és Bajorországon átvezető útvonal lezárulásával semmi esélyük sem marad hagyományos hadjárataik folytatására. Mindent egy lapra tettek fel, és vesztettek.

⁵³ Ennek az útvonalnak a rekonstrukciója lehetetlen, de hozzávetőlegesen további 2000 kilométer megtételével számolhatunk.

⁵⁴ Bulcsú személyének a jelentőségére lásd Bíborbanszületett Konstantin művét: DAI 40. fejezet, HKÍF 132–133. o., *Constantine Porphyrogenitus: De Administrando Imperio*. Ed. Gyula Moravcsik, Romilly J. H. Jenkins. Washington, 1967. Második, javított kiadás: Ibid. Dumbarton Oaks Research Library & Collection, 2009. 179. o.

*A magyar kalandozók útvonalának modellezése
és az abból levonható következtetések⁵⁵*

Mint láttuk, a 954. évi eseményeket megörökítő források több esetben érintik a magyarok jelenlétét és tevékenységét az I. Ottó német király elleni összeesküvés szövevényes történetével összefüggésben. Néhány kérdés azonban megválaszolatlan, illetve kétségek merülnek fel a kútfők politikai lojalitásának megnyilvánulásai tükrében. Máig vitatott: ki hívta be a magyarokat az összeesküvők, vagy netán a királpártiak? Ha valóban valamegyik fél hívására érkeztek Bajorországba, mikor és honnan indulhattak el 954-ben, amikor a források március 19-én már Wormsban jelzik jelenlétüket?

Valójában, ha történt is felkérés bármely féltől, annak időpontját nem ismerjük. A fegyveres beavatkozás kérése azonban források által rögzített történelmi tény. Arra, hogy kitől és mikor történt ez, csupán az események lefolyásából következtethetünk. Abból indulhatunk ki, hogy első veszélyes helyzet az összeesküvőket sújtotta, amikor Schwabmünnennél vereséget szenvedtek 954. február 6-án. Nagy valószínűséggel állást foglalhatunk amellett is, hogy ezzel a királpárti sikerrel eldőlt Augsburg sorsa is (Augsburg–Schwabmünchen D-DNY-ra 25 km), hiszen 955-ben, a városba visszaköltözött Ulrich püspök vezette annak védelmét Bulcsú ostroma ellen.⁵⁶ Tehát nem a Schwabmünchen, hanem az Augsburg feletti felügyelet felszámolása tekinthető a lázadók nagy vereségének. Ekkor következett be a felkelők pozícióinak oly mértékű meggyengülése, hogy érdekükben állt katonai segítség behívása.

A történet folytatásához kapcsolódó fontos kérdésekre, azaz honnan és mikor indult a magyar csapat, nem rendelkezünk kiinduló adatokkal, jóllehet ezek ismerete vihetne közelebb bennünket az összeesküvés lefolyásában játszott szerepük megítéléséhez. Kísérjük meg legalább megbecsülni, azaz elfogadható határok között értékelni ezt a két fontos kiinduló adatot!

További értékeléseinket korlátok közé helyezve, a figyelembe vehető útvonalak szempontjából elsőként közelítsük meg a lehetséges határt Ottó birodalma és a Magyar Fejedelemség között, valamint a történet időszakára behatárolható nyugati szállásterületet, ahol a fegyveres beavatkozás kérése a fejedelemnek, vagy fejedelmi tisztséget viselő (döntéshozó) elöljárónak átadásra kerülhetett. A „határkérdés” történetét folyamatában értékelve, a 907. évi pozsonyi magyar győzelemhez kell visszanyúlni, mikor Gyermeke Lajos keleti frank király csapatai megsemmisítő vereséget szenvedtek és őseink a gyepűhatárt az Enns folyóig tolták ki. Fogalmazhatunk úgy is, hogy az Ostmark keleti része a Morvamezőtől az Ennsig eleink csapatai számára szabadon járható területként fogható fel.⁵⁷ Rudolf Rainer megállapította, hogy a pozsonyi csata utáni időszakban egészen Szent Istvánig erről a vidékről, azaz az Ostmark Ennstől keletre fekvő területéről írásos források nem emlékeznek meg.⁵⁸ A régészeti feltárások azonban azt bizonyítják, hogy ez a „határsáv” az évek során

⁵⁵ A tanulmány alábbi fejezete Torma Béla Gyula munkája.

⁵⁶ *Gerhard von Augsburg*, I. 12, 193–203. o.; HKÍF 235–238. o.; *Ekkardus IV*, 104–106. o.; HKÍF 247. o. Magyar vonatkozású részeinek (ford. *Dér Terézia, Sz. Galántai Erzsébet*) fordítása: HKÍF 246–256. o.

⁵⁷ Torma – *Veszprém* 2008, 166. o.

⁵⁸ *Reiner* 1983/1984. 40. o. Újabban: *Langó* 2010.; *Takács* 2006.

keletebbre tolódott. Eleink X. századi, mai alsó-ausztriai jelenlétére utalnak a gnadendorfi sírlelet (Mistelbach északnyugat 15 km) békés temetkezési jellemzői.⁵⁹

Egy 1031-re keltezhető, zarándokok számára készült útleírásban a Duna déli oldalán a Fischát nevezik határfolyónak.⁶⁰ A Duna északon húzódó határvonaláról ad hírt egy 1030-as oklevél, miszerint Břetislav, akkor még csak morva herceg, visszaadta az olműtzi Szent Péter egyháznak azokat a birtokait, amelyek „...a magyar határvidéken, amelyet körbe vesz a Morva folyó. Ott, ahol egy másik folyó, amelyet Thayanak neveznek, ugyanebbe ömlik belé” terültek el.⁶¹ Tehát a XI. században a Duna északi oldalán a Morva tünik határfolyónak. Vannak, akik a határ fokozatos keleti eltolódása eredményeként 955-re a határt a Traisen folyó vonalához helyezik.⁶² Az ettől nyugatra lévő terület, a mai Alsó-Ausztria területe régészeti leletek alapján őseink ellenőrzése alatt állt.⁶³

Fontos, figyelembe veendő háttéradatokat szolgáltatnak még a temetkezési feltárások, melyek alapján behatárolhatók a X. században a Kárpát-medence nyugati határsávjá előtt kialakulóban lévő nyugati magyar szállásterületek.⁶⁴ Ezek a Duna délen Moson–Lanzenkirchen–Pinkaóvár (Burgenland)–Celldömölk–Komárom, valamint a Duna északon: Bad Deutsch–Altenburg–Hetény (Chotin, Szlovákia)–Nyitra nagybani térségben adhatók meg. Alábbi számításainknál önkényesen a mai *Kapuvár* térségét vesszük a nyugati szállásterület központi térségének, ahol a lázadók követe átadhatta kérésüket a fegyveres segítségre. A kiválasztott helységhez a régészeti (temetkezési) feltárásokon kívül más információ nem kapcsolódik, kiválasztásánál az alapvető szempontot a követ útvonalának reális távolságra történő becslése képezte.

Történelmi háttérismereteinket és a források információit összevetve számításainkat a magyar félhez feltételezett hírvívő (követség) küldésének és érkezésének, valamint a magyar csapat indulásának és wormsi érkezésének szakaszolásaival végezzük. Időszámvetésünket február 6-ával, az események alapján megítélhető *legkésőbbi időponttól* indítjuk annak érdekében, hogy felmérjük a lehetőséget, vajon a magyar csapat március 19-iki wormsi megjelenése köthető-e a schwabmüncheni eseményhez.

Arnulf hírvívőjének számba vehető útja(i)

A követ (vagy hírvívő) menetteljesítményének értékelésénél történelmi tapasztalatainkból indulok ki, amely 60-90 km/napban számolható, azonban a téli időjárás viszonyok miatt alacsonyabb értékeket veszek figyelembe. A követ(ek) indulása február 6-tól

⁵⁹ *Révész* 2006.

⁶⁰ *Gombos* 1937–1938. 844. o. Kiadása: „In media aqua, que dicitur (Visgaa) Fisgaga, incipit Ungaria. Inde super unum miliarium est civitas, quae vocatur Heimenburch...” *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins*, 4–6. (1881) 230. o.

⁶¹ *Révész* 2006. 109. o. (KIny. 33. o.), forrása: *Kring* 1938. 2. k. 483. o., kiadása: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. Ed. *Georgius Fejér*. Buda, 1766–1851., itt: tom. VII/4. 1837. 40–42. o. és *Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae*. Ed. *Antonin Boczek, Josef Chytil, Peter Chlumeck* etc. Vols. 1–15. 1836–1903., itt: vol. 1. 393–1199. Olomucii: ex typographia Aloysii Skarnitzl, 1836. 112–113. o.

⁶² *Spindler* 1969. 15. o.

⁶³ *Révész* 2006. 110–111. o. (KIny. 35. o.)

⁶⁴ *Révész* 2006. (KIny.) 22–23. o.

a Schwabmünchen–Rosenheim–Schärding–Linz–Traismauer–Fischamend–Bruck an der Leitha–Kapuvár (694 km) útvonalon reálisnak ítéltető, az alábbi napi menetteljesítményekkel.

<i>A futár átlagos napi menetteljesítménye (km/nap)</i>			
40	50	60	70
<i>Megtett napok száma</i>			
17	14	12	10
<i>Dátum</i>			
február 23.	február 20.	február 18.	február 16.

Középértéket véve február 18–20. között juthatott el a hírvívő (vagyis a felkérés a lázadók támogatására) a mai Kapuvár térségébe, amely távolságból becsülhető a magyar expedíciós csapat összevonására tett intézkedés.

Közbülső értéknél maradva, február 19-én a déli órákra becsülhető a követ érkezése a magyar szállásterületre. A kiértésítésre, összpontosításra másfél - két napot számolva a magyar csapat indulása február 21–22. környékére tehető. Ismerve a történetet, Bulcsú (horka) és környezete előkelőségeinek *állandó fegyveres kíséretéből* gyorsan állhatott össze a magyar expedíciós sereg.

Azonban a vereség híre az Arnulf kezén lévő Regensburgon keresztül is eljuthatott a nyugati magyar szállásterületre. A Regensburg–Deggendorf–Schärding/Passau–Linz–Traismauer–Korneuburg–Fischamend–Bruck an der Leitha–Kapuvár útvonal összesen 544 km hosszú. Augsburg–Regensburg (148 km). Schärdingtől azonos útvonalon számolva, Augsburgtól Kapuvárig a távolság *összesen 692 km*, tehát a követ érkezése ezen az útvonalon is február 19-ére becsülhető.

A követ érkeztetett Salzburgon keresztül is, az összeesküvők pártján álló salzburgi püspök támogatását élvezve, *amennyiben ekkorra az érsek már pártot váltott*. Az Augsburg–Salzburg–Linz–Kapuvár útvonalra 640 km becsülhető. Ez esetben érkezése egy nappal korábban, február 18-ra tehető, vagy alacsonyabb (napi kb. 45 km) menetteljesítménnyel, de 19-i érkezéssel.

A lázadók részéről feltételezett február 6-i hírvívő indítása a lehetséges legkésőbbi időpont, az ostrom utolsó napja. Mivel egy elhúzódó ostrommal számolhatunk, így a döntés kicsikarása érdekében korábban, néhány nappal február 6. előtt is indulhatott hírvívő, magyar fegyveres segítség kérésével.

Figyelembe vett és számolt útvonal szakaszolások:

- Schwabmünchen–Rosenheim–Schärding (284 km);
- Schwabmünchen–Augsburg (28 km);
- Augsburg–Regensburg (148 km);
- Regensburg–Deggendorf–Schärding/Passau (132 km);
- Passau–Linz 86 (km);
- Linz (218 km)–Traismauer (364 km)–Korneuburg (200 km);
- Korneuburg (418 km) – Fischamend (39 km);
- Fischamend–Bruck an der Leitha–Kapuvár (87 km).

A magyar csapat útvonal számításainál figyelembe veendő tényezők

A magyar csapat útvonalszámításainál két jellegzetes körülmény – a logisztikai és az időjárási korlátok – figyelembe vétele megkerülhetetlen. A *logisztikai tényező* alapján belátható, hogy téli időjárási viszonyok között végrehajtott menet esetén zöldsztakarmány nem állt rendelkezésre, ezért a lovak napi kalóriaszükségletének bevitelére szükséges 9-10 kg különböző összetételű, málházott szemes- és száraztakarmányt – az alapvető harceljárásukat biztosító „lőszert-javadalmazáson”, a nyílvesszőkön felül – szállítani kellett.⁶⁵ Egy ló három napra szükséges téli takarmányjavadalmazása 27-30 kg-ban számolható. Négy napra már 36-40 kg-ot kellett felmálházni. Egy málhás ló teherhordó képességét átlagosan 80-85 kg-nak véve,⁶⁶ két vezető ló négy napra elegendő takarmányát – egyéb felszereléssel (például sátortartozékokkal) kiegészítve, a továbbiakban 40 kg-mal számolva – egy málhás ló hordozta. Négy napos menetet alapul véve 500 harcosra (vezetéklorára) tehát 250 takarmányszállító málhás jutott. Három nap folyamatos menet esetére a szükséges málhások száma 188-ban számolható.

Egy másik korlátozó logisztikai tényező őseink fő fegyverzetének, a visszacsapó íj lőszert-javadalmazásának (egy tegez 20 nyílvesszővel a harcosnál) és utánpótlásának a biztosítása. Egy 500 fős csapatra három harci napot számolva 1500 nyílvesszőt kellett a csapatnak magával vinni (egy nyílcsúcsot 40 gr-ra becsülve a tegez összsúlyát 20 nyílvesszővel megközelítőleg 1 kg-ban számolhatjuk⁶⁷). Például egy 500 fős könnyűlovas csapat lőszerszükségletét három, illetve öt harci napra számolva 1500 vagy 2500 kg-ban számolhatjuk. Tehát egy 500 harcosból álló könnyűlovas csapat lőszertigényét 18-19, illetve 31-32 teherhordó ló szállította.⁶⁸ A további számításokat mellőzve belátható, hogy a harcosonkénti egy-két tartalék ló, valamint a málhások száma többszörösére növelte a szállító kapacitás igényét. Ezek a korlátok – józan megfontolás alapján – előrevetítik, hogy nem beszélhetünk nagy létszámú csapatról.

További fontos, menetteljesítményt korlátozó körülmény az *évszak és időjárás*. A napi menetteljesítményt befolyásoló fontos tényezőnek tekinthető februárban a nappalok hossza. Összehasonlító adattal élve, a mongol lovak átlagos menetsebessége 6,45 km/óra.⁶⁹ Februárban a nappalok hossza 10 óra (07.00–17.00). A 10 óra világos időt menettel kitöltve, és ezt elvi számításként maximálisnak tekintve februárban 64,5 km-t teljesíthettek naponként. Azonban felkészülésük az indulásra és az esti nyugvásra, valamint a napközbeni legalább egyszeri rövid pihenő lecsökkentette a napi menetidőt 7-8 órára. Ennek megfelelően az átlagosan elérhető maximális menetteljesítmény 45-52 km/napban számolható. Mivel nagytávolságú meneteket modelleznünk, az egyes útvonalszakaszokon a 3-4 naponkénti „hosszú pihenő” (egy nap) tovább csökkentette az átlagos napi menetteljesítményt. Három nap után igénybe vett pihenő esetén a napi menetteljesítmény négy napra számolva 34-39 km-re adódik. A négy napos aktív menetek után az öt napra számolt menetteljesítmény

⁶⁵ Torma 2013. 171. o.

⁶⁶ Haldon 2006. 146. o.

⁶⁷ Torma 2013. 183. o.

⁶⁸ Torma 2013. 184. o.

⁶⁹ Amitai 2006.

35-41 km. A téli időjárási viszonyok tovább rontották a menetképességeket, ezért ettől alacsonyabb értékeket is figyelembe kell venni.

Az időjárási tényezőket (havazás – útvonal járhatóság, hőmérséklet – folyók átjárhatósága) sajnos nem ismerjük. Arra viszont tekintettel kell lennünk, hogy a magyar csapat jól ismert, többször bejárt útvonalon ért el Bajorországba, és egy kis létszámú csapat előnye éppen a nagyobb mozgékonyágában rejlett.

Útvonal számvetések

A Bajorországba induló magyar csapat gyülekezési körletéhez a nyugati szállásterület adja a legközelebbi információkat, melyet egy katonaföldrajzi értékeléssel összevetve megközelíthetően megbecsülhető gyülekezésük és a kiindulási területe. A Magyar Fejedelemség nyugati szállásterülete előtt a csapatok gyors gyülekeztetésére alkalmas térség: az Oroszvár (Rusovce) dél-délnyugat körzete, a római hadiúthoz (limes) közel eső terület. A Duna-menti menetvonal számításokhoz a limes vonalvezetését veszem figyelembe.

A továbbiakban a számba vehető útvonalak teljesítését február 21-i indulással számolom különböző útvonalakon: először *Kapuvár–Bruck an der Letha–Fischamend–Benediktbeuern*⁷⁰–Worms, majd Benediktbeuern kihagyásával, a rövidebb *Kapuvár–Bruck an der Letha–Fischamend–Schärding–Mainburg–Nördlingen–Schwäbisch Hall–Mannheim–Worms* útvonalra. A Kapuvár–Bruck an der Letha–Fischamend–Benediktbeuern–Worms mentvonal 1024 km-re becsülhető az alábbi optimálisak vett szakaszolással:

- Kapuvár–Bruck an der Leitha–Fischamend (87 km);
- Fischamend–Benediktbeuern (543 km);
- Benediktbeuern–Worms (394 km).

<i>A magyar csapat átlagos napi menetteljesítménye (km/nap)</i>		
25	30	35
<i>Megtett napok száma</i>		
41	34	29
április 2.	március 26.	március 21.

Tehát a Benediktbeuern közbeiktatásával tett menetvonalon a magyar csapat nem érhetett március 19-ig Wormsba, még a feltételezett legmagasabb napi menetteljesítményrel sem.

⁷⁰ A kolostor dúlását éppen ehhez az évhez kötni persze bizonytalan, a kutatók egy része mindenesetre a pontos év nélküli pusztítást 954-re teszik. *Reindel* 1953. 213. o.; *Hemmerle* 1991. 580. o., hivatkozott forrásuk: MGH SS 9. k. 222–233. o.

A Benediktbeuernbe való feltételezett érkezésük számított értéke a Kapuvár–Benediktbeuern (630 km) útvonalon:

<i>A magyar csapat átlagos napi menetteljesítménye (km/nap)</i>		
25	30	35
<i>Megtett napok száma</i>		
25	21	18
március 17.	március 13.	március 10.

A Benediktbeuern kihagyásával számolt rövidebb útvonal szakaszait figyelembe véve:

- *Kapuvár*–Bruck an der Leitha–Fischamend (87 km);
- *Fischamend*–Korneuburg–Traismauer (91 km) – Linz (242 km) – *Schärding* (327 km);
- *Schärding*–Mainburg (151 km) – Nördlingen (270 km) – Schwäbisch Hall (344 km) – Mannheim (477 km) – *Worms* = (501 km).

Az útvonalszakaszokat összegezve a Kapuvár–Worms menetvonal hossza 915 km-ben számolható.

<i>A magyar csapat átlagos napi menetteljesítménye (km/nap)</i>		
25	30	35
<i>Megtett napok száma</i>		
36	31	26
március 28.	március 23.	március 18.

Ezen az útvonalon magas, napi 35 km menetteljesítményt feltételezve, *március 18-ára* érhettek el Wormsot.⁷¹

Azonban a komoly politikai súllyal bíró Bulcsú elrendelhetette a csapatok gyülekezését a hírvivő érkezése után két napra, szállásterületen kívülre, az útvonalba eső, azt lerövidítő, erre alkalmas Oroszvár dél körzetébe. Innen számolva az útvonalat:

- *Oroszvár (Rusovce)*–Hainburg–*Fischamend* (50 km);
- *Fischamend*–Korneuburg–Traismauer (91 km) – Linz (242 km) – *Schärding* (327 km);
- *Schärding*–Mainburg (151 km) – Nördlingen (270 km) – Schwäbisch Hall (344 km) – Mannheim (477 km) – *Worms* = (501 km).

Összesen: Oroszvár–Worms tehát 878 km, 37 km-rel rövidebb, mint Kapuvárról. Ezzel a megoldással időben egy nappal korábban, tehát március 17-én már Wormsban lehettek, illetve alacsonyabb (30 km/nap) menetteljesítménnyel március 18-án.

⁷¹ A legfrissebb régészeti leletek alapján számíthatunk arra, hogy a magyarok útjához is értékes adalékokat nyerünk, de ezek egyelőre még igen esetlegesek. A legfrissebb eredményekre lásd: *Roland Gschlöbl*: 8 ungarische Pfeilspitzen: spektakulärer Fund in der Oberpfalz: wurde eine bislang unbekannte Burg in Utzenhofen (Lkr. Amberg-Sulzbach) Ziel eines ungarischen Angriffs? *Bayerische Archäologie*, 2. (2013) 8–9. o.; *Bernd Steidl*: Fürstliches Pferdegeschirr von der Lechfeldschlacht. *Bayerische Archäologie*, 1. (2014). Az adatokat lektorunknak, Langó Péternek köszönöm.

A számítások értékelése

Megfigyelhető, hogy a példaként vett menetteljesítmények maximálishoz közel eső értékei biztosították csak Worms elérését március 17–19-re. Ezért azt kell feltételeznünk, hogy az élelem és a takarmányt nem kellett a magyar csapatnak portyázással beszerezni. Traisenig (Kapuvár–Fischamend–Traismauer) 178 km-en, oroszvári indulás esetén (Oroszvár–Traismauer) 145 km-en át saját területen hajtották végre a menetet, tehát négyöt napig az élelem- és takarmány utánpótlást is. A további úton, feltételeznünk kell, hogy mindezt a lázadók biztosították. A magas menetteljesítményeket még az is alátámasztja, hogy a téli időszakban nem kellett legeltetésre időt fordítani; a száraz takarmányt szállítani kellett. Mivel a téli és kora tavaszi hadjáratra kelésük nem rendkívüli, nagy valószínűséggel kialakult ennek egy bizonyos „protokollja” (takarmány tartalékolás, lovak felkészítése téli igénybevételre stb.) Az is vélelmezhető, hogy a hosszán elnyúló német beháború ismeretében számítottak valamelyik fél hívására.

A számítások azonban két feltételezést (értékelést) cáfolnak. Egyrészt megcáfolják a Rajna március 1-jei átlépését, másrészt kétségessé teszik Benediktbeuern kolostorának kifosztását. Az viszont valószínűsíthető, hogy 35 km/nap menetteljesítménnyel legkorábban már március 17-én Wormsban voltak, ahol néhány napig Vörös Konrád „vendégszeretetét” élvezve, fizetségük kézhez vétele után, 19-én indultak tovább – a könnyű zsákmány reményében.

Következtetések

Visszaulva a fent értékelt téli menetkörülményekre, a kora februári indulásra, valamint logisztikai megfontolások miatt is, a csapat létszámát nem becsülhetjük többre, mint néhány száz főre. Mint említettük, a magyar csapat útvonalaira számolható aránylag magas menetteljesítmények folyamatos logisztikai támogatást sejtetnek. Nem kellett időt tölteniük a téli menet alatt takarmány beszerzésével. Feltételezhető, hogy induláskor csupán az első 4-5 napi ellátmányt vihették magukkal. Logisztikai támogatásukkal összefüggésben felvethető a lázadókat támogató Herold salzburgi püspök szerepe, akit többször megvádoltak magyar kapcsolataiért. A logisztikai támogatás tehát a lázadók támogatására terelheti az értékelő történész gyanúját.

A német beháború fő jellegzetességeként megfogalmazható, hogy a felek fegyveres erőinek végső győzelmet kicsikaró, nyílt harctéri csatájáról nem írnak a források. A harc olyan kulcsfontosságú objektumok (városok, erődítmények), mint Augsburg (Sváb hercegség – HZM. Schwaben), Regensburg (Bajor hercegség – HZM. Bayern), Mainz (Frank hercegség – HZM. Franken) birtoklásáért folyt.⁷² Ezekben a csatákban magyar fegyveres beavatkozásról nincs hírünk. A modellezés számításai megerősítik, hogy február 6-át követően 954 júliusáig (Arnulf halála Regensburgnál) nem adnak hírt a fennmaradt források a két fél közötti nyílt fegyveres összecsapásról, pusztán Regensburg ostromáról. Eleink pedig ebben az időszakban, ápriliséig tartózkodtak német földön, ami így egybeesett a 954

⁷² A magyaroknak az erődített helyek ostromával általában nem volt sok szerencsájük, nyilván, ha a lázadók akarták volna, akkor sem látták volna az ostromokban túl nagy hasznukat. Igaz, az ellenfélre gyakorolt nyomásnak hasznos eszközei lehettek volna.

tavaszára kialakult részleges fegyvernyugvással, minek következtében mind a lázadók, mind a király számára a magyar jelenlét kellemetlenné válhatott.

Magas, napi 30-35 km-es napi menetteljesítménnyel végigvonultak a lázadó tartományokon: Bajorországon és Svábföldön, majd Frankföldön át Lotaringiába. Útjuk végén rövid ideig kolostorokat fosztogattak zsákmányszerzés reményében. Szászországban azonban, ahol a király tartózkodott, nem jelentek meg. A lázadók feltehetően a jobb tárgyalási pozícióikat erősítették őseink fenyegető jelenlétével. A források magyar vonatkozású leírásaiból is arra következtethetünk, hogy az összeesküvők támogatása mellett alapvetően erőfitogtatásra és nyomásgyakorlásra korlátozódhatott szerepük.

Folcuin egyértelműen arról ír,⁷³ hogy a lázadók „a király fia, Liudolf és veje Cono” hívták be a magyarokat. Azt is tudni véli, hogy velük együtt harcolt Cono, azaz Vörös Konrád is. Amikor azonban *Maastrich*hoz értek, Cono megvált a magyaroktól. A további események színtere Maastricht, Cambrai és Lobbes Alsó-Lotaringia területén a pártütők szempontjából periférikus, de nem teljesen jelentéktelen területet jelentett.

A források információit összevetve a modellezett képpel az valószínűsíthető, hogy a magyarok behívása ugyan a lázadók részéről történt, de távoltartásuk az eseményektől a királypártiaknak is érdekében állt, amit pénzzel váltottak meg. Azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy bizonyos sarc fejében a királlyal is egyezségeket köthettek. Így is értelmezhető Liudolf védekezése (Widukind III. 32), amit az ismert történet útvonala megerősít. Ugyanis, ha őseink behívását a lázadók kezdeményezték, akkor útvonalukon: a Bajor- és a Sváb hercegséget és Frankföldet elhagyva Szászországba, az Ottó által bitokolt hercegségbe kellett volna vonulniuk a király ellen. Nem így történt. A fordulópontot Worms jelentette.

A történetben Worms különleges szerepet tölt be. Ugyanis ez idő tájt Ottó Szászországban tartózkodott. Az összeesküvők érdekei elvárhatóan azt képviselheték volna, ha a magyar csapat velük együttműködve, a Rajna mentén Mainz–Dortmund irányába (280 km) Szászországban nyomást gyakorol a királyra. Útvonaluknak Wormsig olyan „íze van”, mintha Szászország felé igyekeztek volna, Mainz irányába (Worms–Mainz 50 km, Worms Mainztól délre fekszik). Azonban váratlanul a várost délről megkerülve átkeltek a Rajnán és Wormsban – a királynak majd csak júniusban meghódoló Vörös Konrádtól – március 19-én „nagy pénzt” kaptak, Widukind szerint közvetlenül a várostól. Azonban ehhez Ottó is hozzájárulhatott, mivel innen nyugatnak fordultak Maastricht irányába.

A történet illetően értelmezésében a fordulatot az okozta, hogy Wormsba érkezésükkor már érvényben volt a tűzszünet, melynek megsértése a tárgyalási pozíciókat befolyásolta volna. Tehát a behívott magyarokra nem volt szükség.

Az ezt követő, ismert útvonalakra értékelhető, magas menetteljesítmény sietséget érzékeltet, aminek okát akár megbízóik szándékában, akár saját taktikai érzékükben is kereshetjük. A *Worms–Maastricht–Hesbaye–Lobbes–Cambrai 556 kilométert* az események szerint szakaszolva: *Worms–Maastricht* (314 km), *Maastricht–Hesbaye* (65 km) és *Lobbes–Cambrai* (89 km) szerint szakaszolva az alábbi menetteljesítményeket értékelhetjük:

⁷³ *Folcuinus: Gesta abbatum Lobbiensium. MGH SS 4. k. 54–74. o., itt: 65–67. o., magyar fordításban: HKÍF 229. o.*

– *Worms–Lobbes (467 km)*: Wormsot március 19-én hagyták el, Lobbes-be április 2-án értek (467 km 15 nap alatt), átlagos menetteljesítmény: *31 km/nap*;

– *Lobbes–Cambrai (89 km)*: április 3-tól 6-áig (3 nap), átlagos menetteljesítmény: *29-30 km/nap*;

– *Worms–Cambrai (556 km)*: Cambrai: április 6. (Wormstól 556 km 18-19 nap alatt), átlagos menetteljesítmény: *29-30 km/nap*.

Az aránylag magas napi menetteljesítményeket és a kolostorok támadásait figyelembe véve az valószínűsíthető, hogy a főerők folyamatos menete mellett kisebb csapatok igyekeztek kifosztani (ostromolták is) a kolostorokat. Ezt feltételezve akár Benediktbeuern esetén is elképzelhető lenne, hogy egy kisebb csapat a főerőktől leválva, kis kitérővel útba ejtette Benediktbeuernt. Így ismertük meg Cambrai második ostromát is.

Bulcsú viszont értékes információkhoz jutott a német belviszályt és megosztottságot illetően, amely talán a 955. évi végzetes augsburgi kalandra sarkalta. Azt is tapasztalhatta, hogy ostromeszközök nélkül nem képes az erődítményekbe, a fallal körülvett kolostorokba, vagy helységekbe betörni, zsákmányra szert tenni, mely tapasztalatot Augsburg következő évi ostromakor már igyekeztek hasznosítani.

Összegezve a modellezés eredményét, el kell fogadnunk, hogy jóllehet a számítások megerősítik a források azon információit, miszerint a magyarokat a lázadók hívták be, azonban a kérés „schwabmüncheni indítása” erre nem kizárólagos bizonyíték. Ha viszont együtt értékeljük a magas menetteljesítményekkel és a megtett útvonallal, a számok nem egy „szokásos” kalandozó hadjáratra utalnak, melyek átlagos napi menetteljesítménye a célterületen – történelmi tapasztalatok alapján – nem haladta meg az 5-8 km/napot. A magas menetteljesítmények zsoldban megállapodott keretek között, irányítottan végrehajtott csapatmozgást hitelesítenek.

A magas menetteljesítmények és a történelmi források egyaránt arra irányítják a történész figyelmét, hogy *eleink nem játszottak meghatározó szerepet a belválság megoldásában, a szembenálló német erők közvetlenül nem vonták be őket a konfliktusba*. Nem vettek részt és nem is provokáltak csatákat, nem ütköztek meg egyik fél fegyveres csapatával sem, tudatosan nem törekedtek egyik viszálykodó fél fegyveres meggyengítésére sem, s bizonytalan, hogy Alsó-Lotaringiában az ott töltött néhány napa alatt mennyire tudták az Ottó-párt pozícióit megingatni.

A kronológia sorrendjét követve, befejezésnek is tekinthető következő észrevételem. Szerzőtársam joggal veti fel, hogy a jól működő magyar felderítő rendszer 955-ben helytelenül értékelt a német belpolitikai helyzetet és így 955. évben indított hadjárata eleve kudarcra volt ítélve. Mi lehetett ennek az oka? A választ kutatva ilyenkor számításba kellene venni a döntéshozó személyiségét és felelősségét. Erre azonban nincs lehetőségünk. Arra azonban van, hogy figyelembe vegyük: a döntés előkészítésében fontos szerepet játszanak a felderítési adatok és azok értékelése. Most a hangsúlyt az értékelésre helyezném.

Widukind *Szász történet* című munkájában olvasható egy érdekes bejegyzés (III. 44), ami már a 955. évi Lech mezei csatával hozható kapcsolatba:

„Július elseje körül Szászországba érve, a király találkozott a magyarok követeivel, akik látszólag a régi bizalom és nagybecsülés jegyében tették nála tiszteletüket, valójában azonban – egyesek szerint – a polgárháború kimeneteléről akartak tájékozódni. Miután a király néhány napon át vendégül látta, majd némi ajándékkal békében hazaküldte őket,

fivére, a bajor herceg küldöttjeitől a következő jelentést kapta: »Vigyázz, a portyázó magyarok áttörtek határaidon, és úgy döntöttek, hadat indítanak ellened.«⁷⁴

A dátumot illetően kétely merült fel bennem. Egy július eleji követlátogatás után nem lehet reális időt számolni a követek visszatérésére Szászországból, és egy ostromeszközökkel felszerelt, alacsony menetképességű csapat megjelenésére augusztus 9-én Augsburg alatt.

A visszatérő magyar követek napi menetteljesítményét középértékkel 60 km/napban számolva, a lehetséges legrövidebb útvonalon (Magdeburg⁷⁵–Brünn–Pozsony–Kapuvár: 790–810 km) 12–14 napig tarthatott a visszaút, tehát nagyjából július közepéig. Ez pedig azt jelenti, hogy az Oroszvár (Rusovce)–Augsburg menetvonalra nagyjából számolható 600 km-es távolság megtételére az ostromeszközöket szállító magyar csapatnak (feltételezve, hogy Oroszvár térségében már gyülekezési körletet foglaltak) – a 16 km/nap történelmi átlaggal számolt napi menetteljesítménnyel – 38 napra lett volna szüksége, hogy elérje Augsburgot. A modellezett eseménysor mintegy 15 nappal későbbi augsburgi érkezést mutat, tehát *nem valószínű a forrás időrendi értékelése*, azaz a követjárás 955-re datálása. Nagy valószínűséggel kijelenthető, hogy a követek 954 júliusában jártak Ottónál, akinek akkor minden oka megvolt arra, hogy ajándékokkal megnyerje a maga számára a magyarokat. Widukind tudatosan kapcsolta az Ottóval való kapcsolatfelvételt és ajándékozást a következő esztendőhöz, a német győzelemmel záruló Lech mezei csatához, hiszen egyébként királypárti elbeszélése a magyarokkal való kapcsolattartásért, a lázadókat vádoló érvelése súlyos ellentmondásba került volna.⁷⁶

Ez idő tájt még nem ért véget a „polgárháború”. 954. június 16-án Langenzenn-ben nem került sor megbékélésre, Regensburgnál folytatódott az ostrom. A követek tehát méltán azzal az információval térhettek vissza, hogy a tavaszi „hadjárat” során észlelt ellenségeskedés a nyáron még folytatódik. A követjárás utáni hírek is arról szóltak, hogy a felkelés tovább tart. Mainz csak októberben, a felkelés utolsó fellegvára, Regensburg, pedig a 955-ös év tavaszán kerül a király kezére. Ezeket a felderítési híreket (adatokat) értékelhették úgy a Magyar Fejedelemség döntéshozói, hogy a megosztott német birodalomba 955-ben sikeresen vezethető egy nagyobb hadjárat.

Figyelmesen végigkövetve a történetet, biztonsággal állíthatjuk, hogy eleink 954-ig diplomáciai kapcsolatban álltak Ottó királlyal és udvarához tartozó előkelőségekkel. Ezeket a diplomáciai szálakat is kihasználva, tudatosan figyelemmel kísérték német föld eseményeit.

⁷⁴ *Widukindus Coberius*, 90. o.; HKÍF 224. o., összefoglalóan: *Scherff* 1985. Scherff eredményeivel kapcsolatban el kell ismerni, hogy ő volt az első a hadtörténészek közül, aki modellezni próbálta a német és magyar sereg vonulását a Lech mezei csata előtt.

⁷⁵ Widukind I. Ottó és a magyar követek találkozását 955-ben vélhetően Magdeburgba helyezi.

⁷⁶ Springer érvelését a király és a magyarok közötti kapcsolatról jól alátámasztja a követjárás időpontjának módosítása, vö.: *Springer* 2001. A kronológiai nehézségeket a korábbi szakirodalom különbözőképpen próbálta kiküszöbölni. Scherff például úgy, hogy a július 1-jei megjelölést június idusa utáni napokra értelmezte, s így nyert a magyarok számára tartalék időt a felvonuláshoz. Vö. könyvismertetéssel: *Hadtörténelmi Közlemények*, 102. (1989) 545–550. o. Újabbán Bowlus pedig kénytelen feltételezni, hogy a magyar mozgósításra és a csapatoknak a határszélen való összehívására a követküldéssel egy időben, vagy azt akár megelőzően sorkerült („Their large army thus was prepared to cross the Enns River into Bavaria before the envoys had been dispatched”). *Bowlus* 2006. 98–99. o.

Összefoglalás

A tanulmányban kísérletet tettünk arra, hogy a magyarok 954. évi kalandozását elhelyezzük a német polgárháború 953. és 954. évi eseményei sorában. A 954. évre sem áll rendelkezésünkre terjedelmesebb idősor, de a három időpont (Worms, Lobbes, Cambrai), kiegészítve a harcokban fordulópontot jelentő február 6-i dátummal mégis lehetőséget kínál a magyarok menetességének modellezésére. Arra nem kaptunk értékelhető választ, hogy a magyarokat ki hívta, a valószínűség mégis a felkelők javára szól. Az azonban biztos, hogy a megjelenő magyarokat a felkelők pénzelték le, s vezették át őket nagy gyorsasággal Lotaringiába. Furcsa módon Lotaringiában sem töltöttek sok időt, kolostorok ostromára szinte alig maradt idejük. Nagy valószínűséggel van összefüggés aközött, hogy a lázadók tavasszal kötöttek fegyverszünetet, amit még a magyarok behívásakor nem láthattak előre, és hogy őseink nem avatkoztak a harcokba. Nem deríthető ki, hogy a viszonylag rövid tartózkodás a felkelőktől kapott díjazás feltétele volt, vagy esetleg közben a királypárti oldal is fizetett nekik. Hasonló okokkal magyarázható, hogy a visszafelé vezető úton elkerülték Bajorországot, s nyilván egy hatalmas kerülőt téve, az Alpokon átkelve, Észak-Itálián át tértek haza, meglehetősen eseménytelenül, hiszen nincsenek erre az útszakaszra vonatkozó forrásaink. A viszonylag magas menetesség alapján azonban bizonyítható, hogy a magyarok kis létszámú csapatokkal vonultak, s a számos eredménytelen kolostorerődítmenyostrom oka leginkább az idő szorítása volt, s nem csak a hiányzó szakértelem. Meglepőnek tűnik, hogy a polgárháborús időszakban nyílt csatába nem vezették a magyarokat, aminek oka részben azok kis száma, részben az itáliaitól különböző politikai kultúra lehetett, ami itt gátat szabott a pogány segédcsapatok keresztények elleni alkalmazásának.

Már a korábbi kutatóknak is feltűnt a 955. évi magyar követküldés és a magyar hadjárat megindulása közötti kronológiai ellentmondás, amit különböző, sokszor erőltetett magyarázatokkal próbáltak feloldani. A tanulmány alapján lehetséges magyarázatnak tűnik, hogy a követjárásra még 954 nyarán sor került, amikor még friss sikereiket kihasználva ajándékokat zsaroltak ki a német uralkodótól. Alapjában a 954. év során szerzett tapasztalatok vezették a magyar vezetőket a 955. évi példátlanul nagy léptékű, nagy létszámú és ostromszerekkel is támogatott kalandozás megindítására, miközben a magyarok számára rejtve maradt a német belpolitikában lezajlott, a királyi hatalom javára bekövetkezett nagymértékű hatalmi átrendeződés.

BIBLIOGRÁFIA

- Amitai* 2006. *Amitai, Reuven*: The Logistics of the Mongol–Mamluk War, with Special Reference to the Battle of Wad I-Khaznadar, 1299 C. E. In: *Logistics of Warfare in the Age of the Crusades*. Ed. *John H. Pryor*. Burlington, 2006. 25–42. o.
- Bachrach* 2001. *Bachrach Bernard S.*: Magyar–Ottonian Warfare. À propos a New Minimalist Interpretation. *Francia*, 21. (2001) 211–230. o.
- Bachrach* 2012. *Bachrach, David S.*: Warfare in Tenth-Century Germany. Woodbridge, 2012.
- Binding* 1970. *Binding, Günther, Walter Janssen, Friedrich Karl Jungklaass*: Burg und Stift Elten am Niederrhein. Archäologische Untersuchungen der Jahre 1964/65. (Rheinische Ausgrabungen. Band 8.) Düsseldorf, 1970.
- Bíró – Langó* 2013. *Bíró Gyöngyvér – Langó Péter*: „Deo odibilis gens Hungarorum” oder „auxilium Domini” – Die Ungarn und die christliche Welt im 10. Jahrhundert. In: *Rauben, Plündern, Morden – Nachweis von Zerstörung und kriegerischer Gewalt im archäologischen Befund. Tagungsbeiträge der Arbeitsgemeinschaft Spätantike und Frühmittelalter 6. Zerstörung und Gewalt im archäologischen Befund (Bremen, 5.–6. 10. 2011).* (Studien zu Spätantike und Frühmittelalter, Band 5.) Hg. von *Heinrich-Tamaska, Orsolya*. Hamburg, 2013. 265–335. o.
- Bóna* 2000. *Bóna István*: A magyarok és Európa a 9–10. században. Budapest, 2000.
- Bowlus* 2006. *Bowlus, Charles R.*: The Battle of Lechfeld and its Aftermath, August 955: the End of the Age of Migrations in the Latin West. Aldershot, 2006.
- Bowlus* 2008. *Bowlus, Charles R.*: The Early Hungarians as Mercenaries 860–955. In: *Mercenaries and Paid Men: The Mercenary Identity in the Middle Ages*. Ed. by *John France*. Leiden, 2008. 193–206. o.
- DAI *Constantine Porphyrogenitus*: De Administrando Imperio. Ed. by *Gyula Moravcsik, Romilly J. H. Jenkins*. Washington, 1967.; (Második, javított kiadás: uo. 2009.)
- D’Haenens* 1961. *D’Haenens, Albert*: Les incursions hongroises dans l’espace belge (954–955). Histoire ou historiographie? *Cahiers de Civilisation Médiévale*, 4. (1961) 423–440. o
- Dierkens* 1985. *Dierkens, Alain*: Abbayes et chapitres entre Sambre et Meuse (VIIe–XIe siècles): Contribution à l’histoire religieuse des campagnes du Haut Moyen Age. (Beihefte der Francia 14.) Sigmaringen, 1985. 230–231. o.
- Ekkeardus* IV. *Ekkeardus IV*: Casuum S. Galli continuatio. MGH SS 2. 77–147. o.
- Fasoli* 1945. *Fasoli, Gina*: Le incursioni ungarine in Europa nel secolo X. (Biblioteca Storica Sansoni, NS XI.) Firenze, 1945.
- Fasoli* 1962. *Fasoli, Gina*: Encore des Hongrois? *Cahiers de civilisation médiévale Xe–XIIIe siècles*, 5. (1962) 461–462. o.

- Gerhard von Augsburg *Gerhard von Augsburg: Vita Sancti Uodalrici: die älteste Lebensbeschreibung des heiligen Ulrich, lateinisch-deutsch, mit der Kanonisationsurkunde von 993. Hg. von Walter Berschin – Angelika Häse. (Editiones Heidelbergenses, 24.) Heidelberg, 1993.*
- Giesler 1997. *Giesler, Jochen: Der Ostalpenraum vom 8. bis 11. Jahrhundert. Studien zu archäologischen und schriftlichen Zeugnissen, Teil 2. Historische Interpretation. Rahden/Westfalen, 1997.*
- Gombos 1937–1938. *Catalogus fontium historiae Hungariae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendentium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCC. Vols. 1–3. Ed. Gombos Ferenc Albin. Budapest, 1937–1938. (Reprintben is.)*
- Györffy 1977. *Györffy György: Honfoglalás, megtelepedés és kalandozások. In: Magyar őstörténeti tanulmányok. Szerk. Bartha Antal – Czeglédy Károly – Róna-Tas András. Budapest, 1977. 123–156. o.*
- Hagemann 2012. *Hagemann, Manuel: Emmerich-Elten – Stift Hochelten. In: Nordrheinisches Klosterbuch. Bd. 2. Hg. von Manfred Groten – Georg Mölich – Gisela Muschiol – Joachim Oepen. Siegburg, 2012. 248–257. o.*
- Haldon 2006. *Haldon, John: Roads and communication in the Byzantine Empire. In: Logistics of Warfare in the Age of the Crusades. Ed. by John H. Pryor. Burlington, 2006. 131–158. o.*
- Heinrich-Tamaska 2013. *Rauben, Plündern, Morden – Nachweis von Zerstörung und kriegerischer Gewalt im archäologischen Befund. Tagungsbeiträge der Arbeitsgemeinschaft Spätantike und Frühmittelalter 6. Zerstörung und Gewalt im archäologischen Befund (Bremen, 5.–6. 10. 2011). (Studien zu Spätantike und Frühmittelalter, Band 5.) Hg. von Heinrich-Tamaska, Orsolya. Hamburg, 2013.*
- Hemmerle 1991. *Hemmerle, Josef: Die Benediktinerabtei Benediktbeuern. Göttingen: Max-Planck-Institut für Geschichte. (Germania Sacra: Das Bistum Augsburg, 1.) Berlin/New York, 1991.*
- HKÍF *A honfoglalás korának írott forrásai. Szerk. Kristó Gyula. Szeged, 1984.*
- Holzfurtner 2003. *Holzfurtner, Ludwig: Gloriosus dux. Studien zu Herzog Arnulf von Bayern 907–937. (Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte. Beiheft 25. Reihe B.) München, 2003.*
- Holtschoppen 2004. *Holtschoppen, N. Alexandra: Zur Gründungsgeschichte des Klosters St. Vitus in Mönchengladbach. Die Necrologeinträge für die Gründer Baldricus, Gero und Sandrad. In: Mittelalter an Rhein und Maas. Beiträge zur Geschichte des Niederrheins. Studien zu Geschichte und Kultur Nordwesteuropas. Bd. 8. Hg. von Uwe Ludwig, Thomas Schilp. Münster–New York–Berlin–München, 2004. 69–87. o.*
- Hóman 1940. *Hóman Bálint: Geschichte des ungarischen Mittelalters. I. Von den ältesten Zeiten bis zum Ende des XII. Jahrhunderts. Berlin, 1940.*
- Jacobsen 2009. *Jacobsen, Peter Christian: Miracula s. Gorgonii. Studien und Texte zur Gorgonius-Verehrung im 10. Jahrhundert. (MGH Studien und Texte, Band 46.) Hannover, 2009.*
- Kellner 1997. *Kellner, Maximilian Georg: Die Ungarneinfälle im Bild der Quellen bis 1150, von der „Gens detestanda“ zur „Gens ad fidem Christi conversa“. München, 1997.*

- Kluge* 2001. *Kluge, Bernd*: Zwei Münzen Liudolfs von Schwaben. In: Otto der Große, Magdeburg und Europa. Katalog-Handbuch in zwei Bänden. Hg. von *Puhle, Matthias*. Bd. 2. Mainz, 2001. 112–113. o
- Kovács* 2011. *Kovács László*: A magyar kalandozások zsákmanáról. (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára. Sorozatszerk. *Veszprémy László*.) Budapest, 2011.
- Köpke – Dümmler* 1876. Kaiser Otto der Grosse. Begonnen von *Rudolf Köpke*, vollendet von *Ernst Dümmler*. Leipzig, 1876.
- Kring* 1938. *Kring Miklós*: Magyarország határai Szent István korában. In: Szent István emlékkönyv – Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. Szerk. *Serédi Jusztinián*. 1–3 k. Budapest, 1938. 2. k. 475–486. o.
- Kristó* 1980. *Kristó Gyula*: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Budapest, 1980.
- Kristó* 1996. *Kristó Gyula*: A magyar kalandozó hadjáratok szezonálisága. In: Honfoglaló magyarság, Árpád kori magyarság. Antropológia–régészet–történelem. Szerk. *Pálfi György – Farkas L. Gyula – Molnár Erika*. Szeged, 1996. 11–16. o.
- Langó* 2010. *Langó, Péter*: „Die Bestimmung der Landesgrenzen” – zur Frage der westlichen Grenze des Ungarischen Fürstentums des 10. Jahrhunderts im Spiegel archäologischer Funde. *Archäologisches Korrespondenzblatt*, 40. (2010) 579–596. o.
- Laudage* 2001. *Laudage, Johannes*: Otto der Große (912–973). Eine Biografie. Regensburg, 2001.
- Leyser* 1965. *Leyser, Karl*: The Battle at the Lech 955. A Study in Tenth-Century Warfare. *History*, 50. (1965) 1–12. o.
- Leyser* 1982. *Leyser, Karl*: Medieval Germany and Its Neighbours, 900–1250. London, 1982. 43–67. o.
- Lüttich* 1910. *Lüttich, Rudolf*: Ungarnzüge in Europa im X. Jahrhundert. (Historische Studien, 84.) Berlin, 1910. (Reprint: Vaduz, 1965.)
- MGH SSrG Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum.
- MGH SS Monumenta Germaniae Historica. Scriptores
- Mürten-Mertens* 1999. *Mürten-Mertens, Eckhard*: The Ottonians as Kings and Emperors. In: The New Cambridge Medieval History III. c. 900 – c. 1024. Ed. by *Timothy Reuter*. Vol. III. Cambridge, 1999. 233–266. o.
- Naumann* 1964. *Naumann, Helmut*: Rätsel des letzten Aufstandes gegen Otto I. (953–954). *Archiv für Kulturgeschichte*, 46. (1964) 133–184. o.
- Oexle* 1993. *Oexle, Otto Gerhard, Michel Parisse*: L'abbaye de Gorze au Xe siècle. Mission historique française en Allemagne. Göttingen, 1993.
- Otto der Grosse Otto der Grosse. Wege der Forschung 450. Hg. von *Zimmermann, Harald*. Darmstadt, 1976.
- Paulus* 2013. *Paulus, Christian*: Pfalzgraf Arnulf und der Liudolf Aufstand. *Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte*, 76. (2013) 2. sz. 365–388. o.
- Petry* 1974. *Petry, Manfred*: Die Gründungsgeschichte der Abtei St. Vitus zu Mönchengladbach. (Beiträge zur Geschichte von Stadt und Abtei Mönchengladbach: Stadtarchiv. Bd. 5.) Mönchengladbach, 1974. 50–72. o.

- Pósán – Veszprémy* 2013. „A hadtáp volt maga a fegyver.” Tanulmányok a középkori hadszervezet és katonai logisztika kérdéseiről. Szerk. *Pósán László – Veszprémy László*. Budapest, 2013.
- Puhle* 2001. Otto der Große, Magdeburg und Europa. Katalog-Handbuch in zwei Bänden. Hg. von *Puhle, Matthias*. Mainz, 2001.
- RI Regesta Imperii, online változat: www.regesta-imperii.de
- Reindel* 1953. *Reindel, Kurt*: Die Bayerischen Liutpoldingen 893–989. Sammlung und Erläuterung der Quellen. (Quellen und Erörterungen zur Bayerischen Geschichte. N. F. Bd. 11/1953 Nr. 94.) München, 1953.
- Reiner* 1983. *Reiner, Rudolf*: Bosendorf–Pressburg. Vom Werden einer deutschen Stadt im Osten. *Südostdeutsche Archiv*, 26–27. (1983/1984) 15–68. o.
- Révész* 2006. *Révész László*: Honfoglaláskori sír az alsó-ausztriai Gnadendorfban. In: Csodaszarvas. Östörténet, vallás és néphagyomány II. kötet. Budapest, 2006. 77–116. o.
- Ruotger: Vita Brunonis* *Ruotger: Vita Brunonis*. Ruotgeri vita Brunonis archiepiscopi Coloniensis. MGH SSrG N.S., 10. k. Weimar, 1951.
- Scherff* 1985. *Scherff, Bruno*: Studien zum Heer der Ottonen und der Salier (919–1056). Bonn, 1985.
- Scherff* 1995. *Scherff, Bruno*: Brun von Köln (925–965) und seine Bedeutung im westfälisch-niedersächsischen Bereich. *Niedersächsisches Jahrbuch für Landesgeschichte*, 67. (1995) 99–138. o.
- Schwenk* 1995. *Schwenk Peter*: Brun von Köln (925–965): Sein Leben, sein Werk und seine Bedeutung. (Phil. Diss Univ. München 1993). Espelkamp, Leidorf, 1995.
- Sonnleitner* 2000. *Sonnleitner, Käthe*: Der Konflikt zwischen Otto I. und seinem Sohn Liudolf als Problem der zeitgenössischen Geschichtsschreibung. In: Festschrift Gerhard Pferschy zum 70. Geburtstag. Hrsg. von der Historischen Landeskommision für Steiermark. Red. von *Gernot Peter*. Obersteiner, Graz, 2000. 615–625. o.
- Spindler – Diepolder* 1969. Bayerischer Geschichtsatlas. Hg. von *Spindler, Max – Gertrud Diepolder*. München, 1969.
- Springer* 2001. *Springer, Matthias*: 955 als Zeitenwende – Otto I. und die Lechfeldschlacht. In: Otto der Große, Magdeburg und Europa. Katalog-Handbuch in zwei Bänden. Hg. von *Puhle, Matthias*. Mainz, 2001. Bd. 1. 199–208. o.
- Takács* 2006. *Takács, Miklós*: Siedlungsgeschichtliche Auswertung. In: Das frühungarische Reitergrab von Gnadendorf (Niederösterreich). Hrsg. von *Falko Daim – Lauer mann*. (Monographien des RGZM, Bd. 64.) Mainz, 2006. 211–252. o.
- Thietmar Die Chronik des Bischofs Thietmar von Merseburg und ihre Korveier Überarbeitung. Hg. von *Holtzmann, Robert*. MGH SSrG N.S. 9. k. 1935.
- Torma* 2013. *Torma Béla Gyula*: A kalandozó magyarok logisztikája. In: „A hadtáp volt maga a fegyver.” Tanulmányok a középkori hadszervezet és katonai logisztika kérdéseiről. Szerk. *Pósán László – Veszprémy László*. 2013. 167–188. o.
- Torma – Veszprémy* 2009. Egy elfeledett diadal (A 907. évi pozsonyi csata). Szerk. *Torma Béla Gyula – Veszprémy László*. (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum könyvtára. Sorozatszerk. *Veszprémy László*.) Budapest, 2009.

- Vajay* 1968. *Vajay, Szabolcs de: Der Eintritt des ungarischen Stämmebundes in die europäische Geschichte (862–933). (Studia Hungarica 4.) Mainz, 1968.*
- Veszprémy* 2014. *Veszprémy László: Itt a magyar, hol a magyar? Megjegyzések a nyugati magyar kalandozások (907–933) forrásaihoz és időrendjéhez. Hadtörténelmi Közlemények, 127. (2014) 77–90. o.*
- Veszprémy* 2007. *Veszprémy László: A scheyerni középkori forráscsoport. Századok, 141. (2007) 991–1010. o.*
- Widukind *Widukind: Rerum gestarum Saxonicarum libri tres. MGH SSrG 60.*
- Widukindus Corbeius *Widukindus Corbeius: A szász történet három könyve. Ford. Magyar László András. Budapest, 2009.*

VIROVECZ NÁNDOR

SZÁMÚZETÉSTŐL FŐKAPITÁNYSÁGIG

Balassa Menyhárt és az erdélyi hatalomváltás (1549–1552)

From Exile to captaincy

Menyhárt Balassa and the change of rulership in Transylvania (1549–1552)

In the mid-16th century Hungary was a battlefield for the fighting of the Habsburg, the Szapolyai and the Ottoman empires. King Ferdinand I wanted to seize the eastern country-part and Transylvania, the two territories which were made an Ottoman vassal land by the Szapolyai political legacy. Queen Isabella and the infant John Sigismund were the legitimate and elected sovereigns of the country-part, but the real ruler of the land, controlling the governance, was György (Utješenić/Utješenić) Fráter.

Parallel to his expansion goals, Ferdinand tried to strengthen his Kingdom in Hungary. His efforts included the construction of an anti-Ottoman border defence system, whose future fortifications were put under the authority of the royal chamber.

Menyhárt Balassa (Melchior Balassa), a high-ranking Hungarian nobleman, was famous for switching parties between the two rulers. He played important roles on both sides during the years of the rulership change. As a result of his unpredictable political orientation his fortresses in Northern Hungary were confiscated, and he had to flee to Transylvania. During the years of the rulership change he held high offices first on the Szapolyai side, then in the Habsburg administration. His engagement was motivated by personal interests and the aim to protect the country-part. In addition, he was presumably influenced by the contact taken up with the Turks and by his injury which overshadowed everything. Tracing Balassa's engagement helps to understand the unstable situations and sometimes absurd phenomena of these years.

Keywords: Transylvania, Kingdom of Hungary, Ottoman occupation, Habsburg Empire, border defence system, Menyhárt Balassa, György Fráter, Ferdinand I, János Szapolyai, Queen Izabella, János Zsigmond

A XVI. század derekán lejátszódott magyarországi események összefüggései részleteikben kevésbé ismertek. A váradi béke értelmében I. (Szapolyai) János király halála után a keleti országrészek I. (Habsburg) Ferdinánd király uralma alá kerültek volna, de a János király politikai örökségébe lépő Fráter György (Utješenić/Utješenić), a Szapolyai-párton tevékenykedő főurak és Szulejmán szultán hódításai megakadályozták ezt. A hasonló céllal megkötött gyalui egyezmény Buda 1542. évi sikertelen ostroma miatt szintén nem érthette el célját. Végül csak az évtized végén, 1549-ben alakultak úgy a hatalmi tényezők, hogy Fráter György is hajlott Ferdinánd hatalmának keleti irányú kiterjesztésére, amit a nyírbátori egyezmény keretein belül kívántak megvalósítani. Azonban a Barát nélküli szűkebb Szapolyai-párt, (Jagelló) Izabella királyné és a környezetét alkotó többségében rokoni szálakkal is összekapcsolt főurak mindent megtettek hatalmuk megőrzése érdekében. Végül 1551 augusztusában az özvegy királyné és II. (Szapolyai) János Zsigmond királyfi távozni kényszerült Erdélyből, és bár Ferdinánd uralma átvészelte az oszmánok 1552. évi

hadjárata, az a későbbiekben mégsem bizonyult tartósnak, így a Szapolyai család 1556-ban visszatérhetett az oszmán vazallus államba.

Ferdinánd király részéről a hatalomátvétel, Izabella királyné részéről pedig a hatalom megőrzése a céljaikat támogató főurakon múlt. A vizsgált időszak politikai kultúráját, meghatározó körülményeit és viszályait gyarmati Balassa Menyhárt¹ (1511–1568) szereplése kiválóan érzékelteti. A hatalmi struktúra képlékenységét és instabilitását mutatja, hogy a főúr néhány év leforgása alatt Ferdinánd, Izabella és Fráter György pártján egyaránt tevékenykedett. A korszak sajátos jellemzője, hogy mindezek ellenére a politikai paletta meghatározó eleme tudott maradni, és mindegyik hatalmi tényező a saját táborában kívánta őt látni. Magatartásának vizsgálata során mellőznünk kell a későbbi elítélő véleményeket, mivel azok már a megszilárdult és rendezett viszonyok szellemében születtek. Történeti és irodalmi hagyományunkban nagyrészt ezeknek köszönhetően válhatott személye a mohácsi csatát követő főúri politikai kultúra talán leghírhedtebb képviselőjévé.²

A főúr szerepének megvilágítása és ezzel együtt árnyalása, a motivációk és mozgatórugók feltárásának kísérlete ezeknek a bonyolult és abszurdításokban bővelkedő éveknek a megértéséhez is közelebb visz bennünket.

A Balassa fivérek szerepvállalása a kettős királyság idején

A Balassa név a mohácsi csata előtti királyi udvarban sem volt ismeretlen. A csatában elesett Balassa Ferencnek az országos főméltóságot jelentő horvát-szlávon báni tisztet sikerült elérnie, és II. Lajos királynak követként teljesített szolgálatokat.³ Hét fia közül Imre került legkorábban országos méltóságba. A Mohácsot követő szélesebb mozgástér adta lehetőségeket kihasználva, János király országában Maylád Istvánnal együtt viselte az erdélyi vajdai címet, megőrizvén ezáltal a családi presztízst. A váradi békét, majd János házasságát követően pártot váltott, és testvéreivel – Maylád terveinek árnyékában – a Ferdinánd király hatalomátvételét előmozdítani célzó főúri szervezkedés vezéralakja volt.⁴ Maylád oszmán fogságba hurcolása, János halála és az erdélyi állam alapjainak lefektetése után Imre már Ferdinánd vajdajaként kényszerült Erdélyből elmenekülni, odahagyott birtokaiért és hűségéért végül évjáradékkal lett pótolva.⁵

Az ifjú Balassa János – Balassi Bálint apja – az 1540-es évektől apródként szolgált a bécsi udvarban, ahol a Balassákra oly jellemző virtus természetén hamar megmutatkozott a Don Francesco Lassóval történt konfliktus során. 1550-ben Zay Ferenc mellett emberpróbáló időkben viselte a szolnoki kapitányságot, majd megszerezte a zólyomit,

¹ Életútját röviden ismerttem: *Virovecz* 2013. Balassa vezeték- és keresztnéve többféle változatban használatos. A történettudomány a modernebb Menyhárt alakot a XIX. század második felétől használta, az utóbbi pár évtizedben tért vissza a XVI. századi kortársak között is gyakoribb Menyhárt változat. A következtetesség elvét szem előtt tartva, a továbbiakban a Menyhárt alakot követem, amelyet végrendelete szerint ő is használhatott. *Géresi* 1885. 375–376. o.

² Viselt dolgait, jellemét és környezetét szatíra formájában adja elő a „Komédia Balassi Menyhárt áruktatásáról, mellyel elszakada a magyarországi második választott János királytól” című drámai emlékiünk. Kronológikus, helyenként téves életrajzi háttérrel ellátott betűhű kiadása: *Kardos* 1960. 615–631. o.

³ *Pálosfalvi* 2009. 254. o.

⁴ A témához lásd: *Szabolcsi* 1970. 300–320. o.

⁵ *Fallenbüchl* 1988. 77. o. A király 1544. október 1-jén kelt oklevelében Imrének 2400 forint évjáradékot rendelt ki. MNL OL P 1767 3. csomó, 10. tétel.

de ennél fontosabb, hogy 1555-ben a bányavidéki főkapitányságot nyerte el.⁶ Hírnevére a Dobó István és az ő nevével jelzett „összeesküvés” vetett foltot, és noha Lengyelországba kényszerült menekülni, életének utolsó éveit újra királyi kegyben tölthette. János a katonai erények mellett kiváló műveltséget is a magáénak tudhatott; itáliai, német és lengyel kapcsolatain túl Sir Philip Sidneyvel is baráti viszonyt ápolt.⁷

Balassa Zsigmond Diósgyőr, a néhai Ország László javai és a bozói prépostság megszerzésével meghatározó tényezővé vált, és a belháború viszontagságai ellenére majd húsz éven át (1526–1545) Borsod vármegye főispánja tudott maradni.⁸

Balassa Menyhárt először 1532-ben tért át János pártjáról Ferdinánd oldalára, és Hont vármegye főispáni címét szerezte meg.⁹ A belháború hullámmása alatt János király fogásába került, de szabadulásával egyben vissza is tért az ő oldalára, és a váradi békét megelőzően már a király tanácsosaként találkozhatunk vele.¹⁰ Hangsúlyozni kell szerepét az 1539–40-es összeesküvésben, amely már rámutat a testvérek egymáshoz való viszonyára, ami közös akciókhoz, együttműködéshez vezetett. Lodovico Gritti meggyilkolásakor Imre, János és Menyhárt együtt voltak Erdélyben.¹¹ Az 1539–40-es szervezkedést családi akciónak is tekinthetjük, amelyben Imre, Menyhárt és Zsigmond egyaránt szerepet vállalt. A fivérek nem haboztak kiállni János öccsük mellett, amikor az a spanyol Lassóval szembekeült, sőt V. Károly német-római császárnak is kifejtették véleményüket az ügygel kapcsolatban.¹² Menyhárt az 1540-es években Imrével és Zsigmonddal, az azt követő évtized északkeleti várháborúiban pedig Jánossal több katonai akcióban működött együtt.¹³

A Balassa fivérek az 1530-as évek elejétől aktív politikai szerepet vállaltak mind a Habsburg, mind a Szapolyai oldalon. A bécsi királyi udvar, a felföldi és az erdélyi országrész egyaránt a családi és személyes érdekérvényesítés színterét jelentette. Állásfoglalásukat elsősorban érdekeik előmozdítása határozta meg, amelyre a hadiszerep, a főúri szövetségek és a királyi donációk voltak a legnagyobb befolyással. Katonai rátermettségüket, diplomáciai érzéküket egyaránt kamatoztatták, és a közigazgatásban is igyekeztek lehetőleg biztos pozíciókat szerezni.¹⁴ A család sikerességének nem elhanyagolható titka továbbá, hogy rendkívül átgondolt házassági politikát követtek. Birtokaik három hatalom határán feküdtek, s a kor politikai kultúrájának szerves részét alkotó pártváltásokat is gyakorta alkalmazták. Alakjaikra leginkább a realpolitikus jelzőt lehet használni.

A fivérek közül Menyhárt az 1540-es évek végére a Habsburg, a Szapolyai és az oszmán területek határvidékén komoly pozíciókhoz jutott. Ehhez jelentős mértékben segítette hozzá előnyös házassága: az 1542-es pesti ostrom során elesett Lévy Gábor özvegyét, Thurzó Annát vette el feleségül. Mivel így a kiskorú Lévy János gyámja lett, Léva vára, illetve

⁶ *Kőszeghy* 2008. 54., 66., 68., 73. o.

⁷ *Kőszeghy* 2008. 136., 146. o.

⁸ *Inscriptio Arcis Dyosgeur magnifico Sigismundo Balassa facta. MNL OL A 57 Vol. 2. fol. 1–2.; Fallenbüchl* 1994. 71. o. Diósgyőr és a Balassák kapcsolatához bővebben: *Bessenyei* 1997.

⁹ *Donatio honoris comitatus Hontensis Melchiori Balassa. MNL OL A 57. Vol. 1. fol. 208.*

¹⁰ *Buzási* 1979. 82. o.; Johann Wese levele I. Ferdinánd királynak, Körmöcbánya, 1537. július 26. *Károlyi* 1878. 758–760. o.

¹¹ *Bunyitay* 1904. 381–382. o.

¹² *Kőszeghy* 2008. 54–55. o.

¹³ 1540-ben Fráter György csapatait Menyhárt és Zsigmond szétverte. *Mályusz* 1923. 288. o. Ugyanők 1545-ben Bebek Ferenc ellen támadást indítottak, amellyel Fráter György bízta meg őket, mivel Bebek tizedbérletek-ből származó jövedelemmel adósa volt neki. *Fráter György* leveles könyve, 250–251. o.

¹⁴ A család érvényesülésének elsődleges területei Hont, Zólyom, Nógrád és Borsod vármegyék voltak.

a Hont és Bars vármegyékre kiterjedő uradalom a kezére került. Sikertelen megszereznie Bars vármegye főispáni címét is, de a birtokoknál és tisztségeknél fontosabb, hogy ezzel a házassággal a tágabb értelemben vett Szapolyai rokoni körbe került be. Lévay Gábor édesanyja ugyanis az a Petrovics Anna, aki János király unokatestvérének, Petrovics Péternek a lánytestvére volt. Balassa tehát a kis Lévay Jánosnak, Petrovics Anna unokájának lett a gyámja.¹⁵ Ezzel voltaképpen a keleti országrész feletti főhatalmat gyakorló család rokonságába került be.

Birtokai Esztergom oszmán kézre kerülését követően (1543) végvidékké váltak. Noha sikeres védelmet folytatott, a családi központot jelentő Léva egyre inkább végvári szerepbe került.¹⁶ Éppen ezért a hegyvidéki fekvéséből adódóan jóval biztonságosabb Hont megyei vár, Csábrág megszerzése igen előnyösnek mutatkozott számára, amelynek pontos körülményei még tisztázatlanok. A vár korábbi ura, Pálffy Péter egy olyan üzletet kötött Balassával, ami jogi szempontból támadható volt, és az udvar később ezt fel is használta ellene. Hasonlóképpen a biztonságosabb pozíciók kiépítése vezérelhette abban, hogy a Selmecbánya előterében magasodó Szitnya-hegyen várat építtetett. Mindemellett nem maradhat előttünk észrevétlenül Balassa orientálódása a bányák irányába.

A főúr az 1540-es évek végére részben a családi kapcsolatokat, részben a Habsburg és Szapolyai oldal között fennállt háborús viszonyokat kihasználva, jelentős pozíciókra tett szert az oszmán hódoltság előterében. Ezek megőrzése és érdekeinek érvényesítése azonban (több kortárs főúrhoz hasonlóan) gyakran törvénytelenül ment végbe, főleg azért, mert az ország területéről hiányzott az erős központi és végrehajtó hatalom. Könnyű prédát jelentettek számára az egyházi javak, de a bányavárosok és a vármegyei adószedők sem lehettek tőle biztonságban.¹⁷ Hatalmaskodásai miatt az országgyűléseken rendszeresen panaszkodtak rá.¹⁸ A kettős királyságból eredően Nyáry Ferenc is viselte a Hont főispánja tisztségét, és a vármegyét, annak ellenére, hogy még hivatali esküt sem tettek, megosztották egymás között, amit aztán felszólításra sem voltak hajlandók egyesíteni.¹⁹ A hasonló ügyek közül több is kimerítette a felségsértés fogalmát, de nem számítottak kirívóknak. A közállapotokat jellemzi, hogy Thurzó Elek királyi helytartó és maga Ferdinánd király is csak ígéretet tudott tenni a helyzet rendezésére.

A főúr személyes hatalmi építkezése sikeres volt egészen az évtized végéig, amikor érdekkellentét támadt közte és az udvar között.

¹⁵ Horn 2012. 34., 36. o. Ezúton köszönöm Horn Ildikónak a tanulmány írásakor nyújtott segítségét.

¹⁶ Az 1544-ben Esztergomból indult oszmán sereg Lévát támadó akciója valójában Balassa elleni büntető-hadjáratnak indult, amelynek célja a főúr fogságba ejtése és véleményem szerint egyben a vár elfoglalása volt. A szultáni tanács Magyarországra vonatkozó rendeleteiből kiderül, hogy Balassa korábban már rajtaütött a Budára és Pestre élelmiszert szállító rájákon. *Dávid – Fodor* 2005. 25–27. o. Balassa éberségének köszönhetően a vállalkozás kudarcba fulladt, az oszmánok visszavonultak, majd a portya hírére érkező Thury György és Nyáry Ferenc csapatai mértek rájuk vereséget. A kalandról Istvánffy kivül (*Istvánffy története*, 111–113. o.) Tinódi számolt be részletesen. *Tinódi Énekei*, XIX. ének. Az szalkai mezőn való viadalról. 465–476. o.

¹⁷ *Bunyitay* 1906. 118., 282. o. Johann Wese már említett levelében többek között azt is megjegyezte, hogy Balassa Korpona városát akarta hódoltatni. *Károlyi* 1878. 758–760. o. Menyhárt és Zsigmond emberei ekkoriban már rendszeresen hatalmaskodtak a városon. *Matunák* 1899. 72–75. o. A bányavárosok nemesfémszállítmányain történt rajtaütések Istvánffynál: *Istvánffy története*, 124–125. o. *Forgách* Emlékirat, 24. o. Az adó elutalajdonítására forrás még: MNL OL P 1815 14. csomó, 21. tétel. A Balassa család története, 1157–1659. (Kézirat.) fol. 151–152.

¹⁸ *Fraknói* 1880. I. k. 210–212. o.

¹⁹ *Fraknói* 1880. II. k. 115–116., 143. o. Balassa 1549-ig viselte Bars és Hont vármegye főispáni címét.

Az 1549. évi hadjárat okai és előzményei

1549 tavaszán Niklas Graf zu Salm főhadparancsnok vezérlete alatt vármegyei és zsoldos katonaságból álló kb. 5000-5500 fős hadsereg intézett támadást Balassa Menyhárt három vára, Szitnya, Léva és Csábrág, illetve a Basó Mátyás hatalmában lévő murányi vár ellen.²⁰

A kortárs történetírók szerint a Balassa elleni katonai akció kiváltó okai elsősorban a fentebb már ismertetett hatalmaskodások voltak. A hadjárat megindítását azonban Salm főhadparancsnok mással indokolta. A királlyal és a nyírbátori tárgyalások előkészítésében érintett Fráter Györggyel váltott levelei egyaránt arról tájékoztatnak, hogy Balassa nem volt hajlandó Ófelségének átadni Csábrág várát.²¹

Az ügy – mint a hadjáratot kiváltó ok – csak tágabb kontextusba ágyazva érthető meg. 1548 tavaszán Várday Pál esztergomi érsek-helytartó és tanácsosai kidolgoztak egy tervezetet, amely a Duna menti végvárakban szükségesnek ítélt katonaság létszámát tartalmazta.²² A „dunántúli” várak között feltüntetették Gyarmatot, Lévát és Csábrágot is, mint a kiéptülő védelmi vonal fontos elemeit.²³ A főúr várait tehát a végvárrendszer leendő tagjainak szánták, amelyeket a bányavárosok közvetlen előterében bástyákként képzeltek el az oszmánok további előretöréseivel szemben. A tervezet szerint az uralkodó kiemelt jövedelemforrásainak védelmében felettébb fontos szerep jutott volna azoknak. Ferdinánd királynak a védelmi vonal kiépítését és hatalmának keleti irányú kiterjesztését szolgáló koncepciójában szerepelt Eger megszerzése is. A kincstár kezére Perényi Péter fogsága idején, 1548 júniusában jutott az erősség.²⁴ Várday és Salm a vár kamarai átvételéhez Balassa csapatainak segítségét is igénybe vette (Serédy Gáspár és Bakith Péter mellett).²⁵ Ez az akció akár fenyegető előjel lehetett volna Balassának, ugyanis nyilvánvaló volt, hogy Egerhez hasonlóan az ő várait is a védelmi rendszerbe kívánják integrálni, kezelésüket pedig kamarai igazgatás alatt képzelik majd el.

Balassa jól látta helyzetét. A kezén lévő mindhárom vár birtoklása körül adódtak jogi problémák, és a közelgő országgyűléstől nem számíthatott elnézésre. Léva birtoklásával voltaképpen Léva Jánost szorította ki örökségéből. A szitnyai várat önhatalmúlag épít-

²⁰ Basó Mátyás kalandorként igyekezett betörni a térség meghatározó urai közé. *Istvánffy* *Históriája*, 123–124. o.; *Sarusi Kiss* 2008. Az ekkor Szapolyai-párti Bebek Ferenc nyilván bosszúból és emellett a várható nyereségek-től vezérelve, a hadjárat megindulása előtt átpártolt Ferdinándhoz, és az akcióban gyalogos kapitányként szolgált. *Korpás* 1999. 5. o. A Bebek és Balassa közötti ellentétet a már említett 1545. évi konfliktus jelentette, de Basóval is ellenséges volt a viszonya az egymás ellen elkövetett hatalmaskodások miatt. *Istvánffy* *Históriája*, 124. o.

²¹ „...ut si forte Melchior Balassa arcem Chabrag reddere recusaret, mox ad executionem contra eum cum gentibus Vestrae Majestatis procederem.” Várday Pál és Niklas Graf zu Salm levele I. Ferdinánd királynak. Pozsony, 1549. január 23. MNL OL X 896 és „...si is retinere arcem Chabragh et suae Mis iustitiaeque contra latas sententias repugnare perget...” Niklas Graf zu Salm levele Fráter Györgynek, Pozsony, 1549. március 16. *Károlyi* 1879–1880. 57–96. o. és VI. közlemény. *Károlyi* 1880. 497. o.

²² A katonaság Nádasdy Tamás dunántúli országos főkapitány, illetve Niklas Graf zu Salm főhadparancsnok szolgálatában állt. A tervezetnek a Dráva és Duna közé eső területre vonatkozó részét lásd: *Pálffy* 1999. 103–104. o.

²³ Emellett Gyarmatnál hozzáfűzték, hogy Balassa kész Ófelségének átadni azt. „Gyarmatth – equites 25, pedites 50 – Paratus est dominus Balassa tradere ad manus Suae Majestatis, cum omnibus pertinentibus...” MNL OL X 896 Fasc. 55. fol. 158r.

²⁴ *Gyárjás* 1880. 19. o.

²⁵ Az 1548. május 28-án Pozsonyban kelt szerződés Niklas Graf zu Salm és Várday Pál aláírásával: MNL OL P 1815 24. tétel, fol. 92.

tette, katonasága rendszeresen zaklatta a bányavárosok polgárait és a kereskedőket. De az igazán kényes és veszélyes ügy Csábrág birtoklása körül alakult ki.

A Hont vármegye északkeleti részén található vár urai a XVI. század első felében sűrűn cserélődtek.²⁶ Pálffy Péter a várat a zselízi nemesi kúriával együtt 1535-ben megvette Erdődy Pétertől, akinek korábban örökségét képezték ezek a birtokok.²⁷ Balassának – aki ekkorra már Bars és Hont vármegyék legnagyobb urává nőtte ki magát – Csábrág megszerzése több szempontból is előnyösnek mutatkozott. A hegyvidéki, csekély erővel is jól védhető vár birtokba vételét a hatalmi pozíciók megerősítése mellett a már említett védelmi megfontolások indokolták. Az alacsonyabb fekvésű Léva, Esztergom oszmán kézre kerülését követően a portyák hatósugarába került, s nem jelentett biztonság otthont. Hogy a fentebb megnevezett birtokok pontosan mikor és hogyan kerültek Balassa kezébe, egyelőre nem lehet tudni. Ismeretes, hogy a korponai polgárok 1545-ben az ipolysági konventnél tiltakozásukat fejezték ki Pálffy tervével szemben, amely szerint el akarta adni vagy cserélni a várat. A bányaváros tiltakozási alapját az jelentette, hogy a csábrági váruradalom bizonyos tartozékai fölött pereket nyert.²⁸

További támpontként szolgál Balassának Pálffy Péterhez írt levele, amely noha csak részleteiben világítja meg a kettejük között fennállt viszonyokat, de így is fontos adalékokat tartalmaz.²⁹ Kiderül, hogy a két fél a csábrági és zselízi birtokokról már korábban szerződést kötött, de a kölcsönös anyagi tartozások miatt ennek megvalósítása késett. Balassa a szóban forgó birtokokkal kapcsolatos oklevelek átadását és a törvényes átruházást jelentő bevallást kívánta, Pálffy azonban az erre vonatkozó határidőt nem tartotta be, arra hivatkozván, hogy Balassa még tartozik neki. A zselízi birtok kapcsán felmerült pénz- és jogügyletek rendezéséhez Balassa Muthnoky Mihályt (az esztergomi érsek provisorát) és Kálnai Imrét is bevonta volna, sőt, Pálffy számára felkínálta Csábrág visszaadásának lehetőségét is.³⁰

A főúr minden bizonnyal tudta, hogy a birtokot perek terhelik, ezért kérte olyan határozottan a bevallással együtt a jogi védelmet. A levél keltezésekor minden bizonnyal már Balassa kezében volt a vár, ugyanakkor az sem kizárt, hogy a fenyegető hangvétel következménye volt annak elfoglalása, mint kényszerítő intézkedés.³¹ Pálffy az ügyet hamarosan megírta Ferdinánd királynak. Felelegette az 1535-ös adás-vételt, tudatta vele,

²⁶ A Balassa család birtokába a vár először még Mátyás király uralkodása idején, egy házasság révén került. *Bakács* 1971. 48. o.

²⁷ *Neumann* 2007. 96. o.; *Pálffy* 2003. 23. o. A későbbi események értékeléséhez fontos kiindulópontot jelent, hogy Erdődy Péter nem vette figyelembe Erdődy Istvánnak az eladással szemben ellentétes tartalmú végrendeletét.

²⁸ *Matunák* 1899. 73. o.

²⁹ „Továbbá, hogy k[egyelmed] a vallást úgy tegye, hogy mindenek ellen, kik Csábrágot (chabragot), avagy tartományát perelnék (perlenek), hogy engem k[egyelmed] az ő perek és keresetek ellen megoltalmaz, Zselíztől (Seljztýwl) elvállván... De hogy én semmiben igaznál egyebet nem kívánok, ezzel bizonyítom meg, hogy én Kálnai Imrét (kálnay Imrehet) fogom és Muthnoky Mihályt (mwtnoký mýhalt). Viszont k[egyelmed] is fogjon két embert és közhelyen lássák meg... Kit, ha k[egyelmed] művelni nem akar, ím, másszor is kérem és intem és emlékeztetem k[egyelme]det, hogy k[egyelmed] a kegyelmed fogadása szerint adja meg az én pénzemet, én visszaadom Csábrágot (chabragot), kit, ha kegyelmed nem művel, nem tudom harmadszor mint emlékeztessenem ilyen barátságosképpen erre.” Balassa Menyhárt levele Pálffy Péternek, Léva, 1546. július 13. OSZK Kt. MNy. 42.

³⁰ Muthnokyról bővebben lásd: *Laczlavik* 2012.; *Szentmártoni Szabó* 2003. 6–10. o. Kálnai Imréhez lásd: *V. Kovács* 1970. 661–667. o.

³¹ Istvánffy szerint „Csábrágot, kihányván erőszakkal Pálffy Péter gondviselőit belőle, elfoglala”. *Istvánffy*

hogy Balassa később megvette tőle a várat, és azt is, hogy bevallást kíván tőle, továbbá ismertette a zselízi uradalommal kapcsolatos problémát.³² Hogy a vár Balassa kezébe foglалás útján jutott-e, nem egyértelmű. A jelek arra utalnak, hogy Csábrág megszerzését a Balassa és Pálffy között megkötött adásvételi szerződés és a jogi keretekhez való ragaszkodás is megelőzte, amely inkább törvényes módon lezajlott tulajdonosváltásra enged következtetni.

A támadható és problémás helyzet miatt Balassa még az országgyűlés előtt igyekezett pontot tenni az évek óta rendezetlen ügy végére. Szeptemberben személyesen megjelent Bécsben a királynál, ahova Pálffy Pétert is elvárták.³³ A találkozóról nem áll rendelkezésre több adat, de ha meg is valósult, akkor sem juthattak konszenzusra. A király és az udvar hozzáállását az ilyen jellegű problémákhoz az 1548. évi novemberi országgyűlés határozatai híven tükrözik, amelyek a jogtalanul elfoglalt várak és birtokok visszaadásáról, illetve az újonnan és a király engedélye nélkül épült erősségek lebontásáról rendelkeztek.³⁴ A felsorolásban Szitnyát név szerint feltüntették, és ez Balassa számára is egyértelmű üzenet volt.

A Csábrág-ügy érdekessége, hogy egészen az 1549-es hadjáratig, pontosabban az azt megelőző évben lezajlott országgyűlésig nem váltott ki hivatalos intézkedést. A főúr ellen küldött sereg spanyol kontingensében tábornesterként jelen volt Bernardo de Aldana, akinek a védelmében készült emlékiratból az előbbi problémás tulajdonlási ügyek mellett másról is értesülhetünk. A napló szerint Balassa 9000 forint értékű zálogbirtokként kezelte Csábrágot és a Szitnya-hegyen magasodó várat, amelyeket nem akart visszaadni akkor sem, amikor a király már megküldte neki az említett összeget.³⁵ Az országgyűlés ide vonatkozó törvénycikkei és az Aldana-napló közötti ellentmondást az oldhatja fel, ha megkockáztatjuk, hogy a napló téved, s a szerző összekeverhette a szóban forgó várakat. Ez esetben a zálogból kiváltani tervezett vár egyedül Csábrág lehetett, mivel Szitnya lebontásra volt ítélve.³⁶ Ezt igazolja az is, hogy Thurzó Ferenc nyitrai püspök 10 100 forintot ajánlott fel előbbi visszaváltására, Balassa azonban ezt megakadályozta.³⁷ A főúr ezzel voltaképpen visszautasította az üzleti ajánlatot. Ezek után a király és tanácsadói számára nem maradt más hátra, mint találni egy olyan jogi hézagot, amellyel megfoghatják őt. Ekkor vették elő a közte és Pálffy között évek óta húzódó ügyet, amelynek értelmében a főurat a törvénytelen várfoglalók közé sorolhatták. Balassa személye valójában a végvárrendszer kiépítésében vált akadályozó tényezővé, és eltávolításához végül a Csábrág birtoklásával kapcsolatos ügyek jelenthettek kellő alapot.³⁸

³² Pálffy Péter levele I. Ferdinánd királynak, s. d., vélhetőleg még 1546 júliusában. MNL OL P 1987 Illésházy család, I. doboz, 1546-os évkör. Zselíze Pálffy felesége, Dersffy Zsófia révén a Dersffy rokonok is jogot formálhattak, részben emiatt nem történhetett meg a bevallás.

³³ Oláh Miklós levele Mérey Mihálynak, Bécs, 1548. szeptember 21. MNL OL X 1116 1411. sz.

³⁴ 1548: 16., 46. és 49. tc. *Fraknoi* 1880. III. k. 55., 58–59. o. Basó Mátyást hivatalosan is elítélték és meg büntetéséről is rendelkeztek.

³⁵ Bernardo de Aldana magyarországi hadjárata, 65. o.

³⁶ Az uradalom zálogban lévő részét az eredetileg királyi javakként nyilván tartott 123 porta is alkothatta. *Acsády* 1890. 22. o.

³⁷ *Kenyeres* 2005. 266. o.

³⁸ A hivatalos ügy mellett úgy tűnik, hogy Balassa ekkor egy rokoni hálóval és érdekszövetséggel egyszerre került szembe. Pálffy Péter a felesége, Dersffy Zsófia révén rokonságban volt Várday Pál érsek-helytartóval, sőt, egy időben az érsekség javainak provisorja volt. *Jedlicska* 1897. 3. o.; *Pálffy* 2003. 25. o. A per említése a Pálffyval szintén rokonságban álló Batthyány Ferenc oklevelében: Donatio juris Melchioris Balassa si quod in castro Nemethywar haberet magnifico Francisco de Batthyán. MNL OL A 57 Vol. 2. fol. 400.

Az udvar a végsőig törekedett arra, hogy békés eszközökkel rendezze a fennálló elentéteket. Aldana az ostrom megkezdése előtt megpróbálta személyesen rávenni Balassát a felkínált ajánlat elfogadására, aki hajthatatlan maradt.³⁹ Csábrág birtoklását a Pálffyval megkötött alku miatt vitán felülinek vélhette, és nem akarta kiadni kezéből megszerzett javait. Hiába volt az oszmánokkal szemben sikeres katona, a király – vélhetőleg az évtizedes beháború tanulságaiból kiindulva – a hatalmaskodásairól már ismert főúr magánföldsúri uralma helyett a jobban ellenőrizhető és könnyebben kézben tartható hivatali igazgatás kiterjesztését tekintette megoldásnak. Mindezek mellett az udvar szempontjából kérdéses lehetett, hogy Balassa az uralkodó hűségese alattvalója-e, mivel őt a Szapolyai-párthoz nem csak rokoni szálak, hanem komoly anyagi érdekek fűzték.⁴⁰ Ferdinánd irányába tanúsított ellenállása miatt az Aldana-napló János Zsigmond pártján állónak, egyszerűen lázadónak írta le. Ez a szempont valójában az udvar álláspontját tükrözi, és így válik világossá az is, hogy a szóban forgó várakat nem akarták a Szapolyai családdal már korábban együttműködő főúr kezén hagyni.

Az udvarnak a végvárrendszer kiépítésére vonatkozó tervein túl távlati célként szerepelt a keleti országrészek átvételét előmozdító tárgyalások megindítása. Ennek előkészítésében elengedhetetlen volt az északi területek (Bars, Hont, Nógrád, Gömör) biztosítása, ezzel a király hatalmi pozícióinak megszilárdítása.⁴¹

Balassa Menyhárt a sikeres védelem érdekében mindent elkövetett. Várait megerősítette, és sorstársától, Basótól katonaságot kért.⁴² A Niklas Graf zu Salm kollégájának tekinthető és vele jó viszonyban lévő Nádasdyhoz elküldte két szervitorát, Baloghy Jánost és Bornemisza Imrét („Joannem Balogÿ et Emericum Bornemÿza”), hogy eljárjanak a bajos ügyekben.⁴³ Ugyanakkor Balassa politikai orientációjához értékes adalékot nyújt, hogy még az oszmánokkal való együttműködés lehetőségét sem zárta ki, velük is fölvetve a kapcsolatot egy jövőbeli kölcsönös egyezség reményében.⁴⁴ Valójában a hadjárat várható

³⁹ Bernardo de Aldana magyarországi hadjárata, 67–68. o.

⁴⁰ A főúr Fráter Györgytől tizedbérletekkel rendelkezett. *Fráter György* leveles könyve, 252. o.

⁴¹ Az északi területek fontosságára már Barta Gábor is felhívta a figyelmet. *Barta* 1984. 44. o. Az Aldana-napló érdekes megjegyzése, hogy a hadjárat nem kis tekintélyt szerzett a királynak, és Fráter Györgyöt is a tárgyalások megkezdésére indította. Természetesen elképzelhető, hogy a szerző valójában Aldanának az országegyesítés megvalósításában szerzett érdemeit kívánta némileg elnagyoltan éreztetni. Bernardo de Aldana magyarországi hadjárata, 106. o.

⁴² Az Aldana-napló adatai szerint Szitnyát 150, Lévát 500, Csábrágot pedig 250 fő védte, amely csapatok magyar nemesekből (lovasságból), cseh és magyar puskásokból, hajdúkból és parasztemberekből tevődtek össze. Balassa ehhez még kért Basótól 200 főnyi erősítést, ők azonban nem érkeztek meg. Bernardo de Aldana magyarországi hadjárata, 68–74. o.

⁴³ Balassa Menyhárt levele Nádasdy Tamásnak, Csábrág, 1549. március 9. MNL OL E 185 Missiles. 1. doboz.

⁴⁴ *Istvánffy* Históriaja, 125. o.; Bernardo de Aldana magyarországi hadjárata, 73. o. Istvánffy a nógrádi béget, Aldana a budai pasát említi. A főúr a katonai segítségért cserébe (állítólag) a Szitnya átadását ajánlotta fel. Öccse, Balassa János hasonló jellegű közeledéseire lásd: *Dávid* 1998. 909–915. o. Menyhárt kapcsolata az oszmánokkal az ő birtokainak és várainak végvidéki jellegéből adódik. A budai pasához küldött Szabács nevű török fogoly még egy korábbi portyán esett a fogságába, és miután a pasától nem tudott segítséget szerezni, megküldte Balassának szabadsága váltságdíját. Szabács a végvidék kalandorszerű figurája lehetett (Istvánffy szerint az esztergomi oszmán lovasság tisztje), ugyanis 1552-ben, Temesvár eleste és Lossoncziék lemészárlása után ismét Balassa rabjaként került említésre, akit aztán Forgách Simonért váltottak ki. *Istvánffy* Históriaja, 194. o. Takáts Sándor a budai pasa levelére alapozva állította, hogy Szabács még 1551-ben is Csábrág várában volt Balassa rabja. *Takáts* 1907. 524. o. Makray János/Makri Lukács (az említés sorrendjében: Bernardo de Aldana magyarországi hadjárata, 72. o.; *Tinódi* Énekei, X. ének. Szitnya, Léva, Csábrág és Murán váraknak

kimenetelét egyedül Fráter György hozzáállása változtathatta volna meg, amennyiben katonai segítséget nyújt Balassának, mint ahogyan ezt Basó Mátyás esetében a király elé oda is vetette.⁴⁵ György barát a Basó melletti kiállást azzal indokolta, hogy Murány ura János Zsigmond hűbérese. A dolog mögött vélhetően inkább az állt, hogy a vár az erdélyi hatalom északkeleti irányú kiterjedésének egyik végpontját jelentette. Végül a szóbeli ígéreteken túlmenően Basó irányába nem történt valódi segítségnyújtás, az pedig, hogy György barát Balassa mellett kiálljon, a főúr anyagi tartozása és egyébként is terhelt viszonyuk miatt elképzelhetetlen volt.⁴⁶

Szitnyát, Lévát és Csábrágot 1549. júniusának elejére a főhadparancsnok vezérelte sereg valamivel több, mint két hónap alatt egymást követően elfoglalta, tartós ellenállásba Lévánál ütköztek.⁴⁷ A főúr az ellenállás személyes vezetését az első vár, Szitnya eleste után nem vállalta, és Csábrágból családjával együtt, a majdani visszatérés reményével Erdélybe, a források szerint Váradra, Fráter Györgyhez menekült.⁴⁸

A hatalomváltás ellenében és védelmében

Balassa Menyhárt Erdélybe menekülése országos jelentőségű események részét alkotta. Ferdinándnak Magyarországra vonatkozó egyik legnagyobb terve – hogy végre a keleti országrészek is az ő uralma alá kerüljenek – a nyírbátori tárgyalások nyomán megvalósulni látszott. Mivel Izabella királyné az 1540-es évek végére a kormányzati szférából szinte teljesen kiszorult és a legfontosabb állami hivatalok végső soron Fráter György kezében futottak össze, a királynak a hatalomátvétel gyakorlati kivitelezéséhez rá volt szüksége.⁴⁹ A Barát számára azonban a status quo fenntartása volt a legkedvezőbb, amely lehetőséget biztosított ahhoz, hogy folytatni tudja a János király halála óta tartó személyes hatalomépítést. Az özvegy királynénak a Szapolyai politikai örökség védelméhez és hatalma meg-

---

megvevése. 356.o.; *Istvánffy* Históriaja, 126. o.) Balassa szitnyai kapitánya, az Aldana-napló szerint egykor Rodoszon szolgált janicsárként, aki Erdélyben keresztény hitre tért, és onnan vitte magával a főúr. Bernardo de Aldana magyarországi hadjárata, 71. o. A Tinódi által Balassa katonái között említett Tersi basa (talán közelebb visz bennünket személyéhez, hogy a „terzi” törökül „szabó”-t jelent) és Perhát szintén olyan renegátok lehettek, mint amilyen Makray/Makri volt. *Tinódi* Énekei, Szitnya, Léva, 356–357. o. Az énekmondó szerint Léva védelmében „Tersi basát ellövék”, de az 1554-es urbáriumban a váruralalom részét képező Nagyléva településen, mint a vár szolgálatában álló egytelkes, „Therssý bassa” fel van tüntetve. Uo. 360. o.; Numerus et ordo omnium possessionum et villarum Arcis Lewa anno domini 1554 conscriptus. MNL OL E 156 Fasc. 16. Nr 5. fol. 84.

⁴⁵ Bernardo de Aldana magyarországi hadjárata, 92. o.

⁴⁶ Balassa tartozásai Fráter György felé a ludányi és báti tizedbérletekből: *Fráter György* leveles könyve, 252. o. Emellett a főúr György barát kereskedőinek háromezer forint értékű kárt okozott. – „...de fidele nostro magnifico Melchior Balassa, quod negociatorum sub vos existentium bona ad summam trium millium florenorum hungaricalum arestasset...” I. Ferdinánd király levele Fráter Györgynek, Drezda, 1547. május 31. *Károlyi* 1879–1880. 478. o.

⁴⁷ Szitnyát két napos ostrom után március 26-án feladták védői, Lévát tizenkilenc napos ostrom után május 14-én kemény harcok árán foglalta el a sereg, Csábrágot viszont Szitnyához hasonlóan két napos ostrom után június 4-én adták fel. *Korpás* 1999. passim. A várakat ezután természetesen a kincstár vette kezelésbe. *Kenyeres* 2008. 90. o.

⁴⁸ Bernardo de Aldana magyarországi hadjárata, 74.o.; *Bethlen*: Erdély története, 102. o.; *Forgách*: Em-lékirat, 31. o.

⁴⁹ Várad püspök és Bihar főispánja (1534–1551), kincstartó (1534–1545), a keleti területek kormányzója (1541), helytartó (1542–1551), erdélyi vajda (1543–1551), főbíró (1544–1551), esztergomi érsek és bíboros (1551). Modern szakirodalom személyéhez: *Barta* 1988.; *Oborni* 2011. 64–73. o.; *Papo – Németh* 2012. 57–66. o.

őrzéséhez két lehetősége maradt. Az első, hogy a kiéleződő helyzetben szükségszerűen állást foglaló főurak közül minél többnek a támogatását megszerezze és így akár katonai erővel is ellenálljon. Ebben az esetben a rokoni kört alkotó személyekre támaszkodhatott, ezért semmiképpen sem lehetett figyelmen kívül hagyni a Szapolyai-párti urak magatartását. Ezt Fráter György is tudta. A királyné és leghűségesebb támogatója, Petrovics Péter várható ellenállásáról Ferdinánd királyt még időben figyelmeztette.⁵⁰ Izabellának második lehetőségként a török kártya kijátszása kínálkozott, ám a Porta segítségül hívásához Fráter Györgyöt árulónak kellett beállítania. A kormányzó ezt a veszélyforrást az adó pontos megküldésével igyekezett elhárítani.

Ferdinánd a hatalomátvételt minél gyorsabban és minél kisebb erőbefektetéssel kívánta véghezvinni, Izabellának viszont hatalma megőrzése és a királyfi majdani regnálásának biztosítása volt a célja; Fráter Györgynek pedig az aktuális helyzet fenntartása mutatkozott előnyösnek. Ebbe a politikai légkörbe érkezett meg a száműzött Balassa.

Mielőtt bemutatnám, hogyan vált kulcsszereplővé, hangsúlyozni kell, hogy a tartomány nem volt ismeretlen hely számára. Bátyja, Imre vajdasága, a családi birtokot jelentő Diód és Léta várak emléke még nem volt olyan régi, hogy egyszerűen feledésbe merüljön, és a tartományban élő rokonai is jelen voltak, akik a segítségére lehettek.⁵¹ De Balassa első útja – annak ellenére, hogy Petrovics a rokoni kör tagjának számított – nem Izabellához, hanem Fráter Györgyhez vezetett. Noha viszonyukat korántsem lehetett felhőtlennek nevezni, és bátyja eltávolításában is komoly szerepe volt a Barátnak, a főúr tudta, hogy erdélyi megmaradásának ő lehet a záloga.

Fráter György a múltbéli tapasztalatokból kiindulva jól ismerte Balassát ahhoz, hogy felismerje szándékait, és bizonyára nyilvánvaló volt előtte, hogy a főúr miért őhozzá és nem a királynéhoz ment először. Ugyanakkor tisztában volt azzal, hogy ha nem fogadja megfelelően a Petrovics rokont, akkor az majd Izabellához fordulhat és az ő táborát gyarapíthatja. Ezért a kormányzó, hogy Balassát megnyerje, és ezzel megelőzze a királyné oldalára kerülését, a család által már korábban birtokolt egyik várat, Létát adományozta neki.⁵² Azt sem szabad elfelejteni, hogy a főúr továbbra is menekülni kényszerült Ferdinánd ítélete elől, és még a nyírbátori tárgyalások előkészítésekor is ürügynek használták fel kiadatását, hogy a kormányzót elvonják a királyné mellől.⁵³ György barát, továbbra is Menyhárt lekötélvezését szem előtt tartva, igyekezett elérni Ferdinándnál, hogy fogadja vissza őt kegyelmébe.⁵⁴ Első alkalommal nem járt sikerrel, de később, mikor vélhetőleg Ferdinánd is belátta, hogy a főúr az üldöztetés miatt Izabellához sodródhat, a kegyelem megadása mellett döntött. Balassa jelentős szerepét mi sem hangsúlyozza jobban, mint az, hogy kegyelembe fogadása Erdély átadásának feltételei között is szerepelt.⁵⁵ Természete-

⁵⁰ *Bárdossy* 1943. 311. o.

⁵¹ Balassa Zsófia (Imre lánya) Menyhárt unokahúgaként a Petrovics rokon Patócsyakhoz és Némethy Ferenchez jelentett kapcsolódási pontot. Továbbá Menyhárt a felesége, Thurzó Anna révén (pontosabban az ő előző férje, néhai Lévy Gábor révén) Kedy Ferencsel is sógorságban volt. *Horn* 2009. 34. o.

⁵² Említése a Gianbattista Castaldo, Nádasdy Tamás és Báthory András által Fráter Györgynek 1551. július 23-án, Tordán kiállított adományban. MNL OL X 896. Fasc. 58. (W 655). Továbbá Castaldo I. Ferdinánd királynak írt levelében, Kolozsvár, 1551. július 31. MNL OL X 896 Fasc. 58. fol. 165r.

⁵³ *Bethlen: Erdély története*, 103–108. o.

⁵⁴ I. Ferdinánd király levele Fráter Györgynek, Pozsony, 1550. február 14. *Károlyi* 1879–1880. 501. o.

⁵⁵ Szitnya, Léva és Csábrág kivételével birtokait visszanyerte. *Károlyi* 1879–1880. 509. o.

sen az ilyen jellegű politikai döntések meghozatalánál a harmadik részről kiszámítható magatartást feltételeztek, ami Balassa esetében kevésbé volt alkalmazható, de a király és a Barát egyaránt tisztában volt megjelenésének veszélyeivel, és ily módon próbálták őt – amennyire lehetett – „hatástalanítani”.

Mindezek ellenére a következmények Fráter György félelmeit igazolták.

Izabella elsőként a külső lehetőséghez nyúlt, és 1550 októberében a várható segítség reményében a Portát is tudósította az Erdély átadásával kapcsolatban lezajlott tárgyalásokról.⁵⁶ Fráter György gyors reakciója és a Habsburg-párton tevékenykedő urak katonai fellépése elhárította az oszmánok beavatkozását, és Izabella is arra kényszerült, hogy elfogadja a nyírbátori egyezményt. Azonban 1551 áprilisában másodjára is megkezdődött a szervezkedés a hatalomváltás megakadályozásáért és így a Szapolyai-párt regnálásának megőrzéséért. A tavaszi ellenállás vezéralakjának a királyné körül csoportosuló személyek közül (Petrovics Péter, Kendy Antal, Csáky Mihály, Bank/Bánk Pál, Kis Péter)⁵⁷ Balassa Menyhártot tekinthetjük. Egy György barátot értesítő híradásból kiderül, hogy Balassa megszerezte a királynétól az erdélyi vajdai címet, sereget állított ki, melynek fenntartását az ország védelmére beszedett adóból fedezte.⁵⁸ Valószínű, hogy a királynétól ekkor sikerült megszereznie a bátyjától elvett másik várat, Diódot is.⁵⁹

Érdemes elidőzni Menyhárt állásfoglalásán és végsőként kitaró magatartásán Izabella mellett. Bizonyos, hogy Izabella a vajdai cím adományozása révén „többet” tudott kínálni Fráter Györgynél, és a főúr az ő oldalán Diódra is donációt nyerhetett. Balassa a legjobb időben jelentkezett nála, így valójában a Barát és a királyné egymásra licitáltak az ő támogatásáért. A nemrégiben száműzött főúr másfél éven belül visszaszerezte Létát (Fráter Györgytől) és Diódot (Izabellától), de ami ennél is fontosabb, hogy a birtokok mellé a vajdai címet is. Ezzel tulajdonképpen visszaállította a család régi pozícióit és bátyja korábbi helyzetébe helyezkedett bele. Ehhez személyes bátorsága, rátermettsége és leginkább az érvényesülés szélesebb kereteit biztosító hatalmi viszály járult hozzá. Balassa Zsigmond mintha ezt akarta volna jelezni Nádasdy felé, amikor arra kérte, hogy próbálja meg Szapolyai-párti testvérét békével rávenni harcainak feladására, ugyanis szerinte Menyhárt kész arra, hogy a végletekig kihasználja a két hatalom vetélkedését.⁶⁰ Ez esetben egyedüli motivációnak az egyéni gyarapodást és a családi presztízis megőrzését tekinthetjük.

Ugyanakkor fel kell tenni a kérdést, hogy Menyhárt vajon tudott-e Ferdinánd kegyelméről, és ha igen, akkor miért nem reagált rá? Az előbb felvázolt egyéni törekvések mellett vajon azt is látta előre, hogy Ferdinánd erdélyi uralma nem lesz tartós? A vajdai cím megszerzésénél előbbre való ok volt Erdély és a keleti Magyar Királyság még meglévő

⁵⁶ *Bárdossy* 1943. 312. o. Barta szerint már 1550 márciusában tudták a Portán, hogy Fráter György „eladta” Erdélyt Ferdinándnak. *Barta* 1988. 99–100. o. Izabella jellemének ismertetéséhez lásd: *Oborni* 2011. 33. o. *Bárdossy* és *Barta* a királyné egyéniségének inkább „bajkeverő” oldalát hangsúlyozta. *Bárdossy* 1943. 319., *Barta* 1984. 98. és passim.

⁵⁷ *Bethlen*: Erdély története, 134. o.; *Istvánffy* Históriaja, 144. o.; *Forgách*: Emlékirat, 17. o.

⁵⁸ „...idem Balassa statim ubi isti oratores discendent, Thordam se cum exercitu conferet, cameramque illum occupabit et pecunias contributionis solus exiget. Hoc etiam dicit vaivodatam huius regni sibi a regina collatum esse...” Pesthy Imre levele Fráter Györgynek, Gyulafehérvár, 1551. április 28.) *Károlyi* 1879–1880. 69. o.

⁵⁹ Izabella királyné levele I. Ferdinánd királynak, Szászsebes, 1551. július 12. MNL OL X 896 Fasc. 58. (W 655).

⁶⁰ Balassa Zsigmond levele Nádasdy Tamásnak, Diósgyőr, 1551. május 22. MNL OL E 185 1. doboz, fol. 24–25. A levélből részletek közölve: *Eckhardt* 1943. 128., 257. o.

szuverenitásának, mint érvényesülési terepnek a védelme, a Ferdinánd királyságába vagy az Oszmán Birodalomba való betagozódás megakadályozása. A vajdai cím a hatékony cselekvéshez szükséges eszköz volt. Paradox módon a helyzet megismétlődött 1553-ban, amikor Ferdinánd király ellenében már elkezdődött a szervezkedés, hogy a Szapolyai családot Erdélybe visszahívják. Balassa és Petrovics valójában az önrendelkezés védelmében fogtak fegyvert, mivel boldogulásuk záloga a Szapolyaiak jelenléte volt, Fráter György tervei pedig ekkor már veszélyeztették ezt.

A királyné mellett végsőkéig kitartó urak mindenekelőtt megkísérelték elhárítani Gianbattista Castaldo, Nádasdy Tamás és ecsedi Báthory András csapatainak Erdélybe érkezését. Ennek megakadályozása Balassa feladata lett volna. A főúr kulcsszerepét a Habsburg-párt is felismerte, számukra elsődleges volt őt időben megállítani. Hogy Balassa Zsigmond a testvére ügyében Nádasdynál elért-e valamit, nem tudni. Bethlen Farkas történetíró szerint a sereg tudomást szerzett arról, hogy Balassa csapatai felkészülten várják őket, ezért nem az eredetileg kijelölt, hanem egy másik úton át vonultak Erdélybe, Almás vára alá.⁶¹ Petrovics és Balassa utolsó lehetőségként megpróbálkoztak a Gyulafehérváron ostromlott Izabella felmentésével, de csatát vesztek Fráter Györgygel szemben.⁶² A Szapolyai család és tábora sorsát pedig Castaldo zsoldosainak megérkezése pecsételte meg véglegesen.⁶³ A királyné július 19-én Szászsebesen aláírta a lemondó nyilatkozatot, és ezzel befejeződtek Ferdinánd hatalomátvételének megakadályozására irányuló törekvései.⁶⁴

A Szászsebesen összegyűlt uraknak a tartomány igazgatási megszervezése és a törökellenes akciók megtárgyalása előtt konszolidált politikai légkört kellett teremteni, vagyis rendezni kellett a Szapolyai-párt ügyét. Izabella és János Zsigmond sorsa nem volt kérdéses. Azonban Fráter György a család mellett kitartó és hozzá rokoni szálakkal is kapcsolódó urakban továbbra is ellenséget látott, ezért minden lehetséges hatalommentő próbálkozásnak azzal próbálta elejét venni, hogy azok halálát követelte.⁶⁵ Ez egyben a helyzet adta lehetőség kihasználása volt részéről, hogy leszámoljon vetélytársaival. A kortárs Forgách Ferenc és a későbbi krónikás, Bethlen Farkas szerint Izabella járta ki a kegyelmet korábbi támogatói számára,⁶⁶ amelyre Balassa Menyhárt esetében bizonyíték áll rendelkezésünkre.⁶⁷ Ugyanakkor maga Balassa felvette a kapcsolatot az Erdélybe érkezett vezérekkel, hogy kegyelembe fogadását érvényesítse Ferdinándnál, és lehetőleg sikertüljön átmentenie hatalmát régi-új királyának szolgálatába.⁶⁸ Miután a kolozsvári országgyűlés felesküdt Ferdinánd királyra, Izabella és János Zsigmond távozásának napján a főúr megkapta

⁶¹ *Bethlen*: Erdély története, 135. o. Istvánffy szerint a Meszes-kapun, hegyvidéki, nehezen járható úton vonultak be (*Istvánffy* Históriaja, 145. o.), és az Aldana-napló is zord, hegyvidéki utat említ (Bernardo de Aldana magyarországi hadjárata, 134. o.)

⁶² *Barta* 1984. 104. o.; *Bethlen*: Erdély története, 136. o.

⁶³ *Bethlen*: Erdély története, 127–134. o.; *Bárdossy* 1943. 312–319. o.; *Barta* 1984. 100–104. o.

⁶⁴ *Barta* 1984. 104. o.

⁶⁵ *Bethlen*: Erdély története, 138–139. o.

⁶⁶ *Forgách*: Emlékirat, 18. o.; *Bethlen*: Erdély története, 139. o.

⁶⁷ Izabella királyné levele I. Ferdinánd királynak, Szászsebes, 1551. július 12. MNL OL X 896 Fasc. 58. (W 655).

⁶⁸ Vélhetőleg Báthory András és Nádasdy Tamás levele I. Ferdinánd királynak, Szászsebes, 1551. július 12. MNL OL E 200 5. tétel, Oklevelek, peres iratok (1536–1660), fol. 5.

a várt dokumentumot, amit Castaldo katonai helytartó és Nádasdy főkapitány állított ki.⁶⁹ Ennek értelmében Balassa a birtokában lévő Diód várat – melyet még Izabella a szolgálataiért adományozott neki – Castaldónak és Ófelségének köteles átadni, a vár jövedelmeit élvezheti, de Ófelsége a későbbiekben a kamarához csatolhatja azokat. Másik várát, Létát két hónapon belül el kell hagynia, azt Ófelsége majd Fráter Györgynek adja át.⁷⁰ Mivel Balassának így nem lesz otthona Erdélyben, a király négy hónapon belül kijelöl az ő és családja számára egy másik lakhelyet. A kegyelmi feltételek híven tükrözik a rendezetlen állapotokból fakadó bizonytalanságot és az uralkodó részéről a konszolidációhoz elsődlegesnek tartott szempontokat. A királynak biztos pozíciókra volt szüksége, mind a személyi elit, mind pedig a pénzügyek terén. A várható oszmán büntetőhadjárat miatt elsősorban a katonai erőt kellett növelni, és ebben a koncepcióban a tartománybeli urak és az általuk vezetett hadak jelentették az egyik pillért a condottiere vezérelte zsoldosok mellett.

Amikor Izabella királyné a kíséretével kivonult Erdélyből, Balassa Kassáig kísérte, de a főúr ezután Bécsbe utazott. Útjának célja – a királyi kegy meghálálása mellett – minden bizonnyal az lehetett, hogy lakhelyet sikerüljön magának biztosítani. Tudvalevő, hogy hűségesküt tett.⁷¹ Ugyanakkor Balassa kegyelembe fogadásának körülményei nem minden tekintetben vetítettek előre konfliktusmentes jövőképet. Nádasdy és Báthory előtt nem volt titok a főúr és Fráter György közötti ellenségeskedés, ennek ellenére a kínálókozó lehetőséget elhalasztva nem rendezték kettejük viszonyát. Végül a kegyelmi ügyben rejlő nyitott lehetőséget kihasználva a király a főúrnak adományozta Létát, tehát nem kötelezték őt kivonulásra, ahogyan azt Fráter Györgynek korábban ígérték. Ezzel az uralkodó kifejezte, hogy a tartomány eljövendő életében kiknek szán meghatározó szerepet. Balassa tehát sikeres érdekérvényesítő politikát folytatott.

Ferdinánd értesítette György barátot, hogy Balassának visszaadta a várat, ám ő a királyi akaratoknak nem volt hajlandó engedelmessé válni, és a július végén kelt adomány értelmében továbbra is igényt tartott a szóban forgó birtokra.⁷² Balassa közben a Sforza Pallavicini/Pallavicino⁷³ alá rendelt egységekkel együtt érkezett meg szeptember végén Erdélybe,

⁶⁹ „Cum autem ipse Melchior Balassa suam ac dominorum fratrum suorum arcem Dyod praelibatae Majestati Regiae domino nostro clementissimo cedere, ac suae Majestatis nostrae, meis Joannis Baptistae Castaldi manibus dare et consignare debeat teneaturque... Cum autem Melchior ipse Balassa... arcem Letha, quam aliquamdiu jam possidet, similiter cedere, ac meis quoque Joannis Baptistae Castaldi manibus Regiae Majestatis nomine recipientis eam tradere et consignare debeat, eidem concessimus: ut per duos menses uxorem et filios suos ibi tenere possit, et postmodum illos, ac omnia bona sua illic educere et efferre atque ad alium locum, seu castrum quod promittimus Majestatem suam Regiam in termino quattuor mensium concessuram pro uxoris et liberorum suorum habitatione... traducere debeat. Ut arx ipsa Reverendissimo in Christo patri ac domino Fratri Georgio Episcopo Waradiensis, juxta promissionem nostram, consignari possit.” – MNL OL X 896 Fasc. 59. fol. 41–42. (W 656). Megerősítése: Confirmatio gratiae Magnifico Melchiori Balassa de Gyarmath factae. MNL OL A 57 Vol. 2. fol. 422–424. Itt köszönöm meg Ritoókné Szalay Ágnesnek a latin források ellenőrzését és a témához nyújtott minden segítségét.

⁷⁰ Fráter Györgynek a Castaldo-Nádasdy-Báthory által még július 23-án, Tordán kiállított adomány juttatta oda Léta várát. MNL OL X 896 Fasc. 58. (W 655) és Castaldo levele I. Ferdinánd királynak, Kolozsvár, 1551. július 31. MNL OL X 896 Fasc. 58. fol. 165r. (W 655).

⁷¹ Juramentum Melchioris Balassa coram Maiestate Regia 8. die Septembris Viennae Anno 1551. factum. MNL OL A 57 Vol. 2. fol. 529.

⁷² Fráter György levele I. Ferdinánd királynak a nagyludasi táborból, 1551. szeptember 29. *Károlyi* 1879–1880. 661. o.

⁷³ 1552-től magyarországi főhadimarsall, korábban közvetítő Ottavio Farnese és a császári udvar között. Venetianische Depeschen, 757. o.

amely sereg feladata Castaldo erősítése volt.⁷⁴ Fráter György azonban – jelleméhez híven – azonnal intézkedni kezdett. Arra utasította Castaldót, hogy írjon a létai várnagynak, miszerint ő elküldte a kolozsmonostori officíalist, Zilahy Ferencet (Franciscus Zijlahi) a vár átvételére.⁷⁵ A Tordaszentlászlón tartózkodó Thurzó Annának, Balassa feleségének is írt, hogy maradjon nyugodtan addigi lakhelyén.⁷⁶ Magatartása azonban csak tovább növelte mind a király, mind a főurak részéről az ellene meglévő bizalmatlanságot. Fráter György Balassát saját maga és a király ellenségének tekintette, ezért – a korábbiakhoz hasonlóan – Ferdinánd hatalomátvételét követően igyekezett őt ellehetetleníteni. A feszült helyzet további alakulásában a Lippa ostrománál történt események még az előbbieknél is fontosabb szerepet tölthettek be.

Ferdinánd hatalomátvételét követően a katonai vezetés mindenekelőtt az addig elért eredmények megőrzésére törekedett, ezért az Erdély védelme szempontjából kulcsfontosságú erősség, Lippa visszafoglalását tűzték ki célul.⁷⁷ A nagyjából egy hónapos ostromot követően a várat védő Ulomán/Uléma és Fráter György között megegyezés született a vár szabad elvonulás fejében történő átadásáról, melyre 1551. december 4-én este került sor. A sereg vezéreinek tiltakozása ellenére létrejött megegyezés mellett az is óriási felháborodást váltott ki, hogy György barát ellátmánnyal támogatta a várfeladó ellenséget. A kialakult közhangulatot jellemzi, hogy a bég és nagyjából 1200 fős csapata mellé elvonulásuk idejére kíséretet kellett biztosítani. A Lippa alatti táborban uralkodó elégedetlenség egyfajta morális válságot eredményezhetett, amely végül az elvonuló oszmánok többszöri megtámadásában csapódott le. Az ostromlók zsákmányt reméltek, és a bevett szokáshoz híven foglyokat akartak szedni. Emellett nyilvánvaló, hogy a várható későbbi harcok folyamán nem akarták újra szembetalálni magukat az egyszer már megszorongatott oszmánokkal.

Balassa számára ekkor nagy lehetőség kínálkozott. Fráter György szuverén tetteivel egyre inkább Ferdinánd hatalmának akadályaként kezdett feltűnni, továbbá a főúr és közte több szinten komoly érdekelletét állt fenn. A már említett Léta körüli rendezetlen ügy mellett a vajdai címre továbbra is igényt tartó Balassa számára György barát jelentette a legfőbb akadályt, aki ekkor még viselte a méltóságot. Tovább fokozta a feszültséget, hogy bátyja, Imre eltávolításáért szintén a Barát volt a felelős, ezért voltaképpen családi ellenségként tekinthetett rá. Mivel az uralkodó ellenezte az oszmánok szabadon engedését,⁷⁸ a főúr – kihasználván a táborban uralkodó hangulatot – elérkezettnek látta az időt, hogy bizonyítson: érdemesebb alattvalója a királynak, mint Fráter György. A rajtaütés végrehajtására

⁷⁴ Sforza Pallavicini levele I. Ferdinánd királynak, Eger, 1551. szeptember 24. MNL OL X 896 Fasc. 60. fol. 39v. 40r. (W 657). Balassa ekkor 100 lovassal volt Pallavicini parancsnoksága alá rendelve több más kapitány mellett (Bakics Péter 200, Bebek Ferenc 200, Dersffy István 100, a Bánffy testvérek 100, Balassa János 80, Nyáry Lőrinc 60, Serédy György 100, Dudics [Sbardellati] János Ágoston 55 lovassal).

⁷⁵ Fráter György levele Castaldónak a nagyludasi táborból, 1551. szeptember 30. *Károlyi* 1879–1880. 666. o.

⁷⁶ „Dominae quoque consorti Melchioris Balassa scripsimus, ut quiete in possessione illa maneat et si quid necesse habet, nos reperiat.” – Fráter György levele Castaldónak: lásd az előző jegyzetet. Castaldo jelezte is a problémát a király felé, hogy amennyiben Balassa családjának nincs Erdélyben lakhelye, akkor ottmaradása is kétséges. Castaldo levele I. Ferdinánd királynak, Nagyszében, 1551. szeptember 29. MNL OL X 896 Fasc. 60. fol. 123. (W 657).

⁷⁷ A felvonult hadsereg létszámáról és elhelyezkedéséről lásd *Bánlaky* 1940. III. k. Az 1551. évi török hadjárat... 5. Lippa visszavétele.

⁷⁸ *Barabás*: Regesták, I. közl. 437. o.

Castaldo buzdítása is motiválhatta a főurat, ugyanis vele „felettebb jó barátságban” volt.⁷⁹ Az akcióban az ostromlók szinte minden alakulata képviseltette magát, élükön Balassa és Horváth Ferenc állt. Rajtaütésük azonban nem érte el a kívánt célt, nem tudták szétverni az oszmán csapatot. Lovasságuk rohamát a fegyelmezett janicsárok puskatüze visszavetette; maga Balassa súlyos sebesülést szerzett, a jobb lábát lőtték meg.⁸⁰ Az eredetileg Belgrád, de később már Becse irányába tartó oszmán egységet emellett több támadás érte, és noha a király előtt tudvalevő volt többek között Lossonczi rajtaütése, a történetírók erről nem tettek említést, hanem szinte kivétel nélkül Balassa szerepét hangsúlyozták.⁸¹

Fráter György sorsa ismeretes előttünk: 1551. december 17-én merénylet áldozata lett.⁸² Ezzel a lépéssel a király a keleti területek feletti hatalmát vélte biztosítani, Castaldóék pedig attól rettegven, hogy György barát oszmán segítséggel végezhet velük, megszüntetni vélték legnagyobb félelmük forrását. Ugyanakkor Erdély pénzügyeit közel egy évig nem sikerült a megfelelő módon rendezni, és történt mindez az elkerülhetetlen büntetőhadjárat árnyékában.⁸³

Bár Balassa sebesülése olyan súlyos volt, hogy közel másfél évig mankóra volt szüksége, mégsem tűnt el az események színteréről.

Ígéreték és parancsok között

1552 nyarán az ötéves béke véget ért, és az Erdélyben állomásozó Habsburg katonaságnak a szultán büntetőhadjáratával, mint a hatalomátvétel reális következményével kellett számolnia. A tartomány védelmét Castaldo a parancsnoksága alatt állomásozó katonasággal látta el. Segítségére lehetett volna Báthory András erdélyi vajda és dunántúli főkapitány, aki azonban rossz egészségügyi állapota miatt képtelen volt ellátni a tisztségeivel járó feladatait, így az uralkodónak ezekre a pozíciókra megfelelő személyt kellett találni.⁸⁴ A főkapitányság betöltése kapcsán Oláh Miklós (ekkor egri püspök és kancellár) és Batthyány Ferenc tett javaslatot. Mindenekelőtt a kapitányság alá tartozó északi terület nagybirtokos főurai – Bebek Ferenc, Serédy György, Balassa Menyhárt – kerültek fel lehetséges jelölteként.⁸⁵ Ferdinánd király Balassát alkalmasnak tartotta volna a tisztségre, ha a lábszárán/sípcsontján kapott sebesülésből („ex vulnere, quod in crure accepit”) oly

⁷⁹ Nem elhanyagolható tényező, hogy 200 fős katonaságának fizetése is Castaldón keresztül jutott el hozzá. Bernardo de Aldana magyarországi hadjárata, 180. o.

⁸⁰ A rajtaütés leírása: Bernardo de Aldana magyarországi hadjárata, 180–181. o.; *Forgách*: Emlékirat, 30–31. o.; *Istvánffy* Históriaja, 162–163.; *Bethlen*: Erdély története, 150. o.

⁸¹ „Melchior Balassa dictum Ulmannum agressus fuerit, atque ducentos fere Turcas ex eo numero interfecerit, et postea similiter magnificus quoque Stephanus Lossonczy in eosdem impetu facto...” – I. Ferdinánd király levele Castaldónak, Bécs, 1551. december 9., (Fogalmazvány.) MNL OL X 896 Fasc. 61. fol. 41r. (W 658). Annak, hogy közel egy év múlva az oszmánok Temesvárnál nem tartották magukat adott szavukhoz, valójában nem (csak) Balassa, hanem Lossonczi rajtaütése lehetett az oka, akin az oszmánok ily módon álltak bosszút.

⁸² Érdekes adalék, hogy egybehangzó vélemények szerint maga Balassa is ajánlkozott a feladatra, ami az ismertett előzmények tükrében könnyen elképzelhető. A merénylet körülményeihez: *Barta* 1988.

⁸³ A témához bővebben: *Oborni* 2002.

⁸⁴ Báthory már 1551 októberében köszvény kínozta. I. Ferdinánd király levele Castaldónak, Bécs, 1551. október 13. MNL OL X 896 Fasc. 60. fol. 45r. (W 657).

⁸⁵ I. Ferdinánd király levele Miksa főhercegnek, Passau, 1552. június 2. MNL OL X 896 Fasc. 64. fol. 15. (W 661). A tisztség a későbbi dunáninnyi kerületi főkapitányság előzménye volt. *Pálffy* 1997. 270. o.

mértékben felépül, hogy készen áll a szolgálatra.⁸⁶ A sebesülésről, mint akadályozó tényezőről, Castaldo még márciusban értesítette a királyt, és már akkor jelezte a problémát, hogy a vitéz főúr valószínűleg hónapokon át képtelen lesz majd szolgálatba állni.⁸⁷ Báthory véleménye a tanácsurakéval megegyezett abban, hogy Menyhárt megfelelő lenne a feladatra, viszont felvetette új jelöltként az ifjabbik Balassát, Jánost. A fiatalabb fivér személye elsősorban udvari forgolódása során kialakított kapcsolatai és hűséges szolgálata miatt kerülhetett a lehetséges főkapitányok nevei közé. Személyét nem illethették a Szapolyai-párttal való kollaborálás vádjával, amely szempontból nézve Menyhárt kompromittáló alaknak tűnhetett. Jánost végül túl fiatalnak tartották a feladathoz (ekkor harmincnégy éves), amint azt Miksa főherceg apjának írta.⁸⁸ Végül Menyhárt nyerte el a főkapitányságot, dacára annak az egyébként nem elhanyagolható tényezőnek, hogy állapota továbbra sem javult, s valójában még június végén sem tudott lóra ülni.⁸⁹ Hogy miért került a magas rangú katonai pozícióba az akadályozó tényező ellenére, vélhetőleg azzal magyarázható, hogy a döntéshozók erdélyi pozíciói mellett vitézi hírnevét és tetteivel bizonyított virtusát (Léva 1544-es védelme, 1551-ben a lippai rajtaütés, és törökverő híre a közvéleményben) valószínűleg meggyőző érveknek tekintették.⁹⁰ Így állhatott elő a helyzet, hogy sebesülése fizikailag akadályozta, de a viselt stigma tekintélyt szerzett számára, mivel a köztudatban a vitézi erényeket megtestesítő jelként került megítélés alá.⁹¹ Természetesen nem szabad elfelejteni a már említett jó viszonyt Castaldo és Balassa között, amely szintén komoly befolyásoló tényező lehetett a végső döntés meghozatalában. A főtiszti rangot semmiképp sem tekinthetjük tartalom nélküli formális címnek. Az oszmán hadjárat rémképe és az Erdélyben állomásozó csapatok rendkívül bizonytalan és veszélyeztetett helyzete miatt a katonai vezetés nem engedhette meg magának, hogy arra alkalmatlan személyt nevez-

⁸⁶ I. Ferdinánd király levele Miksa főhercegnek, Passau, 1552. június 2. MNL OL X 896 Fasc. 64. fol. 15. (W 661).

⁸⁷ Castaldo levele I. Ferdinánd királynak, Nagyszében, 1552. márc. 9. MNL OL X 896 Fasc. 63. fol. 75. (W 660).

⁸⁸ Miksa főherceg levele I. Ferdinánd királynak, Bécs, 1552. június 10. MNL OL X 896. Fasc. 64. fol. 82. (W 661).

⁸⁹ Castaldo levele Miksa főhercegnek, Kolozsmonostor, 1552. június 29. MNL OL X 896 Fasc. 64. fol. 173. (W 661). OSZK Kt. Fol. Lat. 1418. Balassa Melchioris Liberi Baronis de Gyarmat, supremi partium regni Trans-Danubianarum et Isabellae reginae in Transylvania capitanei originalia documenta et acta synchrona. An. 1553–1577. Az Országos Levéltárba való átkerülése után az ott bekövetkezett iratanyag pusztuláskor minden biztonnyal megsemmisült.

⁹⁰ Bernardo de Aldana magyarországi hadjárata, 73. o. Szabó Péter „Virtus vulnere viret (Sebtől díszlik a vitézség)” című tanulmányában mutatta be a sebnek, mint „az érdemszerző cselekedetek” során elszenvedett stigmának a vitézi nimbusz kiformalódásában betöltött szerepét. *Szabó* 2008. 80–92. o. Lippa ostromakor Török János is súlyos sebesüléseket szenvedett, és vitézségét éltetve Tinódi éneket is szerzett róla. *Tinódi* Énekei, VIII. ének. Enyingi Török János vitézsége. 307–325. o. Forgách Simont, a későbbiekben szintén nagy hírnevet szerzett jeles katonát az elesett törökök holttesteit közül emelték ki (*Forgách*: Emlékirat, 27–28. o.), később, Lossoncziék temesvári veszedelmekor pedig szintén stigmaként aposztrofálható sebet szerzett (az orrát vágták el), amelyről Istvánffyánál azt olvashatjuk, hogy „az nem gyalázatjára, hanem tisztességére lón”. *Istvánffy* Históriaja, 194. o.

⁹¹ Az Aldana-napló érdekes utalást tartalmaz erre vonatkozóan, ugyanis eszerint Balassa egész életére megsántult. Bernardo de Aldana magyarországi hadjárata, 181. o. Aldana személyesen 1552. július 25. és 28. között találkozhatott utoljára Balassával, amikor a főúr még mankóval közlekedett. Uo. 236–237. o. Bár a spanyol tisztszem a mankóról, sem a sántításról nem tesz említést, vélhetően a sebesülés súlyosságát felmérve gondolhatta, hogy a vitéz katona élete hátralevő részében sánta lesz.

zen ki. Persze a döntéshozók arra is ügyeltek, hogy Balassa ne erősödjön meg a kelletténél jobban: Fráter György halálát követően ugyan megszűnt a vizzály, ami Léta birtoklása kapcsán alakult ki, ám a vár átadása még váratott magára.⁹²

Mindeközben, a sikert előmozdítandó, az oszmán katonai vezetés megtette a szükséges intézkedéseket. Hadjáratauk során több alkalommal szólították fel együttműködésre a korábban Szapolyai családot támogató, ám továbbra is meghatározó erdélyi urakat, ellenszegülésük esetén pedig a tartomány feldúlását vetítették előre.⁹³ A Habsburg csapatok kiűzése mellett a Szapolyaiak politikai restaurációját szorgalmazták, sőt, még a szabad vajdaválasztást is lehetséges opcióként kínálták eléjük. Balassát két alkalommal is megkörtözték, és a vajdaság ígéretével próbálták rábírní az együttműködésre. A különös ajánlat akkor érhető meg, ha párhuzamba állítjuk az 1551 tavaszán Izabella és János Zsigmond hatalmának megmentésére irányult utolsó kísérletekkel, amikor Balassa megszerezte az erdélyi vajdai címet. A tisztség felkínálása valójában a szultán és a pasák kiváló tájékozottságát mutatja vazallus államuk belső hatalmi viszonyait illetően, mert nyilvánvalóan az előzmények ismeretében kínálták meg ily módon a főurat.

Castaldo és csapatai 1552 nyarán kétségbeejtő helyzetbe kerültek.⁹⁴ A legnagyobb probléma természetesen a fizetések elmaradása miatti rablás és erőszakoskodás volt. A helyiek és a katonaság közötti ellentét Kolozsvárott, Nagyenyeden és Nagyszebenben összetűzésekbe torkollott, emellett a zsoldosok sorait az éhség és a hideg pusztította.⁹⁵ A csapatokat ilyen körülmények között nem lehetett táborban tartani, és kétségessé vált bármilyen sikeres ellenállás kifejtése az oszmánok lehetséges betörésével szemben. Az ettől való reális félelem egészen az oszmánok egri kudarcáig, sőt még azután is kísértette a katonai helytartót, akinek a király sem tudott mást tanácsolni, mint azt, hogy ne próbálkozzon semmivel, és ne tegye ki veszélynek csapatait.⁹⁶ A legkritikusabb helyzet Temesvár, majd Aldana meghátrálása miatt Lippa elestekor alakult ki. Bár a kiemelten fontos erősség elvesztését követően eldőlt, hogy nem Erdély felé, hanem északi irányba folytatódik a hadjárat, Castaldo biztosra vette, hogy az egri ostrom kimenetelétől függetlenül a tartományba be fognak törni.⁹⁷

Balassa a nyár derekán Tordáról indult el a rá bízott, de ellentmondásokkal terhelt feladatok betöltésére. Castaldo, Erdély védelmét szem előtt tartva, Aldanához Lippára, majd Tamáshidára küldte, de Temesvár eleste után, mielőtt még Aldana feladta volna

⁹² I. Ferdinánd király levele Castaldónak, Bécs, 1552. február 19. *Barabás*: Regesták, II. közl. 646. o.

⁹³ Erdély vezetőinek és népeinek felszólítása a szultánnal való együttműködésre (Edirne, 1552. február 15.). *Dávid*. – *Fodor* 2005. 264–267. o. A szultán fenyegető levele Balassának, 1552. február 20. *Barabás*: Regesták, II. közl. 646. o.; Kászón/Kászim pasa felszólítása Balassának a vajdaság ígéretével, Lippa, 1552. február 24. Uo. 647. o.; Ahmát pasa levele Kendy Antalhoz, Báthory Andrásához, szászokhoz, székelyekhez, szófiai tábor, 1552. május 16. *Barabás*: Regesták, III. közl. 148. o.; Ahmát pasa újabb levele Temesvárról (1552. július). *Barabás*: Regesták, IV. közl. 278. o.; Szultáni fermán, 1552. augusztus 3–12. Uo. 280.; Ahmát pasa újabb levele az egri táborból. Uo. 652. o.

⁹⁴ 1552 hadi eseményeire: *Szántó* 1972.; *Szántó* 1985.; *Czímer* 1893.; *Gömöry* 1890.; *Szántó* 1968.

⁹⁵ Castaldo levelei I. Ferdinánd királynak, 1552. június 28. – 1553. január 4. *Barabás*: Regesták, IV–VI. közl. passim.

⁹⁶ I. Ferdinánd király levele Castaldónak, Bécs, 1552. augusztus 20. *Barabás*: Regesták, IV. közl. 284–285. o.

⁹⁷ Castaldo levelei I. Ferdinánd királynak a szászsebesi táborból, 1552. augusztus 31. és október 23. Uo. 290. o. és *Barabás*: Regesták, V. közl. 489. o.

Lippát, Eger védelmét tekintve elsődlegesnek, a vár alá rendelték.⁹⁸ Útja azonban a Tokaj melletti Rakamaznál végez ért, a Tiszán már nem kelt át, és onnan, táborba szállva értesítette Castaldót a nemesi felkelés sikertelenségéről.⁹⁹ Ezen Ferdinánd király felhívása sem tudott változtatni, hiába tette meg mind Balassa, mind az érintett megyék irányába.¹⁰⁰ A főkapitány kémek útján igyekezett információkhoz jutni az ostrom zajlásáról,¹⁰¹ és a körülményeket tekintve a fölmentés elmulasztásával nem vádolható. Sem Miksa Rimaszombatnál állomásozó serege, sem Bebek Ferenc az északi megyék katonaságával, sem pedig a Győrnél várakozó Móric szász választó nem indult Dobó megsegítésére.¹⁰² Balassa nem bocsátkozott harcokba, és november végére visszatért Erdélybe, Castaldo mellé, de ekkor már rá volt szorulva továbbra is gyógyulatlan sebesülésének ismételt kezeltetésére.¹⁰³ Azonban állapota az év végére sem javult, aminek okát Castaldo a feltehetőleg téves orvosi kezelésben látta.¹⁰⁴ Fölmerül a kérdés, hogy mennyire befolyásolta magatartását a vajdaságra vonatkozó szultáni ajánlat? Csapataival az oszmán sereg és az Erdélybe vezető utak között állomásozott, de támadó akciót nem fejtett ki. Megválaszolatlan kérdés marad, vajon hogyan alakult volna szereplése, ha Eger elesik, vagy ha az oszmánok előbb felhagynak az ostrommal és Erdély felé indulnak. Valójában Balassának a sebesülése abban az értelemben még előnyére is vált, hogy a kétoldalú ígéretek és parancsok között képtelen volt komolyabb tevékenység kifejtésére.

Az oszmánok egri kudarca és elvonulása valamelyest könnyített ugyan Castaldo és az erdélyi csapatok helyzetén, de a fosztogatások miatt továbbra is ellenséggként tekintettek rájuk a tartományban. Balassa számára az erdélyi vajdai cím elnyerése, amit az előzmények ismeretében kétségtelenül igen óhajtott, Ferdinánd királyságában sem tűnt elérhetetlennek. Az év első felében a dunántúli főkapitányság átruházását Báthory András betegsége miatt nem halaszthatták tovább, az év végén és 1553. első hónapjaiban pedig a vajdai tisztség betöltése és ezzel Erdély kormányzati rendezése volt a soron következő feladat.¹⁰⁵ A tisztség kapcsán a magyarországi és erdélyi politikai paletta meghatározó alakjai kerültek szóba. A király elsősorban Castaldo véleményét tekintette mérvadónak, akinek Báthory ajánlott lehetséges személyeket. Ameddig lehetett, igyekeztek őt minél tovább a tisztségben maradásra bírni.¹⁰⁶ A lehetséges személyek között többen magyaror-

⁹⁸ Balassa Menyhárt levele Miksa főhercegnek, Torda, 1552. július 14. MNL OL X 896 Fasc. 65. fol. 131. (W 663); Bernardo de Aldana magyarországi hadjárata, 236–237. o.

⁹⁹ Balassa Menyhárt levele Castaldónak a Rakamaz melletti táborból, 1552. október 12. MNL OL X 898 Miscellanea, Fasc. 425. fol. 56. (W 1301).

¹⁰⁰ *Szántó* 1968. 276. o.

¹⁰¹ Heney Miklós ónodi udvarbíró levele Balassa Menyhártnak, 1552. október 12. *Szádeczky* 1880. 488. o.

¹⁰² *Gömöry* 1890. 630. o.

¹⁰³ „Melchior Balassa ad vulnus suum curandum in Transilvaniam se recepit...” és „Melchior Balassa hic apud me est, et quia propter vulnus suum per aliquot dies dum sub medico erit.” – Castaldo levelei I. Ferdinánd királynak, Gyulafehérvár, 1552. november 20. és 23. MNL OL X 896 Fasc. 68. fol. 139. és 154. (W 665).

¹⁰⁴ „...et quia ex eius vulnere adhuc se male habet, quod ab inscitia medicorum istorum procedere suspicandum est.” – Castaldo levele I. Ferdinánd királynak, Gyulafehérvár, 1552. december 31. MNL OL X 896 Fasc. 68. fol. 211. (W 665)

¹⁰⁵ Báthory már 1552 őszén le akarta tenni a vajdaságot. Castaldo levele I. Ferdinánd királynak a szászsebesi táborból, 1552. október 11. *Barabás*: Regesták, V. közl. 486. o.

¹⁰⁶ Nuntiata domini Bathori vajvodae ad dominum Generalem per Marcum Antonium. 1553. február 8. (A továbbiakban: Nuntiata) MNL OL X 896 Fasc. 69. (W 666). Az iratból részletek közölve: *Barabás*: Regesták, VI. közl. 671–672. o.

szági jelöltek voltak: Nádasdy Tamás (akit Castaldo a legmegfelelőbbnek vélt),¹⁰⁷ Bebek Ferenc, Perényi Gábor, Báthory György, Székely Lukács, sőt még Zrínyi Miklós is, noha a horvát bánnal kapcsolatban jelezték mozdíthatatlanságát. Figyelembe kellett venni, hogy a katonai erények és szakértelem mellett a hivatali ügyekben is járatos személyre volt szükség. Az erdélyi urak közül Kendy Ferenc, somlyai Báthory András, Török János és Balassa Menyhárt jöhetett szóba, akinek jellemzése külön figyelmet érdemel. Báthory a főúr melletti érvelésében hangsúlyozta katonai rátermettségét, de jelezte, hogy a kormányzathoz nem értőnek tartja. Emellett kiemelte kapzsi természetét, amelynek következtében képtelen szervitorokat tartani, illetve, hogy a lakosság nem kedveli őt, így összességében nem javasolta a vajdaságra.¹⁰⁸ A kép teljességéhez hozzátartozik, hogy Balassa katonasága ekkor nem a saját famíliájából került ki, és korlátozott módon rendelkezhetett csak felettük, továbbá a rendes fizetés elmaradása miatt a későbbiekben szétszéledőben voltak.¹⁰⁹ Ez részben az állandó lakhely hiányából fakadt, ami miatt egyelőre még nem tudott a komolyabb érvényesüléshez elengedhetetlen rezidenciát és udvart kiépíteni, ami csak a későbbiekben változott meg. Castaldo mindazonáltal a vajdai feladatok megosztását, így a polgári és katonai ügyek külön személyekre ruházását lehetségesnek tartotta, amelyekre Kendyt és Balassát tudta volna elképzelni.¹¹⁰ A kérdésre, hogy a főúr helyett végül miért Dobóra esett a választás, az erdélyi hatalmi viszonyok és a főúri politikai orientáció ad választ. Valójában a vajdaság betöltésének és Erdély kormányzati rendezésének kérdését ekkor már az erdélyi uraknak a Szapolyai-párt hatalmi restaurációjára irányuló törekvései árnyékolták be és tették egyre nehezebbé.¹¹¹ A király és tanácsadói nyilván számoltak azzal, hogy amennyiben Ferdinánd uralmát tartósan szeretnék biztosítani, az Erdély legnagyobb birtokosainak számító két Szapolyai rokont – Balassát és Kendyt – nem biztonságos a tartomány vezetésére rendelni.¹¹²

A korszak politikai iskolájának remek dokumentuma Balassa Menyhárt levele testvéréhez, Zsigmondhoz.¹¹³ A királyfi visszahozatalára irányuló szervezkedés nem maradt titokban előtte, de a törekvessel kapcsolatban félelmeinek adott hangot, ugyanis ha szerrinte ha ez bekövetkezik, akkor háború köszönthet Erdélyre. Ez valamelyest azt is jelzi, hogy Balassa miként viszonyult a Szapolyai családhoz. Ebben az esetben Ferdinánd király a rendkívül nehezen megszerzett eredményeket fegyverrel is igyekszik majd megvédeni, ám a két tábor beháborúja Erdély oszmán okkupációját vetítheti előre, a Buda végze-

¹⁰⁷ Castaldo levele I. Ferdinánd királynak, Gyulafehérvár, 1552. december 2. *Barabás*: Regesták, VI. 653. o.

¹⁰⁸ „Attamen non est homo [ti. Balassa – megj. tőlem V. N.], qui gubernare sciat, tantum avarus, quod servitores intertinere non possit, tam crudelis, quod omnibus regnicolis sit odio, et credit [ti. Báthory – megj. tőlem V. N.], quod non libenter ipsium in vajvodam acceptarent.” Nuntiata, fol. 60.

¹⁰⁹ Bernardo de Aldana magyarországi hadjárata, 236–237. o. és Balassa Menyhárt levele Haller Péternek, Diód, 1553. február 26. Tudományos gyűjtemény, 12. kötet. (14. évf.) Szerk. *Vörösmarty Mihály*. Pest, 1830. 15. o.

¹¹⁰ Castaldo levele I. Ferdinánd királynak, Szamosújvár, 1553. február. 16. *Barabás*: Regesták, VI. 672. o.

¹¹¹ Castaldo levele I. Ferdinánd királynak, Kolozsmonostor, 1553. február 3. Uo. 668. o.

¹¹² Balassa 1555-ben Kendy Ferenc után már a második legnagyobb birtokos Erdélyben, a társvajda Dobó kevesebb portaszámmal bírt. *Oborni* 2002. 99. o.

¹¹³ „Továbbá k[egyelmeknek] egyéb új hírt nem írhatok, hanem, hogy itt ez országban sokan hajlottak a János király fiához, be akarják ez országba hozni. De ha király Ófelsége, a mi kegyelmes urunk rá gondol, hát hiszem, hogy nem tehetik szerét annak, hogy behoznák. Mert ha behoznák, azt hiszem, hogy nagy háború lesz az országban, s félok, hogy úgy ne járna ez ország, mint Buda (bwda) jára, ha két párt lesz az ország.” Balassa Menyhárt levele Balassa Zsigmondnak, Diód, 1553. június 12. MNL OLE 200 4. tétel. A Balassa család tagjai által írt missziliksek, fol. 42r.

téhez hasonló körülmények miatt. Ennélfogva az erdélyi elit hatalmi szuverenitása és egzisztenciális helyzete valójában csak akkor lehetett viszonylagos biztonságban, ha a pártharcokat megakadályozzák és egységes politikai vonalvezetést követnek. A kellő informáltság hiánya és az oszmán politika kiszámíthatatlanságától való félelem lehetett a motiváció 1556-ban is, amikor János Zsigmondot és vele Izabella királynét visszafogadták. Az akcióban kulcsszerepet játszó Balassa a két pártra szakadást és ezzel végső soron az oszmánoknak Budánál már egyszer bemutatott „segítségét” igyekezett megelőzni azzal, hogy a Ferdinándhoz való hűségben végsőkig megmaradó Dobó vajdát és Bornemissza Pál erdélyi püspököt minél gyorsabban igyekezett eltávolítani.¹¹⁴ Hazájának és ezzel együtt érvényesülési kereteinek védelme volt a legfontosabb.

*

Balassa Menyhártnak az előbbi oldalakon bemutatott szerepére több szempontból is tekinthetünk. Kétségtelen, hogy a XVI. század derekán lejátszódott magyarországi események egyik kulcsfontosságú, reálpolitikus jellemű alakja volt, akinek a hatalomváltás harcaiban viselt dolgai eddig háttérben maradtak. Az 1540-es években megszerzett pozíciói a királyi és udvari érdekek akadályát jelentették, az adott régióban a végvárrendszer kiépítése és a kamarai igazgatás kiterjesztése csak várainak elfoglalásával valósulhatott meg. Erdélyi szereplését alapvetően az a cél határozta meg, hogy a száműzetésből helyreállítsa személyes hatalmát és ezzel együtt a családi tekintélyt. A hatalomváltás során kibontakozott harcokban személyes törekvései és a legfőbb hatalmi érdekek többször metszettek egymást, ami azt eredményezte, hogy Fráter György, Izabella és aztán korábbi üldözője, Ferdinánd szolgálatában egyaránt tevékenykedett. További vizsgálatokat igényelnek Balassa és Petrovics céljai, együttműködésükre vonatkozó terveik, mivel kérdéses, hogy mennyire tekintették ekkor reális opciónak a királyi család száműzetésből való visszatérését. Az 1549 és 1552 közötti évek harcai megteremtették a főúr személyes ellenfeleit is, sőt, tovább mélyítették a már meglévő ellenségeskedéseket.¹¹⁵ Ezek részben az 1558. augusztus 31-ről szeptember 1-jére virradóan bekövetkezett leszámolások előzményeiként is értelmezhetők.¹¹⁶ Erdély közjogi helyzete és belső hatalmi viszonyai ebben az időszakban még formálódtak, emiatt a családi kapcsolatokat, egyéni rátermettséget könnyen lehetett kamatoztatni. Talán túl könnyelműek lennénk, ha Balassa motivációját csakis a hatalmi pozíciók megszerzésével és anyagi érdekek előtérbe helyezésével azonosítanánk. A törökverő főúr nemcsak az erdélyi viszonyok ismeretében rendelkezett évtizedes tapasztalatokkal, hanem vélhetőleg Ferdinánd király magyarországi hatalmának határait és korlátait is ismerte. Száműzetése és kegyelemben fogadása, rövid erdélyi vajdasága, majd dunántúli főkapitánysága a hatalomváltás következtében formálódott belpolitikai helyzetet hozza közelebb hozzánk. Magatartása, a királlyal szemben tanúsított dac, az udvari érdekek ellenében, majd pedig védelmében betöltött szerepe valójában a kor rendkívül képlékeny politikai viszonyaiba engednek betekintést. Szerepvállalása megvilágítja, hogy a kora újkori magyar főúri politikai kultúra egyetlen esetben is sajátos struktúrát alkothatott a személyes és az országos érdekek hálójában.

¹¹⁴ Erről bővebben lásd: *Oborni* 2011. 74–86. o.

¹¹⁵ A Bebekkel fennálló konfliktust már említettem. A Kendy és Balassa közti ellentét alapját ekkor lényegében a vajdai cím birtoklása jelentette.

¹¹⁶ A politikai gyilkosság további körülményeire: *Horn* 2009. 174–175. o.; *Horn* 2012. 85–99. o.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

MNL OL	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
A 57	Magyar kancelláriai levéltár, Magyar Királyi Kancellária regisztratúrája, Libri Regii
E 156	Magyar kincstári levéltárak, Magyar Kamara archivuma, Urbaria et Conscriptiones
E 185	Archivum familiae Nádasdi
E 200	Acta diversarum familiarum
P 1767	Családok, személyek, testületek és egyesületek iratai, Családi fondok, levéltárak, Balassa család levéltára, Családtagok iratai
P 1815	Balassa család levéltára, Az Országos Levéltár által rendezett birtokjogi iratok
P 1987	Családok, személyek, testületek és egyesületek iratai, Családi fondok, levéltárak, Illésházy család
X 1116	Mikrofilmek, Slovensky národný archív – Bratislava (Szlovák Nemzeti Levéltár, Pozsony), Családok és uradalmak levéltárai, Révay család levéltárai, Révay család szklabinya-blatnicai ágának központi levéltára
X 896	Mikrofilmek, Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Ungarische Akten, Allgemeine Akten
X 898	Mikrofilmek, Miscellanea
OSzK Kt.	Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár

BIBLIOGRÁFIA

- Acsády* 1890. *Acsády Ignác*: A magyar nemesség és birtokviszonyai a mohácsi vész után. Budapest, 1890.
- Bakács* 1971. *Bakács István*: Hont vármegye Mohács előtt. Budapest, 1971.
- Barabás*: Regesták *Barabás Samu*: Erdély történetére vonatkozó regesták, 1551–1553. I–II. közlemény *Történelmi Tár*, 1891. 431–454., 639–659. o.; III., IV., V. és VI. közlemény Uo. 1892. 143–158., 267–291., 475–492., 651–683. o.
- Barta* 1984. *Barta Gábor*: Az erdélyi fejedelemség születése. Budapest, 1984.
- Barta* 1988. *Barta Gábor*: Vajon kié az ország? Budapest, 1988.
- Bánlaky* 1940. *Bánlaky József*: A magyar nemzet hadtörténelme. XIII. rész. Ferdinánd és Szapolyay János ellenkirályok küzdelme; Az ezt követő nehéz idők; A török hódítások korszaka Szulejmán haláláig (1526–1566). Budapest, 1940.
- Bárdossy* 1943. *Bárdossy László*: Magyar politika a mohácsi vész után. Budapest, 1943.
- Bernardo de Aldana magyarországi hadjárata *Bernardo de Aldana magyarországi hadjárata, 1548–1552. Közreadja Szakály Ferenc. Ford. Scholz László.* Budapest, 1986.
- Bessenyei* 1997. *Bessenyei József*: Diósgyőr vára és uradalma a XVI. században: források. (Tanulmányok Diósgyőr Történetéhez 2.) Szerk. *Dobrossy István.* Miskolc, 1997.
- Bethlen*: Erdély története *Bethlen Farkas*: Erdély története. 2. k. A váradi békekötéstől János Zsigmond haláláig (1538–1571). II–V. könyv. Ford. *Bodor András,* a jegyzeteket írta *Kruppa Tamás.* Budapest, 2002.
- Buzási* 1979. *Buzási János*: A Birodalmi levéltárak magyar vonatkozású iratai. I. k. 1. rész. A Birodalmi Udvari Tanács és a Birodalmi Udvari Kancellária levéltára. (Levéltári leltárak, 76.) Budapest, 1979.
- Czímer* 1893. *Czímer Károly*: Temesvár megvétele. 1551–1552. *Hadtörténelmi Közlemények*, 6. (1893) 15–71., 196–229., 308–376. o.
- Dávid* 1998. *Dávid Géza*: Balassi János török kapcsolatai. *Századok*, 132. (1998) 909–915. o.
- Dávid – Fodor* 2005. *Dávid Géza – Fodor Pál*: „Az ország ügye mindenek előtt való”. A szultáni tanács Magyarországra vonatkozó rendeletei (1544–1545, 1552). Budapest, 2005.
- Eckhardt* 1943. *Eckhardt Sándor*: Az ismeretlen Balassi Bálint. Budapest, 1943.
- Bunyitay* 1904., 1906. Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából. II. és III. k. Szerk. *Bunyitay Vincze.* Budapest, 1904. és 1906.
- Fallenbüchl* 1994. *Fallenbüchl Zoltán*: Magyarország főispánjai 1526–1848. Budapest, 1994.
- Fallenbüchl* 1994. *Fallenbüchl Zoltán*: Magyarország főméltóságai 1526–1848. Budapest, 1988.
- Forgách*: Emlékirat *Forgách Ferenc*: Emlékirat Magyarország állapotáról Ferdinánd, János, Miksa királysága és II. János erdélyi fejedelemsége alatt. Ford. *Borzák István.* Budapest, 1982.
- Fraknoi* 1880. *Fraknoi Vilmos*: A magyar országgyűlések története I. Ferdinánd alatt. I–IV. k. Budapest, 1880.
- Fráter György* leveles könyve *Fráter György leveles könyve. Közzéteszi Szilágyi Sándor. Történelmi Tár*, 1893. 250–290. o.
- Géresi* 1885. *Géresi Kálmán*: A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára. 3. k. Oklevelek és levelezések 1491–1600. Budapest, 1885.

- Gömöry* 1890. *Gömöry Gusztáv*: Eger ostroma 1552-ben. *Hadtörténelmi Közlemények*, 3. (1890) 613–635. o.
- Gyárfás* 1880. *Gyárfás István*: Dobó István Egerben. (Értekezések a Történeti Tudományok köréből. 8. k.) Szerk. *Pesty Frigyes*. Budapest, 1880.
- Horn* 2009. *Horn Ildikó*: Hit és hatalom. Az erdélyi unitárius nemesség 16. századi története. Budapest, 2009.
- Horn* 2012. *Horn Ildikó*: A hatalom pillérei. A politikai elit az Erdélyi Fejedelemség megszilárdulásának korszakában (1556–1588). Akadémiai doktori értekezés. Kézirat. Budapest, 2012.
- Istvánffy* históriája *Istvánffy Miklós*: Magyarok dolgairól írt históriája I/2. k. 13–24. könyv. Tállyai Pál XVII. századi fordításában. Budapest, 2003.
- Jedlicska* 1897. *Jedlicska Pál*: Adatok erdódi báró Pálffy Miklós a győri hősnek életrajza és korához 1552–1600. Eger 1897.
- Kardos* 1960. Régi magyar drámai emlékek. I. k. Szerk. *Kardos Tibor*. Budapest, 1960.
- Károlyi* 1879–1880. *Károlyi Árpád*: Fráter György levelezése és egyéb őt illető iratok: IV. közlemény *Történelmi Tár*, 1879. 466–528. o., V. közlemény Uo. 1880. 57–96. o. és VI. közlemény Uo., 1880. 649–668. o.
- Károlyi* 1878. *Károlyi Árpád*: Okiratok és levelek a nagyváradi béke történetéhez, 1536–1538: a nagyváradi béke okmányai. *Történelmi Tár*, 1878. 715–817. o.
- Kenyeres* 2005. *Kenyeres István*: A bécsi Udvari Kamarai Levéltár Gedenkbücher Österreich magyar vonatkozású iratainak regesztái, 61–64. kötet (1547–1550). *Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközlemények* (Szerk. *Ujváry Gábor*), Budapest, 2005. 253–294. o.
- Kenyeres* 2008. *Kenyeres István*: Uradalmak és végvárok. A kamarai birtokok és a törökellenes határvédelem a 16. századi Magyar Királyságban. Budapest, 2008.
- Komáromy* 1904. *Komáromy András*: Gersei Petheő János levelei Nádasdy Tamáshoz. 1550–1562. II. közl. *Történelmi Tár*, 1904. 400–433. o.
- Korpás* 1993. *Korpás Zoltán*: Egy spanyol zsoldosvezér levelei a XVI. század közepén vívott magyarországi háborúkról. Adalékok Bernardo de Aldana magyarországi tevékenységéhez (1548–1552). *Fons*, 6. (1999) 3–129. o.
- Kőszeghy* 2008. *Kőszeghy Péter*: Balassi Bálint – Magyar Alkibiadész. Budapest, 2008.
- Laczlavik* 2012. *Laczlavik György*: Egy politikus főpap a 16. század első felében. Várday Pál esztergomi érsek, királyi helytartó pályafutása. Doktori disszertáció. (Kézirat.) 2012.
- Matunák* 1899. *Matunák Mihály*: Pálffy Miklós születéshelye Csábrág. *Századok*, 33. (1899) 72–75. o.
- Mályusz* 1923. *Mályusz Elemér*: Az Országos Levéltár Nádasdy-levéltárának magyar levelei. II. közlemény. *Levéltári közlemények*, 1. (1923) 3–4. sz. 287–309. o.
- Neumann* 2007. *Neumann Tibor*: A Korlátköviék. Egy előkelő család története és politikai szereplése a 15–16. században. Győr, 2007.
- Oborni* 2002. *Oborni Teréz*: Erdély pénzügyei I. Ferdinánd uralma alatt 1552–1556. Budapest, 2002.
- Oborni* 2011. *Oborni Teréz*: Udvar, állam és kormányzat a kora újkor Erdélyben. Budapest, 2011.

- Pálffy* 1999. *Pálffy Géza: A császárváros védelmében. A győri főkapitányság története, 1526–1598.* Győr 1999.
- Pálffy* 2003. *Pálffy Géza: A Pálffy család felemelkedése a 16. században.* In: Pálfióvci v novoveku. Ed. *Anna Fundárková – Géza Pálffy.* Bratislava–Budapest, 2003. 17–36. o.
- Pálffy* 1997. *Pálffy Géza: Kerületi főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században.* *Történelmi Szemle*, 39. (1997) 2. sz. 257–288. o.
- Pálosfalvi* 2009. *Pálosfalvi Tamás: Bajnai Both András és a szlavón bánóság: Szlavónia, Európa és a törökök, 1504–1513.* In: *Honoris causa: Tanulmányok Engel Pál tiszteletére.* Szerk. *Neumann Tibor – Rácz György.* Budapest–Piliscsaba, 2009.
- Papo – Németh* 2012. *Adriano Papo – Gizella Németh: György Martinuzzi Utyeszenics, primo principe di Transilvania?* In: „...éltünk mi sokáig ’két hazában’...” *Tanulmányok a 90. éves Kiss András tiszteletére.* Szerk. *Dáné Veronika, Oborni Teréz, Sipos Gábor.* Debrecen 2012. 57–66. o.
- Sarusi Kiss* 2008. *Sarusi Kiss Béla: A természet által megerősített vár. Murány végvár és uradalma a 16. század második felében.* Budapest, 2008.
- Szabolcsi* 1970. *Szabolcsi József: Az 1539–41. évi rendi mozgalom oka és célja.* *Századok*, 104. (1970) 300–320. o.
- Szabó* 2008. *Szabó Péter: „Virtus vulnere viret” – Sebtől díszlik a vitézség.* In: *Uő: Jelkép, rítus, udvari kultúra. Reprezentáció és politikai tekintély a kora újkori Magyarországon.* Budapest, 2008.
- Szádeczky* 1880. *Szádeczky Lajos: Adatok Eger ostromához 1552-ben.* *Századok*, 14. (1880) 487–490. o.
- Szántó* 1968. *Szántó Imre: A török sereg elvonulása Eger alól 1552-ben.* *Hadttörténelmi Közlemények*, új folyam 15. (1968) 261–280. o.
- Szántó* 1972. *Szántó Imre: A török 1551. évi őszi hadjárata a Temes-vidék és a Marosvölgy meghódítására.* *Hadttörténelmi Közlemények*, új folyam 19. (1972) 73–98. o.
- Szántó* 1985. *Szántó Imre: Küzdelem a török terjeszkedés ellen Magyarországon. Az 1551–52. évi várháborúk.* Budapest, 1985.
- Szentmártoni Szabó* 2003. *Szentmártoni Szabó Géza: Muthnok Mihály végrendelete (Pozsony, 1552. február 16.).* *Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközlemények* (Szerk. *Ujváry Gábor*), Budapest, 2003. 6–10. o.
- Takáts* 1907. *Takáts Sándor: Műveltség-történeti közlemények. IV. Magyar rabok, magyar bilincsek. II. közlemény.* *Századok*, 41. (1907) 518–540. o.
- Tinódi Énekei* *Tinódi Sebestyén: VIII. ének. Enyingi Török János vitézsége; X. ének. Szitnya, Léva, Csábrág és Murán váraknak megvevése; XIX. ének. Az szalkai mezőn való viadalról.* In: *Uő: Krónika. S. a. r. Sugár István.* Budapest, 1984. 307–325., 351–370., 465–476. o.
- Venetianische Depeschen* *Venetianische Depeschen vom Kaiserhofe. II. k. Hrsg. von Gustav Turba.* Wien, 1889.
- V. Kovács* 1970. *V. Kovács Sándor: Egy magyar humanista a mohácsi vész korában (Kálnai Imre).* *Irodalomtörténeti Közlemények*, 74. (1970) 661–667. o.
- Virovecz* 2013. *Virovecz Nándor: Válaszúton uralkodók között. Balassa Menyhért portréja mint főúri karriertípus.* In: *Paletta. I. Koraiújkortörténeti Diákkonferencia.* Szerk. *Fekete Bálint – Nyul Viktor.* Budapest, 2013. 7–23. o.

VATAI GÁBOR

A NAGY KOALÍCIÓ ÉS A HABSBERG ÉRDEKÉRVÉNYESÍTÉS*

The grand alliance and the protection of Habsburg interests

Hungarian history has mainly examined the War of the Spanish Succession in relation to Rákóczi's War of Independence, focusing on events which were of significant importance for the Hungarians. Besides several accounts from the perspective of political history, primarily those events have been studied which had major impacts on the diplomatic relations of Rákóczi II and all the efforts of Hungarian diplomats. Although the documents arising during the peace negotiations mediated by English and Dutch envoys between 1704 and 1706 are frequently studied, the international background of these foreign relations has not been thoroughly analysed so far. England and Holland, having signed the Treaty of the Hague, were allies of the Habsburg Empire in the war for the Spanish inheritance, and these relations strongly influenced the international politics of each state.

The present study investigates the aforementioned coalition and the relations therein, which is crucial to understand the peace negotiations of 1704–1706. The fact that the Habsburg Empire faced its worse crisis in the first years of the war seriously affected the relations of the aforementioned countries. While the Habsburg Empire had military difficulties in Western Europe and Hungary, it was also on the verge of bankruptcy, which left the country in an exposed position. On the basis of this, we would suppose that by means of their huge loans, England and Holland were able to work their will upon the Emperor, which was only partly true. Relying on international literature, published and partly unpublished sources, this paper examines the relations inside the coalition in order to find out about those tools of the Habsburg Empire that enabled it to avoid having a subordinate position in this union and protect its own interests, even if its attempts served dynastic interests and were completely against the efforts of the other two states.

Keywords: maritime powers, England, Holland, Habsburg, diplomacy, War of the Spanish Succession, Holy Roman Empire, Rákóczi's War of Independence, Anglo–Dutch mediation, Grand Alliance

A magyar történettudomány a spanyol örökösödési háborúval elsősorban a Rákóczi-szabadságharc kapcsán foglalkozott, annak is leginkább a magyar felkelésre vonatkozó eseményeit domborítva ki. A korabeli európai viszonyokat a rövid had- és politikátörténeti áttekintéseken túl elsősorban a II. Rákóczi Ferenc által kialakított, kiterjedt diplomáciai hálózat és annak működése révén vizsgálták.¹ E külkapcsolatok közül az egyik legkutatottabb az 1704–1706 között az angol és a holland követek mediációjával lezajlott békealkudozások története, amely egyeztetések nemzetközi háttéréről részletes elemzés a mai napig nem született. Jól ismert tény, hogy Anglia és Hollandia a Nagy Koalíció vagy más

* Ezúton szeretnék köszönetet mondani a Balassi Intézetnek, amely lehetővé tette számomra, hogy 2012-ben két hónapig Collegium Hungaricum-ösztöndíjjal Bécsben kutathassak. Külön is köszönetet mondok Fazekas Istvánnak, aki elengedhetetlen segítséget nyújtott a forrásokkal folytatott munkám során.

¹ Az ide vonatkozó legfontosabb munkák: *Markó* 1935. (2003.) 15–36. o.; *Köpeczi* 1966.; *Köpeczi* 1976. 1009–1017. o.; *Benda* 1978. 513–519. o.; *R. Várkonyi* 1980. 165–200. o.; *Frey – Frey* 1981. 663–674. o.; *Kovács* 2003. 45–55. o.

néven a Hágai Szövetség tagjaként a Habsburg Birodalom szövetségese volt a spanyol örökségért folytatott háborúban, s ez a kapcsolat mindegyik állam nemzetközi politikáját meghatározta. Tanulmányomban e koalíció belső viszonyait vizsgálom, a bécsi udvar és a tengeri hatalmak szemszögéből. Ezáltal jobban megérthetjük az 1704–1706 közötti békétárgyalásokon született döntéseket és képet kaphatunk arról, hogy melyek voltak azok a dinasztikus, politikai és gazdasági érdekek, amelyek a szövetségesek belső viszonyait meghatározva hatást gyakoroltak a Rákóczi-szabadságharc kimenetelére.

A koalíció erőviszonyainak vizsgálata során nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a Habsburg Birodalom, mint a szövetség egyik legmeghatározóbb tagja, a spanyol örökösödési háború idején fennállásának talán egyik legkomolyabb válságát élte át, és már 1701-től kezdve anyagi nehézségekkel kellett szembe néznie.² A sokasodó gazdasági és hadügyi terhek miatt már kezdettől fogva rá volt utalva az angol és a holland szövetségesei katonai és anyagi támogatására, amit a tengeri hatalmak igyekeztek kihasználni és több esetben is megpróbálták rákényszeríteni a bécsi udvarra saját akaratukat, ami csupán néhányszor sikerült nekik.³ A koalíció erőviszonyainak vizsgálata során a továbbiakban tehát arra kérdésre keresem a választ, hogy melyek voltak azok az eszközök, amelyek segítségével a császár nemcsak elkerülhette, hogy a szövetségi rendszeren belül háttérbe szoruljon, hanem ezekre támaszkodva több esetben még érvényesíteni is tudta saját dinasztikus érdekeit koalíciós partnereivel szemben.

Politikai és diplomáciai eszközök

Elsőként a Habsburg uralkodó katonai, politikai és diplomáciai befolyását kell kiemelni, melyek elengedhetetlenek voltak a szövetség számára. A Nagy Koalíció a háború első időszakától kezdve nem nélkülözhetette a német-római császár haderejét, amely haderő struktúrájának alapjai a XVI. század elejéig nyúlnak vissza. Az I. Miksa által 1505-ben, a kölni birodalmi gyűlésen a sváb szövetség mintájára elfogadott rendszer szerint a császárságot tíz kerületre osztották, melyek élére egy-egy Obristot állítottak. Ezek a vezetők a török veszély megjelenésével kapták feladatuk, hogy az alájuk tartozó területről hadsereget állítsanak ki, ami alapját képezte volna egy később állandó birodalmi haderőnek.⁴ Habár ez a sereg a XVI–XVII. század során csupán papíron létezett,⁵ felállítását az 1670-es

² Smid 2011. 121. o.

³ Erőfeszítéseik sikerrel jártak Portugália és Savoya 1703-as átállításával és a koalícióba történt felvételükkel, mely komolyan sértette a Habsburgok hispániai és észak-itáliai hegemon törekvéseit. Ugyanebben az évben sikerrel kényszerítették rá a bécsi udvart jelentős személyi változtatásokra is, hiszen ettől tették függővé a nekik nyújtandó támogatásokat. Nem sikerült azonban elérniük, hogy a császár hajlandó legyen például engedni a bajor választó, vagy akár a magyar felkelők követeléseinek. *Braubach* 1923. (1969). 172. o.; *Holl* 1976. 22., 39. o.; *Bárczy* 1980. 281. o.; *Frey – Frey* 1983. 41., 58., 62–63., 68. o.

⁴ Az Obrist feladata az adminisztratív egység védelme és belső rendjének fenntartása volt, valamint részt vett annak politikai és jogi irányításában is. Az így létrehozott egységek katonai feladatait az 1555-ös regensburgi gyűlésen szabályozták, s egyben kialakították a birodalom belső védelmi rendjét is. Ehhez szorosan hozzátartozott, hogy a felállított haderőt a császár a birodalom megvédelmezésére nem használhatta, ugyanis ebben a kérdésben a birodalmi gyűléshez volt kénytelen fordulni, ahogy azt a törökellenes küzdelmek idején tette. *Bagi* 2012. 215–216. o.

⁵ Az egész évben fegyverben tartható és bevethető reguláris hadsereg kialakításának igénye Bécsben már a tizenöt éves háború idején felmerült, és innentől kezdve folyamatosan születtek tervek arra vonatkozóan, hogy miként lehetne létrehozni azt. Ezzel próbálkoztak 1635-ben is, amikor az udvar megkísérelt felállítani egy ál-

évekre egyre sürgetőbbé vált. 1681–1682-ben ezért I. Lipót az 1654-ben elfogadott alapokon határozta meg a császár számára kiállítandó birodalmi haderő mértékét.⁶ A sereg létszáma elvileg 40 000 főt tett ki, és 28 000 gyalogosból, 2000 dragonyosból és 10 000 lovasból állt. A birodalmi rendek ezen felül elviekben kötelezték magukat, hogy amennyiben valamilyen komoly veszély fenyegetne, a katonák számát megháromszorozzák, s így adott esetben mintegy 120 000 fős sereget tudnak majd bevetni. Ezt a létszámot 1702. november 17-én a birodalmi gyűlés meg is ajánlotta, ám sem a spanyol örökösödési háború idején, sem később nem voltak képesek betartani. A tárgyalat korszakban a birodalmi haderő egyszer sem haladta meg a 40 000 főt, s ezzel lényegesen alulmúlta szövetségesei elvárásait.⁷

Habár a császári szolgálatban álló csapatok sosem álltak rendelkezésre olyan számban, ahogyan azt korábban megígérték, mégis nélkülözhetetlenek voltak a szövetségesek számára, hiszen segítségükkel Franciaországot többfrontos háborúra lehetett kényszeríteni. Ez a koalíció tagjai közül elsősorban Hollandia számára volt létfontosságú, amely 1672 óta nem volt ilyen szorult helyzetben. 1701. február 5-én ugyanis a spanyol Németalföldet Franciaországtól elválasztó (1697 óta az Egyesült Tartományok birtokában lévő) déli erődrendszert (a barriert) a francia csapatok megtámadták és másnapra a holland helyőrség kénytelen volt azt feladni és kiüríteni. Innentől kezdve nyilvánvalóvá vált számukra, hogy XIV. Lajost azzal sem lehet eltántorítani terjeszkedő politikájától, ha V. Fülöpöt hajlandóak elismerni a spanyol trónon. A francia király ezután előnyös helyzetét kihasználva az erődökre támaszkodva egészen a háború végéig képes volt Hollandiát dél felől veszélyeztetni.⁸

Habár a megfelelő haderő felvonultatása elengedhetetlen volt, a tényleges katonai beavatkozáson túl a Habsburg uralkodó diplomáciai és politikai eszközeire is szükség volt ahhoz, hogy a Hágai Szövetség számára további támogatást szerezhessen. A háború első szakaszában a császári és a francia diplomaták között valóságos versenyfutás indult, melynek célja az volt, hogy a Német-római Birodalom fejedelmei között minél több és erősebb szövetségesre tegyenek szert. A szembenálló felek anyagi és politikai hatalmukat, illetve diplomáciai befolyásukat is latba vetették, s többször is komoly áldozatot kellett hozniuk egyesek megnyerése érdekében. Jól mutatja ezt a Nördlingeni Szövetség létrejötte, hiszen az ezt alkotó birodalmi kerületek eleinte a francia király mellett álló bajorok hatására 1701 augusztusában XIV. Lajos és II. Miksa Emánuel számára ajánlottak sereget, és biztosították őket semlegességükről. E kezdeti viszonyok azonban a következő évre jelentősen átala-

---

landó, az uralkodóra felesküdtött és annak parancsnoksága alatt álló hadsereget, mely fölött a birodalmi rendek széles ellenőrzési joggal rendelkeztek volna, ám ekkor ez még nem járt sikerrel. *Bagi* 2007. 1457–1460. o.; *Bagi* 2013. 243. o.

⁶ Az 1653–1654-es birodalmi gyűlésen határozat született arról, hogy az 1555-ben elfogadott és azóta többször is módosított rendtartást fogják újra életbe léptetni. Eszerint a birodalmi haderő egyaránt felelős a belső rend fenntartásáért és azért, hogy a külső veszély ellen védelmet szolgáltasson. Ebben elméletileg egyaránt részt kellett volna vállalni a rendeknek és az alattvalóknak, ehelyett a fejedelmek és a rendek arra törekedtek, hogy törvényes eszközökkel sorozzák be alattvalóikat, létrehozva így saját magánhadseregeiket. *Bagi* 2013. 243–244. o.

⁷ Feldzüge I/I. 1876. 463–467. o.; *Braubach* 1923. 73. o.

⁸ *Frey – Frey* 1983. 21–22. o.; *Israel* 1998. 969. o.; *Smid* 2011. 118–119. o. Habár a háború során Hollandia hadseregének létszáma mintegy 100 000 főre emelkedett, e teljesítmény hosszútávon a végletekig kimerítette az országot, ugyanis nem rendelkezett olyan mértékű gazdasági és emberi erőforrásokkal, mint Franciaország, a Habsburg Birodalom, vagy Nagy-Britannia. *Israel* 1998. 970. o.

kultak, ami a Habsburgok diplomáciai sikerének köszönhető. A császár ugyanis 1701. október 7-én sikerrel állította a maga oldalára Franz Lothar mainzi, majd ez év október 19-én Johann Hugo von Orsbeck trieri érseket, akik a későbbiekben nélkülözhetetlen segítséget nyújtottak a kerületekkel folytatott tárgyalásokban. E két választó hatékony munkája révén 1702 márciusára sikerült eltéríteni a felső-rajnai, alsó-rajna vesztzfáliei, sváb, frank és rajnai kerületeket addigi szándékuktól. Ennek eredményeként jött létre a bajor hatalom kizárásával a Nördlingeni Szövetség, amely végül a Nagy Koalíció oldalán lépett be a háborúba, és ezt követően jelentős szerepet játszott a birodalom nyugati területeinek védelmében.⁹

A Német-római Császárság választófejedelemeinek megnyerése az említett kerületek támogatásánál is fontosabb volt, melynek biztosításáért a Habsburg-diplomácia komoly erőfeszítéseket tett. Lipót még 1700. november 16-án elismerte a brandenburgi választó porosz királyi címét, melynek megerősítésével és évi 150 000 rajnai forint „segély” (subsidiium) folyósításával sikerrel biztosította I. Frigyes támogatását.¹⁰ A szász választó kezdetben az északi háborús érdekei miatt XIV. Lajossal lépett szövetségre, ami azonban a lengyel rendek ellenállása, a svédek gyors sikerei, az I. Péterrel kötött katonai egyezség csődjé, valamint a nyugat felől Szászországhoz közeledő nagyszámú bajor–francia sereg fenyegető közelsége miatt gyorsan előnytelené vált számára. Így a császári diplomaták közbenjárásával 1702. január 16-ra sikerült tető alá hozni a II. Ágost és I. Lipót közötti megállapodást, mellyel a császár további katonai támogatást szerzett a koalíciónak.¹¹ Hannover fejedelme a választói testületbe való felvétel és a tengeri hatalmakkal kialakított kapcsolatai, a pfalzi választó pedig a Habsburgokhoz fűződő szoros családi kötelékek és a nagy összegű pénzsegélyek miatt maradt hű a császárhoz.¹² Az említettek mellett IV. Frigyes dán király (Holstein fejedelme),¹³ Hessen-Cassel¹⁴ mint Hannover támogatója, a dél-német területekről pedig a würzburgi hercegek és a württembergi herceg is felajánlotta segítségét az uralkodónak, s így 1702-re Lipótnak a Német-római Császárság jelentős részének támogatását sikerült megszereznie.¹⁵

A Habsburg uralkodó hathatós közbenjárásával a Nagy Koalíció céljainak megnyert területek politikai és közvetlen katonai erejük mellett egy másik szempontból is nélkülözhetetlenek voltak a szövetségzett hatalmakkal. A XVIII. század elején ugyanis az európai államok hadseregei nagyrészt idegenben toborzott zsoldosokból álltak, mely hadak első-

⁹ *Braubach* 1923. 30–34. o.; *Braubach* 1937 (1969). 199–202. o.; *Aretin* 1978. 522. o.

¹⁰ *Braubach* 1923. 107. o. Fontos megjegyezni, hogy Poroszországnak a Nagy Koalícióba való hivatalos felvételétől Lipót igencsak húzódozott, hiszen tartott attól, hogy hatalma túlzottan megerősödik. Ennek ellenére Frigyes 1701. december 30-án Hollandiával, majd 1702. január 20-án Angliával is szövetségre lépett, amit végül a császár is szentesített 1702. december 16-án. *Braubach* 1923. 108. o.; *Frey – Frey* 1983. 26. o.

¹¹ *Braubach* 1923. 68., 127–132. o.; *Gebei* 2003. 789. o.

¹² *Braubach* 1923. 133–148. o.

¹³ A dán uralkodó támogatása nem elsősorban a császár iránt mutatott jóindulatától függött, hanem sokkal inkább a tengeri hatalmakkal kötött megállapodástól. Az északi háborúból gyorsan kihátráló IV. Frigyeset ugyanis éppen az angol és a holland politika tartotta távol attól, hogy újra fellépjen XII. Károly ellen, hiszen így seregét továbbra is északon kötötne volna le ahelyett, hogy a rajnai vagy az észak-itáliai fronton engedte volna azt bevetni. *Braubach* 1923. 16. o.

¹⁴ *Kovács* 2004. 99. o. A fejedelemség a XVIII. század során hagyományosan a tengeri hatalmak és Svédország egyik legjelentősebb szövetségeseinek bizonyult, hiszen azok háborúhoz nagy számban bocsátott rendelkezésükre zsoldosokat, ami számára is igen jövedelmező volt. *Ingrao* 2002. 127. o.

¹⁵ *Braubach* 1923. 148–171. o.; *Frey – Frey* 1983. 25. o.

sorban a Német-római Birodalom területéről származtak. A spanyol örökösödési háborúban résztvevő nyugati nagyhatalmak közül legnagyobb számban éppen Anglia, Hollandia és Franciaország alkalmazta ezeket a katonákat, ami megmagyarázza, hogy miért is volt különösen fontos a császár fentebb vázolt diplomáciai tevékenysége. Lipót és szövetségesei ezer szállal függték a német fejedelmektől, akik jelentős összegű „pénzsegélyek” fejében hajlandóak voltak seregeiket az éppen jelentkező hatalom rendelkezésére bocsátani, vagy engedélyezték, hogy az a maga számára zsoldosokat verbuválhasson a területükön. Ez a háborús kölcsönbérleti rendszer Anglia számára létfontosságú volt, hiszen a szigetország véges emberanyagával szemben a császárság szinte kimeríthetetlen utánpótlást biztosított. Az angol uralkodók a XVII. század végétől megnövekedő bevételeikre és az ország stabil hitelrendszerére támaszkodva, a kontinens számukra is megfelelő egyensúlyi helyzetét szubvenciók és seregvásárlások révén tudták biztosítani.¹⁶ Nagy-Britannia a pfalzi örökösödési háború (1688-1697) idején még csupán kisebb összegekkel nyújtott segítséget a franciák elleni harcokban, de a spanyol örökségért folyó háború alatt már mintegy 7 millió font sterlinget fordított az idegenben verbuvált seregekre.¹⁷

A tengeri hatalmak haderejének jelentős része tehát a kontinensen, azon belül is főként a birodalom területén felfogadott egységekből állt. Dánia a háború idején mintegy 12 000 főt bocsátott rendelkezésükre,¹⁸ míg a porosz király összesen bevetett 44 000 emberének háromnegyede harcolt az ő zsoldjukban. A jelentősebb választók közül Hannover mintegy 17 000, Pfalz 11 500, Szászország 10 000, míg a kisebb fejedelmek közül Hessen-Cassel 12 000, de még Würzburg és Württemberg is 4–4000 katonával járult hozzá Anglia és Hollandia haderejéhez.¹⁹ A fentiek ismeretében tehát egyértelműen kijelenthetjük, hogy a császár diplomáciai tevékenységének fontossága legalább olyan súllyal esett latba, mint közvetlen katonai segítségének jelentősége. Habár az uralkodó a háború alatt nem volt képes kiállítani az általa beígért létszámú hadsereget, a fejedelmek megnyerésével mégis képes volt valamelyest ellensúlyozni e hiányt. Politikai és diplomáciai eszközeinek alkalmazásával ki tudta bővíteni a szövetségi rendszert s ezáltal nem csupán a birodalmi rendek és fejedelmek politikai támogatását szerezte meg, hanem a háború egész időszakára biztosította a hadsereg utánpótlását a koalíció minden tagja számára.

¹⁶ Kovács 2004a. 97. o.

¹⁷ Braddick 2010. 607. o.

¹⁸ A császár rendelkezésére bocsátott dán csapatokat nem csupán a nyugati és észak-itáliai hadszíntéren vetették be, hiszen kisebb létszámú egységeik már 1704 elejétől kezdve, míg egy 6000 fős sereg 1705-től rendszeresen harcolt Magyarországon, ahol több összecsapás mellett 1708-tól részt vettek Nyitra és Érsekújvár, valamint a bányavárosok ostromában is. A téli szállásra vezényelt sereg több helyen is összekülönbözött a lakossággal, s a megromlott viszonyok miatt kénytelenek voltak kivonni őket a magyar hadszíntérről 1709 júniusában. Stepney Hedgesnek, 1704. március 22. AR II/I. 206–207. o.; Stepney Harleynak, 1705. július 22. AR II/II. 168–172. o.; Bagi 2013. 59. o. Kincses 2013. 406. o. Mindehhez hozzátartozik, hogy amint London tudomást szerzett arról, hogy a császár nem a franciák ellen kívánja bevetni a sereget, azonnal tiltakozását fejezte ki e lépés ellen a bécsi udvarban. Amikor viszont diplomatái megtudták, hogy IV. Frigyes engedélyével történt mindez, a szövetségen belüli békesség érdekében belenyugodott abba, hogy I. József saját dinasztikus érdekei biztosítása végett használja fel a koalíció tagjainak erőforrásait. Hattendorf 1980. 97. o.

¹⁹ Braubach 1923. 170. o.

Gazdasági eszközök

A Habsburg Birodalom politikai befolyásán túl komoly anyagi erőforrásokkal is rendelkezett, ám ennek ellenére a háború első éveitől kezdve folyamatosan szövetségesei pénzügyi támogatására szorult. Ennek oka főként a gazdasági rendszer elavultságában és nem a bevételek csekély mértékében keresendő. I. Lipót uralkodása alatt ugyanis a Habsburg Birodalom jelentős területi gyarapodása révén mintegy megötszörözte jövedelmeit. Szilézia, a cseh–morva területek és az örökös tartományok gazdasága a harmincéves háborút követően igencsak fellendült, míg a Magyar Királyság és annak kapcsolt részei is komoly bevételekkel kecsegtettek, habár ezekhez a térség betagolásából adódó problémák miatt nem volt egyszerű hozzájutni. A jövedelemnövekedés ellenére a XVII. század végétől állandósult hadiállapot rendszeres (1,5–2 millió rajnai forint) államháztartási hiányt eredményezett. A század végén zajló visszafoglaló- és a pfalzi örökösödési háborúk idejére a bécsi udvar költségei elérték az évi 20 millió, míg a spanyol örökösödési háború első éveire az évi 30 millió rajnai forintot, melyek kilencven százalékát a hadügyi kiadások tették ki. E hatalmas terhek komoly problémát jelentettek a Habsburgok számára, hiszen országaik adóbevételeinek jelentős hányada természetbeni jövedelem volt, amelyeknek egy részét helyben használták föl. Mindez nem biztosította a hadi kiadások fedezetéhez szükséges, gyorsan mozgósítható tőkét, ami miatt folyamatos hitelekre szorultak.²⁰

A bécsi udvar kölcsönösükségeit sokáig a kiterjedt kapcsolatokkal rendelkező zsidó pénzemberek fedezték, akik közül mindenképp ki kell emelni Samuel Oppenheimert, mint legfontosabb hadseregszállítót és hitelezőt. A XVII. század utolsó évtizedeinek állandósuló háborúi során előtérbe kerülő üzletember először a seregek ellátójaként tűnt föl, és már 1683-ban fontos szerepet töltött be Bécs védőinek ellátásában. Családi és üzleti kapcsolatai révén Európa valamennyi jelentős pénzügyi központjában (London, Amszterdam, Venece) voltak összeköttetései, melyek segítségével rövid időn belül udvari szállítóból udvari bankárrá lépett elő, aki 1703-ig kb. 30 millió forinttal finanszírozta a Habsburgok katonai vállalkozásait.²¹ A spanyol örökösödési háború első éveiben az udvar a hadsereg rossz felszereltsége és a francia–bajor csapatok gyors előrenyomulása miatt továbbra is rászorult a hitelekre, s 1701-ben már több mint 3 millió, majd 1702-ben további 5 millió forint kölcsönt volt kénytelen fölvenni tőle.²² Mindez jól magyarázza, hogy miért sodorta rendkívül komoly pénzügyi válságba a Habsburgokat Oppenheimer 1703 májusában bekövetkezett halála. Samuel elhunytával ugyanis fia, Emanuel a lipcsei vásáron bejelentette a bankház fizetéseképtelenségét, feltehetőleg azért, hogy 3 milliós tartozását ne kelljen kifizetnie a megjelenő hitelezőknek. Az így kialakult helyzetet javítandó, az udvar befagyasztotta a bankházzal szembeni követelések kifizetését, saját bevételeiből pedig megpróbálta minél hamarabb rendezni a tartozásait.²³ Ez a helyzet tette indokolttá a tervekben már a XVII.

²⁰ *Bérenger* 1980. 119–121., 130. o.; *Winkelbauer* 2006. 180–183. o.; *Rauscher* 2010. 23–24. o.

²¹ *Grünwald* 1913. 71–78. o.; *Szakály* 1971. 35. o.; *Baltzarek* 1990. 30. o.

²² *Grünwald* 1913. 140–141. o.; *Szakály* 1971. 38–39. o.

²³ A bankház csődje csupán Oppenheimer tőkéjének kimentését szolgálta és nem jelentette annak tényleges összeomlását. Ezt jól mutatja, hogy már 1703-ban újabb megrendelést kaptak 15 000 muskéta leszállítására, és a későbbiekben is érkeztek hozzájuk megrendelések a hadsereg ellátását illetően. *Grünwald* 1913. 150–151. o.; *Szakály* 1971. 31–32. o.

század eleje óta létező állami támogatású bank, a Banco del Giro felállítását, amely az angol és a holland pénzüzetekhez hasonlóan a hitelügyletek irányítását és az állami kölcsönök biztosítását kellett volna hogy ellássa. A Habsburg-országok nem egységes pénzügyi viszonyai miatt azonban mindezt nem lehetett sokáig működtetni, amit jól mutat, hogy az 1703-ban Gundaker Thomas Starhemberg kamarai elnök által megalapított bank a kezdetektől fogva veszteséges volt, s emiatt 1705-től a Wiener Stadtbank vette át feladatait.²⁴ A bécsi udvar tehát a spanyol örökösödési háború első éveiben valóban komoly válságba került, amely elengedhetetlenné tette számára szövetségesei folyamatos anyagi támogatását.

A tengeri hatalmak a XVII. században az országaikban lejátszódott politikai és gazdasági változások következtében sokkal stabilabb pénzügyi háttérrel rendelkeztek, mint a Habsburg Birodalom. Közülük is a tárgyalt korszakban Anglia emelkedett ki látványosan, amely a spanyol örökösödési háború idejére lezárult „pénzügyi forradalomnak” köszönhetően magasan a legszilárdabb gazdasági háttérrel rendelkezett a Nagy Koalíció államai között. Ez elsősorban az 1695-re bevezetett, a földadón kívül egyre nagyobb mértékben kivetett fogyasztási adókból és egyéb vámokból származó jövedelmeknek volt köszönhető, amelyek aránya a század során folyamatosan növekedett. Habár Anglia sem volt mentes a háborús időszakokban a túlköltekezéstől, egyre növekvő államháztartási hiányát képes volt kordában tartani. Ehhez a politikai berendezkedés átalakítása mellett hozzájárult a pénzügyi rendszer teljesen új formájának kiépítése is. 1694-re felállították a Bank of Englandet, sikeresen választva el egymástól az uralkodói és állami jövedelmeket.²⁵ Ezzel létrehozták az állami fedezetű költségvetést, amely a korábbi rövid lejáratú kölcsönökön túl hosszú lejáratú, államilag támogatott hiteleket is képes volt folyósítani. Ezzel hosszútávon képesek voltak hatékonyan kihasználni a nemzetközi tőkepiac adottságait, s így stabil pénzügyi háttérrel biztosították a háborúikhoz.²⁶

A tengeri hatalmak Habsburgok számára nyújtott támogatása leginkább nagy összegű pénzkölcsönök formájában jelentkezett, amelyek fedezeteként nem a német-római birodalmi jövedelmek, hanem a Habsburg koronák országainak különféle bevételei voltak lekötve. Hollandia, amely már a háború első időszakától kezdve folyósított különböző nagyságú összegeket, általában császári, vagy különféle bányajövedelmeket kapott fedezetül. Az Egyesült Tartományok már a XVII. század óta érdekelt volt a közép-európai higanykereskedelemben, s így nem meglepő, hogy az általuk nyújtott hitelek biztosítékát is elsősorban az idriai higanybányák bevételei képezték, és az erre felvett kölcsönök összege már 1704-re meghaladta a 2,8 millió rajnai forintot.²⁷ E nyugat-balkáni területek ásványkincsei mellett a magyarországi és erdélyi rézbányák is fontos szerepet kaptak a császár és a holland pénzemberek üzleteiben, amelyek közül elsősorban a felvidéki Besztercebánya és Szomolnokbánya bevételeire terheltek rá nagy összegű kölcsönöket. 1700-ban még csak 800 000, 1703-ban, az egyre növekvő veszély miatt azonban már 1,6 millió rajnai forintnyi kölcsönt vett fel az udvar, melynek fedezetül ezek a rézlelőhelyek voltak lekötve.²⁸ Habár

²⁴ Holl 1976. 104–105. o.; *Baltzarek* 1990. 31–32. o.

²⁵ Az új gazdasági rendszer egyik legnagyobb előnye az volt, hogy kiszámíthatóvá tette a pénzügyeket, és ezzel a hazai befektetők tőkétjét képes volt egyesíteni és ezeket közösen felhasználni. A bankalapítás ezt követően tovább erősítette az államtól független pénzügyi rendszerbe vetett bizalmat. *Wennerlind* 2011. 122. o.

²⁶ *Kovács* 2004a. 97. o.; *Braddick* 2010. 604–607. o.

²⁷ *Mensi* 1890. 342–355. o.

²⁸ *Mensi* 1890. 364–369. o.

e területek komoly bevételeket hoztak a hitelezőknek, az időközben kitört Rákóczi-szabadságharc során a felkelők már 1703-ban elfoglalták a felvidéki bányavárosokat.²⁹ Ennek következtében tehát nem csak a császári bevételek kerültek veszélybe, hanem a fent említett kölcsönök törlesztésére biztosítéku szolgáló bányajövedelmek is.³⁰

Az angol kölcsönügyletek a hollandokétól különböző módon sokkal inkább támaszkodtak különféle (pl. észak-itáliai vagy sziléziai) kereskedelmi és vámjövödelmekre, illetve az örökös tartományok és más koronabirtokok bevételeire. A fentiekől eltérően a Londen kötött szerződéseket szigorúbb feltételekkel kötötték meg, amely arra enged következtetni, hogy a brit pénzemberek sokkal bizalmatlanabbak voltak a császári bevételeket illetően, mint a hollandok.³¹ A kezdeti tárgyalások és hosszas egyeztetések sikertelensége után az első jelentősebb megállapodásra az angolok 1705 során vállalkoztak, akkor is az Egyesült Tartományokkal közösen. Mintegy 600 000 rajnai forintnak megfelelő (kb. 300 000) birodalmi tallér folyósításáról állapodtak meg a császár javára, melynek kétharmadát London, míg egyharmadát Hága biztosította volna. Ez esetben azonban épp az Egyesült Tartományok hitelezői voltak azok – ahogy arról Johann Wenzel von Gallas, az angliai Habsburg követ is megemlékezik –, akikkel még 1706 januárjában sem tudtak megegyezni. Az udvar ugyanis ezt az összeget is a fent említett idriai bányák jövedelmére kívánta terhelni, amit a hollandok nem akartak elfogadni,³² s emiatt az angol kifizetések is csúsztak.³³ A Hágában folytatott tárgyalások – az ottani császári követ Johann Peter von Goëss minden igyekezete ellenére – végül kudarcot vallottak, és így az angolok által korábban folyósított összeget is kénytelenek voltak visszafizetni.³⁴

A legnagyobb összegű brit kölcsönszerződésre ugyancsak 1706-ban került sor, ekkorra ugyanis nyilvánvalóvá vált Anglia számára, hogy amíg a császár nem biztosította magának Észak-Itáliát, addig nem fog kellő figyelmet fordítani a nyugati hadszíntérre. E terület mind gazdasági, mind stratégiai szempontból fontos volt a Habsburgok számára,³⁵ megtartásához azonban nem volt elég erejük, mint ahogy arra az 1703-ban a Haditanács élére kinevezett Savoyai Jenő is rámutatott, mondván „az angolok pénze nélkül a császár kölcsön békét, mert háborút viselni képtelen”.³⁶ Ennek tudatában a londoni Habsburg követek hosszas tárgyalásokat³⁷ követően 1706 elejére elérték, hogy angol bankárok egy csoportja

²⁹ Stepney Hedgesnek, 1703. szeptember 22. AR II/I. 34–35. o.; Feldzüge I/V. 1878. 617. o.; *Kincses* 2013. 287. o.

³⁰ Withworth Harleynak, 1704. október 6. AR II/I. 468–479. o.

³¹ *Mensi* 1890. 390. o.

³² *Mensi* 1890. 391–392. o.

³³ Egyes elképzelések szerint mindez a Habsburgoknak róható fel, akik nem kívántak újabb anyagi erőfeszítéseket tenni a hollandok számára, s inkább azt kívánták kívárni, hogy végül Anglia kényszerítse rá az Egyesült Tartományokat a megállapodásra. *Jarnut-Derbolav* 1972. 290. o. Más vélemények ugyanakkor azt sugallják, hogy Hollandia vonakodásával azért kívánt nyomást gyakorolni a császári udvarra, hogy az a magyarokkal folytatandó tárgyalások során érdemi lépéseket tegyen a felkelőkkel való megegyezésre. *B. Kis* 2013. 868. o.

³⁴ Feldzüge I/VII. 55–56. o.; *Mensi* 1890. 391–392. o.

³⁵ Feldzüge I/I. 139–155. o.

³⁶ *Memoirs* 49–50. o.

³⁷ Habár az angolok csak 1706-ra mentek bele abba, hogy pénzt folyósítsanak a császárnak, az már 1702-ben Johann Wenzel Wratislaw grófon, az akkori londoni követén keresztül igyekezett nyélbe ütni egy kölcsönügyletet. Az összeg ekkor „még csak” 200 000 font sterlinget tett ki, a szerződés azonban végül nem jött létre. Két évvel később Gallas gróf próbálkozott tető alá hozni egy sokkal nagyobb volumenű, mintegy 1 500 000 font sterling értékű kölcsönügyletet, de ez ugyancsak meghiúsult. *Mensi* 1890. 390–391. o.

mintegy 250 000 font sterling, azaz mintegy 1 150 000 rajnai forint összegű kölcsönt folyósítson az udvarnak.³⁸ Johann Philipp Hoffmann bécsi küldött a lord Charles Halifaxszel, lord Charles Sunderlannel és más hitelezőkkel folytatott előzetes egyeztetések során lefektették, hogy ez a pénz kizárólag az Észak-Itáliában, Savoyai Jenő parancsnoksága alatt harcoló seregek ellátására fordítható.³⁹ A megállapodást Londonban 1706. február 26-án fogadták el,⁴⁰ amelyről Bécset Hoffmann március 16-án kelt levelében tájékoztatta. A szerződésben leszögezték, hogy a negyedmillió font sterlinget a császár nyolc százalékos kamatra kapja, s azt hat év alatt kell majd törlesztenie. Emellett az előzetesen megbeszélteknek megfelelően a kölcsön fedezeteként a sziléziai rendek jövedelmeit kötötték le,⁴¹ akiket külön értesítettek a feltételekről. Az összeg minél hamarabbi kiutalásáról a királynő külön pátensben gondoskodott,⁴² ami valószínűleg nagyban hozzájárult ahhoz, hogy az még ugyanebben az évben eljutott az észak-itáliai frontra, s így Savoyai Jenő seregei szeptember 7-re győzelmet arathattak a franciák fölött Turinnál, és szeptember 23-ára Milánót is visszafoglalták.⁴³

A fenti példák jól mutatják, hogy a császár katonai sikereihez elengedhetetlen volt a szövetséges hatalmak anyagi támogatása, melynek révén képesek lehettek volna rákényszeríteni akarataikat és érdekeiket a bécsi udvarra. Csakhogy a tengeri hatalmak által nyújtott kölcsönök fedezetéül a Habsburg koronákhoz tartozó országok bevételei voltak lekötve. Ezek megtartása elsősorban a császár számára volt fontos, ugyanakkor a befektetések biztosítása végett e területek megőrzése és az innen befolyó jövedelmek garanciája a tengeri hatalmaknak is érdekében állt. Az uralkodó tehát közvetett gazdasági eszközökkel is képes volt nyomást gyakorolni szövetségeseire, és amint azt Észak-Itália vagy a Magyar Királyság példája is bizonyítja, több esetben érvényesíteni is tudta saját dinasztikus érdekeit koalíciós partnereivel szemben.

³⁸ Fontosnak tartom kiemelni, hogy a fenti összeget nem az angol állam, hanem magánemberek csoportja folyósította a császárnak. E csoportban megtalálhatjuk többek között Anna királynő férjét, Györgyöt, Dánia herceget, aki egymaga 20 000 font sterlinggel járult hozzá az észak-itáliai sereg költségeihez; valamint Sidney Godolphin főkinctárnokot (5000 font), John Churchill Marlborough herceget (10 000 font), Charles Sunderlاندet (2500 font), Charles Halifaxet (2500), Charles Hedges és Robert Harley minisztereket (1000–1000 font) valamint George Stepneyt (1000 font) és Henry Pagetet is (1000 font). Österreichisches Staatsarchiv Haus-Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban: ÖStA HHStA) Staatenabteilungen England Kt 40. Diplomatiscche Korrespondenz Berichte Konv. Hoffmann, fol. 26–27. 1706. március 30. – Az ide vonatkozó forrásban található felsorolásban 197 ember neve van feltüntetve, valamint az, hogy mekkora összeggel vettek részt a pénzügyi vállalkozásban. A beadott pénzügyi összegek eltérő nagysága jól mutatja, hogy a korban a háborúk finanszírozása nem csupán a kimagasló tőkével rendelkezők kizárólagos privilégiuma volt. Habár a listán szereplő nevek legtöbbször még azonosítatlan, úgy vélem, személyük és tevékenységük felderítése nagyban hozzájárulna nem csupán a XVIII. századi Anglia gazdasági és politikai elitjének feltérképezéséhez, hanem ahhoz is, hogy pontosabb képet kaphassunk e korszak hitelügyleteinek háttéréről és így a háborúk finanszírozásáról is.

³⁹ ÖStA HHStA Staatenabteilungen England Kt 40. Diplomatiscche Korrespondenz Berichte Konv. Hoffmann, fol. 13. 1706. március 16.

⁴⁰ A Habsburgok Londonnal folytatott pénzügyi tárgyalásait a francia udvarban kilátástalannak és nevetésségesnek találták, így az 1706-os megállapodás Versailles-t meglepetésként érte. Az egyeztetések sikerében nagy szerepe volt Savoyai Jenőnek, akit az angol diplomaták és katonai vezetők egyaránt tiszteltek. *Mensi* 1890. 392. o.

⁴¹ ÖStA HHStA Staatenabteilungen England Kt 40. Diplomatiscche Korrespondenz Berichte Konv. Hoffmann, fol. 10–11. 1706. március 16.

⁴² ÖStA HHStA Staatenabteilungen England Kt 40. Diplomatiscche Korrespondenz Berichte Konv. Hoffmann, fol. 9. 1706. március 16.

⁴³ *Smid* 2011. 360–365. o.

Anglia dinasztikus érdekeinek biztosítása

Habár a Habsburg uralkodó minden nehézsége ellenére katonai és gazdasági téren is befolyást tudott gyakorolni szövetségeseire, a tengeri hatalmak többször is kifejezték nemtetszésüket ezzel kapcsolatban. Az angol parlament gyakran felemelte szavát a császárnak nyújtott nagy összegű kölcsönök ellen, még akkor is, ha az ország nemcsak a már említett területeken, hanem a küszöbön álló dinasztiaaváltás miatt is rá volt utalva a Habsburgokra.

Anglia 1688–1689-ben a „dicsőséges forradalom” során II. Jakab elűzésével és az Orániai-házból származó III. Vilmos megkoronázásával véget vetett a Stuartok uralmának, akik kormányzása a XVII. század végére már elválaszthatatlanul összefonódott az anglikán-ellenességgel, az abszolutisztikus törekvésekkel és a franciabarát külpolitikával.⁴⁴ Az angol parlament az 1689-ben elfogadott *Bill of Rights*-ban már előzetesen lefekette a protestáns öröklést, ami azonban hivatalosan csak a spanyol örökösödési háború előestéjén, 1701-ben, az *Act of Settlement* elfogadásával vált véglegessé. A rendelkezések kizárták a hatalomból a katolikus vallás híveit és a trónt I. Jakab unokájának, Erzsébet angol hercegnő és V. Frigyes pfalzi választó lányának, Zsófiának ajánlották fel, aki ekkor Hannover fejedelme volt. Zsófia 1658-ban ment hozzá Ernő Ágost braunschweig-lüneburgi fejedelemhez, aki 1698-ban meghalt, így mint özvegy, ő és gyermekei lettek Anglia trónjának várományosai.⁴⁵

Hannover elhelyezkedéséből és területi adottságaiból fakadóan igen sebezhető volt, ami miatt a spanyol örökösödési háború idején és később is szüksége volt Hessen-Cassel folyamatos támogatására, amely katonai segítséget biztosított számára.⁴⁶ E területek sértetlenségét rajta kívül a kontinensen azonban kizárólag a Habsburg uralkodó, mint német-római császár tudta biztosítani azokkal a politikai és diplomáciai eszközökkel, amelyeket korábban már említettünk.⁴⁷

Bár Hannover önmagában sebezhető volt, Anglia számára elhelyezkedéséből fakadóan gazdasági és stratégiai szempontból is különösen fontosnak bizonyult. A rajta keresztül futó utak révén jelentős szerepet töltött be a Hollandiával folytatott szárazföldi kereskedelemben; folyói, az Elba és a Weser jól hajózhatóságuk révén kapcsolódhattak be az áruszállításba. Hannover a Balti-tengerhez való közelsége miatt különösen alkalmas volt a Hanza-útvonalak ellenőrzésére is. Gazdasági jelentősége mellett stratégiai szerepe abban állt, hogy egyfajta támaszpontként szolgált, ahonnan szemmel tarthatták Dániát, Svédor-

⁴⁴ A gazdasági érdekeit féltékenyen őrző Anglia komoly fenyegetésként élte meg, hogy az asientot, az amerikai spanyol gyarmatokra irányuló rabszolgakereskedelem jogát 1701. augusztus 26-án a francia illetőségű *Compaigne de Guinée* szerezte meg. Az így kialakult ellenséges helyzetet az is tovább rontotta, hogy a versailles-i államtanács ugyanebben az évben elfogadott határozata szerint az angol és a holland hajók nem szállíthattak többé textilt a francia kikötőkbe. *Auer* 2008. 145–146. o.

⁴⁵ EHS VI. 129–132. o.; *Thompson* 2006. 46–47. o.

⁴⁶ *Kovács* 2004. 93–99. o. A császár és Hessen-Cassel támogatásának biztosításához 1714 után is elengedhetetlenek voltak az angol korona kölcsönei, ami komoly viszályt szült a parlamentben, ahol a toryk azzal vádolták az uralkodót, hogy a kontinentális politika biztosításának álcájával csupán saját választófejedelmi érdekeiket kívánja biztosítani. *Black* 2005. 48–58. o.

⁴⁷ *Aretin* 1978. 521. o.; *Black* 1991. 76. o. Az hannoveri dinasztia uralkodóinak saját kontinentális területeik biztosítása végett a században egészen a hétéves háborúig szükségük volt a német-római császár szövetségére. Az *Act of Settlement* határozatainak megfelelően nem tartózkodhattak az országon kívül, s a parlament külön jóváhagyása nélkül a fejedelemség védelme érdekében sem viselhetek hadat. EHS VI. 132–134. o.

szágot és a XVIII. század elejétől kezdve folyamatosan erősödő s feltörekvő Poroszországot és a cári Oroszországot is.⁴⁸

A kontinentális politikában betöltött stratégiai szerepen túl az angolok nem tévesztették szem elől azt sem, hogy Hannover a spanyol örökösödési háború során, részben katonai, részben dinasztikus eszközök révén, jelentősen megnövelte területét. 1702-ben Zsófia fia, György Lajos (a későbbi I. György) nagybátyjával (s egyben apósával), György Vilmostal szövetségben megtámadta Braunschweig-Wolfenbüttel hercegségét, amely Franciaország és Bajorország szövetségeseként a Koalíció ellenségének számított. A braunschweigi és celli csapatok március 19–20-án gyors győzelmet arattak, s így Wolfenbüttel a braunschweig-lüneburgi ág kezére került.⁴⁹ 1705-ben a fejedelemség újabb területekkel bővült: Ernő Ágost különféle szerződések és okos házasságpolitika révén biztosította fia számára a celli és hannoveri hercegi címet, amelyeket haláláig György Vilmos birtokolt.⁵⁰ Mindezek a szerzemények XII. Károly 1709. július 8-án elszenvedett poltavai vereségével tovább bővültek. Svédország kontinentális gyengülésével elvesztette befolyását Bréma-Verden hercegsége fölött, amelyet a későbbiekben Hannover szerzett meg, és amely 1714 után az angol korona alá tartozott.⁵¹

A fejedelemség területi gyarapodásával politikai és hatalmi jelentősége is arányosan növekedett, amely fontos szempont volt Anglia számára, ám ahhoz, hogy a választó mindezt megtarthassa, birodalmi jóváhagyásra volt szüksége. A német-római császár kizárólagos joggal rendelkezett arra nézve, hogy alattvalóit, mint a hannoveri választófejedelmet is beiktassa a már meglévő és az új birtokaiba. Hatalma révén megakadályozhatta, hogy az új szerzemények hivatalosan is az angol korona birtokába kerülhessenek, mint ahogy ezzel élve VI. Károly egészen 1719-ig késleltette I. Györgyöt, hogy birtokba vehesse az említett Bréma-Verdeni Hercegséget.⁵²

Amint azt láttuk, Anglia dinasztikus érdekei megkívánták Hannover területi épségének és befolyásának sértetlenségét, amelyet a német-római uralkodó garantálhatott. A császár hatalmára azért is volt szükség, mert XIV. Lajos nem ismerte el az *Act of Settlement*-ben rögzített protestáns öröklést, és a háború ideje alatt végig a Franciaországban tartózkodó III. Jakabot támogatta. A trónkövetelőt 1708-ban katolikus felkelést szítva, egy kisebb francia flotta és expedíciós sereg kíséretében megpróbálta visszajuttatni Angliába, ami kudarcba fulladt. A próbálkozás sikertelenül végződött, de a jakobiták a XVIII. század közepéig veszélyeztették az új dinasztia hatalmát.⁵³ Anglia belső stabilitása szempontjából tehát elengedhetetlen volt, hogy a protestáns öröklés, valamint Hannover területi épsége és politikai integritása is biztosított legyen. Ehhez a pénzsegélyeken és szubvenciókon túl szükség volt arra a védelemre és támogatásra is, amelyet a Habsburg uralkodó mint német-római császár volt képes nyújtani.

⁴⁸ Dann 1991. 2–5. o.

⁴⁹ Klopp 1881. 45–46. o.; Braubach 1923. 70. o.

⁵⁰ Braubach 1923. 133. o.; Thompson 2006. 47–48. o.

⁵¹ Wende 2001. 190. o.

⁵² Bagi 2012a. 236. o.; Wende 2001. 190–191. o.

⁵³ Ashley 1980. 204–205. o.

A császári presztízs

A spanyol örökösödési háború során a tengeri hatalmak és a bécsi udvar között kialakult viszony a háborús erőfeszítésekben való aránytalan részvétel miatt gyakran elmérgesedett. A szövetségesek azzal vádolták a császárt, hogy a koalíciót csupán saját céljai érdekében szándékozik felhasználni, s nem teljesíti a vállalt feladatokat. A tengeri hatalmak a gyakori panaszok ellenére mégis el tudtak tekinteni a Habsburg uralkodó hibáitól, melyben úgy vélem, komoly szerep jutott az őt körülvevő tekintélynek, ami a nemzetközi tárgyalásokban igen nagy súllyal esett latba.

A XVII. század vége és a XVIII. század eleje Európa nagy hatalmi átrendeződését hozta, melynek első jelei már a pfalzi örökösödési háborúban megmutakoztak, de az új viszonyok ténylegesen csak a spanyol örökségért, és az ezzel párhuzamosan a balti régió birtoklásáért indított északi háborúban bontakoztak ki. A XVII. század utolsó harmadáig Európát a kettős hatalmi berendezkedés jellemezte: a két egymással szembenálló központ Versailles és Bécs volt. A XVIII. század elejére ez a helyzet megváltozott, és az 1720-as évekre a helyét egy öt pilléren nyugvó egyensúlyi rendszer, ún. pentarchia vette át.⁵⁴

Az új berendezkedés egyik meghatározó alakja továbbra is Nagy-Britannia volt, amely a XVII. század végén bekövetkezett változásoknak köszönhetően egyre jelentősebb szerepet kapott a kontinens- és a világpolitikában. A hadügyi és pénzügyi forradalom vívmányai és a politikai változások együttes hatásának következtében a XVIII. század elejére a korábban elzárkózó szigetország Európa egyik legerősebb hatalmává lépett elő, és a tengeren Hollandiát, Velencét is maga mögé utasítva Franciaország legerősebb ellenfele lett.⁵⁵

XIV. Lajos országa a század elejére megőrizte a harmincéves háborút követően kialakított befolyását. Nagy kiterjedése, mintegy 20 milliós lakossága, stabil gazdasága és a korban legmodernebb hadserege révén Európa egyik legerősebb állama volt, amely agresszív terjeszkedő politikája révén a szárazföldön elsősorban a Német-római Császárságot, illetve Hollandiát, míg katolikus érdekek képviselőjeként a Stuartokat elűző Angliát is fenyegette. Kiterjedt diplomáciai hálózata, gazdasági kapcsolatai révén Versailles Európa politikai és kulturális központjává vált, ami Bécsset folyamatos kihívások elé állította.⁵⁶

A kor két feltörekvő hatalma, az I. Frigyes vezette Poroszország és Nagy Péter Oroszországa a XVIII. század első harmadától a kontinensen kialakuló új erőegyensúly fontos szereplőjévé vált. Az északi háború lezárultával, Svédország és Lengyelország hatalmának csökkenésével Oroszország a kelet-európai és a balti régió egyik meghatározó állama lett, a Hanza keleti pontjainak uraként pedig nagy befolyása volt a nyugati irányú kereskedelemre. Poroszországot leginkább politikája, diplomáciai manőverei és katonai teljesítménye emelte ki a német-római fejedelemségek közül és tette a század közepére a császár egyik legveszélyesebb ellenfelévé.⁵⁷

A XVIII. század elejére kialakuló európai pentarchia ötödik és továbbra is egyik legjelentősebb tagja a Habsburg Birodalom volt, amelynek kiterjedéséből, politikai súlyá-

⁵⁴ *Strohmeyer* 1991. 335–338. o.; *Durchhardt* 1997. 7–19. o.

⁵⁵ *Durchhardt* 1997. 97–115. o.; *Black* 2001. 271–289. o.

⁵⁶ *Durchhardt* 1997. 128–139. o.

⁵⁷ *Strohmeyer* 1991. 336–338. o.

ból, gazdasági és katonai jelentőségéből adódóan, változó helyzete ellenére továbbra is nagy befolyása volt a kontinensen. Habár az V. Károly által kialakított császárkép tekintélye erősen megkopott, és a vesztfáliai béke rendelkezései miatt megbecsültsége komoly csorbát szenvedett, a XVII. század második felének eseményei sokat javítottak helyzetén. A harmincéves háborút követő visszaesésből éppen XIV. Lajos terjeszkedő politikája mozdította ki a Habsburgokat. Mivel a Napkirály folyamatosan veszélyeztette a birodalom nyugati területeit és Hollandiát, ezek védelmezőjeként a császári hatalom jelentősége újfent megnövekedett és a franciaellenes szövetségek egyik leghatalmasabb tagja lett.⁵⁸ Presztízse 1683-tól erősödött meg igazán, amikor Bécs nemcsak hogy sikeresen állt ellen az utolsó oszmán ostromnak, hanem a Szent Liga vezetőjeként egyben háborút is indított a török ellen. A vállalkozás katonai sikereit a császár képes volt politikai tőkévé kovácsolni, ami újra az európai uralkodók rangsorának élére emelte, a keresztény világ védelmezőjeként. A Habsburg uralkodó tekintélyét tovább erősítette, hogy a török elleni küzdelemmel párhuzamosan nyugaton a pfalzi örökösödési háborúban a franciákkal is sikeresen vette fel a küzdelmet. Magyarország visszafoglalásával és ennek lezárásaként a szultánnal 1699-ben megkötött karlócai békével nem csupán az Oszmán Birodalomra mért komoly csapást, de közép-európai hatalmát is jelentősen megnövelte. E katonai és politikai sikerek birtokában, úgy vélem, kijelenthetjük, hogy a spanyol örökösödési háború előestéjén a császár Európa legtekintélyesebb uralkodója volt.⁵⁹

A megnövekedett német-római uralkodói presztízs jól kitűnik a korabeli képi reprezentációkon, amelyek bár propagandisztikus célzattal készültek, mégis rámutatnak azokra a jegyekre, amelyekben a korabeli közvélemény a császári cím fontosságát látta. Az 1680-as évek második felétől kezdve a Habsburg uralkodói képet illetően mindennél fontosabbá válik a török elleni küzdelem, amit az udvari művészek egész sora tett meg különféle művek témájául, amint azt például az *Almanach royal*okon fellelhető képi ábrázolások mutatják. A Lipót halálának alkalmából 1706-ban készült kalendáriumlap is azt fejezte ki, hogy az uralkodó XIV. Lajossal egyenrangú félként Európa legbefolyásosabb uralkodója volt, akinek dicsősége, és így az Habsburg-ház fénye, az egész kontinenst, sőt (utalva az oszmánok vereségére) még Ázsiát is beragyogja.⁶⁰

A képi megjelenítések mellett a császári cím presztízsnövekedésének az írásos munkákban is fellelhetjük a bizonyítékait. A Johann Christian Lünig által 1719–1720 között összeállított *Theatrum Ceremoniale* első kötete például egy európai uralkodói listát tartalmaz, amely kiválóan mutatja, hogy a korban a Habsburg udvar miként is tekintett a kontinens hatalmaira. E rangsor élén a német-római uralkodót találjuk, míg a második helyen annak mindenkori örökösét, a római királyt. Érdekes azonban, hogy a harmadik helyen a hosszú ideje a kereszténység ősellenségének (Erbfeind) tartott oszmán szultán áll, akit előbb a spanyol, majd a francia király követ. A császár koalíciós partnerei közül Anglia a hetedik, Hollandia csak a tizenharmadik helyen található. – Ez a szemlélet jól reprezentálja, hogy a császár miként tekintett saját szövetségeseire. Habár a XVII. század végétől tartó hatalmi átrendeződés nem egészen teszi indokolttá e nagy különbségeket, a forrás jól mutatja,

⁵⁸ Auer 1988. 72–75. o.; Bruckmüller 1988. 89. o.

⁵⁹ Bruckmüller 1988. 89. o.; Durckhardt 1997. 116. o.

⁶⁰ G. Etényi 2011. 230–249. o.

hogy a Habsburg uralkodó mennyivel magasabbra helyezte magát az európai uralkodók sorában, mint protestáns(!) szövetségeseit.⁶¹

A London és Bécs közötti feszült viszonyt nagyban meghatározta a koalícióban betöltött vezető szerepért folytatott küzdelem, amelyben a császár hadi és anyagi nehézségei miatt alulmaradni látszott Anna királynővel szemben. Az Angliában tartózkodó osztrák követek (főként Gallas gróf) tevékenységének negatív megítélése jól szemlélteti, hogy a diplomaták – bár a nagyobb presztízzsel rendelkező császárt képviselték – nehezen vagy egyáltalán nem tudták kezelni uralkodójuk kiszolgáltatott helyzetét. Ezt mind az angol mind a holland diplomácia igyekezett kihasználni és így korlátozni Lipót, majd József és Károly törekvéseit.⁶² Ezt megakadályozandó a bécsi küldöttek a szövetségeseikkel folytatott tárgyalások során, amikor igényeiket megfogalmazták, minden esetben hangsúlyosan támaszkodtak a császár tekintélyére (is), ami komoly ellenérzést váltott ki koalíciós partnereikből.

Anglia és a Habsburg Birodalom presztízsharca tetten érhető I. Lipót Anna királynővel szemben tanúsított magatartásában is, hiszen a királynővel folytatott levélváltásban nem volt hajlandó megadni neki (ti. Anna királynőnek) az ő általa elvárt tiszteletet. Az osztrák császár 1658 után ugyanis az udvarközi érintkezésben a francia királynak biztosította a *majestas* megszólítást az alacsonyabb *serenitas* helyett, így az angol udvar úgy vélte, hogy a magasabb rang a spanyol örökösödési háború idején az ő uralkodójuknak is kijár. Bécs azonban nem volt hajlandó egy szintre helyezni Anna királynőt a császárral vagy a francia királlyal, ahogy a címzést I. Frigyes porosz, illetve IV. Frigyes dán királytól is megtagadta.⁶³ Egy, a holland követek kezére került levélből jól kitűnik a Habsburgok ezzel kapcsolatos álláspontja, mely szerint az udvarban kizárólag a Bourbon dinasztíát ismerik el egyenrangú félként Európában, míg a többi uralkodó és ország csupán ezek után következik, s mint ilyeneknek, egyikhez vagy másikhoz kell csatlakozniuk.⁶⁴ Habár a császár e megállapítása egyértelműen a XVII. századi hagyományokra, a XVIII. század elejére elavult bipoláris egyensúlyi helyzetre utal, a korábbi példákkal együtt jól tükrözi, hogy a Habsburg udvar miként tekintett saját hatalmára, illetve miként próbálta ezt Európa-szerte érzékelteni. A spanyol örökösödési háború után átrendeződő kontinentális erőviszonyok sokat változtattak a század során ezen a képen, mégis úgy vélem, hogy a tárgyalt korszakban a Habsburg császár XIV. Lajos mellett a kontinens legnagyobb presztízzsel rendelkező uralkodójának számított, s erre a tekintélyére támaszkodott, amikor szövetségeseivel szemben próbálta érvényesíteni saját dinasztikus érdekeit.

⁶¹ Lünig 1719. 9–10. o.; Kirscher 2009. 9–10. o.

⁶² Jarnut-Derbolav 1972. 175. o.

⁶³ Stepney Harleynak, 1705. június 13. AR II/II. 116–123. o.

⁶⁴ Harley Stepneynek, 1706. augusztus 27. AR II/III. 217. o.

Összefoglalás

A Habsburg császár katonai, politikai, gazdasági, dinasztikus érdekeket biztosító hatalmi eszközeire, valamint tekintélyére támaszkodva képes volt bizonyos esetekben érvényesíteni érdekeit saját szövetségeseivel szemben, amíg a nemzetközi viszonyok mindezt lehetővé tették. Anglia és az Egyesült Tartományok a háború alatt gyakran tiltakoztak a bécsi udvar magatartása ellen annak hajthatatlansága miatt, de csupán néhány esetben sikerült rákényszeríteniük akaratukat. A Habsburg-politikával szembeni ellenérzésük alapja az volt, hogy a császár a kezében lévő eszközök nagy részét a Német-római Birodalom uralkodójaként bírta, az ebből származó előnyöket azonban leginkább saját dinasztikus céljai érdekében mozgósította. A birodalmi és a dinasztikus érdekek között feszülő ellentét azonban a bécsi udvaron belül is megvolt, ami csak 1740 után, a császári cím elvesztését követően szűnt meg.⁶⁵

A spanyol örökségért vívott háború 1709–1710-re fordulópontjához ért, s az addig kialakult erőviszonyok kezdtek megváltozni. Franciaország szinte teljesen kimerült és a malplaquet-i vereséget követően már védekezésre kényszerült a Koalíció seregeivel szemben. Az ekkor megrendezett gertruydenburgi és hágai béketárgyalások még nem vezettek eredményre,⁶⁶ mégis új helyzetet teremtettek a szövetségesek számára. 1710-ben Angliában a toryk hatalomra kerülésével, majd 1711-ben I. József halálával a korábbi nemzetközi viszonyok annyira megváltoztak, hogy VI. Károly sem katonai, politikai, gazdasági, hatalmi eszközeire, sem tekintélyére támaszkodva nem volt képes érvényesíteni tovább dinasztikus érdekeit, s nem tudta megvalósítani legfontosabb célját, a spanyol trón megszerzését.

⁶⁵ *Klingenstein* 1977. 75–78. o.

⁶⁶ *R. Várkonyi* 1983. 202–203. o.

BIBLIOGRÁFIA

- AR II/I. ArchívumRákócziánum. II. Rákóczi Ferenc levéltára. AngolDiplomatiai iratok II. Rákóczi Ferenc korára. II. osztály Diplomacia. Közli *Simonyi Ernő*. I. kötet. Pest, 1871.
- AR II/II. ArchívumRákócziánum. II. Rákóczi Ferenc levéltára. AngolDiplomatiai iratok II. Rákóczi Ferenc korára. II. osztály Diplomacia. Közli *Simonyi Ernő*. II. kötet. Pest, 1873.
- AR II/III. ArchívumRákócziánum. II. Rákóczi Ferenc levéltára. AngolDiplomatiai iratok II. Rákóczi Ferenc korára. II. osztály Diplomacia. Közli *Simonyi Ernő*. III. kötet. Pest, 1877.
- Aretin* 1978. *Aretin, Karl Ottmar von: Magyarország és I. József császár politikája. Történelmi Szemle*, 21. (1978) 1. sz. 520–526. o.
- Ashley* 1980. *Maurice, Ashley: The House of Stuart. Its Rise and Fall. London–Melbourne–Toronto*, 1980.
- Auer* 1988. *Auer, Leopold: Das europäische Saatensystem im Zeitalter Prinz Eugens. In: Österreich und die Osmanen. Prinz Eugen und seine Zeit. (Schriften des Institutes für Österreichskunde 51) Hrsg. Erich Zöllner – Hans Gutkas. Wien, 1988. 69–87. o.*
- Auer* 2008. *Auer, Leopold: Wirtschaftliche Aspekte des Spanischen Erbfolgekrieges. In: Hispania–Austria III. Der Spanische Erbfolgekrieg. La Guerra de Sucesión española. Hrsg./Sanz. Friedrich Edelmayer – Virginia Leon – José Ignacio Ruiz Rodríguez. (Studie zur Geschichte und Kultur der Iberischen und Iberoamarikanischen Ländern 13.) München–Wien, 2008. 144–160. o.*
- B. Kis* 2013. *B. Kis Attila: Egy ismeretlen angol diplomata a nagyszombati tárgyalásokon. Századok*, 147. (2013) 4. sz. 855–890. o.
- Bagi* 2007. *Bagi Zoltán: „Egy ura lesz az egész világnak napkelettől napnyugatig”: A töröksegély kérdése és az 1597–1598. évi regensburgi birodalmi gyűlés. Századok*, CXLI. (2007) 6. sz. 1455–1481. o.
- Bagi* 2012. *Bagi Zoltán Péter: A birodalmi kerületek és a tizenöt éves háború. In: Mozaikok a Magyar Királyság 16–17. századi történelméből. Budapest, 2012. 215–233. o.*
- Bagi* 2012a. *Bagi Zoltán Péter: A Német-római Birodalom a 17. században. In: Mozaikok a Magyar Királyság 16–17. századi történelméből. Budapest, 2012. 233–248. o.*
- Bagi* 2013. *Bagi Zoltán: A császári–királyi hadsereg létszáma az 1709. évi hadjáratban. In: A hazáért és a szabadságért. Tanulmányok II. Rákóczi Ferencről, koráról és emlékezetéről. Szerk. Miklós Péter. Szeged 2013. 53–65. o.*
- Baltzarek* 1990. *Baltzarek, Franz: Finanz und Steuerinnovationen im Habsburgerreich im Zeitalter zwischen 1680 und 1780. In: Etatisation et bureaucratie. Staatwerdung und Bürokratie. Hrsg. Moritz Csáky – Andrea Lanzer. (Beihefte zum Jahrbuch der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des 18. Jahrhunderts 2) Wien, 1990. 27–38. o.*
- Bárczy* 1980. *Bárczy István: A Rákóczi-szabadságharc angol–holland diplomáciája. In: Rákóczi-tanulmányok. Szerk. Köpeczi Béla – Hopp Lajos – R. Várkonyi Ágnes. Budapest 1980. 267–287. o.*

- Benda* 1978. *Benda Kálmán*: A Rákóczi-szabadságharc külpolitikai helyzetéről. *Történelmi Szemle*, 21. (1978) 1. sz. 513–519. o.
- Bérenger* 1980. *Bérenger, Jean*: A Habsburg hatalom gazdasági alapjai a XVIII. század végén. In: *Európa és a Rákóczi-szabadságharc*. Szerk. *Benda Kálmán*. Budapest 1980. 119–135. o.
- Black* 1991. *Black, Jeremy*: *System of Ambition? British Foreign Policy 1660–1793*. London–New York, 1991.
- Black* 2005. *Black, Jeremy*: *The Continental Commitment. Britain, Hanover and interventionism, 1714–1793*. London–New York, 2005.
- Braddick* 2010. *Braddick, Michael*: English War Finance and Subsidies during the War of Spanish Succession. In: *Kriegsführung und Staatsfinanzen: Die Habsburgemonarchie und das Heilige Römische Reich vom Dreißigjährigen Krieg bis zum Ende des habsburgisches Keisertums 1740*. (Geschichte in der Epoche Karls V. 10.) Hrsg. *Peter Rauscher*. Münster, 2010. 603–620. o.
- Braubach* 1923. *Braubach, Max*: Die Bedeutung der Subsidien für Politik im spanischen Erbfolgekriege. (Bücherei der Kultur und Geschichte 28.) Bonn–Leipzig, 1923.
- Braubach* 1923. (1969.) *Braubach, Max*: Die Politik des Kurfürsten Max Emanuel von Bayern im Jahre 1702. In: *Diplomatie und Geistiges Leben im 17. und 18. Jahrhundert*. Gesammelte Abhandlungen. (Bonner Historische Forschungen 33.) Bonn, 1969. 149–184. o.
- Braubach* 1937. (1969.) *Braubach, Max*: Kurtrier und die Seemächte während des Spanischen Erbfolgekrieges. In: *Diplomatie und Geistiges Leben im 17. und 18. Jahrhundert*. Gesammelte Abhandlungen. (Bonner Historische Forschungen 33.) Bonn, 1969. 197–230. o.
- Bruckmüller* 1988. *Bruckmüller, Ernst*: Die Habsburgische Monarchie im Zeitalter des Prinzen Eugen zwischen 1683 und 1740. In: *Österreich und die Osmanen. Prinz Eugen und seine Zeit*. (Schriften des Institutes für Österreichskunde 51.) Hrsg. *Erich Zöllner – Hans Gutkas*. Wien, 1988. 88–119. o.
- Dann* 1991. *Dann, Uriel*: *Hanover and Great Britain 1740–1760. Diplomacy and Survival*. London, 1991.
- Durchhardt* 1997. *Durchhardt, Heinz*: *Balance of Power und Pentarchie. Internationale Beziehungen 1700–1785*. Handbuch der Geschichte der Internationale Beziehungen. Bd. 4. Wien, 1997.
- EHS VI. *English Historical Documents*. Vol. 6. Ed.: *Andrew Browning*. London, 1996.
- G. Etényi* 2010. *G. Etényi Nóra*: Das wechselnde Gesicht von Kaiser Leopold in der Gattung des 'almanach royal'. In: *Geteilt–Vereinigt. Beiträge zur Geschichte des Königreichs Ungarn in der Frühneuzeit (16.–18. Jahrhundert)*. (Ungarische Geschichte 1.) Hrsg. *Krisztián Csaplár–Degovics – István Fazekas*. Berlin, 2010. 210–250. o.
- Feldzüge I/I. Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen. Nach den Feld-Acten und anderen autenthischen Quellen. Serie I. Bd. I. Wien, 1876.
- Feldzüge I/V. Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen. Nach den Feld-Acten und anderen autenthischen Quellen. Serie I. Bd. V. Wien, 1876.
- Feldzüge I/VII. Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen. Nach den Feld-Acten und anderen autenthischen Quellen. Serie I. Bd. VII. Wien, 1881.

- Frey – Frey* 1981. *Frey, Linda – Frey, Marsha*: II. Rákóczi Ferenc és a tengeri hatalmak. *Történelmi Szemle*, 24. (1981) 4. sz. 663–674. o.
- Frey – Frey* 1983. *Frey, Linda – Frey, Marsha*: Question of Empire: Leopold I. and the War of Spanish Succession 1701–1705. (East European Monographs 146.) New York, 1983.
- Gebei* 2003. *Gebei Sándor*: II. Ágost lengyel király és a magyar ügy. *Hadtörténelmi Közlemények*, 116. (2003) 3–4. sz. 76–802. o.
- Grünwald* 1913. *Grünwald, Max*: Samuel Oppenheimer und sein Kreis. Wien, 1913.
- Hattendorf* 1980. *Hattendorf, John B.*: The Rákóczi Insurrection in English War Policy, 1703–1711. *Canadian–American Review of Hungarian Studies*, VII. (1980) 2. sz. 91–102. o.
- Holl* 1976. *Holl, Brigitte*: Hofkammerpräsident Gundaker Thomas Graf Starhemberg und die Österreichische Finanzpolitik der Barockzeit (1703–1715). (Archiv für Österreichische Geschichte 132.) Wien, 1976.
- Ingrao* 2002. *Ingrao, Charles W.*: The Hessian Mercenary state. Ideas, institutions and reform under Friedrich II., 1760–1785. London, 2002.
- Israel* 1998. *Israel, Jonathan*: The Dutch Republic. It's Rise and Fall 1477–1806. Oxford, 1998.
- Jarnut-Derbolav* 1972. *Jarnut-Derbolav, Elke*: Die Österreichische Gesandtschaft in London. (1701–1711). Ein Betrag zur Geschichte der Haager Allianz. Bonn, 1972.
- Kincses* 2013. *Theatrum Europaeum. A Rákóczi-szabadságharc krónikája az európai kulturális színtéren. Die Kronik des Rákóczi-Freiheitskampfes im Kulturkreis Europas.* Szerk. *Kincses Katalin Mária*, ford. *Tuza Csilla*. Budapest, 2013.
- Kirscher* 2009. *Kirscher, André*: Souveränität als Sozialer Status: Zur Funktion des Diplomatischen Zeremoniells in der Frühen Neuzeit. In: *Diplomatisches Zeremoniell in Europa und in Mittleren Osten in der frühen Neuzeit.* Hrsg. *Ralph Kauz – Giorgio Rota – Jan Paul Niederkorn*. Wien, 2009. 1–32. o.
- Klingenstein* 1977. *Klingenstein, Grete*: Institutionelle Aspekte der österreichischen Außenpolitik im 18. Jahrhundert. In: *Diplomatie und Außenpolitik Österreichs.* Ed. *Erich Zöllner*. (Schriften des Institutes für Österreich-Kunde 30.) Wien, 1977. 74–93. o.
- Klopp* 1881. *Klopp, Onno*: Der Fall des Hauses Stuart und die Succession des Hauses Hannovers in Groß-Britannien und Irland im Zusammenhange der europäischen Angelegenheiten von 1660–1714. 10. Bd. Wien, 1881.
- Köpeczi* 1966. *Köpeczi Béla*: A Rákóczi-szabadságharc és Franciaország. Budapest, 1966.
- Köpeczi* 1976. *Köpeczi Béla*: A Rákóczi-szabadságharc és Európa. *Századok*, 110. (1976) 5. sz. 1009–1017. o.
- Kovács* 2003. *Kovács Zoltán*: Külpolitikai esélyek a Rákóczi-szabadságharc utolsó éveiben. In: *Történészek a szatmári békéről: „árulás vagy reálpolitikai lépés”.* Szerk. *Takács Péter*. Nyíregyháza, 2003. 45–55. o.
- Kovács* 2004. *Kovács Zoltán*: „Vérszopó zsoldosok” vagy szükséges szövetségesek? Anglia és a kontinentális szubvenciók 1715–89. *Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio Philosophica*, 9. (2004) 3. sz. 83–118. o.

- Kovács* 2004a. *Kovács Zoltán*: Közeledés vagy elkülönülés? Az angol külpolitika és Európa, 1689–1789. In: Angliától Nagy-Britanniáig. Magyar kutatók tanulmányai a brit történelemről. Szerk. *Frank Tibor*. Budapest, 2004. 89–106. o.
- Lünig* 1719. *Johann Christian Lünig*: Theatrum Ceremoniale Historico Politicum oder Historisch und Politischer Schauplatz aller Ceremonien. Leipzig, 1719.
- Markó* 1935. (2003.) *Markó Árpád*: II. Rákóczi Ferenc haditervei és azok kapcsolata a spanyol örökösödési háború eseményeivel. In: II. Rákóczi Ferenc csatái. Szerk. *Mészáros Kálmán*. Budapest, 2003. 15–36. o.
- Memoirs *Memoirs du Prince Eugene du Savoie*. Paris, 1810.
- Mensi* 1890. *Mensi, Franz Freiherr von*: Die Finanzen Österreichs von 1701 bis 1740. Wien, 1890.
- Rauscher* 2010. *Rauscher, Peter*: Kriegsführung und Staatsfinanzen: Die Habsburgemona-
archie und das Heilige Römische Reich vom Dreißigjährigen Krieg bis zum Ende des habburgisches Keisertums 1740. In: Kriegsführung und Staatsfinanzen: Die Habsburgemona-
archie und das Heilige Römische Reich vom Dreißigjährigen Krieg bis zum Ende des habburgisches Keisertums 1740. (Geschichte in der Epoche Karls V. 10.) Hrsg. *Peter Rauscher*. Münster, 2010. 5–38. o.
- Smid* 2011. *Smid, Stefan*: Der Spanische Erbfolgekrieg. Geschichte eines verges-
senen Weltkrieges. 1701–1714. Köln–Weimar–Wien, 2011.
- Strohmeyer* 1991. *Strohmeyer, Arno*: Das Europäische Gleichgewicht der Kräfte in der
Frühen Neuzeit: Idee und System. (Dissertation.) Wien, 1991.
- Szakály* 1971. *Szakály Ferenc*: Oppenheimer Sámuel működése különös tekintettel
a magyarországi kihatásaira. In: Magyar–zsidó oklevéltár 1742–1769.
XIV. k. Szerk. *Scheiber Sándor*. Budapest, 1971. 31–78. o.
- Thompson* 2006. *Thompson, Adrew C.*: Britain, Hanover and the Protestant Intrest, 1688–
1756. Woodbridge, 2006.
- R. Várkonyi* 1980. *R. Várkonyi Ágnes*: „Ad pacem universalem” (A szatmári béke nemzet-
közi előzményeiről). *Századok*, 114. (1980) 2. sz. 165–200. o.
- R. Várkonyi* 1983. *R. Várkonyi Ágnes*: Rákóczi és a hágai békekongresszus. (Egy bankett
ürügyén). *Irodalomtörténeti Közlemények*, 87. (1983) 1–3. sz. 202–
211. o.
- Winkelbauer* 2006. *Winkelbauer, Thomas*: Nervus rerum Austriacarum. Zur Finanzge-
schichte der Habsburgermonarchie um 1700. In: Die Habsburger-
monarchie 1620 bis 1740. Leistungen und Grenzen des Absolutismus-
paradigmas. (Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen
Mitteleuropas 24.) Hrsg. *Petr Mat’ a – Thomas Winkelbauer*. Stuttgart,
2006. 179–215. o.
- Wennerlind* 2011. *Wennerlind, Carl*: Casualites of Credit. The English Financial
Revolution 1620–1720. London, 2011.

HÍREK KONSTANTINÁPOLYBÓL 1705 DEREKÁN

A nagypolitika történései egy Habsburg diplomata szemüvegén keresztül*

News from Constantinople from the middle of 1705
Political events seen through the eyes of a Habsburg diplomat

The paper contains the analysis of two reports from the year 1705, written by Michael Talman, a Habsburg resident diplomat in Constantinople. The reports of Habsburg envoys from Constantinople are important sources of the history of (both Hungarian and international) Early Modern Age. These two reports are of great importance because they reflect on the events taking place in the Ottoman Empire and Europe: on the death of Emperor Leopold and the question of succession, on French diversion efforts and on Imre Thököly's return; on Ottoman internal politics and on Russian–Turkish frontier agreements. In addition, they also give us a picture of the connection network of the permanent envoys, since Talman had up-to-date information in the mentioned topics. The envoy had to report from Constantinople about the issues arising in connection with the War of the Spanish Succession and Rákóczi's War of Independence. His task was far from easy as he had to carry it out with taking Ottoman internal and foreign politics into consideration. The reports clearly reflect that Talman saw the keeping of the Karlóca Peace Treaty especially important – this is one of the reasons why he was worried about Imre Thököly's possible return, too –, and he sensed correctly that the Turks would not openly support Ferenc Rákóczi II because of the Russian threat from the East. As these pieces of information were important, the resident wrote them ciphered. The two discussed documents provide useful information about the European and Ottoman diplomatic protocol, too.

Keywords: War of the Spanish Succession, Rákóczi's War of Independence, emperor election, Karlóca Peace Treaty, Imre Thököly, French diversion, Moldova and Wallachia, Russian–Turkish frontier agreements, diplomatic protocol

A Rákóczi-szabadságharc történetéről mára már könyvtárnyi szakirodalommal rendelkezünk, legyen szó politika-, had-, művelődés-, vagy diplomáciatörténeti munkákról.¹ Ez a tanulmány leginkább az utóbbi területre fog koncentrálni, vizsgálatom tárgya Michael Talman konstantinápolyi Habsburg állandó követ két jelentése. A dokumentumokból megtudhatjuk: a követ miképpen látta az Oszmán Birodalom fővárosából a Rákóczi-szabadságharc szempontjából több vonatkozásban is fontos 1705. év közepének eseményeit, legyen szó a szabadságharcot közvetlenül vagy közvetetten érintő témákról. A kérdés nem elhanyagolható, hiszen a rezidensnek a kora újkori Európa egyik meghatározó nagyhatalmának szemüvegén keresztül kellett értékelnie az eseményeket, illetve rólok megfelelő

*A tanulmány tárgyát képező forrásokat korábban közöltem rövid bevezetővel egy forrásközlő tanulmányban: Szabados 2013. 385–419. o.

¹ A teljesség igénye nélkül gondolhatunk politikatörténet kapcsán *Thaly Kálmán, Márki Sándor, Szekfű Gyula, Köpeczi Béla, R. Várkonyi Ágnes* munkáira. Hadtörténet kapcsán *Markó Árpád, Perjés Géza, Czigány István, Mészáros Kálmán* nevét kell feltétlenül megemlíteni, a diplomáciatörténet feltérképezésében pedig szintén *Köpeczi Béla, R. Várkonyi Ágnes*, valamint *Benda Kálmán, Gebei Sándor, Papp Sándor* írásai fontosak, melyeket jelen tanulmányban felhasználok.

tájékoztatást nyújtania az Udvarnak, mindezt oly módon, hogy ő maga a kor másik jelentős – bár egyre hanyatló – nagyhatalmának fővárosában tartózkodott, s feladatához megfelelő informátori hálózatot kellett működtetnie. Jelen tanulmányban tehát két, Michael Talman tollából származó jelentést elemzek,² melyek 1705 nyarán keletkeztek, s segítségével és más kortárs forrásokkal összevetve megkísérlem pontosítani eddigi ismereteinket az eddig a témában megjelent szakirodalmat is felhasználva.

*Vesztfália és Karlóca – a hatalmi egyensúlypolitika megszületése Európában
és a Rákóczi-szabadságharc nemzetközi háttere*

A XVII. század nagy katonai konfliktusai döntő változásokat hoztak Európa életében a nagyhatalmi viszonyok tekintetében. Már a harmincéves háborúban is a kontinens vezető hatalmi szerepéért zajlott a küzdelem, a háború eredményeképpen a vesztfáliai békével a Habsburg Birodalom hatalmát sikerült visszaszorítani. A gyakorlatban is megjelent az addig csak elméletben megfogalmazott hatalmi egyensúlypolitika,³ ami a nagyhatalmak mozgásterét meghatározta a konfliktusokban. A XVII–XVIII. század fordulóján be is következett egy esemény, amely beindította a hatalmi egyensúly fenntartására való törekvést: a szakirodalom által spanyol örökösödési háborúnak (1701–1714) nevezett európai méretűvé duzzadó konfliktus.⁴ Az említett egyensúly érdekében avatkozott háborúba a protestáns Anglia és Hollandia a katolikus Ausztria oldalán, s alkottak együtt koalíciót a franciák és szövetségeseik – a bajor választó – ellen. – Az egyensúlypolitika egy fontos tényezővel, a kelet-európai országok helyzetével azonban nem számolt.⁵

Ezen a ponton kell megemlíteni az 1699 januárjában létrehozott karlócai békét,⁶ amely szintén konfliktusok forrása lett. Ugyanis e béke után a meggyengített Oszmán Birodalom által korábban birtokolt, illetve befolyási övezetében tartozó területek említett egyensúlyban elfoglalt helye kérdésessé vált.⁷ Leszögezhető, hogy a hatalmi egyensúly megtartása irányadó elv volt továbbra is a nagypolitikában; és maga Rákóczi is ezt a kártyát próbálta kijátszani diplomáciai tapogatózásai során. A Rákóczi-szabadságharc nemzetközi helyzetének részletes ismertetésére nem térek ki, hiszen az e témában eddig napvilágot látott szakirodalomból kellő mértékben tud tájékozódni az olvasó.⁸ A tárgyalandó jelentések viszont újabb adalékokkal szolgálnak a szabadságharc bizonyos diplomáciai kérdéseire.

² Talman jelentése, 1705. július 25., Talman jelentése, 1705. augusztus 13. – Ezúton is szeretném megköszönni Papp Sándornak, hogy rendelkezésre bocsátotta számomra a forrásokat, és hogy munkám során értékes tanácsaival látott el. A szerző tisztában van azzal, hogy a két forrás csupán egy szöveget képez Michael Talman jelentéseiből, s a teljes kép tisztázásához a többi jelentés is szükséges lenne, erre azonban – egyelőre – nem vagy csupán részben, más, alább idézendő forráskiadások révén nyílt módja.

³ R. Várkonyi 2004. 382. o.

⁴ Részletesebben: Köpeczi 1980. 205–227. o.; R. Várkonyi 2002. 326–327. o.

⁵ R. Várkonyi 2004. 384. o.

⁶ A Szent Liga országaival kötött külön-külön megkötött béke magyar nyelvű fordítását lásd: Szita – Seewann 1999. 209–243. o. A karlócai békekötéssel járó konfliktusokat lásd részletesebben: Gebei 1999.

⁷ R. Várkonyi 2004. 384. o.

⁸ A legfrissebb összefoglalói a témának: Gebei 2013.; Kármán 2013.; B. Kis 2013.; Czigány 2011.; Vatai 2011.; Az újrakezdés esélye, von. tanulmányok. A korábbi szakirodalom a szabadságharc nemzetközi kapcsolatrendszeréről a teljesség igénye nélkül: Benda 1962.; Köpeczi 1966. Benda 1980.; Köpeczi 1980.; L. Frey – M. Frey 1981.; Köpeczi 2002.; Gebei 2003.; R. Várkonyi 2004.; Papp 2004a.; Papp 2004b.; Gebei 2007.; Gebei 2009. Az oroszokkal való diplomáciai kapcsolatokról legfrissebben lásd: Baráth 2012.; Gebei 2012.

*Michael Talman a konstantinápolyi Habsburg követek sorában
és 1705. júliusi és augusztusi jelentései*

Michael Talman a Habsburg Birodalom konstantinápolyi állandó követe volt 1705-ben. Korábban is töltött már be szerepet a Habsburg diplomáciában, hiszen 1698-ban tolmácsként részt vett a karlócai béketárgyalásokon a haditanács elnöke, Öttingen gróf és Schlick tábornok mellett.⁹ Ő is, mint sokan mások, tolmácsifjúként (Sprachknebe) kezdte pályáját, a portai állandó követ mellett állami pénzen kapott nyelvi és kulturális téren képzést.¹⁰ Talmant 1691-ben vették fel tolmácsifjúnak,¹¹ így kerülhetett Karlócára. 1703-ban Konstantinápolyba küldött követségi titkár, majd 1704 tavaszán konstantinápolyi állandó követnek nevezték ki, mert ekkor már kellő mértékben jártas volt a portai ügyekben.¹² Talman a források alapján 1704 márciusától a rezidens (residente), vagyis állandó követ címet viselte,¹³ mely cím alatta állt a velencei és francia követek által viselt és az állandó követek hierarchiájának legmagasabb fokát jelentő *ambasciatore* titulushoz, de mindenképpen haladás volt az 1649-ig a Habsburg követek megnevezésére használt – a követségi szint legalacsonyabb fokát jelölő – *agente* címhez képest.¹⁴ Egészen 1713-ig maradt Konstantinápolyban, s közben 1711-ben császári rendkívüli követi (internuncius) kinevezést is kapott VI. Károly császár (1711–1740) trónra lépésének bejelentése érdekében.¹⁵ 1718-ban részt vett a pozsareváci béketárgyalásokon, a császár által megbízott udvari tanácsnokként.¹⁶

A tanulmányban tárgyalt iratok 1705. július 25-én és augusztus 13-án keltek. Minden bizonnyal két közvetlenül egymást követő jelentésről van szó a belső utalások alapján, a császári követek pedig nagyjából ennek megfelelő időközönként – kéthetente–tizenöt naponta – küldték jelentéseiket. Mindkét levélnek rendkívül szerteágazó a tartalma, és jól megfigyelhetőek bizonyos visszatérő témák is, mely jelenség szintén tipikusnak tekinthető.¹⁷ A jelentések egy részét titkosírással írták, amit a Haditanácsban desifrizáltak. Olyan információkat közöl Talman ebben az írásmódban, amelyek kifejezetten fontosak voltak az Udvar számára, mint például Thököly Imre személyének kérdésköre, az oszmán belpolitika alakulása, illetve az orosz–török határrendezés témája.¹⁸

⁹ Spuler 1935a. 59. o.

¹⁰ Kerekes 2010. 87–88. o.

¹¹ Kerekes 2010. 96. o.

¹² Papp 2004a. 796., 798. o.; Pešalj 2011. 142–143. o.

¹³ Papp 2004b. 67. o.

¹⁴ Kerekes 2010. 82–83. o.

¹⁵ A rezidensi posztot Franz Anselm von Fleischmann vette át tőle 1713-ban. Spuler 1935b. 340. o.; Pešalj 2011. 143. o.; A követi hierarchia kérdésének tisztázását lásd a 160. jegyzetben!

¹⁶ Zinkeisen 1857. 565. o.; Vocelka 2001. 107. o. A pozsareváci békekötésben betöltött szerepéről lásd: Pešalj 2011. 143–147. o.

¹⁷ Kerekes 2010. 83–84. o.

¹⁸ Ezeket a részeket a lábjegyzetbeli idézéskor kurziváltam. A lábjegyzetekben a tárgyalt források szövegét a forrásközlő tanulmányban lefektetett elvek alapján idézem. Szabados 2013. 387–388. o. A többi idézett forrást pedig meghagytam az adott forrásközlésben szereplő formában.

1705 –egy fordulópontokkal teli év

Az 1705. esztendő mindenképpen fordulatot jelentett mind a nemzetközi politikában, mind a Rákóczi-szabadságharc történetében. Ekkor már túl voltak az európai hatalmak a sorsdöntő Höchstädt-Blenheimnél lezajlott ütközeten, ahol egyértelműen bebizonyosodott, hogy a franciák nem képesek szövetségesek híján Európában nagyobb befolyásra szert tenni. Ezen kívül 1705-ben hunyt el I. Lipót császár, ami a magyarországi eseményekre is befolyással lehetett a trónutódlás kérdése miatt.

Szintén nem elhanyagolható kérdéskör a karlócai béke betartása–betartatása, s ezen belül a követ részletesen ír Des Alleurs francia tábornok magyar földre történő átengedéséről, illetve a havasalföldi és moldvai vajdák Rákóczi-szabadsághoz való hozzáállásáról. Az említettek túl megjelennek az oszmán diplomáciai protokoll-jellegzetességei, s a jelentések fontos elemét képezik az orosz–török határrendezés körüli kérdések.

Betekintést nyerhetünk a jelentésekből az oszmán belpolitikába, hiszen két lázadás zajlott 1705 nyarán a birodalomban: egy a Közel-keleten, egy pedig Konstantinápolyban. Egy 1704 óta húzódó kalózkodással kapcsolatos ügyet is említ a rezidens pár sor erejéig, melynek tisztázására lehetőséget nyílt a korabeli források és az újabb szakirodalom segítségével. Végül érdekes kultúrtörténeti téma a Lipót császár konstantinápolyi ravatalának felépítésével kapcsolatos francia követtel való konfliktus.

A trónutódlás kérdése

Ismert tény, hogy I. Lipót még életében gondoskodott a trónutódlásról, és 1687-ben megkoronáztatta fiát, I. Józsefet – magyar királlyá,¹⁹ akit később, 1690-ben római királlyá is koronáztak.²⁰ Talman szerint a franciák, akiket a szövegben csak „irigy rosszindulatú ellenségként” (die feinde und missgönnner) említ, mindenféle álhíreket terjesztettek József császár uralmának illegitim voltáról. A franciák indoka a következő: az 1690-es birodalmi gyűlés nem az Aranybulla előírásainak megfelelően zajlott a koronázott korát és uralkodói kompetenciáit illetően, ezért új választásra lenne szükség, ami az akkori körülmények között szinte lehetetlen.²¹ Szintén kérdésként merült fel a franciák felvetése alapján, hogy Lipót halálával az általa Angliával és Hollandiával kötött szövetség felbomlik-e vagy sem.²²

A német Aranybulla részletesen szabályozta a császárválasztást.²³ Az új császár megválasztását az elhunyt császár halálhírének mainzi érsekhez való beérkezése után három hónapon belül kell megtartani Frankfurtban.²⁴ Forrásunk szerint viszont I. Józsefet még

¹⁹ R. Várkonyi 2002. 321. o.

²⁰ Talman jelentése, 1705. július 25.

²¹ Uo. A francia külpolitika Habsburg-ellenes éle a Rákóczi-szabadságharc alatt reneszánszát élte, azonban csökkenő hatékonysággal. A francia–török kapcsolatokról részletesebben: *Hochedlinger* 1994.

²² Talman jelentése, 1705. július 25. A tengeri hatalmak és a Habsburgok viszonya természetesen nem volt felhőtlen, de a szövetség nem bomlott fel. *L. Frey – M. Frey* 1981. 672–673. o.

²³ Azonban 1356 óta több dologban is változtattak a választás folyamatában. Az egész ceremóniáról részletesebben: *Zeumer* 1908. 10–45. o. A választásokról bővebben a *Theatrum Europaeum* vonatkozó kötetében: *Theatrum Europaeum*, I. k. 725. o. és 14. k. 313. o. A császárválasztással és koronázással kapcsolatos kérdésekről lásd újabban magyarul: *Vajnági* 2014.

²⁴ *Zeumer* 1908. 15. o.

apja életében és Augsburgban választották meg,²⁵ vagyis a helyszín és az időpont tekintében valóban eltérés történt.²⁶ Azonban a XVI. század közepétől a német-római császárok nagy részét már elődjük uralkodása alatt megkoronázták – ezt hívják „vivente imperatore” koronázásnak –, ez alól csak Mátyás, II. Ferdinánd és I. Lipót képeztek kivételt.²⁷ Utóbbi fiánál már másképpen festett a helyzet, ugyanis vele kapcsolatban jogosan említik a franciák kiskorú mivoltát római királlyá koronázása kapcsán, hiszen 1690-ben az 1678-ban született József még csak 12 éves volt. Ekkor azonban nagy valószínűséggel már nem a korábban lefektetett szabályok,²⁸ hanem a már említett hatalmi egyensúly megőrzése diktálta a feltételeket a választásnál. Ezért válhatott lehetővé, hogy I. Lipót még életében kiskorú fia számára biztosíthassa a császári trón öröklését. Az Aranybulla eredetileg nem is engedett lehetőséget a „vivente imperatore” koronázás gyakorlására,²⁹ de mint említettem, a Habsburgok hosszú uralma alatt ez a bullában nem explicite jelenlévő tilalom feloldódni látszott, minden bizonnyal a hatalom stabilitásának megőrzése érdekében. Egy másik korabeli forrás szerint két választó – a szász és a brandenburgi – nem volt jelen az 1690-ben történt választáson, csupán követekkel képviseltették magukat,³⁰ ez azonban nem jelentett hivatalos akadályt.³¹ Michael Talman tehát júliusi jelentésében biztosítja

²⁵ Talman jelentése, 1705. július 25.

²⁶ Augsburg a korabeli források alapján biztonsági okokból lett végül a választás helyszíne, s Lipót maga szabadkozott egy Frankfurt városának írt levelében a hagyománytól eltérő helyszínválasztás miatt: „Als gesinnen Wir [I. Lipót] an Eu. Lieb. als des Heil. Röm. Reichs Erz-Canzlern freund-gnädlich / dass Sie Ihre sämtliche Mit-Churfürsten zu obigem Ende / durch gewöhnliche Außschreiben / und zwar nach Unser und des Heil. Röm. Reichs Stadt Augsburg / als den gelegensten und dermalen sichersten Ort einladen.” I. Lipót levele Mainz érsekének a római király választása miatt. *Theatrum Europaeum*, 13. k. 1103. o. és I. Lipót levele Frankfurt városának a római királyválasztással kapcsolatban. Uo. 1127. o. A választási és koronázási helyszínekről: *Vajnági* 2014. 268–272. o.

²⁷ *Winkelbauer* 2003. 312. o. I. Lipót azért képezett kivételt, mert 1654-ben, bátyja – a szintén megkoronázott IV. Ferdinánd – korai halála után még kiskorú volt, nem töltötte be tizenhét éves életét, így nehézségekbe ütközött a császárválasztás. *Schmidt* 1997. 227. o.

²⁸ Az Aranybullában lefektetett szabályok annyira szigorúak voltak, hogy Lipót 1658 elején magyar és cseh királyként – tehát utóbbiból adódóan választófejedelemként – nem vehetett részt a fejedelmi gyűlésen, mert még éppen nem töltötte be 18. életét. „Se. Königl. Majest. zu Ungarn / als König und Churfürst zu Böhmen [I. Lipót] / mochten / wegen nach minderjährigen Alters / weilen Sie das 18. Jahr woran noch zween Monate und etliche Tage mangelten / noch nicht völlig erreicht hatte / für dieses mahl nicht dabey sein...” *Theatrum Europaeum*, 8. k. 337–338. o. Választófejedelem mivoltát azért szükséges hangsúlyozni, mert az Aranybulla csupán a választófejedelmek örökösödési és szavazati jogánál említi a 18 éves életkort feltételként, a császárrá választásnál nincs szó a választandó életkoráról, valószínűleg azért, mert a bulla keletkezésekor nem számoltak dinasztikus örökléssel, hiszen a dokumentum tartalma nem teszi lehetővé azt. *Zeumer* 1908. 186–187. o. – Mivel a császár egyben választófejedelem is volt cseh királyként, valóban kérdésként merülhet fel, hogy jogszerű volt-e kiskorú utódot megkoronáztatni. A franciák tisztában is voltak az ügy támadhatóságával, nem véletlenül érveltek korábban is már több alkalommal a kiskorúság kérdésével. És az sem véletlen, hogy I. Lipótot csak 1658 júliusában – 18. életéve betöltése után – választották császárrá, hiszen így ő is leadhatta szavazatát cseh királyként. *Hámori Nagy Zsuzsanna*: Franciaország és a Német-római Birodalom a 17. században. Francia diplomáciai és területszerző törekvések. *Világtörténet*, 2014. 2. sz. 327. o. I. Lipót megválasztásának körülményeiről lásd: *Sipelman* 1981. 27–31. o. A nagykörűként való öröklés már feltehetően az Aranybulla kiadása előtt is éltben volt, amit egy I. Károly által 1355-ben kiadott oklevél is bizonyít. *Zeumer* 1908. 47–49. o.

²⁹ *Zeumer* 1908. 187. o.

³⁰ *Theatrum Europaeum*, 13. k. 1121. o.

³¹ Az Aranybulla szerint az érvényes választáshoz elegendő négy választófejedelem többségi szavazata, függetlenül attól, hogy a szükséges négyen kívül mennyien jelentek meg a választáson. Esetünkben egyetértésük is megvolt, csak követ útján közölték álláspontjukat. Az említették a gyakorlatban nagyon jól megfigyelhetőek Rupert rajnai palotagróf és választófejedelem 1400-as német királlyá választásakor, amikor saját szavazata

Baltadzi Mehmed nagyvezírt (1704–1706) I. József legitim trónutódlásáról, hiszen szabályosan választották és koronázták meg mind császárnak, mind a Habsburg koronához tartozó királyságok uralkodójának.³²

A franciák magyarokkal kapcsolatos híresztelése, melyeket Talman említ, nem bizonyultak alaptalannak. Ugyanis maguk a franciák biztatták a magyarokat az interregnum kiindulására I. József uralmának illegitim mivoltát hangoztatva.³³ Mint említettem, I. József koronázása ellentmondott az addigi gyakorlatnak, de a magyar országgyűlés lemondott a választott királyság intézményéről, tehát az eljárás nem volt törvényellenes. Ugyanakkor az új császár terveiben alapvetően nem a magyarországi kérdések játszották a főszerepet, hanem európai birodalmának átalakítása és annak védelme. Azonban József kénytelen volt foglalkozni a problémával, mivel a szintén főként saját érdekeiket és az egyensúlyt szem előtt tartó szövetséges hatalmak rákényszerítették őt a tárgyalásokra, hogy átcsoportosíthassa haderejét a nyugati frontra.³⁴ Ez vezetett aztán az ún. nagyszombati béketárgyalásokhoz, melyek gyakorlatilag az Erdélyi Fejedelemség státuszának kérdése miatt fulladtak kudarcba.³⁵ A jelentés alapján a franciák szerint azért sem lehet megtartani a császár újráválasztását, mert a választófejedelemségek közül kettő – a kölni érsekség és a bajor hercegség – ekkor nem része a birodalomnak.³⁶ – Ez valóban így történt, még I. Lipót uralma alatt, 1705 februárjában született a végzés a kölni és bajorországi választófejedelmek kiközösítéséről, a békét fenyegető ellenséges – franciabarát – magatartásuk miatt.³⁷ Ezt a birodalmi tanács ugyanazon év június 29-én el is fogadta,³⁸ de a hivatalos kiközösítésre csak 1706. április 29-én került sor, s a *Theatrum Europaeum* sorai szerint ehhez hasonló eseményre a birodalom történetében már több mint száz éve nem is volt példa.³⁹

Miután Talman ismertette a trónöröklés tényét a nagyvezírral és a portai miniszterekkel, azok érdeklődtek I. József életkoráról, s a rezidens állítása szerint nem csupán azt árulta el nekik, hanem az újdonsült császár korábbi dicső tetteit is elsorolta, bizonyosan említette a korábban római király címet viselő József által vezetett Landau ostromát is.⁴⁰ Ezt követően egy komikusnak tűnő képet tár elénk a követ: miközben előadta az említett

---

is szükséges volt megválasztásához a három egyházi választófejedelem szavazata mellett, s ekkor az említett négy jelenlévő választófejedelem döntése elegendőnek bizonyult, igaz, Rupert nem lett császár, csupán német király. Zeumer 1908. 17–23. o. A császárrá való koronázás 16. század elején kialakult feltételeiről lásd: *Vajnági* 2014. 268. o.

³² Papp 2004a. 811. o. – Talman jelentése, 1705. július 25.

³³ R. Várkonyi 2002. 336–337. o.

³⁴ Aretin 1980. 35–38. o. I. József politikájáról részletesebben: Ingrao 1982.; Aretin 1997.; Press 1988.

³⁵ Részletesebben a tárgyalások menetéről lásd: R. Várkonyi 2002. 340–342. o.; Köpeczi 2004. 29–44. o.; Ingrao 1982. 138–155. o.; Press 1988. 281–282. o.; L. Frey – M. Frey 1981. 671–674. o.; B. Kis 2013. 877–890. o.

³⁶ Talman jelentése, 1705. július 25.

³⁷ Theatrum Europaeum, 17. k. 2. rész, 32–33. o. Azt is tudjuk ezen kívül, hogy a két választófejedelem egyúttal testvérpár volt. Czigány 2011. 1019. o. Aretin 1997. 173–174. o.

³⁸ Theatrum Europaeum, 17. k. 2. rész, 33. o.

³⁹ Theatrum Europaeum, 17. k. 3. rész, 84. o. A száz évvel történő példalózás feltehetően nem 1606-ra történő visszautalás, hanem 1618-ra, egészen pontosan 1621-re. Hiszen a Theatrum Europaeum vonatkozó kötetét 1718-ban adták ki, majdnem száz évvel azelőtről van tudomásunk kiközösítésről, mikor is V. Frigyes pfalzi választófejedelemet más fejedelmekkel egyetemben közönsítették ki a harminc éves háború első szakaszában a cseh királyi cím elfogadása és a vereség utáni további lázadó magatartása miatt 1621-ben. Theatrum Europaeum, 1. k. 470. o. A kiközösítés politikai előzményeiről és következményeiről részletesebben: Aretin 1997. 167–175. o.

⁴⁰ Theatrum Europaeum, 16. k. 1. rész, 651–653. o.; Vocelka, 2001. 147. o.

teket, a jelenlévő portai miniszterek egymásra pillantva gyakorlatilag elárulták aggodalmukat, miszerint I. József megadhatja a kegyelemdőfést birodalmuknak. Az információ jelentőségére utal annak titkosírással történő közlése.⁴¹ A trónutódlás kérdésének végleges rendezésére 1706-ban került sor, amikor internuncius érkezett a Portára, hogy I. József trónra lépését bejelentse.⁴²

Veszélyben Karlóca?

Egy másik nagy horderejű témája a júliusi Talman-jelentésnek a karlócai béke rendjének veszélyben forgása.⁴³ A következőkben főképpen az Oszmán Birodalom és a Habsburg Birodalom közötti békére koncentrálok, hiszen témánk szempontjából e két birodalom kapcsolata releváns. 1699-ben Karlócán rögzítették a korábbi oszmán vazallus Erdély Habsburg Birodalomhoz tartozásának tényét, a Temesköz és Belgrád maradt szultáni kézen, s a határokat részletesen lefektették.⁴⁴

Talman szerint a franciák által terjesztett, József császár trónra lépése körüli rémhírek következtében a törökök visszaszerezhetik a visszafoglaló háború alatt elveszített területeiket: Magyarországot és Erdélyt. Aggodalmi reálisnak tűnhettek, hiszen II. Rákóczi Ferenc valóban – erős francia támogatással – segítséget kért a Portától. Azonban hivatalosan sohasem kapta meg azt. A kortárs hatalmak is tartottak attól, hogy a törökök megpróbálják visszaszerezni 1699-ben elvesztett területeiket. Ez viszont már Rákóczi céljai között nem szerepelt, pusztán a történelmi múlttal rendelkező adófizető vazallusállam újbóli felélesztésének célja lebegett előtte és támogatói előtt.⁴⁵ Az Oszmán Birodalom ugyanakkor az alábbiakban még részletezendő bel- és külpolitikai helyzete miatt nem volt hajlandó felrúgni a karlócai békét és a magyaroknak támogatást nyújtani – mint látni fogjuk, még Thököly Imrét sem engedték hazatérni.⁴⁶ Mindezek alapján Talmanhoz csatlakozva megállapíthatjuk,⁴⁷ hogy a trónörökléssel és török hódítással kapcsolatos híreszteléseknek semmi valóság alapjuk sem volt. Sőt, a nagyvezír biztosította a rezidentet a béke fenntartásáról. Az augusztus 13-án kelt jelentésében Talman újfent megerősíti: török csapatok a korábbi híresztelések ellenére nem tartanak a magyar határ

⁴¹ „...und habe observiret, das wehrender diser meiner rede die umbstehende Ministri öffters einer den andern angeschauet, und in diser action ihrer apprehension, in welcher sie sich befinden, an tag gegeben, das diser mächtigste und heroische monarche des christenthumbs mit der zeit den Machometanischen Reich den letzten stoß zum endlichen ruin geben möchte...” Talman jelentése, 1705. július 25.

⁴² Spuler 1935b 340. o.; Hammer 1831. 121. o. A bejelentés protokolljának kérdése szintén a tanulmány témája lesz a továbbiakban.

⁴³ A béke jelentőségéről és kelet-európai összefüggéseiről részletesebben: Gebei 1999. 1–29. o.

⁴⁴ F. Molnár 76. o., vö.: Szita – Seewann 1999. 214–217. o.

⁴⁵ Rákóczi csupán segédcsoportokat kért az Oszmán Birodalomból. Az 1705-ben benyújtandó ahdnáme-kérelem történeti háttéréről, forráskritikai elemzéséről és a fejedelem további terveiről lásd: Papp 2004a. 806–821. o. A fejleményekről lásd: Vatai 2011. 102–107. o.

⁴⁶ Papp 2004a. 795–797. o.

⁴⁷ „Es ist aber die insubsistenz und ungrund derley ausprengungen aller orthen so leichtlich gezeiget worden, das darduch nichts praepudicierliches oder dem friden nachtheiliches die feinde erzwingen khönen.” Talman jelentése, 1705. július 25.

⁴⁸ Uo. A franciák Rákóczi-szabadságharcával kapcsolatos oszmán politikájáról részletesebben: Köpeczi 1980. 207. o.; Papp 2004a. 799–800. o.; Benda 1962. 200–201. o.

felé. A franciák viszont továbbra is mindent elkövetnek – szó szerint: „a fejleményekről szóló nagyzóló (ál)hírekkel kampányolnak”⁴⁹ –, hogy a törököket felbujtsák egy Habsburg Birodalom elleni támadásra, azonban hiába.

Thököly Imre sorsa: Visszatérhet-e a kuruc vezér?

Szintén a karlócai béke témakörét érintik, s Talman is foglalkozik jelentéseiben a Thököly Imre személyéből adódó problémákkal. A kuruc fejedelem karlócai békéig tartó élettörténetére nem térek ki, hiszen kevésbé érinti e tanulmány témáját, s a napjainkig megjelent szakirodalom bőséges tájékoztatással szolgál mind Thököly sorsával, mind mozgalmának historiográfiájával kapcsolatban.⁵⁰

A kurucok vezére 1690-től egészen a karlócai békéig nem tette be lábát az Erdélyi fejedelemség területére, de abban a reményben élt, hogy még vissza tudja szerezni ottani hatalmát. Az ezt követő eseményeket Angyal Dávid monográfiájában kimerítően elemzi.⁵¹ Thököly és társai a karlócai béke tizedik pontja értelmében nem hagyhatták el az Oszmán Birodalom területét, és annak területén belül is messze jelölték meg tartózkodási helyüket.⁵² A kuruc fejedelmet több, a békét veszélyeztető megmozdulása után végül Nikomédiába száműzték, ahová később felesége is követte.⁵³ Gyakorlatilag megszakadtak a fejedelem diplomáciai kapcsolatai,⁵⁴ és a nagyvezírral sem tudott már tárgyalni a Rákócziak történetes esetleges segítségnyújtásról.⁵⁵ Rákóczi a felkelés elején még számolt hazatérésével, azonban a szabadságharc kül- és belpolitikájának alakulása, az oszmán belpolitika és a karlócai béke fenntartásához való ragaszkodás keresztül húzták terveit.⁵⁶

Ezen a ponton kell visszatérnünk forrásainkhoz. Talman mindkét idézett jelentésében szót ejt Thököly kérdéséről, ebből is látszik a téma relevanciája a Habsburg diplomácia számára, amit megerősíti a vele kapcsolatos információk titkosírás útján történetes közlésének ténye. Talman hírei alapján a fejedelem visszahívásán többen munkálkodnak, és ez a karlócai béke szempontjából fenyegetően hat – hiszen mint említettem a béke egyik pontja kikötötte a száműzést –, és reményét fejezi ki a nagyvezír ezen ügytől való távolmaradását illetően.⁵⁷ A rezidensnek valóban igaza volt, amikor aggodalmának adott hangot, mivel

⁴⁹ „Sonsten ist von keinen moviment *der türkhischen trouppen gegen die hungar[ischen] gränitzen* zuhören die *frantzosen* aber seind doch im[m]er bemüehet mit verschidenen *spargimenten die türkhen* aufzuwickhlen und machen aller orthen ville grosprechungen von dem progressen, so sie dise campagne thäils gemacht hetten, und thäils noch machen werden...” Talman jelentése, 1705. augusztus 13.

⁵⁰ Thököly életrajzával kapcsolatban lásd: Angyal 1889.; Seres 2006. A felső-magyarországi vazallus állam kérdéskörének témáját lásd: Kopčan 1983.; Papp 2003.; Varga J. 2005.; Varga J. 2007. Thököly erdélyi fejedelemmé választásának körülményeit lásd: EOE XX. 405–412. o. A Thököly-felkelés historiográfiájáról: R. Várkonyi 2005. Thököly és Rákóczi kapcsolatának megítélésére: R. Várkonyi 1983.

⁵¹ Angyal 1889. 262–265. o.

⁵² Szita – Seewann 1999. 218. o.

⁵³ A száműzés okait lásd részletesebben: Angyal 1889. 264–265. o. Az okok teljes körű tisztázása azonban még nem történt meg. R. Várkonyi 1983. 224. o. 24. lj.

⁵⁴ Benda 1983. 167–168. o.

⁵⁵ Benda 1963. 9–17. o.

⁵⁶ Részletesebben: Perjés 1980.; R. Várkonyi 1983. 227–237. o.; Papp 2004a. 794–795. o.; Vatai 2011. 98–99. o.

⁵⁷ Talman jelentése, 1705. július 25.

a szabadságharc vezetői valóban megkísérelték hazahívni Thököly Imrét.⁵⁸ Rákóczi mostohaapját még 1705 nyarán is tájékoztatta az aktuális helyzetről.⁵⁹ Később a *Vallomások* soraiban állítja: ő maga őszintén fáradozott Thököly Imre hazahozatalán. Viszont szintén a *Vallomások* írásakor, utólag újraértékelve az eseményeket⁶⁰ arra a következtetésre jutott, hogy amennyiben visszautasította volna az erdélyi fejedelmi címet, ismét Thökölyre esett volna a választás, ami mind Erdély, mind Magyarország kárára lett volna.⁶¹ *Emlékirataiban* pedig a katolikus vallás szempontjából tartotta károsnak Thököly visszahívásának ötletét.⁶² Ez azonban csak ürügynek tűnik, hiszen Rákóczi diplomáciai jobb keze, Ráday Pál református volt.⁶³ Sokkal valószínűbb, hogy Rákóczi saját fejedelmi hatalmát féltette tőle, mert az 1704-ben megválasztott fejedelem diplomáciáját az erdélyi fejedelemség nemzetközi elismertetésére alapozta,⁶⁴ amit alapjaiban veszélyeztetett az a Thököly Imre, akinek erdélyi jelenléte nemzetközi konfliktusok sorát vonta volna maga után. A száműzött vezér hazatérével kapcsolatban Robert Sutton is aggodalmát fejezte ki 1705 januárjában írt jelentésében, miszerint Thököly engedélyt kapott volna a Nikomédiából Konstantinápolyba való költözésre, azonban miután fény derült a dologra, Baltadzi Mehmed nagyvezír kénytelen volt visszavonni erre vonatkozó parancsát.⁶⁵

A hajdani kuruc vezér fejében a keresztény földre – Franciaországba – való költözés terve is megfordult, s ehhez a konstantinápolyi francia követ, Ferriol segítségét kérte. A francia király viszont elzárkózott ettől a követ levelét olvasva, mondván, Thökölyre már nincsen szüksége.⁶⁶ 1705 nyarán a nagyvezír is elzárkózott a rezidens állítása szerint Thököly bárminemű költöztetésével kapcsolatban.⁶⁷ A rezidens maga is érdeklődött a hajdan nagyvezíri posztot viselő Haszán pasánál, aki a szultán sógora volt és támogatta Thököly ügyét,⁶⁸ de nem sokkal az említettek után száműzték egy alább még említendő lázadásban való részvétel gyanúja miatt.⁶⁹ A pasa egy orvoson keresztül tudakozódott a fejedelem felől, s állítása szerint Thököly helyzete reménytelen, minden esélyét elvesztette arra, hogy visszatérhessen.⁷⁰ Bizonyára nem véletlen, hogy éppen egy orvostól származott a hír, mert a visszatérés kivitelezhetetlenségének csak egyik oka volt a karlócai béke, a másik ok a fe-

⁵⁸ Rákóczi és Thököly kapcsolatáról, valamint a fejedelemségről lásd: *R. Várkonyi* 1983. 227–237. o.; *R. Várkonyi* 1987. 902. o., 904. o.

⁵⁹ *Köpeczi* 1958. 65. o. II. Rákóczi Ferenc levele Thököly Imréhez, Surány, 1705. július 19.

⁶⁰ A Vallomások felépítéséről és koncepciójáról lásd: *R. Várkonyi* 1983. 248–255. o.

⁶¹ Vallomások, emlékiratok, 428–429. o. A vallomások szerzői koncepciójáról és szerkezetéről részletesebben: *R. Várkonyi* 1983. 248–255. o.

⁶² Vallomások, emlékiratok, 272–273. o.

⁶³ *Gebei* 2009. 36. o.

⁶⁴ *Köpeczi* 2004. 29–44. o.; *R. Várkonyi* 2002. 340–342. o.; *R. Várkonyi Ágnes* későbbi munkájában egy ennél is komplexebb képet vázol Rákóczi terveit illetően. *R. Várkonyi* 2004. 381–402. o.

⁶⁵ „In the time of our last Vizir the French by corrupting his Kehayah and others about his person, had clandestinely obtained leave for Count Teckely to come hither from Ismit [Nicomedia] the place of his confinement, but the Intrigue having been discovered and remonstrances been made to the Vizir upon it, He revoked the permission He had given.” AR 1871. 620. o. Robert Sutton jelentése, Konstantinápoly, 1705. január 7.

⁶⁶ *Benda* 1983. 168–169. o.

⁶⁷ Talman jelentése, 1705. július 25.

⁶⁸ *Angyal* 1889. 272. o.

⁶⁹ *Hammer* 1831. 120. o.

⁷⁰ Talman jelentése, 1705. július 25.

jedelem egészségi állapota volt. Thököly köszvényes volt már egész fiatalon, s ez sem tette lehetővé számára a nagyobb út vállalását. A fejedelem gyógyulását remélve sokat időzött Nikomédiába való költözése előtt különféle gyógyfürdőkben.⁷¹

A keresztény országba való költözés valóban foglalkoztatta Thökölyt: képes lett volna emiatt protestánságát is feladni és áttérni a katolikus egyházba. Ebben a szándékában hű támogatókra akadt a galatai jezsuitákban, főképpen vezetőjük, Braconnier atya személyében. Talman is említi a jezsuita atyát, aki Franciaországba és Rómába is elutazott Thököly érdekében való közbenjárás céljából.⁷² A rezidens egy korábbi jelentésében még a Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség Thököly kezére való átjászásának lehetőségét sem zárja ki Braconnier római látogatásának indítékai közül,⁷³ de ennek csekély valószínűséget tulajdoníthatunk. Az atya indulása előtt rávette a fejedelmet egy előzetes áttérési nyilatkozat kiadására, és a jezsuiták ennek kapcsán már tényként hirdették katolizálását.⁷⁴ Braconnier Habsburg-barát volt, s nagy dicsnek vette egy híres magyar evangélikus ellenzéki vezér áttérését az anyaszentegyházhoz, ezért is kérdőjelezhető meg az említett, magyar trón megszerzését célzó közbenjárás híre.⁷⁵ Tudjuk, hogy Braconnier atya valóban járt Franciaországban és Rómában Thököly érdekében, ám sikertelenül.⁷⁶ Talman információi szerint az atya visszatért útjáról, és megpróbálja Konstantinápolyba vinni Thökölyt, amit ő minden eszközzel akadályozni igyekszik,⁷⁷ ahogyan azt már korábban is tette Ferriol egy hasonló kezdeményezésével.⁷⁸ A száműzetésben lévő fejedelem a sikertelenség hallatán elkeseredett, s feltehetőleg ez vitte őt a halálba.⁷⁹ Előtte azonban még gondja volt a hajdani kuruc vezérnek a jezsuiták vele kapcsolatos tervének megghiúsítására. Szeptember 10-én készítettett egy nyilatkozatot,⁸⁰ melyben kifejtette, hogy evangélikusként kíván meghalni, amit aláírásával és pecsétjével is megerősített.⁸¹ Még azon esztendő szeptember 13-án Thököly Imre elhunyt. Holttestét a Porta a fejedelem végrendelkezése ellenére sem engedte visszaszállíttatni valamely erdélyi vagy magyarországi város evangélikus templomába, ezért a nikomédiai (izmiti) örmény temetőben temették el.⁸²

⁷¹ Seres 2006. 152–158. o.

⁷² Talman jelentése, 1705. augusztus 13.

⁷³ „...Übrigens ist von einigen monathen der Pater superior der hiesigen französz. Jesuiten wegen des gedachten Tököly in aller geheimb von hier nach Rom abgereiset, dem Pabsten seine Bekehrung zum Catholischen Glauben vorzutragen, sein interesse an Römischen Hof zu observieren, und ihme villeicht von dorthaus auch einen theil das in ihrer idea so schön repärtirten Königreichs Hungarn und Sibenbürgen in die Hand zu spielen...” *Hurmuzaki* 1878. 25. o. Michael Talman jelentése, Konstantinápoly, 1705. január 27.

⁷⁴ *Angyal* 1889. 273. o.

⁷⁵ *Benda* 1983. 169. o. Talman is bizonytalan állítását illetően, amit tükröz a „villeicht” (vielleicht = talán) módosítószó alkalmazása is. *Hurmuzaki* 1878. 25. o. Michael Talman jelentése, Konstantinápoly, 1705. január 27.

⁷⁶ *Benda* 1983. 170. o.

⁷⁷ Talman jelentése, 1705. augusztus 13.

⁷⁸ *Angyal* 1889. 272. o.

⁷⁹ *Zinkeisen* 1857. 221. o.

⁸⁰ *Angyal* 1889. 275–276. o.

⁸¹ *Zinkeisen* 1857. 222. o.

⁸² *Seres* 2006. 198–200. o.

Az orosz–török határrendezés

A fentebb már említett karlócai békét nem kötötte meg Oroszország az Oszmán Birodalommal, mert céljai nem feleltek meg a béke alapját képező „uti possidetis” azaz „ki mit birtokol” elvnek.⁸³ A két fél csupán fegyverszünetet kötött egymással, majd később, 1700-ban kötötték meg a konstantinápolyi békét, s ennek következtében küldtek az oroszok állandó követet a Portára Pjotr Andrejevics Tolsztoj személyében.⁸⁴ A határkérdést ugyanakkor nem sikerült megnyugtatóan rendezniük, s ez folyamatos konfliktusokhoz vezetett, melyek egészen 1705-ig elhúzódtak. Talman is napirenden tartotta a témát, mivel a Habsburg Birodalmat is foglalkoztatta a kérdés: hadba lép-e a Porta az oroszok ellen, vagy pedig ellenük indul? A rezidens a témáról titkosírással ír, és a Rákóczi-szabadságharc kérdését is érinti az oroszok kapcsán. Az orosz–török konfliktus még hat évvel később, 1711-ben ismét aktuális kérdéssé vált, de akkor a Habsburg Birodalom számára szerencsésen alakultak az események, mivel a két fél háborút kezdett egymással, s így egyikük sem tudta Rákóczit támogatni.⁸⁵

I. (Nagy) Péter egészen a karlócai tárgyalásokig a Fekete-tenger feletti uralomra törekedett, de a békét követően figyelmét inkább a Baltikumra fordította, mert a svédek elleni háború több reménnyel kecsegtette.⁸⁶ A tatárok pedig folyamatosan ellenezték az oroszok Dnyeper menti erődépítéseit, mivel a konstantinápolyi békében demarkációs sávokban állapodtak meg az oroszok és a törökök mind a Dnyeper, mind a Don mentén, hogy a tatárok és a kozákok nyugalomban élhessenek.⁸⁷ A frissen érkező konstantinápolyi orosz követnek nem volt egyszerű dolga, mert nem csak a Portával kiépítendő kapcsolatokra kellett figyelnie, hanem a többi európai ország diplomatáinak kapcsolatrendszerébe is bele kellett illeszkednie, s a béke megkötéséhez képest igen későn – csupán 1702-ben – érkezett meg az Oszmán Birodalom fővárosába.⁸⁸ Minden bizonnyal ez a kései érkezés az oka annak, hogy egyes történészek ekkorra datálják a konstantinápolyi béke hivatalos életbe lépését.⁸⁹

⁸³ Az oroszok több területet szerettek volna az Oszmán Birodalomból kihalítani, a törökök pedig még azt is sokallták, ami addig az oroszoké lett. *Gebei* 1999. 12. o.; *Spuler* 1935a. 57–58., 60. o.

⁸⁴ Részletesebben lásd: *Gebei* 1999. 18–27. o. A békeszerződés magyar fordítását *Gebei Sándor* közölte: *Gebei* 2001. 150–154. o.; *Spuler* 1935a. 60–65. o.; *Uebersberger* 1913. 66–79. o.

⁸⁵ *Gebei* 2012. 848. o.

⁸⁶ A kérdéstről részletesebben lásd: *Gebei* 2001. 140–141., 149–150. o.; *Gebei* 1999. 12., 22–23. o.; *Zinkeisen* 1857. 196–198., 351–353. o. A törökökkel való mielőbbi békekötést is emiatt sürgette a cár. *Uebersberger* 1913. 66–67. o.

⁸⁷ *Gebei* 2001. 148., 152. o. A tatárok presztízvesztést szenvedtek a konstantinápolyi béke következtében, és folyamatosan panaszkodtak a Portán az oroszok miatt. *Uebersberger* 1913. 79–80. o. A Krími Kánság korszakban betöltött hatalmi szerepéről lásd: *Kotodzieczyk* 2012. 47–58. o. A karlócai és a konstantinápolyi béke következményeiről a Krími Kánságra nézve részletesebben: *Tóth* 2012.

⁸⁸ *Spuler* 1935a 65., 67–72. o.

⁸⁹ *Zinkeisen* szerint 1702-ben ünnepelték csak meg a törökök a béke létrejöttét, és Tolsztoj volt, aki a cár politikáját kevésbé érintő kérdésekben befejezte a tárgyalásokat, s állítása alapján a követ 1701 januárjában érkezett meg Konstantinápolyba. A békeszerződés szövege természetesen előírta a kölcsönös ratifikációt. *Gebei* 2001. 154. o. Az oroszok részéről a nagykövet, Golycyn vitte a ratifikációs okmányt az oszmán fővárosba 1701-ben, tehát a ratifikáció megtörténte minden bizonnyal az elsődleges ok, mely miatt 1702-re datálják némelyek a békét, *Zinkeisen* szerint a törökök csak 1702 szeptemberében ratifikálták véglegesen azt. Feltehető, hogy *Zinkeisen* Golycyn érkezésére utalt az 1701-es dátummal, mert állítása szerint nagy kísérettel érkezett. *Zinkeisen* 1857. 351–352. o. 2. lábjegyzet.; *Uebersberger* 1913. 75. o. *Spuler* azonban Tolsztoj érkezését és hivatalba lépését is 1702-re datálja. *Spuler* 1935a. 65–67. o.

Talman már 1704-ben aggodalommal tekintett az oroszokkal ellenséges tatár kán leváltására, mert ez számára azt jelentette, hogy a Portának fontos az oroszokkal való béke fenntartása, és ebből kétségkívül a Habsburgok elleni készülődésre lehet következtetni.⁹⁰ Hírt is ad bizonyos hadi készülődésről, melynek célját azonban nem lehetett tudni.⁹¹ 1705 júliusában ismét említi a tatárok panaszait a cár parancsára épített erődök miatt, ami egyelőre nem vezetett töréshez a két ország kapcsolatában.⁹² Talman szerint csupán ez az egyetlen ok, amiért szárnyra kapott a magyaroknak nyújtandó török segítség híre. Viszont a törökök éppen az oroszoktól való félelem miatt nem mozgósítanak nyugaton, mert aggasztják őket az újonnan épített orosz erődök.⁹³ Mivel a fegyverszüneti szerződés (a konstantinápolyi béke elvileg békeszerződés volt) értelmében le kellett rombolni az oroszok által a Dnyeper mentén épített erődöket,⁹⁴ jogosnak tartható a Porta aggodalma építésükkel kapcsolatban. A Rákóczinak való segítségnyújtás elmaradásának másik oka a karlócai béke fenntartása volt, mivel a Porta nem kívánt kétfrontos háborúba bonyolódni. Rákóczinak mindazonáltal nem titkolt célja volt, hogy a törököket – svéd szövetségben – bevonja az északi háborúba, azonban e törekvései szintén nem jártak sikerrel.⁹⁵ Az oroszokról pedig tudjuk, hogy szándékukban állt 1703-ban a Portát rávenni a Habsburg Birodalom elleni támadásra, hogy lekössék nyugaton erőiket, azonban ezek a célok is kudarcot vallottak.⁹⁶

A törökök konkrét lépéseket is tettek a keleti front biztosítása érdekében, hiszen még a temesvári pasa által erődépítésre kért 2–3000 ruméliai katonát is visszarendelték, Moldvába küldték őket Juszuf pasa parancsoksa alá, a moldvai–orosz határon fekvő Bender erődjének megerősítésére.⁹⁷ Az említett katonák kétségkívül azon munkálatokhoz kellett volna Temesváron, melyeket még márciusban a szultáni rendelt el, s melyekhez Moldvából is küldtek anyagi segítséget.⁹⁸ A konkrét indokot Bender megerősítésére feltehetően az oroszok Kamenyec elleni készülődésének híre szolgáltatta.⁹⁹

A rezidens tudósít az orosz–török határvonalak rendezésének kérdéséről is, miszerint legutóbbi – június 3-án kelt – jelentése után, június 4-én a török megbízott, Ibrahim efendi levelet kapott a moszkvai megbízott, Jemeljan Ignacevics Ukrainevtől. A levél tartalma alapján az orosz már május eleje óta a Dnyepernél várakozik, és tájékoztatja tárgyalópartnerét a (Déli)-Bug irányába történő továbbutazásáról. Az ezt követő napon többször

⁹⁰ Papp 2004b. 67. o. A Portán ekkortájt gyakran váltogatták a kánokat a béke megőrzése érdekében. Uebersberger 1913. 79–80. o.; Tóth 2012. 22., 27–30. o.

⁹¹ „Die Kriegs praeparationen werden allhier annoch eiffrig Continuirt... Wohin dises aigentlich zihlen möge, lebet noch jedermann in obscuro...” Hurmuzaki 1878. 20–21. o.; Michael Talman jelentése, P. S., Konstantinápoly, 1704. március 6.

⁹² Talman jelentése, 1705. július 25.

⁹³ „...wie ingleichen die von Moscau durch gemelten fästungs bau und gräniz praetensionen der Porten gegebene jalusie die meiste ursach gewesen, das sie bisdato in favor der hungarn sich nit declariret hat.” Talman jelentése, 1705. július 25.

⁹⁴ Gebei 2001. 148., 151. o. Az erődépítés körüli és egyéb békeszegéssel kapcsolatos panaszokról: Uebersberger 1913. 80–81. o.; Tóth 2012. 27–28. o.

⁹⁵ Benda 1962. 206. o.

⁹⁶ Spuler 1935a. 72. o.

⁹⁷ Talman jelentése, 1705. július 25.

⁹⁸ Török–magyar oklevéltár, 321–322. o. III. Ahmed szultán rendelete Brankován Konstantin oláh vajdához, hogy Temesvár kijavítására okrósszekereket küldjön, 1705. március 30.

⁹⁹ Hammer 1831. 115. o.

sor került a portai pasák és az orosz állandó követ közötti találkozókra a két évvel azelőtt félbehagyott tárgyalások újrakezdésének céljából.¹⁰⁰ Az eredményt tudatták a nagyvezírrrel és a szultánnal, majd Ibrahim efendi útnak indult június 13-án az instrukciókkal. Azonban másnap, amikor a Ponte Grandénál¹⁰¹ járt, visszahívta a szultán, és maga adott neki személyesen titkos instrukciókat a határrendezéssel kapcsolatban. A megbízott július 21-én folytathatta útját,¹⁰² természetesen az új utasításokat képviselve, melyeket a portai orosz követtel már nyilván nem egyeztettek.

Talmannak birtokába jutott az orosz megbízott török kollégájának küldött levele, amit lefordítottatott egy oroszul is tudó tolmácsifjúval, és amely fontos információkat tartalmaz a határrendezési szándékokkal kapcsolatban. Az okmány tartalma a következő: az oroszoknak nem kell a törökök határrendezési követeléseinek legcsekélyebb mértékben sem engedniük, a határt ki kell tolni a (Déli)-Bug folyóig. Ott kell meghúzni, ahol jelenleg biztosuk tartózkodik, és nem a Dnyepernél, ahol eddig húzódtott. Az oroszok azt akarták elérni, hogy a törökök engedjenek nekik a határkérdésben, és nyugatabbra kerüljön a határsáv, ami nyilvánvalóan a törökök nemtetszését váltotta ki, azért alkalmazták a fentebb taglalt eljárásmodot megbízottjuk küldetése kapcsán. Az említettek fontosságát jelzi, hogy Talman állítása szerint a moszkvai állandó követet a Porta házi őrizetbe helyezte, senkit nem fogadhat engedély nélkül.¹⁰³ A források alapján a rezidens feltehetően korábban is tudott arról, hogy az oroszok a (Déli)-Bugnál, a törökök pedig a Dnyepernél szeretnék látni a határcölöpöket.¹⁰⁴

A határkérdés rendezéséről más forrásokból és feldolgozásokból is szerezhetünk értesüléseket. Úgy tűnik, mintha Talman nem megfelelő információt közölne, amikor a határról szóló tárgyalások két évvel azelőtti félbeszakítását említi. Mint említettem, a békekötés 1700-ban történt, de némely történészek szerint pusztán 1702-ben lépett életbe, miután az oroszok is aláírták állandó követük révén.¹⁰⁵ Más korabeli forrás arról ad hírt, hogy az Oszmán Birodalom 1701 augusztusában ratifikálta a békét, és Moszkva erről az oldalról biztonságos helyzetben tudhatta magát.¹⁰⁶ A jelentésekben felmerülő megállapodásra 1705.

¹⁰⁰ Talman jelentése, 1705. július 25.

¹⁰¹ Büjük Csekmedze (Büjükçekmece). Az első szállóhely volt az Isztambulból Belgrádba vezető úton, kézenfekvő, hogy onnan rendelték vissza Ibrahimot. *Tardy* 1977. 155., 426. o. A településen egy hosszú kőhíd is található: *Dernschwam* 1984. 456. o.

¹⁰² Talman jelentése, 1705. július 25.

¹⁰³ Talman jelentése, 1705. július 25. – Az oszmánoknál bevett szokás volt a birodalom számára kellemtelenségeket okozó hatalmak követeinek házi őrizetben tartása, az oroszok rezidensét – figyelmen kívül hagyva a békeszerződés XIII. cikkelyében szereplő sorokat – kezdettől fogva erős kontroll alatt tartották. 1711-ben a konstantinápolyi orosz követet a Héttoronyba is bezárták, amikor kitört az orosz–török háború. *Ágoston* 1997. 92. o.; *Ágoston*, 2005. 41–43. o.; *Gebei* 2001. 154. o.; *Gebei* 2012. 836. o. *Uebersberger* 1913. 76–78. o.

¹⁰⁴ *Hammer* az alább hivatkozott helyen az 1705-ös határrendezést említi, de 1704-ből származó Talman-jelentésre hivatkozik. *Hammer* 1831. 123. o. b) lábjegyzet.

¹⁰⁵ Az időpont problematikáját lásd a 89. lábjegyzetben.

¹⁰⁶ *Theatrum Europaeum*, 16. k. 1. rész, 485. o. Egvelőre nem lehet tudni, Talman miért két évvel az 1705. év előtti időpontra datálta a tárgyalásokat, illetve, egyáltalán milyen tárgyalásokat említ jelentésében. Azt tudjuk, hogy a tatárok az akkori nagyvezír – Daltaban Musztafa (1702. szeptember – 1703. január) – támogatásával kísérletet tettek egy oroszok elleni háború kirobbantására, azonban e szándék nem valósult meg a békepárti politikai erők miatt. Elképzelhető, hogy erre az incidensre utal vissza a rezidens. *Spuler* 1935a. 68–71. o.; *Uebersberger* 1913. 79–80. o.; *Tóth* 2012. 29. o.

október 22-én került csak sor, mert a kozákok ellenállása hátráltatta a tárgyalásokat.¹⁰⁷ Egy kortárs forrás alapján az újabb határvonalat 1706-ban a (Déli)-Bug mentén húzták meg, és a törökök megtarthattak egy kijáratot a Fekete-tenger partján a krími tatárok számára.¹⁰⁸ Ebből is megállapítható, hogy míg az oroszok folyamatosan, lépésről lépésre terjeszkedtek nyugat felé, a Porta befolyása fokozatosan leáldozóban volt.¹⁰⁹

Kényes kérdés a nagyvezírhez

A konstantinápolyi rezidens szintén júliusi levelében említi, hogy panaszkodott a nagyvezírnél a temesvári pasa miatt, mert átengedett fenségterületén egy bizonyos Des Alleurs nevű franciát Magyarországra, sőt, segítette is útjában.¹¹⁰ Des Alleurs márkiját – Pierre Puchot-t – a franciák küldték Magyarországra rendkívüli követként Rákóczi felkelésének katonai és diplomáciai tapasztalataival való támogatására.¹¹¹ A márki 1704. november 3-án érkezett Temesvárra, majd Ferriol konstantinápolyi követ segítségével 1705. február 5-én jutott át Erdélybe. Kolozsvárra február 13-án érkezett, s innen ment tovább Magyarországra, ahol március 11-én találkozott Rákóczival.¹¹² Talman korán megtudta a márki érkezését,¹¹³ folyamatosan próbálta gátolni útját,¹¹⁴ ám a franciának mégis sikerült eljutnia Rákóczihoz. Éppen ezért panaszkodott a nagyvezírnél a Habsburg rezidens. A panasz a következő volt a nagyvezír első, hárító válasza után: Baltadzi Mehmed már január 15-én – amikor Des Alleurs még Temesváron tartózkodott – biztosította őt, hogy nem fogja átengedni a márkit a határon, és ezt a követ továbbbíthatja is az Udvarnak. Ennek ellenére a temesvári pasa nemhogy átengedte, de még kíséretet is adott mellé.¹¹⁵ Az esetről a konstantinápolyi angol követ, Robert Sutton is tudomást szerzett, állítása szerint Talmannal együtt őt is biztosította annak idején a nagyvezír a márki határátlépésének megtiltásáról,

¹⁰⁷ Spuler 1935. 71. o.

¹⁰⁸ Theatrum Europaeum, 17. k. 3. rész, 333. o.

¹⁰⁹ A különböző források látszólag más-más adatokat közölnek az orosz–török határrendezés időpontjáról, ezért nehéz eldönteni, vajon melyikük lehet a valós időpont. Hammer általában oszmán forrásokból dolgozott, és csak annyit említi, hogy egy 1739-es felsorolásból vette az 1705. október 22-i dátumot. Spuler inkább szláv kútfőket használt munkáihoz, egy orosz forráskiadványra hivatkozva írja a kérdéses időpontot. Mivel mindkét 1705 októberére hivatkoznak, ez a dátum látszik valószínűbbnek. Uebersberger úgyszintén 1705-re datálja a határrendezést. A Theatrum Europaeum erre vonatkozóan sajnos nem közöl pontos dátumot, de az 1706. évi történésekről szóló könyv legelején említi a megegyezést. Ez tehát nem zárja ki, hogy ősszel egyeztek volna meg a felek. Vö.: Hammer 1831. 64. o.; Uebersberger 1913. 83. o.; Spuler 1935a. 71. o.; Theatrum Europaeum, 17. k. 3. rész, 333. o. A Theatrum Europaeum forrásairól és műfajáról részletesebben: Kincses Katalin Mária: Theatrum Europaeum: A Rákóczi-szabadságharc eseményei az európai kulturális színtéren. *Hadtörténelmi Közlemények*, 126. (2013) 1. sz. 6–9. o.

¹¹⁰ Talman jelentése, 1705. július 25.

¹¹¹ Des Alleurs küldetéséről, utazásáról és magyarországi tartózkodásáról részletesebben: Köpeczi 1966. 76–98 o.; Köpeczi 2004. 210–229. o.; Mészáros 2007. 53–60. o.

¹¹² Köpeczi 2004. 212. o.

¹¹³ Már 1704 novemberében tudta, hogy des Alleurs Belgrádban tartózkodik, s korábról is egészen pontos értesülései voltak a márki kilétéről és útjának céljáról. Hurmuzaki: 1878. 24–25. o. Michael Talman jelentése, Konstantinápoly, 1704. november 27.

¹¹⁴ Köpeczi 2004. 212. o.; Talman 1704. novemberi jelentéséből megtudhatjuk, hogy már a Haditanácsnál is tudtak egészen korán Des Alleursról, és a rezidens már szeptember 28-án írt a boszniai pasának, hogy ne engedje tovább a franciát. Hurmuzaki 1878. 24–25. o. Michael Talman jelentése, Konstantinápoly 1704. november 27.

¹¹⁵ Talman jelentése, 1705. július 25.

azonban tudomása van egy Portán született ezzel ellentétes rendeletről. Valószínűleg rászedték őket, de reménykedik az ügy helyrehozatalában.¹¹⁶ A nagyvezír Talman elégedetlenségét látva kissé cinikusnak tűnő módon hozzátette, hogy minden bizonnyal rászedték a franciák, és a márki és kísérete Magyarországra tartó kereskedőknek adták ki magukat. Mivel ilyesmi máskor is előfordult, adtak melléjük kíséretet, de erre oda fog figyelni a jövőben.¹¹⁷ Mindez azonban úgy tűnik – a fentebb már említett, Ferriol által nyújtott segítség tudatában –, mintha csak egyfajta kifogás lenne, és hűen tükrözi a törökök akkori kettős politikáját a béke betartását és nem betartását illetően. A politika viszont a mindenkori nagyvezírtől függött,¹¹⁸ ezt a rezidens is megállapítja júliusi jelentésében a karlócai békével kapcsolatban.¹¹⁹ Baltadzszi Mehmedről pedig tudjuk, hogy a korrupció és az intrika egyáltalán nem állt távol tőle.¹²⁰ Nem tűnik valószínűnek, hogy a nagyvezír ne szerzett volna tudomást a márki határátlépéséről, hiszen Des Alleurs több mint két hónapot töltött Temesváron, s ennyi idő alatt bőven juthatott idő további utazásának megszerzésére, melyről feltehetőleg „elfelejtették” tájékoztatni Michael Talmant és Robert Suttont. Ez az eset is bizonyítékkal szolgál a francia portai követ Habsburgénál nagyobb presztízsére.¹²¹ Sutton állítása szerint a nagyvezír könnyen befolyásolható a francia renegát kapudán basa révén, amit a franciák kihasználnak céljaik megvalósítására.¹²² Ily módon érthetővé válik, miként sikerülhetett elérniük a franciáknak Baltadzszi Mehmed nagyvezírnél Des Alleurs magyar földre történő átengedését.¹²³ Ezzel viszont megdőlni látszik Bertold Spuler német történész azon következtetése, miszerint Ferriol ekkoriban presztízsvesztést szenvedett a Portán, és Talman volt az, akinek több babér termett. Hiszen az általa említett források¹²⁴

¹¹⁶ „Jan 15. Since the writing what is above, the Vezir Azem hath assured both Mons' Talman and me that he does not intend to let Mons' Desailleurs and his company pass. I wish he do not either decieve us or let himself be imposed upon by those about him, for I am informed underhand that the French have sent an order to the Pasha of Temeswar accompaigned with a letter recommending to him not only to grant Mon' Desailleurs and his attendants passage but to allow them a convoy into Hungary. I have such a positive intelligence of this that I can hardly doubt of the truth thereof. But 'tis possible the Vezir may have been surprised into granting the formentioned order by false representations, and may be in hopes to remedy it time enough to make good his promises to Mr Talman and me w'ch a little time will shew.” AR II/I. 1. k. 620–621. o. Rober Sutton levele George Stepneyhez, Konstantinápoly, 1705. január 7. Későbbi kiegészítés.

¹¹⁷ Talman jelentése, 1705. július 25.

¹¹⁸ Papp 2004a. 797. o.

¹¹⁹ „Aus welchen zusehen, das der mit denen christlichen potenzen geschlossene frid nicht so uill an der aufgerichteten capitulation als an den wohlgefallen und eigener convenienz eines Grosveziers hange.” Talman jelentése, 1705. július 25. – Az idézet azért figyelemre méltó, mert Talman állítása szerint Haszán pasa kijelentette: ha megmaradt volna nagyvezíri posztján, szakított volna Velencével, és Moreát – hajdani hazáját – visszafoglalta volna. Viszont arról is tudomásunk van, hogy Talman korábban kifejezetten békepártinak tartotta Haszán pasát, s örült, hogy ő került annak idején a nagyvezíri székbe. Feltehetőleg ezért is lephette meg a rezidens annyira Haszán kijelentése, és ezért tartotta ezt elzárásra méltónak. Vö.: Benda 1962. 196. o.

¹²⁰ Hammer 1831. 111–116. o.

¹²¹ Kerekes 2010. 82–83. o.

¹²² „We have gotten a French Renegade for Capitan Pasha that is the Devil of a Frenchman and very great with the Vizir, by which means he renders great services to the French, that employ him in all their intrigues.” AR II/I. 1. k. 620. o. Robert Sutton jelentése, Konstantinápoly, 1705. január 7. – A kapudán pasa valóban francia volt, neve is erre utal: Frenk Abdurrahman (1704–1706). *Danişmend* 1971. 205. o.

¹²³ Ugyanis a Sutton által említett nagyvezír minden kétséget kizáróan Baltadzszi Mehmed, hiszen 1704 decemberében ő vette át a nagyvezíri posztot Kalaylikosz Ahmedtől, akit száműztek. A brit követ jól értesült az eseményekről, hiszen leírta, hogy Kalaylikosz Ahmed kapudán pasává tette majdani utódját, akit ő érthetetlen módon Ibrahimnak nevezett. Ennek okát nem lehet tudni, de nyilvánvaló, hogy Baltadzszi Mehmed az a személy, akiről ír. AR II/I. 1. k. 619. o. Vö.: Hammer 1831. 111. o.; Papp 2004a. 811. o.

¹²⁴ *Hurmuzaki* 1878. 24–26. o.

alapján sikerült elérnie a törökök Rákóczi-szabadságharctól való távolmaradását. Thököly hazahívásának kérdésében is úgy tűnik, befolyást tudott gyakorolni, és az alább még részletesebben elemzendő Havasalföld és Moldva támogatásával kapcsolatban szintén sikereket könyvelhetett el.¹²⁵ De észlelhető, hogy ezek a kérdések még 1705 nyarán is gondot jelentettek a konstantinápolyi Habsburg rezidens számára. Csupán Thököly esetében tekinthető sikeresnek politikája, azonban annak, mint láttuk, egyéb okai is voltak. Ferriol személye valóban sok kérdést vet fel,¹²⁶ de ez nem jelenti feltétlenül azt is, hogy a franciák a Portán ne rendelkeztek volna nagyobb presztízzsel a Rákóczi-szabadságharc idején, mint a Habsburgok.

Havasalföld és Moldva – Rákóczi támogatói?

Talman panaszt tett a nagyvezírnek a havasalföldi vajda felkelőknek nyújtott segítsége kapcsán, ami állítása szerint a Porta segítségével történt. Azt is leszögezi, hogy ez teljesen ellentétben áll a karlócai békében lefektetettekkel és súlyos következményei lehetnek.¹²⁷ Tudjuk, hogy Talman nem először tett panaszt Havasalföld ellen, korábbi jelentéseiben is említést tett Petrőczy István¹²⁸ hajdani kuruc vezér hazaengedéséről, amit a vajda szintén a Porta beleegyezésével tett, s amit persze Baltadzsi Mehmed akkor szintén tagadott.¹²⁹ A rezidens 1705 januárjában megpróbálta a havasalföldi vajda elmozdítását kieszközölni a Portán a kihája segítségével,¹³⁰ azonban a júliusban írt jelentéséből egyértelműen kiderül, hogy hasztalan volt próbálkozása. Talman tudósítása szerint a megboldogult császár halálhírének érkezése után a törökök havasalföldi és moldvai bojárokat küldtek kémként a Magyar Királyságba és Erdélybe. A kémek feladata a lázadók szándékainak megtudakolása és mozgolódásuk figyelemmel kísérése volt, s egyúttal meg kellett akadályozniuk a császárral való megegyezéseiket.¹³¹ Feltehetőleg azokra a tárgyalásokra utalhatott a rezidens, melyeket I. József szorgalmazott apja halála után – s melyekről Rákóczi is említést

¹²⁵ Spuler 1935. 73. o.

¹²⁶ Részletesebben: *Zinkeisen* 1857. 347. o.

¹²⁷ Talman jelentése, 1705. július 25.

¹²⁸ Petrőczy István Thököly unokatestvére volt, Havasalföldre menekült emigrációba. 1690-ben Erdélyben nemesként honfűsítetták. 1704. július 12-én tért vissza Gyulafehérvárra, kétségtelenül rá panaszkodott a rezidens. *Heckenast* 2005. 339–340. o.

¹²⁹ „Habe auch die Beschwerden wider den Fürsten von der Wallachey, als welcher den Rebellen Petrozi von dortaus in Sibenburgien convoyret, und auf die ihm darüber zuegeschriebene brief geandthorhet, er habe es auf Befehl der Porthen thun muessen, nebst seinen ibrigen der Freindschaft widrigen verwürckungen auf mir gnädigst anbefehlene weis angebracht und ersuechet, das ihm belieben mögte ingleichen an Bemelten Fürsten gemessene ordre ergehen zulassen sich dergleichen widerfridlichen untermehmungen ins Könfftig zuendhalten, welcher er Gros Vezier ebenfahls versprochen, und gemeldet, er könne ihm nit einbilden, das die Gros Vezier seine vorfahrer ihm de Petrozi halber dergleichen ordre gegeben habe...” *Hurmuzaki* 1878. 25. o. Michael Talman jelentése, Konstantinápoly, 1705. január 27.

¹³⁰ „...hab ich den 17. dises den Chihaja... Besuechet und ihn auf alle weis wegen seines grossen Credit, in welchen er bey dem Sultan und dem Grosz Vezier stehet... ihn ersuechend... habe ihm die beschwården, welche wider den Ali Bassa und den Fürsten von Wallachey obhanden, weithleiffig vorgetragen, und remonstrirt, das wan die Porten durch seine cooperation das banat von Temesvar und die Wallachey mit andern regenten versehete.” *Hurmuzaki*, 1878. 26. o. Michael Talman jelentése, Konstantinápoly, 1705. január 27. A fenti sorokból is levonható a következtetés, hogy a korábban már említett kiháját nem csak a franciák, hanem a Habsburgok is megkörnyékezték. Lásd a 65. jegyzetet is!

¹³¹ Talman jelentése, 1705. július 25.

tesz Thökölynek írott levelében¹³² –, és később a nagyszombati béketárgyalásokhoz vezettek. A rezidens jelentése alapján a törökök szintén kémeket küldtek a császári kézben lévő erődökhöz, hogy mérjék föl azok állapotát. A határpasáknak pedig megparancsolták, hogy figyeljenek minden mozgolódást.¹³³ Talman is utasítást kapott a határ menti mozgolódások figyelésére, mert szerették volna kipuhatolni, a Portának vajon szándékában áll-e segíteni a magyaroknak. Mint már említettem, ezen aggodalmak nem nélkülözték a valóságálapot, s a törökök nem hivatalos támogatásuk indokaként azt hozták fel, hogy a császáriak által emelt őrtornyok építése szintén veszélyezteti a békét.¹³⁴ Konkrét segítségnyújtás azonban nem szerepelt terveik között. Érdekes adalék a kiegyenlítést váró kémek említése, s Talman minden bizonnyal a levélben említett 1000 dukátból¹³⁵ – a gyászruha és az alább említendő ravatal költségei mellett – nekik is juttatott. Ismeretes, hogy a kémek és embereik fizetése háborús időkben sokszor nehezen ért célba,¹³⁶ nagy valószínűséggel ez a spanyol örökösödési háború alatt is így volt.

Visszatérve Havasalföld kérdésére, a két fejedelemség a XVII. század végén a magyarországi visszafoglaló háború következményeit látva bizonyosan nem rokonszenvezett túlzottan a Habsburg Birodalommal.¹³⁷ A fejedelemségek egyébként már Karlóca előtt is előálltak egy alternatívával, miszerint Konstantin Brincoveanu havasalföldi és Antioch Cantemir moldvai vajdák Péter cártól kértek segítséget a törökökkel és a „pápista” veszélyvel szemben, utóbbi még hajlandó lett volna Nagy Péter protektorátusa alá is helyezni magát.¹³⁸ Ezen tervek valószínűleg szintén nem nyerhették el a Porta tetszését, hiszen az oroszokkal csöppet sem volt ez idő tájt felhőtlen a viszonyuk.¹³⁹ Azt is tudjuk, hogy mindkét vajda fogadott be rövidebb-hosszabb időre kuruc emigránsokat a Thököly-felkelés után,¹⁴⁰ mint már említettem, Petróczyt is a havasalföldi vajda engedte át Erdélybe. Nem véletlen tehát, hogy Talman tudósítása szerint a nagyvezír felháborodottan közölte – nyilván megjátszva magát a rezidens előtt –, nemhogy parancsot nem adott a havasalföldi vajdának Rákóczi ügyének segítségére, hanem határozottan tiltotta neki több alkalommal is az eseményekbe való beavatkozást. S ezután rögtön íratta is a parancsot a reisz efendivel mind a temesvári pasának, mind a havasalföldi és moldvai vajdának, melyben határozottan tiltotta a magyarok segítségét, mert az veszélyezteti a békét.¹⁴¹ A parancs a moldvai vajdának is szólt, pedig Talman nem tett ellene panaszt. Ennek ellenére azért

¹³² „Azalatt az mostani új császár [I. József] is hajlandóbbnak mutatta magát a békekességhez, melyet fogja-é az ország amplexálni [elfogadni] vagy sem. Nagyságodat teljességgel nem informálhatom; ígér ugyan mindent, de ha hazánk dolgait eszem szerint folytatni kívánnám: bizony ígéreteinek keveset hinnék!” *Köpeczi* 1958. 65. o. II. Rákóczi Ferenc levele Thököly Imréhez, Surány, 1705. július 19. I. József békeajánlatáról: *Igrao* 1982. 141–148. o.

¹³³ Talman jelentése, 1705. július 25.

¹³⁴ *Pešalj* 2010. 32–33. o.

¹³⁵ Talman jelentése, 1705. július 25.

¹³⁶ *Kerekes* 2010. 217–220. o.

¹³⁷ Ezt megerősítette többek között az, hogy Atanasie Anghel vezetésével és I. Lipót támogatásával 1699-ben az erdélyi ortodoxok egy részéből megalakult a görög katolikus vagy unitus egyház. Pedig Rákóczi korábban megígérte, hogy a görögkeletiek gyakorolhatják vallásukat. Lásd: *R. Várkonyi* 1987. 888. o.; *Cernovodeanu* 1980b. 65–66. o.

¹³⁸ *Spuler* 1935. 58. o.

¹³⁹ *Spuler* 1935. 71. o.

¹⁴⁰ *Seres* 2006. 114., 120–122., 132. o.

¹⁴¹ Talman jelentése, 1705. július 25.

kapott figyelmeztetést, mert a visszafoglaló háború következményeiből adódó férelme miatt érdekében állt a Habsburgok elleni szervezkedés. Moldvában ekkor Antioch Cantemir volt a fejedelem, akivel Rákóczi maga is elégedett volt. E másik vazallus fejedelemséget azonban a cárral való szimpatizálása miatt a Porta erősebb gyepelőn fogta, mint Havasalföldet. Annak ellenére, hogy Moldvában nagyobb egység mutatkozott Rákócziék támogatásával kapcsolatban, mégsem tudtak semmi érdemleges segítséget nyújtani a felkelőknek.¹⁴² Ez az erősebb gyepelő tehát teljesen egybevág a jelentésben található információkkal, ezért figyelmeztethette a nagyvezír Moldvát bármi ellenük érkezett panasz nélkül.

Az említett helyzetet árnyalja még néhány adalék. Nyilvánvaló – hiszen Talman is tudott róla –, hogy a két fejedelemség értesült Rákóczi tárgyalási szándékairól. Moldva és Havasalföld Rákóczi-szabadságharchoz való hozzáállásával kapcsolatban azonban az utóbb említett tekintetében rendelkezünk bővebb ismeretekkel is.¹⁴³ Kérdésként vetődik fel, hogy ha a havasalföldi elit körökből Constantin Cantacuzino asztalnak támogatta inkább a Rákóczi-felkelés ügyét,¹⁴⁴ akkor Talman az 1703 végén és 1704 elején írt jelentéseiben miért éppen rá hivatkozik információforrásként.¹⁴⁵ Az említett bojár akkortájt még minden bizonnal kevésbé ismerte Rákóczi szempontjait, melyek aztán feltehetően megváltoztatták a szabadságharchoz való hozzáállását, amint ezt a brassói ajtónállóval folytatott levelezése bizonyítja.¹⁴⁶ És szintén ezt látszanak bizonyítani a fentebb idézetten kívül eddig publikált Talman-jelentések is, melyekben nem találhatók hasonló utalások Cantacuzinóra. Sőt, a rezidens a törökök közvetítésével a havasalföldi fejedelemtől szerzi információt már 1704 márciusában is,¹⁴⁷ ami szintén a havasalföldi előkelővel való kapcsolatának megszakítására utalhat. A két vazallus fejedelemség tehát a Portához hasonló módon hivatalosan nem, de különféle utakon – mint kuruc katonák hazaengedése – támogatta Rákóczi mozgalmát.

Az Oszmán Birodalom belpolitikai gondjai

Az Oszmán Birodalom életének ezen időszakát a belső zűrzavar és intrikák jellemezték; az alábbiakban két fontos eseményre fogok kitérni. A július 25-én kelt jelentésben a rezidens említés tesz egy közel-keleti lázadásról. Szíriában az általa hitszegőnek nevezett arabok támadást indítottak a damaszkuszi pasa, Firári Hüszejin ellen, aki a jeruzsálemi és adanai pasákkal vonult ellenük. A felek között egy nagy ütközetre került sor, ahol az

¹⁴² *Cernovodeanu* 1980a. 262–265. o.

¹⁴³ A Brincovaenu és Cantacuzino család ellentétéről és a két román fejedelemségről részletesebben: *Cernovodeanu* 1980a. 247–265. o.

¹⁴⁴ *Cernovodeanu* 1980a. 251. o.

¹⁴⁵ „Der Conte Cantacuzeno hat mir hinterbracht, dasz verschiedene 7burgische Magnaten (deren nahmen er mier nit entdecken wollen) ihre pretiosa wie Ihme der Fürst von der Wallachey, Sein Vetter, geschriben vnleugst in die Wallachey salvieret haben, aus welchen villeicht möchte suspicirt werden können, das auch in Selbiger Provinz Etwasz. Feindliches Machiniret werde...” *Hurmuzaki* 1878. 20. o. Michael Talman jelentése, Konstantinápoly, 1703. október 10. – „Ich hab durch den Conte Cantacuzeno den französischen Potschafter vnd die Tökölisten Sondiren lassen, vnd penetrieren, was für Ministri der Porthen ihnen am geneigtesten seind...” *Hurmuzaki* 1878. 20. o. Michael Talman jelentése, Konstantinápoly, 1704. január 28.

¹⁴⁶ *Cernovodeanu* 1980a. 249–256. o.

¹⁴⁷ „Den 6. eiusdem [februar] hat der Fürst von der Wallachey der Porten vorstellen lassen, wasgestalten die Rebellen... sich dem Wallachey genächert...” *Hurmuzaki* 1878. 21. o. Michael Talman jelentése, Konstantinápoly, 1704. március 6.,

előbb említett két pasa és 7000 török a csataterén maradt, ezért a Porta az összes anatóliai sereget a térségbe parancsolta a rend helyreállítása érdekében.¹⁴⁸ Az említett eseményt említik korábbi feldolgozások is, de másképpen tárgyalják azt: Firári Hüszejin a Külejb törzs sejkje iránti haragjának okán egyedül megtámadta, de a túlerő miatt menekülnie kellett, és odaveszett.¹⁴⁹ Mindezt további források támasztják alá. A tisztázás kulcsa egy török forrás; minden bizonnyal Hammer is ebből vette az információit a fentebb idézett sorok írásához.¹⁵⁰ A konfliktus alapját a Mekkába tartó zarándoklatban résztvevők anyagi támogatását megtagadó Külejb arab sejk hozzáállása képezte. A sejk elvileg tevék rendelkezésre bocsátásával támogatta a mekkai zarándoklaton résztvevőket, de a gyakorlatban ezt megtagadta. Az ügy rendezésére Emirülhaddzs Kürd Bajramoğlu Mehmedet küldték, aki szintén elment a zarándoklatra. Ekkor Bosznak Szári Hüszejin volt a damaszkuszi beglerbég, aki ismeretlen okból gyűlölte Külejbet, s ellene vonult, közben találkozott a visszatérő Mehmeddel, akit felszólított, hogy tartson vele. Mehmed ellentmondott, mondván, az ő feladata a zarándokok kísérése volt, Hüszejin pedig akcióját igazolandó parancslevelet se tudott felmutatni neki. Így a pasa egyedül vonult Külejb ellen, aki ezer számra hozott támadója ellen rongyos arabokat, és megfutamította annak csapatait, s Hüszejint egy gerellyel leszúratta. A halott pasa helyére az említett Emirülhaddzs Mehmed került, akinek egy-egy hadsereggel kellett volna felvonulnia az arabok ellen, de serege idő előtt felbomlott.¹⁵¹

A rezidens augusztusi jelentésében is olvashatunk egy lázadásról, ami Konstantinápolyban zajlott és a szultán ellen irányult. III. Ahmed szultán augusztus 8-án elment a Konstantinápoly közelében lévő vízvezetékekhez a hőség átvészélése céljából, távollétében a fővárosban lázadás tört ki. Talman szerint a történések mögött azok álltak, akik hatalomra segítettek Ahmedet,¹⁵² majd a szultán féltette őket.¹⁵³ A felkelőknek új szultánjelöltjük is volt egy bizonyos Ibrahim személyében, aki kétségkívül II. Ahmed hajdani

¹⁴⁸ Talman jelentése, 1705. július 25.

¹⁴⁹ „Husein der Flüchtling, aus altem Grolle, den er wider den Scheich des Stammes Koleib noch von seiner Statthalterschaft zu Tripolis her hegte, wider denselben angezogen, ihn, weil der Ermirrol-hadsch nicht mit ihm gemeine Sache machen wollte, allein angegriffen, vor der Uebermacht der Araber geflohen, und auf der Flucht den Tod gefunden.” *Hammer* 1831. 115. o.

¹⁵⁰ Ezúton is köszönöm Papp Sándornak, hogy a szöveget magyarra fordítva rendelkezésre bocsátotta.

¹⁵¹ *Silahdâr Findikliî Mehmet Ağa* 1966. 222. o. Az események 1705 júniusában zajlottak, tehát minden kétséget kizáróan erről írt Talman is. A *Theatrum Europaeum* című forrásgyűjtemény is említi az eseményeket, nyár közepére datálja a közel-keleti lázadást, és a damaszkuszi és jeruzsálemi pasákat nevezi meg, ami egybevégt a Talman által említettekkel: „Die Aufruhr in Arabien gieng noch fort / und war der Bassa von Damasco samt dem von Jerusalem denen tumultierenden entgegen gegangen / hatte aber das Unglück gehabt daß sein Volck meist von ihnen darnieder gehauen worden / als er in der Fläche von Harvan auf 30 000 derselbigen ohnversehens gestossen.” *Theatrum Europaeum*, 17. k. 2. rész, 344. o. Az ímént és a Talman által idézett események nagy valószínűséggel arra a hadjáratra vonatkoznak, amit a Porta megtorlásként indított, s elképzelhető, hogy Talman a jelentésében összemosza a két történet: amikor a damaszkuszi és a jeruzsálemi pasák együtt léptek fel az arabok ellen, Firari Hüszejin már nem is élt. Ezt támasztják alá a *Theatrum Europaeum*-idézet első szavai is.

¹⁵² III. Ahmedet 1703-ban tették meg szultánná, ami a „drinápolyi esemény” néven vonult be a történetírásba. *Matuz* 1990. 153–154. o. Az eseményekről részletesebben: *Hammer* 1831. 71–86. o.; *Zinkeisen* 1857. 247–261. o.

¹⁵³ Ennek van alapja, hiszen III. Ahmed valóban ezt tette. Ezen kívül valószínűleg a birodalom bel- és külpolitikai helyzete miatti állandó elégedetlenség is szerepet játszott a lázadásban. Lásd: *Matuz* 1990. 153–154. o.

szultán fia volt, s akit Robert Sutton is említ.¹⁵⁴ A lázadók a rezidens információi alapján augusztus 12-ét jelölték meg akciójuk lebonyolítására, és sok embert maguk mellé állítottak, fegyvereket halmoztak fel a város különböző pontjain. Céljuk a szultán anyjának (*válide*) kivégzése is volt, és vezetőiként a magukat Mohamedtől származtató emíreket¹⁵⁵ nevezi meg Talman. A nagyvezír azonban az egyik szervezkedő árulása révén tudomást szerzett az esetről, s rögtön összehívta a birodalom katonai és politikai vezetőit, Talman a muftit, a janicsáragát és egy bizonyos Oszmán pasát említi közülük. A nagyvezír a szultánnak is üzent, ő maga pedig embereivel minden mozgolódást figyelt Konstantinápolyban. A szultán titokban visszatért a városba az augusztus 11-re virradó éjszakán. A nagyvezír elfogta a lázadókat. Nisándzsi Hüsejzin agát, Haszán efindit, és Deve Ali agát Talman szerint közkívánatra (*nach gemeinen ruef*) vízbe fojtották, majd a szultán reggel korán a nagyvezírnek adott további instrukciók után visszasietett nyaralóhelyére, a nagyvezír pedig ura parancsára folytatta a rendcsinálást.¹⁵⁶ – Ezen történések tudatában szintén világosabbá válik, miért ütözköztek ekkor nehézségekbe II. Rákóczi Ferenc törekvései a Portával való kapcsolatfelvételle.

A követi hierarchia kérdése és Ibrahim aga személye

Már esett szó fentebb a követi hierarchiáról, ott azonban csupán az állandó követek besorolásáról írtam. Talman 1705. júliusi jelentésében nehezményezi, hogy a portai tisztviselők előtti meghallgatásakor megtagadtak tőle egy szultáni audienciát. Ugyanis a rezidens Lipót császár halálát és József császár trónra lépéséről szóló, illetve a III. Ahmed szultán trónra lépését üdvözlő iratokat óhajtotta volna átadni a szultánnak, mivel állítása szerint a császár Bécsben kétszer is fogadta audiencián a törökök részéről hasonló célból küldött Ibrahim agát.¹⁵⁷ A Porta 1704-ben küldte Bécsbe Ibrahim agát III. Ahmed szultán trónra

¹⁵⁴ AR II/I. 1. k. 619. o. Ibrahim neve már 1703-ban is felmerült lehetőségként a lázadók körében, azonban végül III. Ahmed mellett döntöttek. *Hammer* 1831. 84–86. o.

¹⁵⁵ A magukat Mohamedtől származtatók csoportjának vezetői (*nákıbok*) meglehetősen nagy politikai befolyással bírtak az Oszmán Birodalomban. *B. Szabó – Sudár* 2012. 1038. o.

¹⁵⁶ Talman jelentése, 1705. augusztus 13. Az esemény fellelhető más feldolgozásokban is, ahol a janicsárok és szpáhik lázadásaként szerepeltetik. Ők a leírtak szerint az előző – 1703-as – lázadásbéli bajtársaik eltűnése miatt voltak elégedetlenek, s a Bajazid mecsetében gyülekeztek, majd a központi mecsethez mentek. A nagyvezír a kiháját és a szultánt értesítette, akik a városba siettek, és megkezdték a mozgalom felszámolását, Némeleyeket kivégeztek a helyszínen, a nisandszit és a korábbi nagyvezírt, Haszánt száműzték. *Hammer* 1831. 119–120. o. Ezen a ponton is akadnak ellentmondások. *Hammer La Motraye-t és Rashidot* nevezi meg forrásként, akik eltérően nyilatkoznak a kivégezettek számáról. Talman informátorairól keveset tudunk. A *Theatrum Europaeum* is említést tesz az eseményekről, megtudhatjuk, hogy a békepártiak elleni lázadásra került sor. De a *Theatrum Talmannal* ellentétben (aki Ibrahimnak nevezi az új szultánjelöltet minden bizonnyal helyesen, hiszen Robert Sutton is Ibrahimként nevezik meg egyik jelentésében) egy 18 éves, Szelim nevű szultán hatalomra juttatásának szándékáról ír, ami nagy valószínűséggel téves információ. A *Theatrum* is a lázadás vezetőinek megbüntetését és kivégzését erősíti meg, ám konkrét személyeket nem említ: „Es wolten sich aber doch dann und wann Leute finden / so den Frieden nicht leiden konten / und im Mittel des Jahres einen Tumult in Constantinopel erregten / und dermaligen Groß-Sultan ab- und den achtzehnjährigen Sultan Selim an seine Stelle auf den Thron zu setzen / man begegnete ihnen aber bey Zeiten / und stilltete den Lermen durch Bestrafung und Hinrichtung seiner Rebels-Führer.” *Theatrum Europaeum*, 17. k. 2. rész, 344. o.

¹⁵⁷ I. Lipót még 1704-ben, Ibrahim aga bécsi tartózkodása alatt küldte egy futárral Talmannak a trónra lépés üdvözlését tartalmazó levelet, azonban a követ állítása szerint megtagadták tőle ezt a lehetőséget, s azóta se tudta átadni az okmányt. *Theatrum Europaeum*, 17. k. 1. rész, 74. o.; Talman jelentése, 1705. július 25.

lépése bejelentésének céljából, s egyúttal biztosította a császári udvart a karlócai béke további fenntartásáról. Mindemellett panaszt nyújtott be a császárnál az Una és a Boszut között épített több mint 30 őrtorony (csardak = çardak) miatt.¹⁵⁸ Tudjuk, hogy Ibrahim – *mir-i alem*, azaz címzetes szandzsákbégi ranggal – 1704 májusától szeptemberéig élvezte a császárváros vendégszeretetét, majd ősszel a höchstädti győzelem hírével indult vissza Konstantinápolyba.¹⁵⁹ Talman jelentése nyomán audienciája megtagadásának okai a szultáni levéltári anyagokban szereplő protokollban keresendők. A törökök szerint az ott található anyagok alapján a rezidens (Resident) a legalacsonyabb rangú követ, felette áll a követ – *Gesandte, Envoyé* – és legfelül a rendkívüli követ, vagyis Botschafter (Podtschafter).¹⁶⁰ Az oszmán protokoll alapján új uralkodó trónra lépését kizárólag rendkívüli követ (Botschafter, Gesandte, Internuntius) útján lehet bejelenteni, mivel a rezidensnek csupán egy kihallgatás jár a szultánnál, mikor megkezdí hivatalát.¹⁶¹ Talman indoklása szerint az Udvarban meg vannak róla győződve, hogy pusztán azért volt szüksége a törököknek követ küldésére 1704-ben, mert nem rendelkeznek ott állandó követtel.¹⁶² A Habsburg rezidensnek viszont csak részben volt igaza. Az Oszmán Birodalom ekkortájt valóban nem tartott fenn állandó követséget európai országokban.¹⁶³ Azonban a két birodalom évszázadosnak tekinthető hagyománya szerint nagy horderejű kérdésekben az Udvar főkövetet küldött a Portára, s egy új császár bejelentése mindenképpen ebbe a kategóriába tarto-

¹⁵⁸ Hammer 1831. 100. o. A csardakok (çardak) magas és keskeny faoszlopokon nyugvó őrházak, melyek összekötő árkokkal és fatorlaszokkal védték a vidéket. Eikhoff 2010. 198. o. A témáról lásd: Pešalj 2010. 31. o.

¹⁵⁹ Ibrahim bécsi tartózkodásáról részletesebben: Theatrum Europaeum, 17. k. 1. rész, 74. o.; Hammer 1831. 100. o.

¹⁶⁰ Talman jelentése, 1705. július 25. – A XVIII. század eleji követi hierarchia kérdése nem tisztázott. A Talman által említett Botschafter (Podtschafter) feltehetőleg azon országok követeinek megnevezése – a már említett ambasciatore –, melyek csupán állandó követséget tartottak fenn a Portán a nagy távolság miatt (ritkán küldtek rendkívüli követet is). A követek személyükkel uralkodójukat képviselték, tárgyalási joggal rendelkeztek. Közéjük tartozott az angol, a holland és a francia követ, köztük a franciának volt a legnagyobb presztízsze. Talman jelentéseiben mindhármukat a Podtschafter titulussal illeti. A következő kategória a rendkívüli követ (Gesandte, Envoyé, Internuntius), mely titulus azon államok rendkívüli követeit jelölte, melyek ugyan rendelkeztek állandó követséggel, de a fontosabb ügyekben rendkívüli követet küldtek, mint pl. a Habsburg Birodalom. A rezidens a tartósan (hosszú éveken, olykor több mint egy évtizeden át) a Portán tartózkodó követ, aki nem rendelkezett tárgyalási jogkörrel. Talman ilyen követ volt. Nem véletlen, hogy folyamatosan hangsúlyozza jelentéseiben: saját nevében jár el. (Talmanhoz az erdélyi állandó követek státusa hasonlít pozíciójára a leginkább.) A követi rendszer kérdésének tisztázására 1815-ben került sor. A követek európai és oszmán terminológiai kérdésének bonyolultságáról nemzetközi szakirodalommal lásd: Kármán 2012. 35–42. o. Amennyiben Talman csupán a Habsburg Birodalom követeinek rangsorolására hivatkozott jelentésében, úgy szintén elképzelhető a hármastagolás a hierarchiában. Hiszen a zsitvatoroki béke után az Udvar által küldött rendkívüli követek között is különbséget tettek a Portán: létezett a nagykövet (Großbotschafter, tör. büyük elçi), akit valamely különleges feladattal – pl. béke ratifikálása – bízott meg uralkodója, a követ (Internuntius, tör. küçük elçi), akinek pl. a már taglalt uralkodóváltás bejelentése volt a feladata. Az állandó követ (Resident, tör. kapı kethüda / kapı kyayası) pedig a kapcsolattartásért és a portai ügyekről való folyamatos tájékoztatásért felelt. Előbbi kettő esetében az audienciák száma és az ellátás minősége mutatta a különbségtételt a Porta részéről. Meienberger 1973. 59–63. o.

¹⁶¹ Talman jelentése, 1705. július 25.

¹⁶² Uo.

¹⁶³ A szakirodalom ezt azzal magyarázza, hogy többnyire nem a szultánnak volt szüksége békére az oszmán expanzió alatt, s a békekötés után a Porta megelégedett kapcsolattartás címén az európai országok konstantinápolyi követségeivel. Ugyanakkor az európaiak sem szorgalmazták török képviselő kialakítását országaikban. Ágoston 1997. 86–87. o. – Oszmán állandó követségek először a XVIII. század végén alakultak, előtte kivételes alkalomnak számított, ha egy követ hosszabb időn át ugyanabban az államban tartózkodott. Ágoston 2005. 45. o. (Bethlen Gábor uralkodása alatt egy Gruziani nevű portai követ 1617 áprilisától 1618 májusáig tartózkodott a Magyar Királyság területén. Papp 2011. 918–919. o.)

zott. A mindenkori rezidens valóban csak érkezésekor és távozásakor volt jogosult szultáni audienciára.¹⁶⁴ Minden bizonnyal emiatt nem óhajtották elfogadni a Portán Talmantól I. József uralomra lépésének bejelentését, hiszen indokuk alapján ezt nem az állandó, hanem egy rendkívüli követnek kell bejelentenie.¹⁶⁵ Így a rezidens is egy rendkívüli követ (internunciuss) küldését javasolja a trónra lépés bejelentése végett.¹⁶⁶ Ez meg is történik, de majd csak 1706 júliusában érkezik meg e célból valamint a karlócai béke fenntartásának biztosítására Ignaz Quarient von Rall Konstantinápolyba.¹⁶⁷ Később, 1711-ben ezt a problémát az Udvar Talman internunciussá való kinevezésével hidalta át, mint azt a pályájáról szóló fejezetben említettem.¹⁶⁸

A Habsburg portai követ utána óhajtott járni a kérdésnek, és állítása szerint elment július 11-én a reisz efendihez és a karlócai békétárgyalások alatti követségi titkárhoz, aki akkor a Porta külföldi országokra vonatkozó iratait őrizte. Hosszasan beszélt velük az említett kérdéstről, de ott is hasonló választ kapott különösebb indoklás nélkül.¹⁶⁹ Talman ezután érdeklődött a császár által küldött és állandó követek révén továbbnyújtandó nagyvezírnek és szultánnak szóló levelek sorsa felől. A válasz szerint a nagyvezír vette át ilyen esetben a leveleket, és ő adta át a szultánnak anélkül, hogy audienciára hívták volna a rezidenseket.¹⁷⁰ Ennek okán aztán némi szemtelenségre is ragadtatta magát megjegyzésével, miszerint akkor a császári követ is ajándék nélkül fog érkezni, mert Ibrahim aga is üres kézzel járult a császár elé.¹⁷¹ Erre persze semmi válasz nem érkezett a nagyvezírtől. A rezidens titkosírásban hozzáfűzött megjegyzése alapján, amennyiben helyeslő válasz érkezne is, arra se lehetne adni, mert amit a törökök megígérnek, másnap már megkérdőjelezzük.¹⁷²

¹⁶⁴ Petritsch 2009. 310., 316–322. o.

¹⁶⁵ Talman jelentése, 1705. július 25.

¹⁶⁶ Uo.

¹⁶⁷ Hammer 1831. 120–121. o.; Spuler 1935b. 340. o.

¹⁶⁸ Spuler 1935b. 340. o.; Pešalj 2011. 143. o.

¹⁶⁹ Talman jelentése, 1705. július 25.

¹⁷⁰ Uo.

¹⁷¹ „Weillen entlich kein difficultet als der praesenten halber übrig zusein scheine, habe Ich dariber sondiret mit vermelden, das wan der Käy[serliche] Hoff auch jemandten mit dem character eines Gesandten dise complimenten abzulegen deputiren solte, könne ich ihn doch versichern, das weill der Gesandte Ibrahim Aga mit lährer hand an Käy[serlichen] Hoff erschinnen, diser Gesandte auch ohne praesenten vor den Sultan erscheinen werde, weillen es die bekante zwischen beeden seithen versirende paritet also erfordere, und folgentlich dessentwegen kein difficultet ob handten sein könne, habe aber von ihme hierüber kein andtworth erpressen können...” Talman jelentése, 1705. július 25. Amennyiben az állítás igaz, és Ibrahim aga valóban nem vitt ajándékot, akkor elképzelhető, hogy egyedi esettel van dolgunk, ugyanis a Bécsben küldetést teljesítő oszmán követek általában vittek ajándékot magukkal, az ajándék szerves része volt a keleti diplomáciai protokollnak, és a Portáról – időszakonként változó titulatúrával illetve a császárokat – egészen a 18. század végéig rendre küldtek ajándékokat a bécsi udvarnak. Annyi bizonyos, hogy Ibrahim agát a császárvárosban illő fogadtatásban részesítették. Részletesebben: Theatrum Europaeum, 17. k. 1. rész, 74. o.; Hedda Reindl-Kiel: Duft der Macht. Osmanen, islamische Tradition, muslimische Mächte und der Westen im Spiegel diplomatischer Geschenke. Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, 95. (2005) 195–258. o.; Hedda Reindl-Kiel: Symbolik, Selbstbild und Beschwichtigungstrategien: Diplomatische Geschenke der Osmanen für den Wiener Hof (17.–18. Jahrhundert). In: Frieden und Konfliktmanagement in interkulturellen Räumen. Das Osmanische Reich und die Habsburgermonarchie in der Frühen Neuzeit. Hrsg. von Arno Strohmeier – Norbert Spannberger Stuttgart, 2013. 265–282. o.

¹⁷² „...und wan sie sich auch hierüber expliciret, und versichert hetten, das aus mangel der praesenten der audienz halber kein difficultet werde gemacht werden, wurde man doch darauff nicht uill bauen können, weill bey denen türckhen nichts gemeiners, als das sye das ienige was sye heüint versprechen morgen in abrede stellen...” Uo.

További fejtegetései szerint, ha egy császári reprezentatív személy ajándék nélkül jelenne meg a Portán, az okot adna a többi ország követeinek a hasonló eljárás módra. Kalajlikosz Mehmed nagyvezír nem kért tőle ajándékot első rezidensi audienciáján, s emiatt panaszkodtak is követársai. Az európai államoknak nem csupán követük megérkezésekor, hanem minden új nagyvezír hatalomra kerülésekor ajándékot kell adniuk – ez utóbbit ismét titkosírással teszi hozzá a Habsburg rezidens virágnyelven megfogalmazva.¹⁷³ Mivel Talman követségi titkárként került először Konstantinápolyba, így feltehetően nem kellett neki ajándékot adnia első rezidensi kihallgatásán, mert már azelőtt is a birodalmi fővárosban tartózkodott. Az újabb oszmanisztikai kutatások alapján az ajándék (rüşvet) szervesen hozzátartozott a birodalom kormányzati rendszeréhez, megvesztegetésnek nem tekinthető, s a tisztviselők sohasem hoztak olyan döntést, amely politikai érdekeikkel ellentétben állt. Ennek tudtában Talman kifejtett véleménye inkább az erdélyi követek Oszmán bürokráciáról kialakult sztereotip képéhez illeszkedik, semmint a korszakban kialakult nyugat-európai törökképhez.¹⁷⁴

Azt is megtudjuk Talmantól, hogy Ibrahim agától 1705. július 26-án elvették a csausbasi hivatal vezetését és börtönbe vetették, ahonnan nem sok esélye van a szabadulásra. A döntés oka egy bizonyos Arnaud Hüsejzin aga kenőpénz fejében történő megszőkötése volt, akit a szultán parancsára tartóztattak le, s mindezt Ibrahim ráadásul egy neki alávetett csausra próbálta ráfogni. A csaust lefejezték, de előtte elárulta, hogy parancsra cselekedett, és Ibrahim aga a tettéért járó pénzt is átvette. Talman nem tudja, mi vár a hajdani csaus basira, de megnevezi utódját, egy bizonyos Juszuf agát.¹⁷⁵ Ibrahimnak végül feltehetőleg megkegyelmeztek, hiszen 1706-ban az arabiai lázadások után megkapta Negroponte (Euböia) parancsnoki beosztását.¹⁷⁶

Utalások egy incidensre és egy ismert személyre

A Habsburg rezidens pár sor erejéig kiter egy bizonyos kérdésre, melynek tisztázásához a korszakkal foglalkozó újabb nemzetközi szakirodalom nyújt támpontot, mely szintén nagyban támaszkodik a követ korábbi és későbbi jelentéseire. Talman megemlíti egy bizonyos velenceiek által elvett francia hajó visszaszolgáltatását, a már említett őrtornyok kérdését, melyekkel kapcsolatban a Porta ismételten nem tett jelentést. A követ kétségkívül egy 1704 tavaszán történt esetre utal, amikor Habsburg kalózhajók magukat velenceieknek álcázva Durazzo partjainál megtámadtak és elraboltak egy francia kereskedőhajót.¹⁷⁷ A történetek nagy visszhangot váltottak ki, éppen a karlócai béke betartásának kérdése miatt. A Habsburgok csupán a kárt szenvedett török kereskedők kártérítését óhajtották

¹⁷³ „....das sofern einen käy[serlichen] representanten bey den Sultan in audienz ohne praesenten zuerscheinen solle zuegelassen werden, die repraesentanten anderer ausländischen potenzen es auch in ein consequenz wurden ziehen, und durch allegation dergleichen exempel audienz bey den Sultan fordern wollen, wie sie nicht ermanglet bey den Grosvezier Calailicos Ahmed Bassa vergangenes jahr, wiewohl ohne effect sich zubeschwären, das mir selbiger ohne praesenten die eintritts audienz als Residenten gegeben, wo sie nit nur allein bey antretung ihrer repraesentanz, son[der]n bey verän[der]ung eines ieden Grosvezier *disen neuen gözen oppffern* müssen.” Uo.

¹⁷⁴ Részletesebben a kérdéstről: *Kármán* 2008. 29–41. o.

¹⁷⁵ Talman jelentése, 1705. augusztus 13.

¹⁷⁶ *Hammer* 1831. 119. o.

¹⁷⁷ *Pešalj* 2010. 31. o.

volna kifizetni a karlócai béke 8. cikkelye értelmében,¹⁷⁸ a franciáknak semmiképpen sem akartak fizetni. Talman azzal az indokkal próbált meg magyarázatot találni az esetre, hogy a franciákkal a Habsburgok háborúban állnak, tehát tettük legitim volt, azonban a Porta a saját felségterületén történeteket nem nézte jó szemmel, függetlenül a hadiállapottól. Az ügyet később a fentebb említett őrtornyok kérdésével együtt mindkét fél ejtette, mivel a határ menti török pasák szintén vétettek a békepontokkal szemben, elég csak a már említett Des Alleurs átengedésére gondolnunk.¹⁷⁹ Az említettekről abban a levélben kapott értesítést I. Józseftől Talman, melynek megérkezését említi 1705. július 25-i jelentésében; így válik érthetővé, miért írja, hogy a Porta még nem tett jelentést a témában.¹⁸⁰ Évekkel később, 1707-ben is előkerült az eset az ún. „kecskeméti incidens”¹⁸¹ kapcsán: a temesvári Oszmán aga számol be egy tárgyalásról, ahol a Porta megbízottai emlegették fel a témát. A császári megbízottak pedig úgy viselkedtek, mintha nem is tudtak volna az 1704-ben történetekről, hiszen továbbítani kívánták az ügyet Bécsbe. Később hosszú tárgyalások után mindkét eset kárának megfizetésével próbálták meg a két birodalom közötti konfliktust rendezni.¹⁸²

A júliusi jelentésben előkerül a szakirodalomban is gyakran emlegetett személy: Alexandrosz Mavrokordatosz (Alessandro Mavrocordato) portai főtolmács.¹⁸³ Talman minden bizonnyal régről ismerte a görögöt, hiszen 1691-től ő maga is Konstantinápolyban kapott kiképzést.¹⁸⁴ A rezidens szerint a Portán panaszkodtak neki Mavrokordatoszra, mert a dragomán – a követ kissé ironikusnak tetsző szavaival élve „szokása szerint” – felajánlotta szolgálatát a császáriaknak. Talman hozzáfűzi, hogy Mavrokordatosz általában a császári érdekek ellenében szokott tevékenykedni, amit ő a számára előírtaknak megfelelően igyekszik akadályozni.¹⁸⁵ A „belső titkok ismerőjeként” jellemzett Mavrokordatosznak portai főtolmácsként messzire elért a keze, és úgy a karlócai tárgyalások idején, mint az oroszokkal folytatott fegyverszüneti tárgyalásokon igyekezett mindig jól helyezkedni, s az Oszmán Birodalom érdekeit képviselni.¹⁸⁶ A fentebb már említett Ukrainev úgy jellemzi, hogy „mindenben a szultánok hűséges szolgálója”,¹⁸⁷ így tehát érthető, miért háborodtak

¹⁷⁸ A béke 8. cikkelye kimondja, hogy amennyiben hasonló incidens történik, a helyi bíróságnak kell ítélnie és a károkat meg kell téríteni. Lásd: *Szita – Seewann* 1999. 217–218. o.

¹⁷⁹ *Pešalj* 2010. 32–33. o.

¹⁸⁰ *Pešalj* 2010. 32. o. 8. lj.

¹⁸¹ 1707-ben Rácok támadták meg a Kecskeméten tartózkodó török kereskedőket. A kecskeméti beszámolója az esetről: *Bánkúti* 1992. 250. o. Kecskemét város levele Károlyi Sándorhoz, Kecskemét, 1707. április 5.

¹⁸² A történetekről és a tárgyalásokról bővebben lásd: *Oszmán aga*, 190–219. o.; *Pešalj* 2010. 33–38. o.

¹⁸³ Mavrocordato személyéről részletesebben: *Ágoston* 1999. 95–96. o. A phanariótákról és Mavrocordatóról: *Ágoston* 2005. 48. o.

¹⁸⁴ *Kerekes* 2010. 96. o.

¹⁸⁵ Az elrabolt hajókkal és a Mavrokordatoszal kapcsolatos szövegrész: „Von restitution des durch die segnener abgenohmenen französischen schiffes und von denen tsardaquen hat die Porten abermahlen keine meldung gethan, doch habe gegen den Maurocordato welcher ihnen dergleiche anforderungen, und andere dem käy[serlichen] interesse *praejudicierliche gedanckhen* meistens suggeriret hat, die mir allergnädigst vorgeschribene expressionen doch nur von mir selbst zuthuen nit ermanglet, welcher auch seinen gebrauch nach von seiner seithe alles dienstliches zu contribuiren sich endtbothen.” Talman jelentése, 1705. július 25.

¹⁸⁶ *Gebei* 1999. 12., 17–18. o.

¹⁸⁷ *Gebei* 2001. 147. o.

fel a Portán a főtolmács Talmannak tett ajánlatát illetően. A források, melyekhez munkám során hozzájutottam, nem szolgáltatnak további és elegendő információt az említettekkel kapcsolatban, Mavrokordatosz ebben a kérdésben betöltött szerepének vizsgálata további kutatásokat igényel.

I. Lipót konstantinápolyi ravatala

A galatai jezsuiták felkeresték Talmant és felajánlották neki a Szent Benedek templomot I. Lipót ravatalának megépítésére és a gyászmise megtartására, mert szerintük ez a templom lenne minderre a legalkalmasabb. A munkálatok megkezdése után nem sokkal azonban megkereste a rezidens de Monthiers atya, aki az akkor még távol lévő Braconnier atya helyettese volt.¹⁸⁸ Az atya szerint sürgetően hatna a munkálatokra, ha szólnának a protektoruknak – aki történetesen Ferriol francia portai követ –, és ő segítené mindenben, csupán az országalmát nem kellene ráfestetni a címerre, se a ravatalra ráteetni. Talman természetesen sejtette a kérés mögött rejlő indítékot, hiszen a francia követ biztosan nem engedte volna neki, hogy az említetteket megtegye, lévén, hogy a két állam évek óta háborúban állt egymással. A rezidens éppen ezért nem reagált semmit a kérésre, hanem megparancsolta az elkezdett munkálatok felfüggesztését, és megvárta, míg a jezsuiták ismét felkeresték a folytatás érdekében. Végül elkészült a ravatal, természetesen Talman utasításai szerint, és megtartották a jelképes temetési szertartást,¹⁸⁹ melynek részletes története szintén feltárára vár.¹⁹⁰

Összegzés

A Rákóczi-szabadságharc élénk nemzetközi diplomáciai figyelmet váltott ki. Mindekelőtt a Habsburg és a francia államot emelhetjük ki ebből a szempontból, hiszen érdekük fűződött az események alakításához. Előbbinek a felkelés mihamarabbi felszámolása, utóbbinak minél tovább való elhúzása volt elemi érdeke. Amint láhattuk, a franciák mindenképpen szerették volna, ha a törökök hadba lépnek a Habsburg Birodalom ellen, hiszen ez jelentős erőket vont volna el a nyugati hadszíntérről. Ugyanilyen okból támogatták Rákóczi mozgalmát is, ami részben sikerrel is járt, hiszen nyolc éven keresztül komoly gondot okozott a császári erők szabadságharc miatti megosztása. Szintén megfigyelhetjük, hogy a karlócai béke betartása egyaránt érdeke volt a török és a Habsburg félnek, s a franciák háborús próbálkozásai – nagy portai befolyásuk ellenére – többnyire sikertelenek maradtak, eltekintve a magyarországi diverziós mozgalom támogatásától. Ide sorolható Thököly Imre hazatérésének kérdése is, hiszen száműzetésben maradása a karlócai béke egyik biztos záloga volt. Nem csoda, hogy halála után II. Rákóczi Ferenc egyszerűbben

¹⁸⁸ Braconnier atya csak Talman júliusi jelentése után tért vissza Konstantinápolyba, hiszen az augusztus 13-án kelt jelentésében a rezidens maga ad hírt arról, hogy visszaérkezett a jezsuita szerzetes. Talman jelentése, 1705. augusztus 13.

¹⁸⁹ Talman jelentése, 1705. július 25.

¹⁹⁰ Megjegyzendő, hogy valószínűleg nem véletlen, hogy éppen jezsuiták keresték fel az említettek kapcsán Talmant, hiszen I. Lipót gyóntatói is jezsuiták voltak, Braconnierről pedig már említettem, hogy Habsburg-bárát volt. *Spielman* 1981. 188. o.; *Benda* 1983. 169. o.

tudta felvenni a diplomáciai kapcsolatot a Portával,¹⁹¹ mert nem állt útjában a hajdani erdélyi fejedelem személye.

Az orosz–török határrendezés kérdése sem volt lényegtelen a nemzetközi helyzetet illetően, hiszen az Oszmán Birodalom részben emiatt nem nyújtott érdemi segítséget Rákóczi mozgalmának, mivel nem szerettek volna kétfrontos háborúba kerülni egy esetleges orosz támadás és a karlócai béke megszegése következtében. Az oszmán belső ellenzék folyamatosan követelte a hadba lépést, de a vezetésnek sikerült megakadályoznia azt, hiszen a birodalom nehezen viselt volna el egy nagyobb háborút. Ezt az elkövetkező évtizedek történései is bizonyítják, a XVIII. századtól kezdve folyamatosan csökkent a birodalom korábbi területe és befolyása.

Bepillantást nyerhettünk a korabeli reprezentáció világába: Michael Talman hosszú panaszából értékes információkat tudhattunk meg az oszmánok diplomáciához való viszonyulásáról, mely alapvetően eltért az európai szokásoktól. Kitűnt a jelentésekből, hogy a Habsburg rezidens igen kiterjedt informátori hálózattal rendelkezett, melynek segítségével több-kevesebb sikerrel tudta képviselni birodalmának érdekeit. A levelekből Talman személyiségére vonatkozó utalásokat is találhattunk, egy-egy helyen humorérzékéről tesz tanúbizonyságot. Gondoljunk például arra, amikor a portai pasák arckifejezését ecseteli, miután I. József hőstetteiről tájékoztatta őket, vagy a nagyvezír felé tett, már-már szemtelennel nevezhető megjegyzéseire az ajándékadás kérdésében.

Az elemzett jelentések nem pusztán diplomácia-, hanem kultúrtörténeti értéket is képviselnek, s mindenképpen fontos adalékul szolgálnak mind a Rákóczi-szabadságharc nemzetközi hátterét, mind a korabeli diplomácia jellegzetességeit illetően.

¹⁹¹ Függetlenül attól, hogy Rákóczi már korábban is megkísérelte felvenni a kapcsolatot a Portával, egyáltalán nem véletlen, hogy Pápai János csupán 1705 őszétől tudott tárgyalni Konstantinápolyban. *Vatai* 2011. 91–104. o.; *Papp* 2004a. 806–821. o.; *Köpeczi* 2002. 76–86. o.

BIBLIOGRÁFIA, RÖVIDÍTÉSEK

- Angyal* 1889. *Angyal Dávid: Késmárki Thököly Imre (1657–1705)*. 2. k. Budapest, 1889.
- Aretin* 1997. *Karl Otmar von Aretin: Das Alte Reich 1648–1806. Band 2. Kaisertradition und österreichische Großmachtpolitik (1684–1745)*. Stuttgart, 1997.
- AR II/I. Archivum Rákócziánum. II. Rákóczi Ferenc levéltára. Bel- és külföldi iratokból bővítve. Második Osztály: Diplomácia, I. k. Angol diplomáciai iratok II. Rákóczi Ferenc korára *Simonyi Ernő* közlésében. I. k. Pest, 1871.
- Aretin* 1980. *Karl Otmar von Aretin: Magyarország és I. József császár politikája. In: Európa és a Rákóczi-szabadságharc. Szerk. Benda Kálmán*. Budapest, 1980. 35–43. o.
- Az újrakezdés esélye Az újrakezdés esélye. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc befejezésének 300. évfordulója alkalmából. Szerk. *Czigány István, Kincses Katalin Mária*. Budapest, 2012.
- Ágoston* 1997. *Ágoston Gábor: Az oszmán és az európai diplomácia a kölcsönösség felé vezető úton. In: Híd a századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára. Szerk. Hanák Péter*. Pécs, 1997. 83–99. o.
- Ágoston* 2005. *Ágoston Gábor: Birodalom és információ: Konstantinápoly, mint a kora újkori Európa információs központja. In: Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére. Szerk. Hausner Gábor*. Budapest, 2005. 31–60. o.
- B. Kis* 2013. *B. Kis Attila: Egy ismeretlen „angol” diplomata a nagyszombati béketárgyalásokon. Századok*, 2013. 4. sz. 855–890. o.
- Bánkúti* 1992. *Iratok a Rákóczi-szabadságharcból: Kecskemét város és környezete. I. k. Szerk. Bánkúti Imre*. Kecskemét, 1992.
- Baráth* 2012. *Baráth Júlianna: A külpolitikai lehetőségek megítélése a Rákóczi-szabadságharc második felében. Az orosz reménység. Századok*, 2012. 4. sz. 815–822. o.
- Benda* 1962. *Benda Kálmán: II. Rákóczi Ferenc török politikájának első éve. 1702–1705. Történelmi Szemle*, 1962. 2. sz. 189–209. o.
- Benda* 1963. *Benda Kálmán: Előtanulmány. In: Pápai János törökországi naplói*. Budapest, 1963. 6–17. o.
- Benda* 1980. *Benda Kálmán: Rákóczi és az európai hatalmak. In: Európa és a Rákóczi-szabadságharc. Szerk. Benda Kálmán*. Budapest, 1980. 25–33. o.
- Benda* 1983. *Benda Kálmán: A bujdosó Thököly (1699–1705). In: A Thököly-felkelés és kora. Szerk. Benczéd László*. Budapest, 1983. 165–171. o.
- B. Szabó – Sudár* 2012. *B. Szabó János – Sudár Balázs: „Independens fejedelem az Portán kívül” II. Rákóczi György oszmán kapcsolatai. Esettanulmány az Erdélyi fejedelemség és az Oszmán Birodalom viszonyának történetéhez (1. rész). Századok*, 2012. 5. sz. 1017–1048. o.
- Cernovodeanu* 1980a. *Paul Cernovodeanu: A havasalföldi és moldvai vezető körök magatartása a kuruc felkeléssel szemben. In: Rákóczi tanulmányok. Szerk. Köpeczi Béla – Hopp Lajos – R. Várkonyi Ágnes*. Budapest, 1980. 247–265. o.

- Cernovodeanu* 1980b. *Paul Cernovodeanu*: A román fejedelemségek és a magyar szabadságharc. In: *Európa és a Rákóczi-szabadságharc*. Szerk. *Benda Kálmán*. Budapest, 1980. 65–69. o.
- Czigány* 2011. *Czigány István*: A Rákóczi-szabadságharc és a közép- és kelet-európai hadi helyzet 1703–1711. *Hadtörténelmi Közlemények*, 2011. 4. sz. 1013–1036. o.
- Danişmend* 1971. *İsmail Hâmi Danişmend*: Osmanlı Devlet Erkanı. İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi. V. İstanbul, 1971.
- Dernschwam* 1984. *Hans Dernschwam*: Erdély, Besztercebánya, törökországi naplói. Szerk. *Tardy Lajos*. Budapest, 1984.
- Eickhoff* 2010. *Ekkehard Eickhoff*: Velence, Bécs és a törökök. A nagy átalakulás Délkelet-Európában (1645–1700). Ford. *Katona Tamás*. Budapest, 2010.
- EOE XX. Erdélyi Országgyűlési Emlékek XX. (1688–1691). Szerk. *Szilágyi Sándor*. Budapest, 1897.
- F. Molnár* 2008. *F. Molnár Mónika*: Az Oszmán és a Habsburg Birodalom közti határ kijelölése a karlócai békét követően (1699–1701). Doktori disszertáció. ELTE BTK, 2008. <http://doktori.btk.elte.hu/hist/fmolnar/phdmolnar.pdf> (A letöltés időpontja: 2013. január 5.)
- Gebei* 1999. *Gebei Sándor*: A karlócai béke kelet-európai összefüggései. *Történelmi Szemle*, 1999. 1–2. sz. 1–29. o.
- Gebei* 2001. *Gebei Sándor*: Az orosz–török béketárgyalások Karlócán és Konstantinápolyban. *Aetas*, 2001. 2. sz. 134–154. o. (Interneten elérhető: <http://epa.oszk.hu/00800/00861/00018/2001-2-17.html>)
- Gebei* 2003. *Gebei Sándor*: II. Ágost lengyel király és a magyar ügy, 1701–1703. *Hadtörténelmi Közlemények*, 2003. 3. sz. 776–797. o.
- Gebei* 2007. *Gebei Sándor*: Az erdélyi fejedelmek és a lengyel királyválasztások. Szeged, 2007.
- Gebei* 2009. *Gebei Sándor*: A Rákóczi-szabadságharc. Budapest, 2009.
- Gebei* 2012. *Gebei Sándor*: „Nekem egyedül reménységem az császár”. Számíthatott-e II. Rákóczi Ferenc I. Péter orosz cár segítségére 1709–1711-ben? *Századok*, 2012. 4. sz. 823–852. o.
- Hammer-Purgstall* 1831. *Joseph Hammer-Purgstall*: Geschichte des osmanischen Reiches. VII. Band. Vom karlowitzer bis zum belgrader Frieden. 1699–1739. Pest, 1831.
- Heckenast* 2005. *Heckenast Gusztáv*: Ki kicsoda a Rákóczi-szabadságharcban? Életrajzi adattár. S. a. r., kiegészítette és az előszót írta *Mészáros Kálmán*. Budapest, 2005.
- Hochedlinger* 1994. *Michael Hochedlinger*: Die französisch-osmanische „Freundschaft” 1525–1792. Element antihabsburgischer Politik, Gleichgewichtsinstrument, Prestigeunternehmung – Aufriß eines Problems. *Mitteilungen des Institut für Österreichische Geschichtsforschung*, 102. (1994) 111–130. o.
- Hurmuzaki* 1878. *Eudoxiu de Hurmuzaki*: Documente privitoare la istoria românilor. 6. k. 1700–1750. Bucureşti, 1878.
- Ingrao* 1982. *Ingrao, Charles*: Joseph I. Der „vergessene” Kaiser. Graz–Wien–Köln, 1982.
- Kármán* 2008. *Kármán Gábor*: „Átkozott Konstantinápoly”: Törökkép Erdély 17. századi portai követségén. Portré és Imázs. Politikai propaganda és reprezentáció a kora újkorban. Szerk. *G. Etényi Nóra – Horn Ildikó*. Budapest, 2008. 29–48. o.

- Kármán* 2012. *Kármán Gábor*: Szuverenitás és reprezentáció: Erdély a Porta 17. századi diplomáciai rendszerében. *Korall*, 2012. 2. sz. 33–61. o.
- Kerekes* 2010. *Kerekes Dóra*: Diplomataik és kémek Konstantinápolyban. Budapest, 2010.
- Kopčan* 1983. *Vojtech Kopčan*: A török Porta Thököly-politikája. In: A Thököly-felkelés és kora. Szerk. *Benczédý László*. Budapest, 1983. 119–127. o.
- Kołodzieczyk* 2012. *Dariusz Kołodzieczyk*: Das Krimkhanat als Gleichgewichtsfaktor in Osteuropa. (17–18. Jahrhundert). In: *The Crimean Khanate between East and West (15th–18th Century)*. Ed. *Denise Klein*. Wiesbaden, 2012. 47–58. o.
- Köpeczi* 1958. II. Rákóczi Ferenc válogatott levelei. Szerk. *Köpeczi Béla*. Budapest, 1958.
- Köpeczi* 1966. *Köpeczi Béla*: A Rákóczi-szabadságharc és Franciaország. Budapest, 1966.
- Köpeczi* 1980. *Köpeczi Béla*: Rákóczi külpolitikája és a szabadságharc nemzetközi jelentősége. In: Rákóczi tanulmányok. Szerk. *Köpeczi Béla – Hopp Lajos – R. Várkonyi Ágnes*. Budapest, 1980. 205–227. o.
- Köpeczi* 2004a. *Köpeczi Béla*: A nagyszombati béketárgyalások 1706. In: Rákóczi útjain: tanulmányok. Budapest, 2004. 29–44. o.
- Köpeczi* 2004b. *Köpeczi Béla*: Tanulmányok a kuruc szabadságharcok történetéből. Budapest, 2004.
- L. Frey – M. Frey* 1981. *Linda Frey – Marsha Frey*: II. Rákóczi Ferenc és a tengeri hatalmak. *Történelmi Szemle*, 1981. 4. sz. 663–674. o.
- Matuz* 1990. *Matuz József*: Az Oszmán Birodalom története. Budapest, 1990.
- Meienberger* 1973. *Peter Meienberger*: Johann Rudolf Schmid zum Schwarzenhorn als kaiserlicher Resident in Konstantinopel. 1629–1643. Bern–Frankfurt, 1973.
- Mészáros* 2007. *Mészáros Kálmán*: Des Alleurs márki és a francia brigadérosok szerepe a kuruc katonai felső vezetésben. In: Európai szemmel. Tanulmányok Köpeczi Béla Tiszteletére. Szerk. *Kalmár János*. Budapest, 2007. 53–60. o.
- Oszmán aga *Oszmán aga*: A gyaurok rabságában. Pasák és generálisok között. Ford. *Jólesz László*. Budapest, 1996.
- Papp* 2003. *Papp Sándor*: Szabadság vagy járom? A török segítség kérdése a XVII. század végi rendi mozgalmak idején. *Hadtörténelmi Közlemények*, 2003. 3–4. sz. 633–669. o.
- Papp* 2004a. *Papp Sándor*: A Rákóczi-szabadságharc török diplomáciája. *Századok*, 2004. 4. sz. 793–821. o.
- Papp* 2004b. *Papp Sándor*: Krimtatarische und ungarische Interessengemeinschaft während des Rákóczi-Freiheitkampfes. *Studia Caroliensia*, 2004. 3–4. sz. 63–78. o.
- Papp* 2011. *Papp Sándor*: Bethlen Gábor, a Magyar Királyság és a Porta (1619–1629). *Századok*, 2011. 4. sz. 915–973. o.
- Perjés* 1980. *Perjés Géza*: A Rákóczi-összeesküvés tervei a háború megvívására. In: Rákóczi-tanulmányok. Szerk. *Köpeczi Béla – Hopp Lajos – R. Várkonyi Ágnes*. Budapest, 1980. 123–140. o.
- Pešalj* 2010. *Jovan Pešalj*: Early 18th – Century Peacekeeping: How Habsburgs and ottomans resolved several border disputes after Karlowitz. In: *Empires and peninsulas. Southeastern Europe between Karlowitz and the Peace of Adrianople. 1699–1829*. Eds. *Plamen Mitev – Ivan Parvev – Maria Baramova – Vania Racheva*. Berlin, 2010. 29–42. o.

- Pešalj* 2011. *Jovan Pešalj*: Making a prosperous peace: Habsburg Diplomacy and Economic Policy at Passarowitz. In: *The Peace of Passarowitz, 1718*. Eds. *Charles Ingrao – Nicola Samardžić – Jovan Pešalj*. Indiana, 2011. 141–158. o.
- Petritsch* 2009. *Ernst D. Petritsch*: Zeremoniell bei Empfängen habsburgischer Gesandtschaften in Konstantinopel. In: *Diplomatisches Zeremoniell in Europa und im Mittleren Osten in der Frühen Neuzeit*. Hrsg. *Ralph Knauz – Giorgio Rota – Jan Paul Niderkorn*. Wien, 2009. 301–322. o.
- Press* 1988. *Volker Press*: Joseph I. (1705–1711) – Kaiserpolitik zwischen Erbländen, Reich und Dynastie. In: *Ralph Melville* (Hrsg.): *Deutschland und Europa in der Neuzeit*. Festschrift für Karl Otmar Frhr. von Aretin zum 65. Geburtstag. Stuttgart, 1988. 277–298. o.
- R. Várkonyi* 1983. *R. Várkonyi Ágnes*: Kritika és emlékezet. (Vázlat II. Rákóczi Ferenc Thököly-képeiről.) In: *A Thököly-felkelés és kora*. Szerk. *Benczédi László*. Budapest, 1983. 215–255. o.
- R. Várkonyi* 1987. *R. Várkonyi Ágnes*: Az önálló fejedelemség utolsó évtizedei. (1660–1711) In: *Erdély története*. 2. k. Szerk. *Makkai László, Szász Zoltán*. Budapest, 1987. 785–971. o.
- R. Várkonyi* 2002. *R. Várkonyi Ágnes*: A király és a fejedelem. Rákóczi Ferenc, I. József és az európai hatalmi egyensúly 1676–1711. In: *Jubileumi csokor Csapodi Csaba tiszteletére*. Festschrift zu Ehren Csaba Csapodi. *Tanulmányok*. Szerk. *Rozsondai Mariann*. Budapest, 2002. 321–349. o.
- R. Várkonyi* 2004. *R. Várkonyi Ágnes*: Rákóczi állama és az európai hatalmi egyensúly. *Studia Caroliensia*, 2004. 3–4. sz. 381–402. o.
- R. Várkonyi* 2005. *R. Várkonyi, Ágnes*: Thököly politikája és Magyarország esélyei a hatalmi átrendeződés idején. *Hadtörténelmi Közlemények*, 2005. 3. sz. 363–399. o.
- Rákóczi*: Vallomások, emlékiratok
Schmidt 1997. *Rákóczi Ferenc*: Vallomások, emlékiratok. Szerk. *Hopp Lajos*, ford. *Szepes Erika és Vas István*. Budapest, 1979.
Hans Schmidt: Zerfall und Untergang des alten Reiches (1648–1806). In: *Deutsche Geschichte von der Anfängen bis zur Gegenwart*. Hg. *Martin Vogt*. Stuttgart–Weimar, 1997. 218–216. o.
- Seres* 2006. *Seres István*: Thököly Imre és Törökország. Budapest, 2006.
- Silahdâr Fındıklılı Mehmet Ağa* 1966. *Silahdâr Fındıklılı Mehmet Ağa*: Nusretnâme Szerk. *İsmet Parmaksızoğlu*. 2. k. İstanbul, 1966.
- Spielman* 1981. *John P. Sipelman*: Leopold I. Zur Macht nicht geboren. Graz–Wien–Köln, 1981.
- Spuler* 1935a. *Spuler Bertold*: Die Europäische Diplomatie in Konstantinopel bis zum Frieden von Belgrad (1739). Teil 1. Die politische Tätigkeit der europäischen Diplomaten am Bosphorus 1699–1739. *Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven, Neue Folge*, XI. (1935) Heft I. 53–115. o.
- Spuler* 1935b. *Bertold Spuler*: Die Europäische Diplomatie in Konstantinopel bis zum Frieden von Belgrad (1739). Teil 3. Listen der in Konstantinopel anwesenden Gesandten bis in die Mitte des 18. Jhdts. *Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven, Neue Folge*, XI. (1935) Heft III/IV. 313–366. o.
- Szabados* 2013. *Szabados János*: Michael Talman konstantinápolyi Habsburg rezidens két jelentése a Haditanács részére (1705. július 25. és augusztus 13.) *Fons*, 2013. 3. sz. 385–419. o.

- Szita – Seewann* 1999. A karlócai béke és Európa. Dokumentumok a karlócai béke történetéhez 1698–1699. Szerk. *Szita László – Gerhard Seewann*. Pécs, 1999.
- Talman jelentése, 1705. július 25. Michael Talman jelentése, Konstantinápoly, 1705. július 25. Österreichisches Staatsarchiv, Wien. Kriegsarchiv, Hofkriegsrat Akten, Expedit 1705. July Nr. 445. fol. 8–30.
- Talman jelentése, 1705. augusztus 13. Michael Talman jelentése, Konstantinápoly, 1705. augusztus 13. Österreichisches Staatsarchiv, Wien. Kriegsarchiv, Hofkriegsrat Akten, Expedit 1705. September Nr. 422. fol. 1–5.
- Tardy* 1977. Rabok, követek, kalmárok az Oszmán Birodalomban. Szerk. *Tardy, Lajos*. Budapest, 1977.
- Theatrum Europaeum, 1., 8., 13–14., 16. k. 1–2. rész, 17. k. 1–3. rész Theatrum Europaeum. Bd. 1. Frankfurt am Main, 1662. (1618–1628); Bd. 8. Uo., 1693. (1658); Bd. 13. Uo., 1698. (1690); Bd. 14. Uo., 1702. (1692); Bd. 16. Uo., 1717., Teil 1. (1701–1702); Bd. 16. Uo., 1717., Teil 2. (1703); Bd. 17. Uo., 1718., Teil 1. (1704); Bd. 17. Uo., 1718., Teil 2. (1705); Bd. 17. Uo., 1718., Teil 3. (1706)
- Tóth* 2012. *Tóth Hajnalka*: A karlócai béke és Krími Kánság. *Keletkutatás*, 2012. tavasz. 19–31. o.
- Török–magyar oklevéltár Török–magyar oklevéltár. 1533–1789. A konstantinápolyi levéltárból gyűjtötte és ford. *Karácson Imre*. Szerk. *Thallóczy Lajos – Kracsmaryk János – Szekfű Gyula*. Budapest, 1914.
- Uebersberger* 1913. *Hans Uebersberger*: Russlands Orientpolitik in den letzten zwei Jahrhunderten. Erster Band. Bis zum Frieden von Jassy. Stuttgart, 1913.
- Vajnági* 2014. *Vajnági Márta*: Koronázás a Német-római Birodalomban és Magyarországon a kora újkorban. *Világtörténet*, 2014. 2. sz. 267–294. o.
- Varga J.* 2005. *Varga J. János*: Thököly Imre esztendeje: 1682. *Történelmi Szemle*, 2005. 3–4. sz. 347–372. o.
- Varga J.* 2007. *Varga J. János*: Válaszúton: Thököly Imre és Magyarország 1682–1684-ben. Budapest, 2007.
- Vatai* 2011. *Vatai Gábor*: Út az irrealitásba. (Rákóczi török diplomáciája a szabadságharc idején) *Keletkutatás*, 2011. ősz. 91–108. o.
- Vocelka* 2001. *Karl Vocelka*: Österreichische Geschichte 1699–1815. Glanz und Untergang der höfischen Welt. Repräsentation, Reform und Reaktion im Habsburgieschen Vielvölkerstaat. Wien, 2001.
- Winkelbauer* 2003. *Thomas Winkelbauer*: Österreichische Geschichte 1522–1699. Ständefreiheit und Fürstenmacht – Länder und Untertanen des Hauses Habsburg im konfessionellen Zeitalter. Teil I. Wien, 2003.
- Zeumer* 1908. *Karl Zeumer*: Die Goldene Bulle Kaiser Karls IV. – Entstehung und Bedeutung der Goldenen Bulla. In: *ergfassungsgeschichte des Deutschen Reiches im Mittelalter und Neuzeit*, Bd. II., Heft I. Hg. *Karl Zeumer*. Weimar, 1908.
- Zinkeisen* 1857. *Johann Wilhelm Zinkeisen*: Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa. V. Bd. Gotha, 1857.

KÖZLEMÉNYEK

BÁCSATYAI DÁNIEL

A BURGUNDIAI MAGYAR KALANDOZÁSOK ÉS FORRÁSAIK* (1. RÉSZ)

Hungarian incursions into Burgundy and their sources (Part I)

Tenth-century Burgundy – may it be the duchy ruled by the Western Frankish Kingdom, or the independent kingdom – is one of the territories among the Carolingian successor states with the smallest number of survived sources. If we take this fact into consideration, it is quite surprising that the land preserved many traces about the incursions of the Hungarians. Based on the Hungarian tradition of the Abbey of Tournus, it was Szabolcs Vajay who expounded his concept for the first time about the cooperation between the late Carolingians and the Hungarians. The theory found no reception in French history-writing, where the image of the Hungarian incursions is shaped by the sometimes ill-founded criticism towards written sources. The paper examines the military campaigns to Burgundy, presents the questions of historiography and comments on some of the debated questions of the chronology. The author points out that the Hungarians could not have been in Burgundy as early as 911 – the annals only claim that the Hungarians crossed the Rhine, and staying close to the river they plundered the vicinity of Mayenfeldgau and Ahrgau in Lotaringia, the area of the Neuwider Basin. The date of the first incursion to Burgundy (913) does not seem to be certain either: according to the examined annals it is more probable that the Hungarians were here for the first time in 917.

Keywords: Hungarian incursions, Burgundy, Carolingian–Hungarian connections, Rhine Region, Medieval annals

A modern kori magyar traumák utáni önazonosságkeresés jegyében igen tanulságos eszmecsere zajlott a kalandozó hadjáratokról, valamint a magyarság középkori és XX. századi külföldi megítéléséről egy franciaországi emigráns magyar folyóirat hasábjain 1951–52-ben. A Lutéczi János álnéven író műkedvelő szerző írásának középpontjában a kalandozók egy kevésbé ismert állomása, a burgundiai Tournus híres monostora állt.¹ Lutéczi felvetette annak lehetőségét, hogy őseink nem holmi céltalan portya során, hanem Toulouse grófjának, IV. Thierrynek hívására pusztították Burgundia egyházait. A súlyos félreértésektől nem mentes cikkre Vajay Szabolcs válaszolt, aki rámutatott, hogy Lutéczi tévesen hozta összefüggésbe a Meroving-kori gróft a magyarokkal és a Szent Filibert-közösséggel, amely csak a IX. század végén költözött Noirmoutier szigetéről Tournus-be a normann kalózok elől.² Az emigrációba kényszerülő történész arra is megragadta az alkalmat, hogy első ízben kifejtse nézeteit azokról a hadjáratokról, amelyeket a kalandozók

*Az írás a kérdés bővebb tárgyalásának első közleménye.

¹ Lutéczi 1951.

² Vajay 1952.

Occidentalis Francia területére vezettek. Jól ismert elmélete szerint a 920–930-as évek francia célpontok ellen irányuló vállalkozásai mögött valójában a Nyugati Frank Királyság trónját elvesztő Karolingok és hűbéreseik álltak, akik – I. Berengár itáliai királyhoz hasonlóan – azért kereshették a magyarok barátságát, hogy azok betöréseikkel meggyengítsék ellenfeleik hátországát. A teóriát részleteiben kidolgozó monográfia angol nyelvű kézírata már 1954-ben készen állt,³ ám a kalandozó hadjáratokat európai diplomáciatörténeti kontextusban feldolgozó mű végül csak 1968-ban jelent meg Münchenben németül.⁴

Noha az *Eintritt des Ungarischen Stämmebundes in die Europäische Geschichte* csak 933-ig kíséri figyelemmel a magyarság és az európai királyságok viszonyát, Vajay itt is hangot adott azon nézetének, mely szerint a 937. évi burgundiai hadjárat mögött – amelyhez szerinte Tournus dűlása kapcsolódik – valójában a nyugati frank trónt frissen visszaszerző Karoling uralkodó, IV. (Tengerentúli) Lajos (936–954) felkérése állt.⁵ Felfigyelt ugyanis arra az egybeesésre, hogy a sarokba szorított Fekete Hugó burgundi hercege, Lajos király ellenfele, éppen 938-ban, azaz egy évvel a Burgundiát is érintő nagy európai hadjárat után vetette alá magát az új királynak.

A következőkben e burgundiai kalandozások ismert és a magyar közönség előtt talán még ismeretlen kútfőit kívánom megvizsgálni, ám nem csak a Vajay Szabolcs által megfogalmazott elmélethez kívánok hozzászólni, hanem egy frissebb, 2006-ban megjelent tanulmányhoz is, amely egy francia tudós, Hervé Mouillebouche nevéhez fűződik, s a Burgundiát érintő X. századi magyar hadjáratok témakörében született.⁶ Az utóbbi szerző megközelítésének megértéséhez azonban mindenekelőtt röviden meg kell ismerkednünk a IX–X. századi barbár zsákmányszerző hadjáratok (les invasions) modern szakirodalmának néhány fontosabb kérdésfeltevésével és tendenciájával – különösen azokkal, amelyek az elbeszélő források megbízhatóságára vonatkoznak.

A kalandozások a francia történeti irodalomban

Aligha véletlen, hogy Franciaországban – más műveivel ellentétben – nem keltett nagy feltűnést Vajay munkája, itt ugyanis a barbár betöréseket az utóbbi évtizedekben nem politika-, hanem gazdaság- és településtörténeti, valamint irodalomtörténeti kontextusban tárgyalták, s a magyar hadjáratokkal kapcsolatos gyér diskurzus csak a vikingek pusztításait tárgyaló vita oldalhajtásaként jelent meg. Az 1960-as évek óta a vikingek dühöngéséről szóló egykorú beszámolók hitelét rendre kétségbe vonják, s azok keserves hangvételét és sötét retorikáját nem a károk súlyosságával, hanem szerzőik irodalmi célkitűzéseivel és eszköztárával, a Bibliából kölcsönzött lamentáló nyelvezet iránti vonzalommal magyarázzák.⁷ A XIX. és a XX. század első felének történetírásában kegyetlen barbárként, az európai fejlődés kerékkötőiként feltűnő normannok egyes pusztításainak forrásaival és e kútfők megbízhatóságával kapcsolatban az utóbbi fél évszázadban egyre többször merül fel kétely,

³ Legalábbis Bogyay Tamás szerint, aki szerint a készülő mű címe *International Background of the Hungarian Invasions in Western Europe 892–929* volt. Lásd: Bogyay 1955. 62. o. Egy évtized múlva ugyanő az előkészületben lévő német kiadásra hivatkozott: Bogyay 1966. 10. o.

⁴ Vajay 1968.

⁵ Uo. 82. o. 311. sz. j.

⁶ Mouillebouche 2006.

⁷ Riché 1969.; D'Haenens 1970. 8–9 o.; Musset 1971.; Zettel 1977.

s a történészek többsége a keresztényekkel való békés együttélés formáira, a letelepedésre, beilleszkedésre és a kereskedelmi kapcsolatokra helyezi a hangsúlyt.⁸ Így ma már aligha meglepő az a nézet, amely szerint a nyitott és vállalkozó szellemű normannok egyenesen termékenyítően hatottak a zárt struktúrájú frank társadalomra és kultúrára.⁹

A normann betöréseknek a fenti szemlélet alapján történő első nagy újraértékelése Albert d'Haenens nevéhez fűződik, aki egyetlen régió, a mai Belgium viking-hagyományának alapos elemzésével, az elbeszélő és diplomatikai jellegű források, valamint a régészeti anyag együttes vizsgálatával arra jutott, hogy a IX. században az elemzett területen nem tapasztalható törés sem a kereskedelmi élet intenzitásában, sem a városi élet fejlődésében.¹⁰ Véleménye szerint a szerzetes-írók iskolai stílusa, az általuk használt toposzok sablonossága inkább akadályozzák, mint segítik a vikingek „kalandozásainak” megértését; míg a kortársak közül alig volt valaki tényleges szemtanú, s eltúlzott híradásaik az általános rémület hatása alatt keletkeztek, addig a későbbi évszázadok szerzőinél szinte kivétel nélkül kimutatható valamilyen célzatosság, amely gyanút ébreszt híradásaikkal szemben. D'Haenens hasonló érvekkel felvértezve szólott hozzá a vikingek itáliai és nyugati frank területre vezetett betöréseire és a magyarok Belgium területére indított hadjárataikhoz.¹¹

D'Haenens munkásságának pozitív fogadtatása ellenére megfontolandóak J. M. Wallace-Hadrillnek, a normann história szakértőjének kritikus megjegyzései. Szerinte a toposzok használata nem hitelteleníti a kortársak beszámolóit; a klisék mögött nagyon is valós események húzódnak meg, nem beszélve az évkönyvek szenttelenebb előadásairól, amelyeknek szerzői – s Wallace-Hadrill itt elsősorban az *Annales Bertiniani* írójára, Hinkmár reimsi érsekre gondol – szavaik gondos megválasztásával igyekeztek érzékeltetni a különbséget a viking kártételek eltérő fokozatai között. A brit történész álláspontja szerint tehát az egykorú elbeszélő források szerzőitől nem szabad automatikusan megtagadni a hitelt.¹²

Mi a helyzet a nem egykorú, retrospektív forrásokkal? D'Haenens úgy vélte, hogy a kései – főleg XI. századi – hagiográfiai munkákban a vikingek, magyarok és a keresztények más ellenségei nemegyszer csupán díszletként jelennek meg, és a szerző saját közössége vagy megbízója időszerű érdekeivel összhangban kapnak szerepet – feltűnésük tehát nem feltétlenül az egykor volt valóság lenyomata. Különösen gyakran bukkannak fel a barbárok a *translatio*- és *inventio*-történetekben. A IX. és X. század fordulójának zavaros évtizedében nagy kihívást jelentett, hogy a városfalakon kívül található védtelen kolostorokban és székesegyházakban őrzött szent ereklyéket megvédelmezzék a „rossz keresztények” irigységétől és a pogányok pusztító dühétől.¹³ Így magyarázza legalábbis a szent relikviák gya-

⁸ A vikingek integrációjáról lásd: Coupland 1998.

⁹ D'Haenens 1970. 8. o. E szemléletváltozás párhuzamosan zajlott a gazdaságtörténeti megközelítések térnyerésével, amelyek a betöréseket követő pusztulással és károkkal szemben a hosszútávon érvényesülő pozitív hatásokat emelik ki. Georges Duby szerint a viking támadásokat követő felfordulás hozzájárult a majorsági gazdálkodás fellazulásához; az általános bizonytalanság miatt a parasztlakosság sűrűn kényszerült lakóhelyük megváltoztatására, s a fellépő munkaerőhiány kedvezőbb feltételeket biztosított számukra. Ez a vándorlás a városi életre nézve sem volt éppen előnytelen: a menekülők felduzzasztották a városok lakosságát, s magukkal hozott ingóságai és szakértelmük hozzájárultak a település gazdagodásához is. Duby 1974. 115–120. o.

¹⁰ D'Haenens 1967.

¹¹ D'Haenens 1984.; D'Haenens 1969.; D'Haenens 1961.

¹² Wallace-Hadrill 1975.

¹³ Helvétius 1999. 295. o.

kori helyváltoztatását számos X–XI. századi *translatio*-elbeszélés, amelyek mögött a mai kutatás gyakran nem a viking és magyar fenyegetést, hanem bizonyos rivalizáló egyházi intézmények közti konfliktust vagy a befolyásukat növelni szándékozó világi urak mesterkedéseit véli kitapintani.¹⁴

Az *inventio* magyarázatot szolgáltatathatott a kolostor alapításának körülményeire, igazolhatta a *fundatio* régiségét vagy egy újabb kultusz bevezetését, de meghúzódnak a mögötte azonos szentek ereklyéjét őrző egyházak vitája is. Szerzőik az elbeszéltek igazságát megbízhatónak tűnő tanúk felsorakoztatásával és a történeti körülmények hihető előadásával kívánták alátámasztani. E történeti körülmények között kaptak helyet a barbárok is; az ő dühöngésük idején kallódhatott el a szóban forgó szent teste, hogy évek múltán, csodás körülmények között bukkanjon elő újra.¹⁵ A pogány fenyegetés emlegetésének azonban más szerepe is lehetett a hagiográfiai irodalomban. A XI. századi kolostori krónikákban és az intézmény múltját feldolgozó életrajzokban a világi hatalmaskodóval vagy a hitetlenekkel viaskodó apát és utódai megpróbáltatásokkal teli sorsán keresztül a kolostori közösség passiója bontakozik ki, amelyet törvénytörően követ kolostor újjáalapításának vagy reformjának feltámadásszerű gesztusa.¹⁶ Ezen az elbeszélői modellen alapul számos hagiográfiai mű, amelyeket így valóban óvatosan kell kezelnünk, ha a normann vagy magyar erőszak történeti forrásaiként vizsgáljuk őket. A pusztítás körülményeinek megfogalmazása sokszor igen sablonos, esetleg más ismert munkákon alapul, s a támadással kapcsolatban említett csodák is egyre-másra visszaköszönnék. A közhelyszerű retorika távolról sem ok arra, hogy minden történeti hitelt megtagadjunk ezektől az elbeszélésektől, ám mégis óvatosságra int, különösen az események után legkevesebb egy évszázaddal készült beszámolók esetében.

Tulajdonképpen a fenti megfigyelések szolgáltatták Albert d’Haenensnek az alapot arra, hogy a mai Belgium területére eső magyar kalandozásokat – Gina Fasolival vitatkozva – néhány kivétellel fikciónak minősítse, más esetekben pedig ne a magyarokat, hanem a normannokat tegye felelőssé. Fasoli belga kollégája szemére vetette, hogy figyelmen kívül hagyta a magyarok 954. évi Alsó-Lotaringiát érintő hadjáratának kontextusát – a magyarok ugyanis, harcmódorukra jellemzően kis csoportokra oszolva, bizonyára előzönlöttek a vidéket mielőtt Cambrai igazolhatóan megtörtént ostromához fogtak április 6-án.¹⁷ Kézenfekvő, hogy a védtelen egyházak és a vidék prédálását az ostrom idején és az elvonulás után is folytatták. Ilyen akció volt a Lobbes-i apátság feldúlása április 2-án, amelyről igen részletesen tudósít a kortárs Folcuin. Aligha hihető, hogy a környező vidék és az útba eső kisebb, gyengén megerősített egyházak ne szenvedtek volna a magyaroktól ezekben a napokban – nem minden egyháznak akadt azonban Folcuinhoz hasonló krónikása.

¹⁴ E túlzó álláspontra lásd: Lifshitz: 1995. A *translatio*-történetekkel szembeni bizalmatlanság természetesen indokolt (Geary 1990.), ám véleményem szerint az előadások kétségtelen tendenciózus jellege nem elegendő ok arra, hogy minden hitelt megvonjunk e szövegektől. A Lifshitzéhez hasonló homogenizáló szintézisek valójában elfeledtetik, hogy a szóban forgó források túlnyomó többsége helytörténeti érdeklődésű, s számos figyelemreméltó egyedi szint hordoznak – ahogy ezt a magyar-hagyományjal rendelkező monostoroknál is látni fogjuk.

¹⁵ Helvétius 1999. 296. o.

¹⁶ Remensnyder 2003. 149. o.

¹⁷ Fasoli 1962. 461–462. o.

Gina Fasoli ellenvetése visszhangtalan maradt, s a franciaországi magyar kalandozásokra vonatkozóan a francia történészek között d’Haenens véleménye maradt az irányadó, annak ellenére, hogy ő csak Belgium területére vonatkozóan foglalt állást. A Meroving- és Karoling-kori pénzgazdaságnak monográfiát szentelő Georges Depeyrot immár az egész Nyugati Frank Királyságra vonatkozóan írta le: „Un seul cas d’invasion de Hongrois semble indiscutable, à Lobbes en 955. Tous les autres cas sont des interpolations du XIème ou XIIème siècle destinées à obtenir des terres dont les chartes auraient été brûlées lors des passages des Hongrois.”¹⁸ A Depeyrot által említett motívum azonban csak a X. században, s akkor is – egy kivétellel – itáliai oklevelek *arengái*ban jelenik meg.¹⁹ A későbbi századokban már nem kifejezetten a jogbiztosító iratok hiányát kellett a magyar támadással magyarázni; a XI. századi hagiográfiai műveknek azt kellett megindokolniuk, hogy miért hiányzik az alapításra, a szentkultuszok kezdeteire, valamint az ereklyetiszteletrre vonatkozó korai irodalom, amelyet a kései szerzőknek kellett – természetesen saját szájuk íze szerint – pótolniuk. Emellett magyarázatot kellett adniuk arra is, hogy a kolostorok miért válhattak kiszolgáltatottá a világi hatalom kényének a X. század első felében.

Csak hosszú évtizedek múlva, 2006-ban jelent meg olyan mű a magyar kalandozások témakörében, amely Albert d’Haenens munkáinak szkeptikus szellemében íródott. Terjedelmes, számos tanulságot tartogató tanulmányában Hervé Mouillebouche szinte minden hitelt megtagad a magyarok burgundiai kalandozásairól – elsősorban a 937. évi nagy hadjáratról – tudósító forrásoktól, s nem csak a homályos kombinációkat is tartalmazó kései kútfők esetében jár el így, hanem Flodoard egykorú feljegyzéseivel szemben is roppant bizalmatlan. A kései krónikás és hagiográfiai források esetében a pusztá motivikus és az esetleges filológiai összefüggések is kétséget ébresztenek benne, ám d’Haenens-szel ellentétben nem tárja fel a magyarok szerepeltetése mögött meghúzódó szerzői szándékot. Az egyes burgundiai egyházak magyar-hagyományainak vizsgálatakor hasonló eredményre jut, mint bizonyos modern szerzők a vikingeket illetően: ama kevés esetben, amikor a pusztításról beszámoló kútfők megbízhatónak bizonyulnak, diplomatikai források alapján kimutatni véli, hogy korántsem mutatkozott jelentős törés a helyszínek X. századi történetében.²⁰ Eljárása mögött kétségtelenül van némi igazság, ám óvatosságra int az a tény, hogy Ausztria vagy Németország területén ugyancsak elenyésző azoknak az okleveleknek a száma, amelyek magyar betörések emlékét fenntartották, annak ellenére, hogy az említett területek jóval többet szenvedtek elődeink betöréseitől, mint a franciák.²¹

A későbbiekben – a 937. évi burgundiai kalandozás forrásainak elemzésekor – mérlegre kívánom tenni Mouillebouche érveit is. Nem ez volt azonban a magyarok első látogatása ezen a területen: őseink ekkor már két évtized óta el-elvetődtek Burgundiába. Először e korai kalandokkal és forrásaikkal kell foglalkoznunk.

¹⁸ Depeyrot 1994. 35. o.

¹⁹ Burchard lyoni érsek megerősítő okleveléről, amelyet a magyarok által feldúlt savigny-i apátság részére állított ki, még lesz szó.

²⁰ A normannok kapcsán ugyanezt hangsúlyozza John Coupland és – Aquitánia esetében – Anne Trumbore Jones, hozzátéve, hogy a keresztény világi előkelők éppúgy kivették a részüket a vidék pusztításából, mint a vikingek. Jones 2006.; Coupland 2014.

²¹ Erről lásd: Bogyay 1966. 7. o., valamint Veszprémy 2014. 88. o.

Magyarok Burgundiában 911-ben?

Az úgynevezett *Lobbes-i Évkönyv* (*Annales Laubacenses*: AL) legutolsó hírei a magyarok Rajnán túli kalandozásáról tudósítanak. A forrás szerint a mieink a folyón túl, *Magicampus* és *Marahaugia* területéig jutottak. A hír 912-nél megismétlődik:

911. Item Vngari Alamanium / Frantiumque atque ultra Rhenum et Magicampum / usque Marahaugiam / devastabant et reversi sunt.

912. Iterum Vngari Alamanniam Franciamque inva<serunt> atque ultra Rhenum et Magicampum usque Marhau<giam> / devastabant ac sine damno reversi sunt.²²

Az évkönyvbejegyzés értelmezésének kulcsa kétségtelenül a földrajzi nevek, *Magicampus* és *Marahaugia* megfejtése. Az évkönyv első kritikai kiadását készítő Georg Heinrich Pertz az Andernachtól nyugatra fekvő lotaringiai Karoling közigazgatási egységekkel, Mayenfeldgauval és Ahrgauval azonosította őket.²³ A kalandozó hadjáratoknak ki-merítő monográfiát szentelő Gina Fasoli szerint azonban nem Lotaringia, hanem Svábföld volt a magyar jelenlét helyszíne, méghozzá a mai Svájc területére eső Maienfeld városa és Aargau kanton területe.²⁴ Az előbbi a Rajna felső folyásánál fekvő római eredetű település (*Magia*), amelyet a korai középkorban *Lupinis* (801–1300), később – az ókori előzmények nyomán – *Maia* (1085), *Maging* (1282), *Magen* (1295), néven ismertek. A jelenlegi név *Maginvelt*, *Maienvelt* formában a XIII. században bukkan fel először.²⁵ Fasoli ehhez a városhoz kapcsolja az AL adatát, s a Rajna bal partján, a svábföldi Aargau (az azonos nevű svájci kanton) területén vezeti tovább a kalandozókat. Bár az évkönyv szövege szerint elődeink csak *Marhaugiáig* jutottak, Fasoli egy másik évkönyves forrás, a *Prümi Évkönyv* (*Annales Prumienses*: AP) rokon-híradásából kiindulva arra a következtetésre jutott, hogy a magyarok Burgundiába is eljutottak:

911. <I>tem Ungarii totam Orien<talem> Frantium devastantes nec<non> partem Gallie, que citra Renum est, cum preda magna sine <damn>o ad propria sunt reversi. <Eod>em etiam anno Ludowicus rex <fili>us Arnulfi moritur et Carolus occidentalis rex regnum Lotharii suscepit Kal. Nov.

Mint arról később még szó lesz, az olasz kutató jogosan fedezett fel rokonságot az AL és az AP híradásai között, így igaza volt abban is, hogy a tudósítások egy eseményre vonatkoznak, amely az AP alapján inkább 911-ben történt, mint 912-ben. Fasoli azonban úgy vélte, hogy miután a magyarok Maienfeldnél átkeltek a Rajnán, Aargaun keresztül *Gallia* területére léptek; ez a terület pedig csak az Aargauval szomszédos Burgundia lehetett. A magyarázat kézenfekvőnek tűnt, így utat talált a magyarországi összefoglaló munkákba is.²⁶ A két évkönyv alaposabb megismerése után azonban más következtetésre kell jutnunk: az AP szerzője nem érthette Burgundiát a *pars Gallie que citra Renum* helyhatározón.

²² Lendi 1971. 188. o.

²³ MGH SS I. 55. o., 1. sz. j. Pertz a megismételt hírt a 926. évhez tartóznának vélte, ám Lendi ezt cáfolta. Valójában 925-nél szerepel egy áthúzott bejegyzés: „Vngari in Alamanniam.” Lendi 1971. 189. és 193. o. Ami *Magicampum* és *Marahaugiam* kérdését illeti, Pauler Gyula (Pauler 1900. 55. o.) és Bánlaky József (Bánlaky 1929. 36. o.) elfogadták Pertz véleményét, s ugyanígy tett Karácsonyi János is Rudolf Lüttich nyomán lásd: Lüttich 1910. 61. o.; Dümmler 1888². 591. o.

²⁴ Fasoli 1945. 124–125. o.

²⁵ LSG 562.

²⁶ A svájci Aargauval azonosítja *Marahaugiát Vajay* 1968. 49. o.; Györffy 1984. 661. o.; Bóna 2000. 48. o. Fasoli nyomán 911-re teszi az első burgundiai kalandot Kristó Gyula. Lásd: Kristó 1980. 241. o.

Az AL a X. század első éveinek egyik legrégebbi és leghitelesebb tanúja. Kódexe, a monzai káptalani levéltárban őrzött, Lobbes-i eredetű IX. századi (850–875) kézirat (Cod. f–9/176) kalandos úton került mai helyére: 1797-ben francia sereg szállította Veronából Párizsba, s Napóleon bukása után tévesen Monzába küldték vissza.²⁷ A kódex, amely Beda Venerabilis *De temporum ratione* című kozmológiai művét tartalmazza, két évkönyvet tartott fenn: az egy kéz által másolt *Sváb Évkönyv* (*Annales Alamannici*) úgynevezett monzai redakcióját (AAm, 709–912) a 2^r–4^v oldalakon tisztázatként, az AL-t (687–912) pedig a 27^r–30^r főlíkokon, a húsvétszámítási táblázatok margóján. Roland Zingg legutóbb megfogalmazott gyanúja szerint a lotaringiai kézirat hamar a svábföldi Rheinau monostorába került, s itt kötötték hozzá a 2^r–4^v lapokat. Az AAm ugyanis megemlékezik két Gozpert nevű *comes* haláláról (889, 910): okleveles források alapján előbbi Rheinau jötevőjeként, utóbbi a monostor laikus apátjaként azonosítható, aki a magyarok elleni csatában vesztette életét. Talán Rheinauban folytathatták tehát a Lobbes-ban megkezdett AL-t, amelynek hírei 887-től közeli rokonságban állnak az AAm tudósításaival. Nem csak a hírek mutatnak hasonlóságot: ugyanettől az évtől az AL-t lejegyző kéz azonos az AAm egészét másoló írnokéval.²⁸ Az sem kizárt azonban, hogy a kódex nem Rheinauba, hanem Baselbe került: az AAm-et ugyanis egy XII. századi bejegyzés zárja, amely arról tudósít, hogy a baseli székesegyház 1185. október 25-én a tűz martalékává vált;²⁹ Friedrich Kurze feltevése szerint az AAm 882 és 912 közötti feljegyzései is Baselben keletkeztek.³⁰

Mint említettem, a bennünket érdeklő AL a monzai kéziratban található húsvétszámítási táblázat margóján maradt fenn, s két kéz műve. Az általam vizsgált, magyarokra vonatkozó részt lejegyző második írnok 887-től kezdte meg tudósítását, ami 912-ig folytatótt. Az évkönyv különösen sok javítást tartalmaz az utolsó, zömmel magyar vonatkozású híreinek esetében. A 914-nél és 925-nél egyaránt szereplő *Vngari in Alamaniam* feljegyzés át van húzva. (Ez a második kéz működése végének *terminus post quem*.) Nincsen javítva, de íráshibát sejtet a 911-nél és 912-nél ugyanabban a megfogalmazásban szereplő hír, amely szerint a magyarok átkeltek a Rajnán. Az áthúzott és más év alatt megismételt bejegyzések miatt vélhetően ez az évkönyv is másolat; vagyis – és ez módszertani szempontból igen jelentős megállapítás – a másoló nem feltétlenül ott működött, ahonnan a hírek származnak. Ez érvényes a szintén másolatként fennmaradt AAm-re is: lehetséges, hogy szerepelnek benne Rheinauból származó hírek, ám korántsem biztos, hogy ott egyesítették a különböző helyről származó történeti hagyományokat.

Nyilvánvaló, hogy az azonos kódexben és részben megegyező kéz által lejegyzett évkönyveket nem lehet egymástól függetlenül vizsgálni, már csak azért sem, mivel a szövegek kétségtelenül szoros kapcsolatban állnak egymással: az AL 887-től végig az AAm kivonatának tűnik. Az utolsó, 911. és 912. évi hírek azonban teljesen eltérnek egymástól. Az AAm ugyanis a sváb Burkhard herceg megöléséről, Gyermek Lajos király haláláról és Lotaringia elpártolásáról tudósít, magyarokról pedig szó sem esik. Ezt nehéz megmagyarázni, hiszen a két évkönyv 911–912. évi híreit ugyanazon kéz másolta. Miért nem kivona-

²⁷ Belloni – Ferrari 1974. 106. o.

²⁸ Zingg 2014.

²⁹ A tudósítást Lendi tévesen 1085-re helyezte, s egy XI. századi kéznek tulajdonította: Lendi 1971. 189. o. Valójában azonban ugyanannak az írnoknak a műve, aki egy Barbarossa Frigyesről és fiáról, Frigyes sváb hercegről szóló költeményt a kódexbe másolta a XII. században. Lásd: Zingg 2014. 486. o.

³⁰ Kurze 1914. 16. o.

tolta hát tovább az AAm-t 911 és 912 esetében is? Arról aligha lehet szó, hogy a második kéz immár saját tapasztalatait jegyezte le, hiszen a magyarok Rajnán túli célpontjait is említő mondat megkettőződése azt sejteti, hogy ismét csak másolatról van szó – ezúttal azonban egy másik hagyomány került a másoló szemé elé. A sok bizonytalanság közepette csak annyit állíthatunk, hogy az AL 911/912. évi hírei valahonnan máshonnan származnak, valamilyen más hagyományt képviselnek.

Ez a másik történeti hagyomány az AP 911. évi bejegyzésével áll a legközelebbi rokonságban:

Annales Laubacenses (AL)	Annales Prumienses (AP)
<p>911. Item Vngari Alamaniam / Frantiamque atque ultra Rhenum et Magicampum / usque Marahaugiam / devastabant et reversi sunt.</p> <p>912. Iterum Vngari Alamanniam Franciamque inva<serunt> atque ultra Rhenum et Magicampum usque Marhau<giam> / devastabant ac sine damno reversi sunt.</p>	<p>911. <I>tem Ungarii totam Orien<talem> Frantiam devastantes nec<non et> partem Gallie, que citra Re<num> est, cum preda magna sine <damno> ad propria sunt reversi.</p>

Az AP-t egy a monzai kézirattal szoros kapcsolatban álló, szintén asztronómiai műveket – köztük Beda *De temporum ratione*-jét – tartalmazó madridi kódex (Bibl. Nac. 3307) hűsvétszámítási tábláinak margója őrizte meg.³¹ A kódexet talán a murbacher kolostorban írták a IX. században, ám hamarosan (887 körül) Prümbe kerülhetett, ahol a helyi és a birodalmi eseményeket egészen 923-ig tartották számon. Ezután a kéziratot Liège-ben találjuk, ahol az évkönyvet 1044-ig vezették. A bejegyzések zöme a 8. kéztől származik, amely 714 és 755, valamint 828 és 923 közötti évek történéseit örököltette ránk.³²

Az AL és az AP 911/912. évi híreiben valójában ugyanannak a tudósításnak kétféle falgalmazását fedezhetjük fel.³³ Első pillantásra nehezen magyarázható azonban a *pars Gallie, que citra Renum est* megjelölés, hiszen Galliának minden része a Rajnának ugyanazon partján található. Az elsősorban Lotaringia területére összpontosító prümi évkönyvíró világosan különbséget tesz a nyugati (*regnum orientalis*) és a keleti (*regnum occidentalis*) birodalomfél között, ám kortársaihoz hasonlóan zavarban van, amikor a Rajnától nyugatra

³¹ Kiadásait lásd MGH SS XV. 2. k. 1290–1292; *Boschen* 1972. 78–84. o. A kódex – gyenge minőségű – digitális verziója on-line elérhető: <http://bdh-rd.bne.es/viewer.vm?id=0000122617&page=1> [2014. május 29]. Az MGH-beli kiadás hiányos, például hiányzik belőle az évkönyv 954. évi híre („954. Ungarii Franciam vastaverunt”), illetve tévesen idézi a 911. évi tudósítás befejező részét, amely valójában így hangzik: „<Qu>o etiam anno Ludowicus rex <fili>us Arnulfi moritur et Carolus occidentalium rex regnum Lotharii suscepit Kal. Nov.” *Boschen* 1972. 82. o.

³² *Boschen* 1972. 75–78. o.

³³ Az AL a 911/912. évvel megszakad, s 911-ben érnek véget a magyar kalandozókról szóló híradások az AP-ben is. Az AP másik kalandozókra vonatkozó híre („910. Ungari contra Germanos pugnant”) is az AL-el mutat rokonságot. Említésre méltó, hogy egy másik X. századi – igaz, XI. századi másolatban (Bamberg, Staatsbibliothek, Msc. Patr. 62) fennmaradt – évkönyv, a lobbes-i és liège-i forrásokat vegyítő *Annales Lobienses* (MGH SS XIII. 226–235) a 911. és 912. évekre vonatkozóan az AP-t használta forrásául. Az eredeti kézirat a liège-i származású Durandusszal kerülhetett Bambergbe, aki később a város püspöke lett. Lásd: *Kurze* 1912. 590. o.

fekvő egykori Középső Királyság (*Media Francia*) északi részén formálódó bizonytalan körvonalú területet kell megneveznie. I. Lotár azonos nevű fia apja halála után (855) ezt a vidéket kapta örökül, ám miután ő is elhunyt (869), II. (Kopasz) Károly és II. (Német) Lajos a meerseni szerződésben megszüntették Lotaringia önállóságát. A Keleti és a Nyugati Frank Királyság határa ezután a Rajnától messze nyugatra, a Meuse, a Moselle, a Saône és a Rhône folyók mentén húzódott. A *regnum Hlotarii* kifejezés a teljesen egykorú kútfők közül legelőször az *Annales Bertiniani*-ban bukkan fel (864), s II. Lotár halála (a függetlenség elvesztése) után *regnum quondam Lotharii* formában találkozunk vele ugyanitt. Ezek azok az évek, amikor a II. Lotár személyéhez kötődő birtokos szerkezet a terület állandó nevévé kezdett válni.³⁴ 895-ben Arnulf császár felelevenítette a Lotaringiai Királyságot fia, Zwentibold számára, ám annak halála után (900) az intézmény végleg megszűnt. A források túlnyomó többsége *regnum Lotharii*-t említ Zwentibold megkoronázásakor, mintha tudatára ébredtek volna a régi elnevezésnek, amelyet most egy időre valós politikai tartalom töltött ki. Az *Annales Vedastini* 898-ban azonban *regnum Zuendebolchiként* emlegeti a szóban forgó vidéket, amely amellet tanúskodik, hogy a *regnum Lotharii* elnevezés még ekkor sem szilárdult meg teljesen földrajzi névként.³⁵

A 911. év elején Lotaringia még a Keleti Frank Királysághoz tartozott, azonban – amint az AP a magyar vonatkozású hírt követően beszámol róla – az év végén, IV. (Gyermek) Lajos halála után a tartomány III. (Együgyű) Károly nyugati frank uralkodó pártjára állt. Az AP ezen bejegyzése törvényszerűen a megörökített esemény után keletkezett, vagyis akkor, amikor Lotaringia immár *Gallia* részévé vált. Az AP tehát a magyarok által dúlt, közvetlenül a Rajnától nyugatra eső lotaringiai területeket joggal írja körül *pars Galliae, que citra Renumként*, hogy így megkülönböztesse a *regnum Lotharii* egészétől;³⁶ ami pedig a *citra Renum* kifejezést illeti, Prümből nézve valóban a Rajnán *innyi* területről van szó. A szerző tehát aligha a távoli Svábföldről, hanem a hozzá nagyon is közel eső lotaringiai Mayen és az Ahr folyó vidékéről ír.

A két évkönyv imént összehasonlított híreinek rokonságából következik, hogy az AL és az AP nézőpontja hasonló: amit az utóbbi *Orientalis Frantiaként* ír le, az az előbbiben *Alemannia, Franciaque atque ultra Rhenum*, vagyis a Rajnán *túli* keleti Karoling utódállam; ami az AP-ben *partem Gallie que citra Renum*, az az AL-ben *Magiscampus usque Marahaugiam*, vagyis Mayenfeldgau egészen Ahrgauig, közvetlenül a Rajna bal partján. Mindebből pedig azt következik, hogy az AL e hírért az AP híreihez hasonlóan a Rajnától nyugatra jegyezték fel először – ám mivel az előbbi hibákat is szép számmal tartalmazó kompiláció csupán, ezért nem kell feltétlenül elvetnünk Zingg vélekedését, amely szerint az AL-t tartalmazó monzai kódexet a IX. és a X. század fordulóján Rheinauban használhatták.

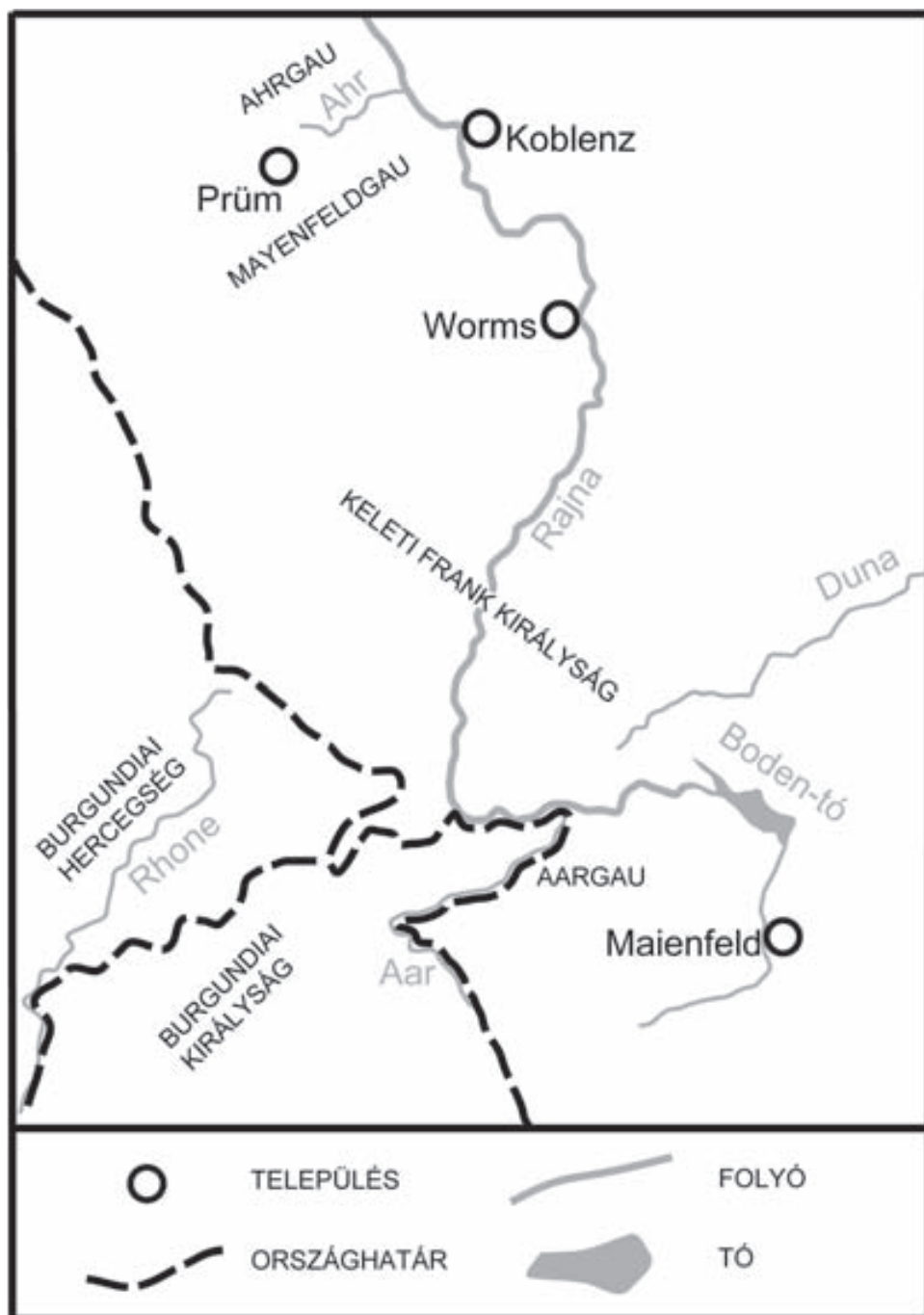
Az AL helyes értelmezésével tarthatatlanná válik a Gina Fasoli által megfogalmazott nézet, amely szerint a kalandozók már ilyen korán, 911-ben Burgundiába vonultak a Rajna mentén.³⁷ Ezt a vélekedést – amelyet az AP *pars Gallie, que citra Renum* helyhatározója

³⁴ Mohr 1957. 327. o.

³⁵ Uo. 333. o.

³⁶ Uo. 208. o. – Az évkönyvíró a *regnum Lotharii* kifejezést akkor használja, amikor a középső birodalom egész területéről van szó, így akkor, amikor Arnulf császár törvénytelen fia, Zwentibold rövidletű lotaringiai uralkodásáról ír: „895. Zuendibolh regno Lotharii peficitur” Uo. 82. o.

³⁷ Fasoli 1945. 124. o.

ihletett – egyébként is csak akkor lehetne fontolóra venni, ha az AL híré a svájci Aargaura vonatkoztatnánk, de nem vennénk figyelembe, hogy ugyanezen híradás szerint a magyarok innen már nem is mentek tovább (*usque Marahaugiam*), hanem visszafordultak. Nem kell hasonló logikai hibát áthidalni azonban akkor, ha elfogadjuk Pertz véleményét, amely szerint az AP megjelölése lotaringiai területre vonatkozik. Az AL és az AP tudósításait csak akkor lehet közös nevezőre hozni, ha *Marahaugiát* a lotaringiai Ahrgauval azonosítjuk. Arról nem is beszélve, hogy nem túl valószínű, hogy a magyarok – ismert útvonalaitól eltérően – az Alpok kellős közepén, a svájci Maienfaldnél keltek volna át a Rajnán.

Az első burgundiai kaland: 913 vagy 917?

Egy IX. századi Beda Venerabilis-kézirat húsvétszámitási táblázatának margóján maradt fenn az az évkönyv, amely a magyarok burgundiai tartózkodásáról elsőként hírt ad (*Annales Sancti Quintini Veromandenses*). A kódex, amit ma a Vatikánban őriznek (Vat. Lat. 645.), az észak-franciaországi Saint-Quentin Somme-parti kolostorából került Rómába, ám eredetileg máshol készülhetett, mivel az apátság patrónusa, Szent Quintinus nem szerepel a kódex kalendáriumában.³⁸ Az évkönyv 793 és 994 között tartalmaz feljegyzéseket, több kéz munkája: egy IX. századi írnok kettő (744, 844), egy XI. századi annalista három eseményt (950, 981, 984) is megörökített. A feljegyzések zöme két – valószínűleg X. századi – kéztől származik (az első kéz: 813, 826, 840, 883–942, 945, 946, 954, 963, 965; a második: 936, 942, 943, 972–979, 982, 986–989). A 994-re vonatkozó hír ezektől eltérő írnoka bizonyosan egykorú a lejegyzett eseménnyel.³⁹ A kolostort illető számos híradás miatt bizonyos, hogy az évkönyvet Saint-Quentinben vezették, ám – amint az évkönyvek esetében mindig élnünk kell a gyanúperrel – a híreket számos, a legkülönbözőbb helyszínekről származó forrásból kompilálhatták. A lapszélek csonkulása miatt a hírek néhány esetben hiányosan olvashatóak.

Sajnos ez a helyzet a 913. évi burgundiai kalandra vonatkozó híradással is. Az utoljára egy 965. évi eseményt lejegyző kéz által megörökített – tehát valószínűleg nem kortárs értesülésként fennmaradt – hír értelmezését kulcsfontosságú helyen *lacuna* nehezíti meg. A forrást kiadó Ludwig Bethmann véleménye szerint itt magyarokra vonatkozó hírrel állunk szemben:⁴⁰

913. Hoc anno gelu maximum. Hoc anno <Hungarii Rhenum> transierunt et usque Burgundiam pervenerunt.

Hervé Mouillebouche szerint Bethmann rekonstrukcióját a *Reichenauai Évkönyv* (*Annales Augienses*: AAug) ihlette, ahol a magyarok rajnai átkelése, franciaországi hadjárata és itáliai visszatérése 932-nél szerepel.⁴¹ Úgy vélem, hogy a XIX. századi német forrásbúvárra valójában inkább az AAug-t számos ismeretlen forrásból kiegészítő Hermann von Reichenau világkrónikája gyakorolhatott volna hatást, ahol az AAug híre mellett már

³⁸ Codices Vaticani Latini 500.

³⁹ MGH SS XVI. 507.

⁴⁰ MGH SS XVI. 507. – Bethmann 1859-es MGH-beli *editio*jának félreérthető filológiai apparátusát a forrást francia nyelvre fordító Fernand La Proux úgy értelmezte, hogy a *lacuna* a *Hungarii* szót nem érinti. Lásd: *La Proux* 1869. 320. o. La Proux azonban nem látta a kéziratot, így a kérdés eldöntéséhez meg kellett vizsgálnom a vatikáni kódexet.

⁴¹ *Mouillebouche* 2006. 143. o. és 147. o.

a magyarok burgundiai tartózkodása is szerepel – igaz, ezúttal 937-re keltezte.⁴² Nincsen azonban szükség Mouillebouche bonyolult érvelésére. Az évkönyv ugyanis semmilyen kapcsolatban sincsen a reichenauai hagyománnyal, s így a többi feljegyzéshez hasonlóan itt is önálló hírel állunk szemben.

Az értesülés alighanem valóban a magyarokra vonatkozik; ezt bizonyítja a saint-quentin-i forrásokat is felhasználó *Soissons-i Világkrónika* is, amelyet a XIII. század közepén állított össze Coincy-i Gobert, a soissons-i Szent Medárd kolostor perjele.⁴³ Néhány országos jelentőségű és egyetlen valóban saint-quentin-i értesülés mellett éppen a magyarokra vonatkozó híradások esetében fedezhető fel rokonság Gobert és az *Annales Sancti Quintini* 898 és 963 közötti tudósítása között. Gobert-nél a következőt olvashatjuk:

917. Hungri primum Rhenum transierunt et usque Burgundiam pervenerunt.⁴⁴

E bejegyzés kétségtelenül kapcsolatban áll évkönyvünk 913. évi hírével, ám a világkrónikában 917-nél található. Sajnos nehéz eldönteni, hogy melyik forrásunk a megbízhatóbb, ugyanis az egymással rokonságban álló szövegrészekben – eltérő helyeken – egyaránt romlást tapasztalhatunk, ami arra utal, hogy a X. századi évkönyvíró és a XIII. századi krónikás művei közös forrásra vezethetőek vissza.⁴⁵ Az AAUG tanúsága szerint 913-ban valóban nagyon kemény tél volt – a *Saint-Quentin-i Évkönyv* értesülésének első fele tehát megbízható. Az évkönyv kéziratának vizsgálata sajnos alig-alig világítja meg a kérdést, mivel a felső margó, ahol a szóban forgó szövegrészlet található, valóban le lett vágva. A csonkán maradt betűszárakból annyi mindenestre megállapítható, hogy Bethmann kiegészítése nem pontos, s a valósághoz a Gobert által megőrzött szöveg állhatott közelebb.⁴⁶ Ami a *primum* szót illeti, ez minden bizonnyal arra utal, hogy a feljegyzés nem egykorú az eseménnyel – mindössze annyit bizonyít, hogy a vizsgált évkönyvek által képviselt történeti hagyományban ez volt a magyarok első említése. Fentebb láthattuk ugyanis, hogy a Rajnán már 911-ben átkeltek őseink, ám ebben az évben még nem Burgundia volt a célpontjuk, hanem Lotaringia. Ekkor azonban még alig távolodtak el a folyótól, s akciójuk nem is keltett jelentős visszhangot.

Az első, 913. évi burgundiai kalandozás híre mellé tehát kérdőjelet kell tennünk, ugyanis az ismertetett források szerint akár 917-ben is sor kerülhetett rá. Véleményem szerint az utóbbi dátumnak valamivel nagyobb valószínűsége van, mivel őseink ekkor dúlták a Burgundiai Királyság fennhatósága alá tartozó Baselt, s ekkor történt az első jelentősebb Rajnán túli hadjárat is.

⁴² MGH SS V. 113.

⁴³ *Rech* 2010. 419–420. o.

⁴⁴ MGH SS XXVI. 520.

⁴⁵ Az *Annales Sancti Quintini* szövegében például az áll, hogy I. Róbert francia király 922-ben meghalt („Robertus rex obiit”), majd az évkönyv a következő évben újfent beszámol a soissons-i csatában halálos sebet kapó uralkodó haláláról. A *Soissons-i Világkrónika* ezzel szemben a 922. évhez helyesen Róbert királlyá koronázását társítja („Robertus rex efficitur”), s a következő esztendő eseményeit a Saint-Quentin-i Évkönyvhöz hasonlóan beszéli el. A fiatalabb történeti mű tehát ebben az esetben jobb szöveget őrzött meg, mint a X. századi évkönyv. Kérdés, hogy ugyanez-e a helyzet a 917. évi értesüléssel is, amely akár a XIII. századi krónikás pusztá korrekciója is lehet, ugyanis – amint az az *Annales Augienses* alapján az európai krónikás hagyományban elterjedt – a magyarok első jelentős Rajnán túli hadjáratára 917-ben került sor.

⁴⁶ Az egyik csonkán maradt szó – amely eredetileg *Hungri* lehetett – g betűjét két sor fölötti láb után egy sor alá nyúló szár követi, ami nem lehet a *Rhenum* kezdőbetűje, de a *primumé* éppenséggel igen. Az általam valószínűsített olvasatnak nem mondanak ellen a látható betűszárak: „Hoc anno gelu maximum fuit <... Hungri primum Renum> transierunt et usque Burgundiam pervenerunt. Vat. Lat. 645. 32’.

BIBLIOGRÁFIA

- Bánlaky* 1929. *Doberdói Breit (Bánlaky) József: A magyar nemzet hadtörténelme II.* Budapest 1929.
- Belloni – Ferrari* 1974. *Belloni, Annalisa – Ferrari, Mirella: La Biblioteca Capitolare di Monza con aggiunte di Lucio Tomei. Medioevo e umanesimo, 1974.*
- Bogyay* 1955. *Bogyay Tamás: Lechfeld. Ende und Anfang. Ein ungarischer Beitrag zur Tausendjahrfeier des Sieges am Lechfeld. München, 1955.*
- Bogyay* 1966. *Bogyay Tamás: L’homme de l’Occident en face des incursions hongroises. In: Miscellanea di studi dedicati a Emerico Várady. Modena, 1966. 21–36. o.*
- Bóna* 2000. *Bóna István: A magyarok és Európa a 9–10. században. (História Könyvtár. Monográfiák 12.) Budapest, 2000.*
- Boschen* 1972. *Boschen, Lothar: Die Annales Prumienses. Ihre nähere und ihre weitere Verwandtschaft. Düsseldorf, 1972.*
- Codices Vaticani Latini Codices Vaticani Latini (Codices 1–678). Eds. *Vattasso, Marcus – De’Cavalieri, Pius Franchi.* Romae, 1902.
- Coupland* 1998. *Coupland, Simon: From Poachers to Gamekeepers: Scandinavian Warlords and Carolingian Kings. Early Medieval Europe, 1998. 85–114. o.*
- Coupland* 2014. *Coupland, Simon: Holy Ground? The Plundering and Burning of Churches by Vikings and Franks in the Ninth Century. Viator, 2014. 73–98. o.*
- Depuyrot* 1994. *Depuyrot, Georges: Richesse et société chez les Mérovingiens et Carolingiens. Paris, 1994.*
- D’Haenens* 1961. *D’Haenens, Albert: Les incursions hongroises dans l’espace belge (954–955). Histoire ou historiographie? Cahiers de civilisation médiévale, 1961. 423–440. o.*
- D’Haenens* 1967. *D’Haenens, Albert: Les invasions normandes en Belgique au IXe siècle. (Recueil de travaux d’histoire et de philologie IVe sér. 38.) Louvain, 1967.*
- D’Haenens* 1969. *D’Haenens, Albert: Les invasions normandes dans l’Empire franc au IXe siècle. In: I Normanni e la loro espansione in Europa nell’alto medioevo. Settimane di studio del Centro italiano di studi sull’alto medioevo 16. Spoleto, 1969. 233–298. o.*
- D’Haenens* 1970. *D’Haenens, Albert: Les invasions normandes, une catastrophe? (Questions d’histoire 16.) Paris, 1970.*
- D’Haenens* 1984. *D’Haenens, Albert: I Vichingi e l’Italia nel IX secolo. In: Magistra Barbaritas. I barbari in Italia. Ed. Pugliese Caratelli, G. Milano, 1984. 219–225. o.*
- Duby* 1974. *Duby, Georges: The Early Growth of the European Economy: Warriors and Peasants from the Seventh to the Twelfth Century. Transl. Clarke, Howard B. Ithaca, NY, 1974.*
- Dümmmler* 1888.² *Dümmmler, Ernst: Geschichte des Ostfränkischen Reiches I–III. Jahrbücher der Deutschen Geschichte. Leipzig, 1887–1888.² III. Die Letzte Karolinger. Konrad I., 1888².*
- Fasoli* 1945. *Fasoli, Gina: Le incursioni ungare in Europa nel secolo X. (Biblioteca Storica Sansoni 11.) Firenze, 1945.*

- Fasoli* 1962. *Fasoli, Gina*: Encore des Hongrois ? Cahiers de civilisation médiévale 1962. 461–462. o.
- Geary* 1990. *Geary, Patrick Joseph*: Furta Sacra. Thefts of Relics in the Central Middle Ages [800–1100]. New Jersey, 1990.
- Györffy* 1984. *Györffy György*: Magyarország története a honfoglalástól a tatárjárásig. In: Magyarország története tíz kötetben. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Szerk. *Székely György*. I. k. Budapest, 1984.
- Helvétius* 1999. *Helvétius, Anne-Marie*: Les inventions de reliques en Gaule du Nord (IXe–XIIIe siècle). In: Les reliques: Objets, cultes, symboles. Eds. *Bozöky Edina – Helvétius, Anne-Marie*. Actes du colloque international de l'Université du Littoral-Côte d'Opale (Boulogne-sur-Mer) 4–6 sept. 1997. (Hagiologia 1.) Turnhout, 1999. 293–311. o.
- Jones* 2006. *Jones, Anna Trumbore*: Pitying the Desolation of Such a Place: Rebuilding Religious Houses and Constructing Memory in Aquitaine in the Wake of the Viking Incursions. *Viator*, 2006. 85–102. o.
- Kristó* 1980. *Kristó Gyula*: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Budapest, 1980.
- Kurze* 1912. *Kurze, Friedrich*: Die Annales Lobienses. *Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde*, 1912. 584–614. o.
- Kurze* 1914. *Kurze, Friedrich*: Die Annales Laubacenses und ihre nähere Verwandtschaft. *Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde*, 1914. 13–41. o.
- La Proux* 1869. *La Proux, Fernand*: Notes d'histoire locale (IXe et Xe siècles). Memoires de la Societé académique des sciences, arts, belles-lettres, agriculture et industrie de Saint-Quentin, 1869.
- Lendi* 1971. *Lendi Walter*: Untersuchungen zur frühalemannischen Annalistik: Die Murbacher Annalen. (Scrinium Friburgense 1.) Freiburg, 1971.
- Lifshitz* 1995. *Lifshitz, Felice*: The Migration of Neustrian Relics in the Viking Age: the Myth of Voluntary Exodus, the Reality of Coercion and Theft. *Early Medieval Europe*, 1995. 2. sz. 175–192. o.
- LSG Lexikon der schweizerischen Gemeindenamen. Hrsg. vom Centre de Dialectologie an der Universität Neuchâtel unter der Leitung von Andres Kristol. Lausanne, 2005.
- Lutéczi* 1951. *Lutéczi János*: A tournus-i kaland. In: Ahogy lehet. *Périodique de la Jeunesse Hongroise Réfugiée*, 4. (1951. december) 37. sz. 21–25. o.
- Lüttich* 1910. *Lüttich, Rudolf*: Ungarnzüge in Europa im 10. Jahrhundert. Berlin, 1910.
- MGH SS Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum
- Mohr* 1957 *Mohr, Walter*: Entwicklung und Bedeutung des lothringischen Namens. *Archivum latinitatis medii aevi*, 1957. 313–336. o.
- Mouillebouche* 2006 *Mouillebouche, Hervé*: Les Hongrois en Bourgogne: le succès d'un mythe historiographique. *Annales de Bourgogne*, 2006. 2. sz. 127–168. o.
- Musset* 1971 *Musset, Lucien*: Les invasions: le second assaut contre l'Europe chrétienne (VIIe–XIe siècles). Paris, 1971.
- Pauler* 1900. *Pauler Gyula*: A magyar nemzet története Szent Istvánig. Budapest, 1900.
- Rech* 2010. *Rech, Régis*: Chronicon S. Medardi Suessionensis. In: Encyclopedia of the Medieval Chronicle, I–II. Leiden, 2010. I. 419–420. o.

- Remensnyder* 2003. *Remensnyder, Amy G.*: Croyance et communauté: la mémoire des origines des abbayes bénédictines. Mélanges de l'École française de Rome. *Moyen Âge*, 2003. 141–154. o.
- Riché* 1969. *Riché, Pierre*: Conséquences des invasions normandes sur la cultur monastique dans l'occident franc. In: I Normanni e la loro espansione in Europa nell'alto medioevo. (Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo 16.) Spoleto, 1969. 705–721. o.
- Vajay* 1952. *Vajay Szabolcs*: A tournus-i kaland margójára. *Périodique de la Jeunesse Hongroise Réfugiée*, 4. (1952. október) 47. sz. 15–18. o.
- Vajay* 1968. *Vajay, Szabolcs*: Der Eintritt des ungarischen Stämmebundes in die europäische Geschichte (862–933). (Studia Hungarica. Schriften des Ungarischen Instituts München 4.) Mainz, 1968.
- Veszprémy* 2014. *Veszprémy László*: Itt a magyar, hol a magyar? Megjegyzések a korai magyar kalandozások (907–933) forrásaihoz és időrendjéhez. *Hadtörténelmi Közlemények*, 127. (2014) 1. sz. 77–90. o.
- Wallace-Hadrill* 1975. *Wallace-Hadrill, John Michael*: The Vikings in Francia. The Stenton Lecture 1974. Reading, 1975.
- Zettel* 1977. *Zettel, Horst*: Das Bild der Normannen und der Normanneneinfälle in westfränkischen, ostfränkischen und angelsächsischen Quellen des 8. bis 11. Jahrhunderts. München, 1977.
- Zingg* 2014. *Zingg, Roland*: Geschichtsbewusstsein im Kloster Rheinau im 10. Jahrhundert. Der Codex Mudoetensis f–9/176, die Annales Laubacenses und die Annales Alamannici. *Deutsches Archiv für Geschichte des Mittelalters*, 2014. 2. sz. 479–502. o.

KÉTFRONTOS HARC: BIZÁNC ÉS A BESENYŐ ÉS SZELDZSUK TÁMADÁSOK A XI. SZÁZAD KÖZEPÉN

Fighting on two fronts: Byzantium and the Pecheneg and Seljuk attacks
in the mid-11th century

There is a sizeable literature on the decline of the Byzantine Empire which started in the mid-11th century, but there is hardly anything available in Hungarian on the military history references of the topic. The paper explores the causes of the decline of Byzantium and of the nomadic migration, and analyses the fightings of the mid-11th century. At the time of Basileios II's death in 1025 the power of the empire was still at its peak, it looked as if nothing could shake its position. By Constantine IX's death in 1054 the empire had seriously weakened – the fall is generally associated with Manzikert (1071), but in fact the unsuccessful battles in the Balkans against the Pechenegs (1048–1053) was already an ill omen. The great empire, previously thought to have been unshakable, was not able to defeat the nomadic peoples settling in its territory. This fact brought about a loss of prestige as well as a serious financial loss, for both the western and eastern armies of the empire made great sacrifices in the fighting. It was at the same time that the Seljuks appeared at the eastern borders, whose incursions caused serious damages in the region, too. Later on the Seljuks lead raids further to the west and their settling in Anatolia later was possible partly because of the fact that the Byzantine borders were left open earlier. By exploring the fightings in the Balkans and at the eastern borders we can gain an insight into the military organisation of the empire and into the tactics of nomadic peoples, and we can understand why the emperor's army was not able to gain victory over the attackers.

Keywords: Byzantium, Seljuk, Pecheneg, migration in the 11th century, Constantine IX, Beg Tughril, Kegen, Tirek, the Balkans, East Anatolia

A bizánci történelem egyik legváratlanabb fordulata a XI. században következett be, II. Basileios (976–1025) halála után. Uralkodását a birodalom fénykorának tekintik, mégis alig telt el fél évszázad, és az egykor hatalmas állam romokban hevert. Keleti területeit, melyeket három századon át hiába támadtak az arabok, viharos tempóban lerohanták a szeldzsuk-törökök, és a Balkánon is teljes volt a felfordulás. Ennek az összeomlásnak belső okai is voltak, de lényegében véve mégis a külső, geopolitikai viszonyok gyökeres átalakulásából következett. Még a X. század végén olyan változások történtek az eurázsiai sztyeppén, melyek következményei máig hatóan átalakították a Közel-Kelet és Kelet-Közép-Európa történelmét. Az első, a kazár birodalom összeomlása a ruszok és úzok támadásai nyomán 965-ben, ezzel a kelet-európai sztyeppét kelet felé elzáró nomád állam megszűnt. Másodsor, a X. század végén a sztyeppe keleti végén megerősödött a kitajok népe, és ez hamarosan újabb népvándorlást indított el.¹ Végül, a X–XI. század fordulójára

¹ Érdekes, hogy ez egy haditechnikai újítással is összefüggött: eddig a merevkarú íj volt a nomádok fő fegyvere, ekkor azonban kelet felől elterjed a tömörcsontvéges íj. A fegyver strapabíróbb volt elődjénél és hosszabb időre is felajzott állapotban tarthaták, ez alighanem a kitaj taktika sikerét is előmozdította, lásd *U. Kőhalmi Katalin*: A steppék nomádja lóháton, fegyverben. Budapest, 1972. 126–131. o.

az iszlám keleti végeit kézben tartó Számánida emírség is széthullott a mai Kelet-Iránban, ami lehetővé tette azt, hogy a nomád oguzok benyomuljanak a Folyóntúlra és a perzsa területekre.² Ezek az események együttesen jelentősen befolyásolták a Közel-Kelet és Kelet-Európa történelmét.

A füves puszták népeinek mozgását könnyű lenne kelet-nyugati irányúra egyszerűsíteni, azonban ez ennél bonyolultabb. Az a nép, amely keletről elindult, nem feltétlenül kötött ki Kelet-Európában vagy a Kárpát-medencében (bár általában nyugat felé haladva érhettek bővebb legelőkre, a csapadék és a folyóvizek mennyisége is ebben az irányban növekszik). Dél felé is többen elindultak Közép-Ázsiából, mint korábban a tohárok vagy a párthusok, de a téma szempontjából az oguz-törökök XI. századi vándorlása is ide tartozik. Két viszonylag ismert forrás is említi ennek kezdeteit, az egyik a XII. századi muszlim szerző, Marvazi: „A törökökhöz tartoznak a kunok (*qʻn*). Ők Kitaj országából jöttek, mert féltek a kitaj kántól... A kunokat a náluk számosabb és erősebb kaj (*qay*) nevű nép követte, és kiűzte őket legelőikről. Erre ők a sarik (*šari*) területére mentek, és a sarik a türkmének földjére vándoroltak, akik pedig az úzok (*γuzz*) területének keleti részét foglalták el. Az úz törökök a besenyők földjére vonultak az Örmény tenger partjaihoz.”³ Az örmény történetíró, Edessai Máté is röviden összefoglalta az eseménysort: „A kígyók népe a sárgák területére vonult, szétzúzta és elkergette őket, mire a sárgák az úzokra és a besenyőkre zúdultak, és mindezek a népek egyesülve őrző dühvel a rómaiakra törtek.”⁴ A mai kutatások szerint a népmozgások hátterében az ezredforduló körüli éghajlatváltozás állt, amely a nomád puszták környezeti feltételeit negatívan befolyásolta. Az itteni időjárás hidegebb és szárazabb lett, ami a nomád állattenyésztés feltételeire negatívan hatott. Ez vezetett oda,

² A Folyóntúl az Amu-darja és a Szir-darja közötti terület, az ókori Transoxania. A IX. század második felében egy muszlim forrás még úgy emlékezett meg a keleti határokról, hogy „a leghatalmasabb végek közé a török végek tartoznak... A törökök legnagyobb része a khoraszáni végek mellett tanyázik...” *Kmoskó* I/1. 168. o. A X. században is hasonlóan jellemezték: „... a Folyóntúl összes határai harcszínteret képeznek... Az is köztudomású, hogy az iszlámban nincs veszedelmesebb harcszíntér a törököknél, márpedig ők képezik az iszlám végvárát a törökökkel szemben, visszatartva őket az iszlám szállásaitól. Az egész Folyóntúl végvár...” Ibn Hauqal a század második felében már az iszlám terjedéséről is beszámolt a szomszédos törökök között: „Sutkand-ban van egy szószerk; a város a törökök gyülekezőhelye, akik közül néhány törzs áttért az iszlámra, a ?uzzʻya és a harluhʻya egyes nemzetségei is az iszlámra tértek át... Bʻrʻb, Kanʻida és as-Šʻš között termékeny szántóföldek terülnek el, ezek között mintegy ezer török család él, akik annakelőtte az iszlámra tértek át, és most ott laknak sátraikban a maguk módja szerint...” Az Aral-tó közelében „al-Qarya al-Hadʻta-ban muszlimok is laknak ugyan, e helység azonban a ?uzzʻya birodalmának székvárosa és télvíz idején a ?uzzʻya királya benne tartózkodik. Közéleben fekszik ?and és Huwʻra, mindkettőben muszlimok laknak ?uzzʻya hatalom alatt.” *Kmoskó* I/2. 33–54. o. (36. o.), 87–88. o. (Az utolsó előtti helység az oguz jabgu székhelye, Yangikent közelében volt, talán az ő szolgálatában állt a dinasztiaalapító Szeldzsuk vezér is.) Ez már annak jele volt, hogy a szomszédos török népek között is kezdett meggyökeresedni az iszlám, így az átjárás könnyebbé vált a határvidéken.

³ *Marvazi* 29–30. o. Magyar fordítása *Pálóczi Horváth András*: Besenyők, kunok, jászok. Gyomaendrőd, 1989. 34. o.

⁴ Uo. Az idézetek magyar fordítását lásd még *Györffy* 209. o., 93. j., 205. o., 66. j.; *Edessai Máté* 79–80. o. Azonban az angol fordítás szerint a „magyarok” üzték el az úzokat és a besenyőket, rejtély, hogy miért keverte össze a kunokat (sárgákat vagy fakókat, örményül khartes) a magyarokkal. Habár én is a tradicionális véleményt követem, legutóbb *Kovács Szilvia* megkérdőjelezte azt, hogy a kitajok elindította népmozgás és a Bizáncot ért támadások között lenne összefüggés, lásd Ekinči ibn Kočkar, a qʻnok és a polovecek. In: „Fons, skepsis, lex.” Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szerk. *dr. Almási Tibor, Révész Éva, dr. Szabados György*. Szeged, 2010. 235–245. o.

hogy a Balkánra beözönlöttek a besenyők, majd az úzok, az oguz törzsek pedig Irántól Anatóliáig vonultak új szállásterületet keresve.⁵ Ennek a népmozgásnak a XI. század közepén Bizáncra gyakorolt hatása a témája ennek az írásnak.

Az „átkos emlékü” IX. Konstantin – Bizánc helyzete a XI. század közepén

A nyugat felé húzódog oguz csoportok már az 1030-as években megjelentek Nyugat-Írán és Azerbajdzsán földjén (valószínűleg ez a terület alkalmasabb is volt életmódjuk folytatására, akárcsak később Anatólia és az örmény felföld).⁶ Az itteni muszlim emírek nyilván jó hasznukat vették a szomszédos örmény vagy muszlim riválisaik elleni portyáik során, majd később a bizánci támadások visszaverésében. Bizánc számára a helyzet anynyiban új volt, hogy ebből az irányból már régóta nem fenyegette nagyarányú támadás a birodalmat. A terület stratégiai fontosságával azonban tisztában voltak Konstantinápolyban, mint Bíborbanszületett Konstantin feljegyezte: „Ha ez a három város, Hlat (Chliat), Arcses (Arzes), és Berkri (Perkri) a császár birtokában van, perzsa sereg nem tud Romania ellen jönni, mert ezek Romania és Arménia közt vannak, és gátul és seregek állomásheyléül szolgálnak.”⁷ Azonban úgy tűnik, hogy az örmény határvidék települései nem voltak olyan arányban megerősítve, ami elvette volna a portyázók kedvét. Normális körülmények között az örmény felföld erősségei védték volna a birodalmat a szokásos muszlim portyáktól. A nyugat felé vonuló oguz népvándorlás azonban nem a szokásos idényjellegű nyári portyákkal volt egyenlő.

Tovább nehezítette a helyzetet az, hogy a birodalom élén ebben az időben a férj- vagy örökbefogadott császárok sora állt, VIII. Konstantin halála után jobbára lánya, Zoé házastársai ültek a trónon (1028–1055). Alkalmatlanabb uralkodókat pedig aligha lehetett volna találni a helyükbe. Amikor a törökök megjelentek a keleti határokon, épp IX. Konstantin

⁵ *Ellenblum* 2012. 64–76. o. A „középkori meleg periódus” belső-ázsiai hatása inkább negatívan befolyásolta a megélhetési viszonyokat, az észak-atlanti térségtől eltérően, ahol a vikingek ekkoriban hajóztak el Amerikáig. A török népmozgás tárgyalását lásd még *Hatházi Gábor*: Sírok, kincsek, rejtélyek. Híres középkori régészeti leletek Kiskunhalas környékén. Kiskunhalas, 2005. 13–16. o., az oguzok történetéhez pedig *Pálóczi Horváth András*: Oguz Kagán unokái. In: Magyarrá lett keleti népek. Szerk. *Szombathy Viktor és László Gyula*. Pécs, 1988. 130–141. o.

⁶ A türkmének első csoportjai azután jelentek meg Nyugat-Íránban, majd Azerbajdzsánban, hogy vezérüket, Szeldzsuk egyik fiát, Arslánt elfogta Gaznavida Mahmúd (1029), lásd *Ibn al-Ath’r* 13. o.; *Husayni* 11. o.; *Nishapuri* 31–33. o. Az ő egyik fia Qutlumush, a későbbi Rum-szeldzsuk dinasztia őse, aki már korán az azerbajdzsáni és kaukázusi vidéket kapta országgrészenek (*Husayni* 19 o.; *Peacock* 2005. 217–219. o. Armenia és Azerbajdzsán hegyvidékére küldték). De valószínű, hogy a bizánci végeket korábban is ismerhették a törökök, még a horászáni harcok idején. *Peacock* 2010. 83. o. Bejhaqí szerint 1039-ben Togril bég azt javasolta, hogy inkább hagyják el a tartományt és húzódjanak nyugat felé a „Rúm kapujáig” (ez még az anatóliai betelepülés előtt íródott). Egyébként az is érdekes, hogy az északnyugat-iráni muszlim emírek helyzetükből adódóan részt vehettek a török és a római végeken lefolytatott portyákban is, így a szolgálatukban álló törökök már ismerhették a bizánciak örmény határvidékét, l. *Q?busn?me* 88. o., melynek szerzője, Kaik?us Ibn Iskandar (Mahmúd veje) maga is részt vett a szent háborúban Hindusztánban és Bizáncban (ez a vidék tehát több irányban is vívhatta a dzsihádot, a próféta szava szerint : „Harcoljatok azok ellen a hitetlenek ellen, akik a szomszédságotokban vannak.” Korán 9. 123.).

⁷ *Bíborbanszületett Konstantin*: A birodalom kormányzása. A görög szövegeket fordította *Moravcsik Gyula*. *Olajos Terézia* vezető tanulmányával. Budapest, 2003. 205. o. Egyébként a *Safarn?ma* 5. o. is megemlékezik arról, hogy ez a vidék választja el a keresztény örmény és a muszlim lakosságú vidékeket: Vastanban (Gevaş, Van-tóttól délre) disznóhúst és bárányhúst egyszerre árultak a bazárban, Akhlit (Ahlal) pedig a határváros a muszlimok és az örmények között, ahol arab, perzsa és örmény nyelven beszélnek.

volt soron (1042–1055), aki egy békés időszakban talán jól elkormányozta volna az államot, de a készülődő vihar felismeréséhez és megakadályozásához minden képesség hiányzott belőle. Bizalmasa, Michael Psellos sem tagadta hibáit: haszontalan alakokra költötte a kincstár pénzét, a szenátusba minden korábbi előmeneteli rendet felforgatva alacsony származásúakat is csapatostul vett be, császárként a nyugalmat és pihenést kereste, kerülte az uralkodással járó nehézségeket, semmi kedve sem volt a hadakozáshoz; uralma idején kezdődött a birodalom gyöngülése, mely súlyos válságba torkolt. ⁸ Skylitzes a következőképpen jellemezte: „...önhittsége és pazarlása miatt kezdett elsorvadni a római birodalom, mely onnantól kezdve mindent körülvevő gyengeségbe csúszott. Oktalanul a bőkezűséget kereste és végül teljesen tékozlóként végezte.”⁹ A pazarlás ugyan nem volt ritka egy császár esetében, de ebben az időszakban a hadsereg „visszafejlesztését” is kormányzati szinten művelték. 1047-ben a Tornikios-lázadásban az elégedetlen európai katonatisztek vitték a vezetőszerpet, majd keleten épp a török támadások kezdetén az iberiai tartományok katonaságát eresztették szélnek, hogy inkább adót fizessenek hadi szolgálat helyett.¹⁰ A társadalom paraszti rétegét a gyakori rossz időjárás mellett az is sújtotta, hogy még III. Romanos eltörölte a nagybirtokosokat érintő allelengyont,¹¹ így ezután könnyebbé vált a régi faluközösségek földjeinek megszerzése számukra. A parasztság egyre nagyobb része veszítette el szabad státusát, és lett a nagybirtokokon függő helyzetű paroikosszá. Ennek súlyos következménye lett az, hogy a földadóból származó bevételek, az állami jövedelem fontos forrásai, egyre fogyni kezdtek, holott a század közepén majd épp hogy nőni kezdtek a kiadások.¹² Rövidesen megindult az aranypénz elértéktelenedése is – aligha függetlenül az újabb háborús időszakról –, ami megint csak nagy nehézségek forrása lett.

Bár a történetírásban ezt az időszakot a katonai nemesség és a hivatalnoki kaszt közötti viszályal írják le, azért a XI. század közepén még elég erős haderő és hozzáértő hadvezérek álltak rendelkezésre. IX. Konstantin ugyan aligha okozott olyan károkat, amivel

⁸ *Cronographia* 170–171., 172–173., 179–180., 190. o.

⁹ *Skylitzes* 444. o. Az általában őt követő XII. századi Zonaras pedig még azt is hozzát teszi, hogy elköltötte a kincstár pénzét, ezért állandóan pénzsűkében volt, amit tiltott módszerekkel is próbált orvosolni; a határvidék átjáróit őrző területekre, melyek eddig nem fizettek adót, szintén adót vetett ki, az őrséget szélnek eresztette és ezzel megkönnyítette a barbárok számára a rómaiak földjére indított támadásokat – aki képes tárgyilagosan gondolkodni, láthatja, hogy ő a felelős azért, hogy a keleti területeket meghódították a barbárok. Lásd Militärs und Höflinge im Ringen um das Kaisertum. Byzantinische Geschichte von 969 bis 1118. Nach der Chronik des Johannes Zonaras. Übersetzt, eingeleitet und erklärt von *Erich Trapp*. Graz–Wien–Köln, 1984. 109. o.

¹⁰ Uo. állítólag 50 000 emberről volt szó. *Kekaumenos* 46–47. o. is külön megemlékezett erről az esetről, mint amely az igazságtalanságok veszélyét mutatja, akár a kincstár, akár az adószedők részéről, főleg, ha a végeken történik. Monomachos császár Iberiába és Mesopotamiába küldte Serbliast, hogy adókitvétést végezzen ezen a területen, amire korábban nem volt példa, és a helyiek ellenkezése dacára el is végezte. Ezután az ottaniak családostul pártoltak át a perzsákhoz, akik aztán rengeteg bajt és szerencsétlenséget zúdítottak a birodalomra. *Attaleiates* 79. o. is az iberiai hadsereg szétzüllesztéséről ír. Mint az előző jegyzetnél is láthattuk, az iberiai csapatok leépítése a bizánci krónikások egyértelmű rosszallását váltotta ki. IX. Konstantin fiskális gondjairól I. *Kaplanis* 782–784. o.

¹¹ *Skylitzes* 354. o. Ezt az adófajta még II. Basileios vetette ki a XI. század elején a világi és egyházi nagybirtokosokra, a földjeiket elhagyó parasztok helyett kellett megfizetniük azok adóját.

¹² A hosszú idő után első katonacsászár I. Izsák (1057–1059) is kénytelen volt felismerni azt, hogy az állandó háborúskodás és a hadsereg fenntartása túl költséges, ezért a szomszédos vazallusok csapataira kell támaszkodni. *Chronographia* 233. o. Lásd még *Kaplanis* 782–783. o. a kormányzati pénzigény növekedése az adók növelésével járt, de ezzel is óvatosan kellett bánni a bolgár felkelés miatt (1040–1041). Tehát nem annyira a pazarló kormányzat vitte el a pénzt, mint inkább a jövedelmek csökkenéséből és a kiadások növekedéséből származott a hiány.

ténylegesen romba döntötte volna birodalma védelmét – a fenti negatív jellemzések mind utólag születtek, mikor már érzékelhető volt, hogy ekkor változott meg a birodalom helyzete –, a főtisztek kinevezése és leváltása során súlyos hibákat vétett (Georgios Maniakes és Leon Tornikios eltávolítása is lázadásba torkolt). A szomszédos államokkal komoly diplomáciai kapcsolatok kiépítésével igyekezett békés viszonyt fenntartani. Ebben viszont meglehetősen ügyes volt, bármennyire elmarasztalják a források, mivel Bírborbanszületett Konstantin (945–959) óta nem volt még egy császár, aki ennyire kiterjedt diplomáciai tevékenységet folytatott. A legfelső szinten a legkomolyabb problémát az okozta, hogy az uralkodók tekintélye jócskán elmaradt a Makedón-ház császáraieitól. A régi, legitím dinasztia helyére még sokáig nem lépett olyan család, amely hasonló „össztársadalmi” támogatást élvezett volna.¹³ Az mindenestre biztos, hogy a birodalom hamarosan olyan megpróbáltatások elé nézett, amelyek II. Basileios és katonacsászár elődei képességeit is komolyan próbára tették volna.

Bizánc problémái lényegében a korábbi századok súlyos válságaiból származtak: Anatólia jelentős területei ritkán lakottak voltak, amelyek azelőtt ütközőzónát képeztek a muszlim támadásokkal szemben. A birodalom demográfiai gyengesége olyasmis volt, amit nem lehetett könnyen helyrehozni, bár a X. századi nyugalmas időszakban megkezdődött a népesség regenerálódása. Még újabb évszázadokra lett volna szükség ahhoz, hogy a Bizánc lakossága a hosszú háborús időszak után „rendbe jöjjön”. Azonban a XI. századi klímaváltozás Kis-Ázsia népességére és mezőgazdaságára is káros hatást gyakorolt, ez volt a hanyatlás ökológiai háttere. A birodalom demográfiai helyzetének törekvése miatt a X. századi szerzemények integrálása nem történhetett saját népességéből, ezért a helyi lakosság együttműködésére volt szükség (a keleten visszahódított területeket lényegében örmény és szír lakossággal népesítették be). Amíg a muszlim oldalon nem emelkedett fel egy újabb nagyhatalom, addig a keleti végeket viszonylag kis erőfeszítéssel rendben lehetett tartani. A XI. század közepéig a tartós béke illúziója határozta meg Bizánc stratégiai helyzetét, de akkor a nomád népvándorlás végleg felborította a határvidéki viszonyokat.¹⁴

Itt még arra is érdemes kitérni, hogy a nomádokat sújtó éghajlatváltozás Bizáncot is milyen károsan érintette. Már VIII. Konstantin (1025–1028) idején folyamatos volt a szárazság, III. Romanos (1028–1034) alatt viszont nagyarányú esőzés tette tönkre a termést és okozott éhínséget, majd az Anatóliai-felföldön éhezés és járványok miatt tömegek kerestek

¹³ *Aristakes* a3.htm Lap 4/5 és a4.htm Lap 2/5 is azon elmélkedett, hogy a bizánci állam ebben az időben egy vasból és cserépből álló óriáshoz hasonlított, ahol a cserép a nem a fiúágon trónra jutott uralkodókra vonatkozik.

¹⁴ Az eurázsiai pusztákat érintő száraz periódus már a magyar honfoglalásnak is egyik oka volt. Lásd *Veres Péter*: *Mérföldkövek a magyar őstörténetben*. Budapest, 2009. 127–135., 137. o. „A magyaroknak éppen azért sikerült nagymértékben és viszonylag gyorsan asszimilálni a Kárpát-medence különböző etnikumait, és elfoglalni és hatalmuk alá hajtani szinte az egész földrajzi térséget, mert ... lovasnomád életmódot folytató nagyállattartók voltak. A pásztorkodó nagyállattartók ugyanis gyorsan meg tudják szervezni a leigázott és hódoltatott népek adószolgáltatását, amelyre nekik életbevágóan szükségük is volt, hiszen a lovasnomádok állandóan hiányt szenvedtek a mezőgazdasági termékekben.” és uo. 37. jegyzet: „Tipológiailag hasonló folyamat zajlott le a mai Törökország anatóliai részén ... a szeldzsuk, majd az oszmán hódítás idején.” Még egy magyar párhuzam: *Zimonyi* 19. o. „Azok a nomádok, amelyek... a földműves civilizációk területére vonultak, általában életmódváltásra kényszerültek, és letelepedve asszimilálták őket ... Az Iránt megszálló nomádok... birodalmakat alapítottak, de rövid időn belül őket is asszimilálta a perzsa népesség és kultúra. A törököknek csak Kis-Ázsiában sikerült etnikailag is megmaradni ... A steppe nyugati felén élő népek közül még a magyarságnak sikerült etnikailag túlélni az életmódváltást.”

új otthon maguknak. IV. Mihály (1034–1041) uralma kezdetén pedig három évig sáskajárás sújtotta Kis-Ázsiát, és Konstantinápolyban is csaknem éhség tört ki félévi szárazság miatt.¹⁵ Az időjárási körülmények nyilván a mezőgazdasági termelést sújtották, amikor pedig ez biztosította az állam és a társadalom anyagi alapját, vagyis külső támadások nélkül is válsághelyzetet teremtettek volna. A gazdasági nehézségek és a pazarlás pedig azzal járt, hogy az aranypénz fokozatosan veszíteni kezdett értékéből. Valószínű, hogy IX. Konstantin sokat szidott pazarlása is csak ennek tükrében vált igazán súlyossá, és a császár uralkodása vége felé már mindenféle módon az adók behajtását erőltette. Vagyis az 1040-es évekre már szinte alig volt olyan része az államszervezetnek, ahol minden rendben ment volna.

A birodalom védelmi rendszerére is érdemes kitérni még azelőtt, hogy a harcokra rátérnénk. A bizánci védelmi rendszere hagyományosan az erősített települések hálójára és a birodalmi seregre támaszkodott. A kalifátus IX. századi lehanyatlása miatt egyfajta egyensúlyi helyzet állt be a keleti határokon: a szomszédos kisebb államok általában valamiféle szövetségi viszonyban álltak Konstantinápolyval, és így ütközőzónát alkottak (Grúziától kezdve a Marvánidákig Diyar Bakr-ban vagy az aleppói Mirdászidákig).¹⁶ Azonban

¹⁵ Skylitzes 356., 364., 372., 377–378., 386. o. Ellenblum 123–125. o. a birodalom hanyatlásának kezdetéről. Felix 119–120. o. írja, hogy 1054-ben a Fátimida kormányzat a császártól kért gabonát az éhség miatt, ebből is látható, hogy a Mediterráneum ősi gabonatermelője milyen súlyos helyzetben volt, ami jelzi azt is, hogy nem egyszerű lokális válságról volt szó ebben az időszakban.

¹⁶ A térség beduin dinasztiáihoz lásd Heidemann 204–205. o. Jellemző Barhebraeus 229. o. leírása a Marvánidák határvidékén felbukkanó hamis Mahdi fellépésével kapcsolatban, aki 1047-ben kétszer is betört bizánci területre. IX. Konstantin levélben figyelmeztette Naszr ad-Daula emírt, hogy „ha ez a tolvaj a te alattvalód, akkor fékezd meg, ha nem, értesíts, és majd mi magunk cselekszünk.” Az emír erre el is fogatta a bajkeverőt.

ebben az új rendszerben komoly probléma volt az, hogy ezt a katonai-diplomáciai védelmi szervezetet II. Basileios nem túl tehetséges utódai már nehezebben tudták irányítani, továbbá a stratégiai helyzet megváltozása esetén a határterületek parancsnokai nagyon nehéz helyzetbe kerülnek, hiszen csak magukra számíthatnak, amíg a császár erősítést nem küld nekik. Erőskezű uralkodók esetében, akik időben észlelik a veszélyt, és katonai tehetséggel is bírnak, az ellencsapás aligha marad el, de a XI. század közepén ilyenek nem voltak. Viszont, ha a támadók a határvidék védelmén áttörnek, a védtelen belső területeken szabadon dúlhatnak majd, ami súlyos károkat okozhat a lakosságnak és presztízsveszteséget a kormányzatnak. IX. Konstantin idején pedig úgy tűnt, hogy nincs komoly külső fenyegetés, a további expanzió felesleges és egyébként is túl költséges. Így a császár uralkodásának elején a belső reformok és a haderő csökkentése volt napirenden – későbbi negatív megítélése ebből fakad, hiszen Bizánc helyzete ekkor kezdett hirtelen rossz irányba változni.¹⁷

A külső támadások, melyeket a türkmének és a Balkánon a besenyők indítottak, kezdetben nem tűnhettek veszélyesnek, de igen gyorsan megváltozott a helyzet, ahogy a népvándorlás teljes súlya a határookra nehezedett, ráadásul a mozgékony nomádok ellen megtorló hadjáratokat se lehetett indítani. Keleten aztán a szeldzsuk birodalom létrejötte alapján forgatta fel a helyzetet. Eddig a szomszédos kisebb muszlim vagy örmény országok csak helyi szinten jelentettek fenyegetést, de a szeldzsukok megjelenése már nagyságrendileg súlyosabb veszélyt jelentett. Az örmény határvidék voltaképp Herakleios (610–641) óta nem volt főhadiszíntér, de a XI. század közepén egyszerre a legveszélyesebb támadások érték innen Bizáncot. A törökök az első portyák után hamar megértették, hogy a bizánci területek lényegében védtelenek.

A korai török támadások az örmény területeken általában még II. Basileios idején kialakított tartományok közül a következőket érintették: legkeletebbre Vaspurakan (1022) feküdt, mögötte a Fekete-tengerig Chaldia, a grúz határoknál Iberia (1000), majd 1045-től Ani, délebbre az Eufrátesz mellékén pedig Mesopotamia.¹⁸ Ezek a tartományok külön parancsnokok alá tartoztak, akik szükség esetén együttműködve léptek fel a külső támadásokkal szemben, vagy indítottak támadásokat a szomszédos célpontok ellen. A XI. század közepén azonban két komoly probléma nehezítette a tartományok megvédését. Az egyik az volt, hogy a hadszervezet ekkor már nem az olcsóbb, tartományokból kiállított katonaságra támaszkodott (a régi thema-szervezet milíciájára), hanem állandó zsoldos katonaságra, mely ekkor már jórészt nem is hazai, hanem külföldi származású volt. A tartományi felkelő csapatok eltűnése egy régi folyamat eredménye, amely épp erre az időszakra vált teljessé. Mivel korábban (a VII–IX. században) Bizánc kizárólagosan védekező stratégiát követett, ezek a nem annyira csatákat vívó, mint inkább az ellenséget zaklató csapatok megfeleltek a helyzet kívánalmainak (ha külföldre indítottak hadjáratot, abban a themák nem túl magas harcértékű csapatai mellett inkább állandó jellegű, zsoldos katonaság vett részt). A X. században azonban megváltozott a stratégiai helyzet, keleten széthullott az arab kalifátus, és a bolgárok is egyre kevésbé jelentettek veszélyt a Balkánon. A bizán-

¹⁷ *Attaleiates* 35–37. o. a császár reformjairól.

¹⁸ Az időszak tárgyalásához lásd *Haldon* 85–93. o. Gyakran felróják még Bizáncnak azt, hogy az örmény területek bekebelezésével szinte megnyitotta az utat a törökök előtt. Az itteni erőforrások felhasználása lehet, hogy hibás módon történt, de az örmény királyság széttagolódása már régóta zajló folyamat volt (Bagratidák már korábban is létrehoztak önálló királyságokat, mint Kars 962-ben, majd Lori 982-ben), ez pedig azt vetítette elő, hogy a megosztott terület bárhonnan jövő terjeszkedés célpontja lehet.

ci haderő egyre inkább hivatásos zsoldosokból állt, a hagyományos felkelő katonaság a háttérbe szorult, a személyes katonáskodás helyett annak pénzbeli megváltása lett általános (ráadásul a zsoldosok is egyre nagyobb arányban külföldiek voltak). A katonaság létszáma csökkent (de a zsoldosok alkalmazása miatt viszonylag költségesebb lett), és a társadalom lényegében demilitarizálódott, gyakran még a tartományokban is varég vagy frank zsoldosok teljesítettek szolgálatot, illetve a szomszédos államokból kértek segédcsoportokat hadjáratok esetén.¹⁹ 1047-ben a Tornikios-lázadás viszont már intő jel volt: a keleti csapatok örmény földön voltak lekötve, így a főváros ellen vonuló trónkövetelő ellen, akit a balkáni haderő támogatott, úgy kellett összekaparni a palotaőrseget, zsoldosokat és elítélteket.²⁰ Eddig a hadsereg, mint egy háló védte a birodalmat, de a XI. századra a határookra telepített egységei inkább falat képeztek a támadásokkal szemben. Mivel a nagyobb ellenséges támadás veszélye elhanyagolható volt, és inkább a császárok vezettek hadjáratokat a határokon túlra, ez egyelőre nem jelentett gondot. Azonban rövidesen világossá vált, hogy ez a zsoldos haderő nem alkalmas arra, hogy a betörő török nomádokat zaklassa (mint korábban a themák katonái tették az arab támadókkal). Aligha kell ezért a császári kormányzatot hibáztatnunk, mivel a zsoldosok szerepének erősödése régi folyamat volt, amit nem lehetett hirtelen visszafordítani, és a hivatásos katonaság mégis képzetesebb volt a felkelő milíciánál. A nomádok megjelenésével olyan ellenség lépett a színre, amely harcos társadalom volt, ahol a hadakozás életforma; támadásaikat egy konvencionális haderő aligha tudta visszaverni.

A centralizált irányítás sem javított a helyzeten, hiszen a kapetroni csata előtt is a császár parancsa miatt várakozta a bizánciak, pedig talán egy mozgékonyabb, a régi mód-szerekhez hasonló védelmi eljárás hasznosabb lehetett volna. Azonban a korszak császárai nemigen voltak tisztában a határokon kialakult helyzettel, a védelem vezetésének viszont nem volt önálló hatásköre. A X. századi katonai reformok pedig leginkább az „állami” seregekkel vívott nyílt csatákra koncentrált taktikát alakítottak ki, mely a mozgékony nomádok ellen kevésbé volt hatékony.²¹ Elméletben a bizánciak jól tudták, hogyan kellene a nomádok ellen harcolni, a gyakorlatban azonban a taktikai ismereteket ritkán sikerült győzelemre váltani. Bár a zsoldos csapatok is tudtak eredményesen tevékenykedni a nomádok ellen (mint 1054-ben a chaldiai varégek), nem voltak elég rugalmasak a török nép-vándorlás elhárításához.

A másik, nem kevésbé súlyos gond a központi hatalom végzetes meggyengülése, sőt széthullása volt a következő években. II. Basileios minden győzelme ellenére voltaképp igen súlyos örökséget hagyott hátra. Bár neki magának is két polgárháborút kellett megvívnia a trónkövetelőkkel szemben, az utódlása ügyében megdöbbenően közömbösen járt el. Fiúörökös híján öccse követte a trónon, de neki is csak férjezetlen lányai voltak, így

¹⁹ *Skylitzes* 372 o. varégek Thrakesionban, 442. o. frankok és varégek Iberiában és Chaldiaiban. *Magdalino, Paul: The Byzantine Army and the Land: From Stratiotikon Thema to Military Pronoia*. In: *Byzantium at War (9th – 12th c.)*. Ed. *Kostas Tsiknakis*. Athens, 1997. 15–36. o. itt 27. o. a zsoldért szolgáló katonák a forrásokban mishophoroi, míg a szövetséges uralkodóktól adottak a symmachoi kategóriában szerepelnek.

²⁰ *Chronographia* 210., 214. o.; *Skylitzes* 413–414. o. is beszámol a csapatok hiányáról, hogy a lázadás miatt kellett befejezni az Abul-Asvar emír elleni hadjáratot.

²¹ Alighanem a XI. század császárai miatt inthette *Kekaumenos* 149–151. o. az uralkodót arra, hogy ne Konstantinápolyban ücsörögjön, hanem járja a birodalmat, hogy tisztában legyen a pontos helyzettel. A bizánci taktikához lásd *Kühn* 128–129. o.

aztán 1028 után 1055-ig Zoé férjei jutottak a császári címhez (Theodora 1056-os haláláig hat uralkodó váltotta egymást három évtized alatt, aligha segítve a stabilitást). Végül a dinasztia kihalása után megindult a versengés a nagy arisztokrata családok között az új uralkodóház létrehozásáért. A Komnenosok és a Dukasok közül végül az előbbieket kerekedtek felül 1081-ben, de addigra már teljes volt a felfordulás. Ennek súlyos következménye lett aztán a birodalom védelmére. Amíg az erődöket védték, és volt rá remény, hogy a császár serege megjelenik egy megtámadott vidéken, addig a helyi lakosság számára a megjelenő törökök ellenségnek számítottak. A Manzikert után eluralkodó káoszban viszont már az vált fontossá, hogy a nem létező kormányzat parancsai helyett a saját érdekeiket nézzék, és megtalálják a módját annak, hogy valahogy együtt élhessenek a vidéken nomadizáló törökökkel. Egy erős uralkodó vezette birodalom talán meg tudta volna oldani a népvándorlás lecsendesítését a határok erélyes védelmével és a törökök egy részének beengedésével és letelepítésével – bár ez a Balkánon is elég nehezen ment ekkoriban a besenyőkkel. A gyakorlatban azonban Bizánc tekintélye és ereje egyszerre foszlott szét a XI. század közepén, és ennek következményei végzetesnek bizonyultak számára. A nomád népvándorlás végül túlterhelte a védelmi rendszert, és a belső zavarokkal együtt ez lett az oka a birodalom végső lehanyaglásának. A nyugati Róma után a keleti is a népmozgások miatt kitört válság áldozata lett.

Az eddigieket összefoglalva, a birodalom hadereje korántsem volt olyan félelmetes, mint korábban, nomád támadókkal szemben rugalmatlannak bizonyult, és keleten a védelem hagyományos „súlypontja” a szíriai határ volt, nem az örmény végvidék. Itt a IX. Konstantin idején meginduló támadások jókora védtelen területeket érthettek, ami aztán gyorsan csábító célponttá tette ezeket a nomádok számára.

Itt vannak a törökök! Az első portyák Bizánc keleti határain és a kapetroni csata

Korábban szóba került, hogy Arszlán elfogása után kezdődött meg emberei egy részének nyugat felé vándorlása. 1029-ben már egy részük Tebriznél telepedett meg, az itteni Rawwadida emír Wahsudan ibn Mamlan szolgálatában. A történelmi Azerbajdzsáni területére költöző oguzokat később újabb csoportok követték, egyre nyugatabbra terjesztve portyáikat, majd szállásterületeiket (Örmény-felföld, Anatólia). Az 1030-as években már rendszeresen prédáltak a szomszédos örmény területeken, de a muszlim szomszédok sem volt tőlük biztonságban, így 1040-ben az emír elűzte őket.²² Eddigre azonban már Azerbajdzsán és kurd hegyvidék más részein is megjelentek, és Szeldzsuk-ház horászáni hódítása után újabb csoportok indultak nyugat felé. Togrul bég Rayba tette át székhelyét, Ibrahim Inál pedig Hamadánba és Dzsibálba települt embereivel.²³ Az „iraki” törökök behódoltatása fontos feladat volt, és ezzel együtt járt szállásaik saját ellenőrzésük alá vonása. Ez újabb nomád vándorláshoz vezetett: a szeldzsukok saját csoportjai is megjelentek a térségben,

²² *Ibn al-Ath?r* 13., 16–19. o.; *Peacock* 2010. 139. o. is említi az 1029-es armeniai portyát.

²³ Úgy tűnik, ő volt a nyugati terjeszkedés előőrse, lásd *Ibn al-Ath?r* 19., 46. o. 1041–1042-ben Rayba ment, majd 1042–1043-ban Hamadánba. Az Inál/Yinal eredetileg cím volt az oguzok között, lásd *Ibn Fadl?n* 35. o. „Uralkodók és főnökeik közül az első, akivel találkoztunk, a kis Inál volt.” és a 129. jegyzet szerint a királyuk trónörököse volt az inál (*Onomasticon* I. 317–318. o.). *Bosworth* 226., 241. o. szerint a Seljuqian és a Yinalian törökök külön csoportot jelentettek, ami valószínű, hiszen Togrul bégnek is meggyűlt még a baja Ibrahimmal (lásd alább).

másrészt a „szabad” törökök próbáltak kikerülni fennhatóságuk alól, és távolabb nyugaton kerestek újabb legelőket. A folyamat elkerülhetetlenül érintette a bizánciak legkeletibb tartományait, melyek ráadásul különösen vonzóak voltak a nomádok számára is.²⁴

A XI. századi örmény krónikás, Aristakes szerint 1044-ben érte az örmény végeket az első török támadás, a legkeletibb Vaspurakan tartományt, de egészen Basenig dúlták a vidéket.²⁵ Ez az első, kimondottan a bizánci területeket érintő vállalkozás mindamellett lényegében a véletlen műve volt. A Felső-Mezopotámiában uralkodó beduin Ukajlida-dinasztia szembekerült a térségbe nyomuló türkménekkel, de Qirwash ibn Mukallad emír kemény ellenfél volt, és sikerült is megvernie őket.²⁶ A vereség után azonban a törökök észak felé vonultak vissza, a bizánciak legkeletibb tartománya, Vaspurakan felé. Vezérük Qutlumush (Skylitzes szerint), engedélyt kért az áthaladásra, cserébe azt ígérte, hogy semmilyen kárt sem fognak okozni az emberei. Stephanos Lichudes kormányzó azonban összehívta csapatait és harcra szállt velük, de szétverték a seregét, őt magát is elfogták. Qutlumush ezután arról számolt be a szultánnak, hogy az arabokat könnyen meg lehetne hódítani, ha újabb sereggel jönne ide, Vaspurakanról pedig úgy számolt be, mint termékeny vidékről, melyet asszonyok védenek.²⁷ Ez tehát Skylitzes verziója az első oguz táma-

²⁴ *Ibn al-Ath?r* 45–46., 50–51., 58. o. *Peacock* 2010. 145–150. o. tárgyalja az örmény fennsík alkalmas legelőterületeit. De *Woods, John E.* The Aqqayunlu. Clan, Confederation, Empire. Salt Lake City, 1999. 29. o. is leírja, hogy a XV. századi Aqqayunlu törzsszövetség számára Arminiya jelentette a nyári legelőterületet a Pontuszi-Alpok és a Toros középső láncá között, telente pedig délebbre, a síkabb felső-mezopotámiai földekre vonultak. A Die Seldschuken-Geschichte des Akser?y? von *Fikret İşıltan*. Leipzig, 1943. 31–32. o. érdekes adatot közöl a türkmének terjeszkedése és a dinasztikus politika összefüggéséről. Togril bég, miután bevonult Bagdadba, Qutalmish Moszul, Diyar Bakr és a szíriai határ vidékére küldte, aki aztán a szultán halála után magának akarta a trónt. A kísérlet a saját halálával végződött, Alp Arslán ezután a fiát, Szulejmánt is meg akarta öletni, de végül rokonaival és híveivel Diyar Bakr-ba, a nyugati határvidékre küldi, B?re és Ruh? vidékére (bár eredetileg nem akart földet adni nekik, nehogy később onnan kiindulva zavarokat okozzanak), egy ideig ott éltek, nagy szükségben. Az anatóliai „honfoglalás” nem témája a dolgozatnak, de lényegében ez a magyarázata: a „szabad” oguzok számára ez a „vadnyugat” jelentette a menedéket a dinasztia hatalma elől, melynek számára pedig ez a terület amolyan kényszerlakhely volt a vesztes riválisok számára.

²⁵ *Aristakes* a5.htm Lap 1-2/5 „Lovaik gyorsak, mint a sas, patáik szilárdak, mint a szikla... jfaik feszesek, nyilaik hegyesek, lábbelijük szíjai mindig kötve.” *Edessai Máté* 74. o. is említ ezt az esetet, szerinte a törökök három vezére P?ghi, Puki, Anazughli volt, ezek a nevek leginkább az Arslán csoportjához tartozó, 1029-ben nyugatra húzódo oguz hullám vezetőinek neveivel hasonlítható össze: Buqa, Anasoghli. lásd *Ibn al-Ath?r* 15. o. (A nevekhez lásd *Onomasticon* I. 65., 171–172. o.) Ebben az esetben pedig a támadás nem Togril bég csoportjához köthető. Az Azerbajdzsánba települt oguzok ekkor már másfél évtizede fosztogatták az örmény vidéket. *Ibn al-Ath?r* 23. o. szerint annyi foglyot szedtek, hogy egy szép lány ára 5 dínárra ment le, 25. o. 1037/38-ban a Tifliszt ostromló grúzok a közeledtük hírére elmenekültek. Szintén *Edessai Máté* 44–45. o. említi, hogy a törökök már 1016-ban megjelentek Vaspurakanban, de az ostani csatát általában még az azerbajdzsáni emírek és helyi örmény fejedelmek közötti hagyományos összecsapásnak tekintik, lásd *Seibt, Werner*: Die Eingliederung von Vaspurakan in das byzantinische Reich (etwa Anfang 1019 bzw. 1022) *Handes Amsorya*, 92. (1978) 49–66. o. itt: 50–51 o.

²⁶ *Skylitzes* valószínűleg összekeverte azt a csatát, mely Sin?ar mellett zajlott le 1044. ápr. 24-én az ukajlidák és az oguzok között egy későbbivel, melyben Qutlumush is részt vett (*Onomasticon* II. 513. o. a törökös alak inkább Qutulmish) Lásd *Ibn al-Ath?r* 23–24. o.; *Felix* 162–163. o.; *Agadshanow* 95–96. o. Az azerbajdzsáni vidéken is komoly gondokat okoztak ekkoriban az oguzok, mivel a sirvánsah 1045 táján tőlük tartva erődfittette meg Yaz?diya (Semaha) városát. *Minorosky* 1958. 33. o.

²⁷ *Skylitzes* 419–420. o.; *Attaleiates* 77–79. o.; *Ibn al-Ath?r* 24. o. szerint a megvert oguzok Diyar Bakrba húzódtak, amelyet felprédáltak, innen pedig az örmények és bizánciak területét dúlva Azerbajdzsánba vonultak (ez jól jellemzi a „muszlim” nomádok magatartását a letelepültek iránt: válogatás nélkül prédáltak). De mint a 6. jegyzetnél szóba került, ennek az esetnek nem volt köze a Szeldzsuk-házhoz, bár az biztos, hogy Qutlumush a Kaukázus-vidéki portyák gyakori szereplője lett és az iraki törökökre támaszkodott, hiszen ezek apja, Arslán emberei voltak (a Rüm-Szeldzsukok dinasztiájára pedig tőle származott). Lásd még *Peacock* 2005. 217–220. o.

dásokról, azonban a muszlim forrásokból kiderül, hogy ezek még csak vándorló nomád csoportok önálló akciói voltak. Ami a törökök direkt akcióit illeti, azok alighanem Bizánc utolsó terjeszkedő vállalkozásából nőttek ki, mikor 1045-ben bekebelezték Anit, az örmény királyság székhelyét.

Még II. Basileios grúz háborúja végén (1022) kényszerült az örmény uralkodó arra, hogy halála után országát a birodalomra hagyja. Ez 1041-ben következett be, de utóda, II. Gagik nem akart lemondani földjéről, azonban IX. Konstantin érvényesíteni kívánta jogigényét. Ez persze nem ment harc nélkül, mert az örmények sem akartak lemondani királyságuk központjáról (1042-ben Ani falai alatt verték meg a bizánciakat), végül csellel lehetett csak megszerezni a várost (1045). IX. Konstantin a harcok során az örmények keleti szomszédjától, Abul-Asvar dvini emírtől is közreműködést igényelt, amit meg is kapott. Ezután viszont felszólította az emírt, hogy adja át a hadjárata során megszerzett örmény területeket, amelyeket korábban oklevélben ígért neki. A Saddádida-családból való muszlim uralkodó persze nem volt erre hajlandó, így a császár serege grúz és örmény segédcsoportokkal együtt most ellene vonult fel, de súlyos vereséget szenvedtek Dvin alatt (1046).²⁸ A császár azonban lecserélte a kudarcot vallott parancsnokokat Katakalon Kekaumenosra iberiai duxra és Nicholaosra, a főparancsnokra. Ők várai módszeres ostromával lassan Dvinbe szorították az emírt, és már a közeli Chelidoniont (Jereván) éhezettették, mikor a Balkánon kitört a Tornikios-lázadás, és a hadműveleteket félbeszakították (1047). Így Abul-Asvart végül ugyan rákényszerítették arra, hogy engedjen, de biztosra vehető, hogy ez a konfliktus felkorbácsolta a muszlim határvidéken élő szent háborús lelkesedést, és a törökök következő vállalkozása ebből következett.²⁹ Mivel a bizánci támadások nyomán a szomszédos muszlim emírségek is fenyegetve érezték magukat, kapóra jöttek nekik a térségbe érkező oguz csoportok.

Az 1048-as év eseményei felfedték a bizánci védelem vezetői előtt a keleti határokon a török népvándorlás következtében kialakult új és aggasztó helyzetet. Skylitzes szerint Togrul bég egyelőre óvatos volt, mert a bizánciak korábbi császárainak híre tekintélyt biztosított a birodalomnak, de végül egy másik rokonát, Hasant küldte ki Vaspurakan feldúlására. Hasan seregével Tebrizbe vonult, majd Tifliszbe, a grúz területen fekvő muszlim enklávéba, onnan nyomult be Vaspurakanba. A támadó sokaság keresztül-kasul feldúlta a tartományt, mire a kormányzó, Aron vestes (egyébként az utolsó bolgár cár, Ivan Vladiszlav fia) segítséget kért Ani és Iberia kormányzójától, Katakalon Kekaumenostól. A segítség sietve meg is érkezett, majd Kekaumenos tanácsára kelepcét állítottak a támadóknak, a régi hagyományoknak megfelelően. Ahelyett, hogy nyílt csatát kockáztattak volna, a csapatokat a hegyekbe rendelték leshelyekre, míg táborukat minden felszereléssel őrizetlenül hagyták csaléteknek. Hasan hajnalban felkerekedett a Stragna-folyó

²⁸ Jellemző a birodalom korabeli haderejére, hogy milyen koalíciót hoztak össze erre a vállalkozásra, de egyébként a Dvin alatti vereségbe alighanem török íjászok is besegítettek, az emír ugyanis nyílzáporral verte szét a sárba ragadt bizánci sereget. Gagiknak is harcolnia kellett már a kelet felől támadó oguzokkal, akik alighanem Abul-Asvar szolgálatában álltak, de a dvini határon, a Hrazdan-folyónál megverték őket. *Edessai Máté* 68. o. Az emír egyébként nem lehetett túl kellemes szomszéd, mivel keresztény sógora, Dávid, Lori királya ellen is hadakozott, de a muszlim sirvánsahok ellen is, lásd *Minorsky* 1953. 22., 24. o.; *Minorsky* 1958. 34. o.

²⁹ *Skylitzes* 409–413., 434. o., a *Q?busn?me* 88. o. dicséző jellemzése az emírről. *Minorsky* 1953. 53–54. o. (egyébként uo. 40. o. megemlíti, hogy Abul-Asvar apja, I. Fadl [985–1031] a Ganja és Tiflis között élő sevordikat is legyőzte). A bizánci terjeszkedésről lásd még *Ter-Ghewondyan* 114–119., a Saddádídákhoz uo. 119–123. o.

(Felső-Záb) melletti táborából, és a bizánciak ellen vonult, hogy összecsapjon velük. Amikor aztán üresen találta a táborukat, úgy gondolta, hogy megfutamodtak, ezért hozzáfogott a zsákmány összegyűjtéséhez. A bizánciak türelmesen kivárták, míg az egész sereg belefeledkezett a fosztogatásba, majd estefelé előjöttek leshelyeikről, rárontottak a törökökre, és a támadók seregét teljesen szétverték.³⁰

Skylitzes szerint Togrul bég a vereség hírére elhatározta, hogy kiköszörüli a csorbát, és azonnal bosszúhadjáratot indított féltestvére, Ibrahim Inál vezetésével. Ibn al-Ath?r szerint viszont arról volt szó, hogy keletről oguz sokaság érkezett Ibrahimhoz, aki nem tudta őket ellátni a saját földjén (Hamadán vidékén), ezért inkább portyára küldte őket Bizáncba, és velük ment, hogy támogassa őket (ez egyébként jellemző lehet a szeldzsuk terjeszkedés mikéntjéhez is). A hatalmas sereg előzőnlötte az örmény felföldet, és kíméletlenül prédált mindenfelé – a bizánci védelem irányítói számára ez súlyosabb próbatételnek ígérkezett, mint az előző támadás, ezért sietve az erődítményekbe rendelték a lakosságot, a császár utasítására pedig vártak a harccal addig, míg a grúz Liparit segédcapatai meg nem érkeznek.³¹ Ebből a helyzetből alakult ki a bizánci és szeldzsuk seregek első nagy csatája.

³⁰ Skylitzes 420–422. o. *Ibn al-Ath?r* 68. o. röviden megemlíti egy sikertelen oguz portyát 1048-ban, *Felix* 164. o. Vaspurakan már régóta török portyák célpontja volt – *Edessai Máté* 69–70. o. egy epizódja jól jellemzi az itteni zavaros viszonyokat: Tonrawant feldúlták a keleti támadók és megölték annak urát és legkisebb fiát. Két nagyobb fia, Hasan és Chnchguk viszont egy kurd barátjuk révén elhíresztelte Herben és Salmastban, hogy a terület védtelen, így rövidesen újra jöttek a portyázók. A két fivér ezután párbajban végzett apjuk és testvérük gyilkosával, majd szétverték a sereget.

³¹ *Aristakes* a5.htm Lap 1-4/5 leírása szerint azonban a törökök kíméletlenül pusztítottak mindenfelé, vagyis a lakosságot nem sikerülhetett biztonságba juttatni.

A császár csapatai megint Katakalon Kekaumenos és Aron vestes vezetése alatt álltak. Kekaumenos azt javasolta, jobb, ha nem várnak az erősítésre, hanem a meglevő, előző győzelmükön fellelkesült katonáikkal a megérkező törökökkel összecsapnak, mielőtt azok kipihenhetnék magukat. Aron azonban inkább védelemben akart maradni, és végül az ő véleménye döntött, így visszahúzódtak Iberiába és vártak. IX. Konstantin is erre utasította őket és Liparit segédcsapatai bevárására, így aztán Ibrahim keresztülvonult Vaspurakanon, és ellenállás nélkül jutott el Iberiába. Annál inkább sietett, mert a tétlenséget a félelem jelének vette, és azt akarta, hogy mielőbb harcra kényszerítse ellenfeleit. De mivel a bizánciak egy sziklás vidék oltalmába húzódtak, nem tudta őket csatára bírni, ehelyett a Theodosiopolis közelében fekvő Artze kereskedővárost vette ostrom alá. A lakók bíztak abban, hogy a közeli erősségből segítséget kapnak, így nem hagyták el falak nélküli otthonukat, és a sűrűn beépített település utcáit lezárva, a tetőkről harcoltak a támadókkal, és hat napon át vissza is verték őket. Kekaumenos ennek hírére ismét támadást javasolt, mivel a törökök az ostromra figyelnek, kedvező alkalom adódik csatát kezdeni. Aron azonban megint a császár parancsához ragaszkodott és elutasította a javaslatot, ezért Ibrahim végül felgyújtatta és elpusztította a várost. Így is nagy zsákmányt szerzett, és ismét a bizánci sereg ellen készült, amelyhez végül megérkezett Liparit serege is. Ezután Kapetron erődjéhez vonultak, ahol találokztak a törökökkel, akik viszont nem egy tömegben jöttek, hanem apránként, Kekaumenos ezért megint jó lehetőséget látott a támadásra. Ezúttal azonban Liparit fújta le a csatát, mivel szeptember 18. szombati nap volt, amit ő balszerencsésnek tartott a harcra. Ettől függetlenül viszont Ibrahim is észrevette őket, így csatarendben érkezett a helyre, ezért a bizánciak is kénytelenek voltak hasonlóképp tenni, habár már estefelé volt: Kekaumenos a jobbszárnyat vezette, Aron a balt, Liparit a közepet. Kemény, éjszakába nyúló küzdelem következett, melyben végül a bizánciak szenvedtek vereséget, Liparit maga is fogságba esett. Aron visszajutott Ibanba, Vaspurakan székhelyére, Kekaumenos pedig Aniba, a törökök visszatértek perzsa földre.³²

A csata részleteiről nem sokat tudunk meg (ritka zavaros a forrásokból kirajzolódó kép), bár azért egyes jellemzők alapján következtethetünk az ellenfelek taktikájára. A bizánciak talán nem is véletlenül vártak annyi ideig a harccal, hiszen Bölcs Leó szerint is a türkök számára hátrányos az éjszakai küzdelem. Lehet, hogy éppen ezt akarták a hasznukra fordítani a hosszas halogatással, de végül a törökök rájuk kényszerítették a korábbi kezdést (így viszont a sötétség talán a súlyosabb veszteségektől kímélte meg a keresztény sereget). A törökök taktikája talán hasonló lehetett, mint a W.l.nd.r-csata a magyar–besenyő és bizánci csapatok között: a szárnyak felől bontották meg ellenfelük harcrendjét, majd közelharcban megverték a rendetlen hadat. Ez egyébként a később, Manzikertnél vívott ütközet-

³² *Skylitzes* 422–426. o. szerinte Togril bég 100 000 kiváló harcost küldött a bizánciak ellen. *Attaleiates* 79. o. szerint a harc egy ideig eldöntetlen volt, de végül a „hunok” kerekedtek felül. *Ibn al-Ath?* 67–68. o. szerint az oguzok egészen Trapezuntig jutottak el, végül 50 000 bizánci és grúz ütközött meg velük, de váltakozó harc után végül megfutamították őket, sok főtisztjuket elfogták, Ibrahim végül Konstantinápolyt tizenöt napi útra közelítette meg, és 100 000 foglyot ejtett, 10 000 szekér vitte a zsákmányt, közte 19 000 páncélinget. *Aristakes* a6.htm Lap 2/5. szerint Aron futott meg a csatából, emiatt tudták bekeríteni és elfogni Liparitot a törökök, akik aztán hatalmas zsákmánnyal távoztak. *Edessai Máté* 76–79. o. szerint Qutlumush is részt vett a hadjáraton, melyet azért indítottak, mert megtudták, hogy a bizánciak nagy erőket vontak ki a keleti tartományokból. Grúz beszámoló „Barahimilami” csatájáról: *Thomson* 294–295. o. A csatához lásd még *Shepard, Jonathan*: *Scylitzes on Armenia in the 1040s and the role of Catacalon Cecaumenos. Revue des Études Armeniennes*, 11. (1975–76) 269–311. o. itt: 270–279. o.; *Felix* 165–167. o.; *Agadshano* 101–102. o.

tel (1071) is párhuzamba állítható, ahol előbb a szárnyakat szorították meg az íjászok, majd a második vonal meghátrálása után szétverték a császárral együtt magára maradt közepet. De Skylitzes bizánci félsikert hangsúlyozó verziója is azon alapulhat, hogy az állítólag sikeres üldözést folytató bizánci szárnyakat a mozgékony nomádok elcsalták a csatatérről, és ezután következett Liparit seregrészének leverése.³³

A vereség után IX. Konstantin tárgyalásba kezdett az új ellenséggel Liparit kiváltásáról és egy békeszerződésről. A szultán tekintélyét megnövelte a siker, ezután a Diyar Bakrban uralkodó Marvánida emír is elismerte főhatalmát és a császártól már egyenesen adófizetést követelt. Várható volt, hogy hamarosan újabb összecsapásra kerül sor, főleg, mivel a Kaukázus-vidéken még jelentős oguz csoportok maradtak, Qutlumush vezetésével (tehát valószínűleg az „iraki” törökök), és Ganja várát ostromolták. A császár hű emberét, Nikephoros raiktort küldte ide, hogy IV. Bagrat grúz királlyal (1027–1072) együttműködve mentse fel a várost. A nomádok a sereg közeledténél hírére visszavonultak, a muszlim város, Tiflis is behódolt a királynak, majd Liparitot is szabadon engedte a szultán. Talán azért sem került sor újabb nagy összecsapásra, mert Ibrahim Inál fellázadt féltestvére ellen, aki Hamadán vidéki területei átengedését követelte tőle, végül erővel kellett kiostromolnia váraiból. Azonban fegyverszünetet már csak lassabban sikerült kötni Togrillal, noha igen értékes ajándékokat küldtek neki. A konstantinápolyi muszlim mecsetben az ő nevét vették be a pénteki imába a Fátimida kalifa helyett és az ő felségjelvényeit, íjat és nyilat helyezték el benne.³⁴ Egyelőre ilyen képlékeny helyzet alakult ki a keleti határokon viszont ekkor már a Balkánon is újabb válság bontakozott ki egy másik nomád nép, a besenyők miatt, így Nikephoros hamarosan indulhatott nyugatra.

A besenyő háború a Balkánon

Mint a bevezetőben szóba került, az eurázsiai nomád vándorlás nem csak az oguzokat érintette, hanem a mai Ukrajna területén élő besenyőket is. A kelet-európai sztyeppén élő oguz törzsek (itt új néven említik őket) is nyugat felé vándoroltak a kunok elől, és a besenyőket kezdték szorongatni. Nem sokat tudunk a besenyő törzsszövetség történetének utol-

³³ Bölcs Leó ajánlását lásd ÁMTBF 21. o. (*Taktika* 459. o.) A magyar-bizánci csatát lásd *Kmoskó* I/2. 183–185. o. és *B. Szabó* 85–87. o. Manzikerthez lásd *Hillenbrand* 247–248. o. (Nikephoros Bryennios leírása). A törökök nyilai elég hatásosak voltak lőtávon belül, mint később Dorylaionnál a keresztések is tapasztalhatták, ahol pajzsot és páncélt is át tudtak lőni egyszerre. *France, John: Victory in the East. A military history of the First Crusade.* Cambridge, 1994. 147. o. Lehet, hogy a grúz erők voltak a legjobban páncélozottak, hiszen még 1022-ben II. Basileios ellen támadó Giorgi király katonái azért szenvedtek vereséget, mert túlhajszolták magukat nehéz felszerelésükben, lásd *Aristakes* a3.htm Lap 1/5, továbbá *Tsurtsumia, Mamuka: The Evolution of Splint Armour in Georgia and Byzantium: Lamellar and Scale Armour in the 10th – 12th Centuries.* *Byzantine Symmeikta*, 21. (2010) 65–99. o. itt: 83–84. o.

³⁴ *Ibn al-Ath?r* 73–74., 144–145. o. szerint a tárgyalások sikerre vezettek és deklarálták a békét, de *Skylitzes* 426. o. egyértelműen az ellenkezőjét állítja, így inkább csak ideiglenes fegyvernagyvásról beszélhetünk; a ganjai hadjárat alighanem Kapetron után lehetett, 1048 végén, 1049 elején, *Minorsky* 59–64. o., habár *Skylitzes* 434. o. későbbre teszi, de a Grúzia krónikája egyértelműen korábbra datálja, *Thomson* 296 o. Liparit szabadon engedéséről lásd *Attaleiates* 79–81. o., aki megjegyzi, hogy innentől kezdve a császár és a szultán követeket váltott egymással, és baráti viszonyba kerültek, azonban a törökök dúlásai nem szűntek meg, Togril azzal mentegetőzött, hogy nem tudja kik azok a fosztogatók, akik farkasok módjára portyáznak. A kiváltásnál Naszr al-Daula emír közvetített, lásd *Amedroz, H. F.: The Marw?nid Dynasty at Mayyaf?riqin in the Tenth and Eleventh Centuries* A. D. *Journal of the Royal Asiatic Society*, 1903. 123–154. o. itt: 141. o. Továbbá még *Agadshanow* 102. o.; *Felix* i. m. 169–171. o. és *Ter-Ghewondyan* 123. o.

só szakaszáról, de a szomszédos népek írott forrásaiban az 1030-as évektől megfigyelhető élelkebb aktivitásuk nyilván az úzok előrenyomulásának volt a következménye. Az itteni határok a keletiekétől eltérően nem voltak védve ütközőállomokkal, így a portyák közvetlenül érintették a birodalom területeit. Már korábban is hajtottak végre támadásokat Bizánc al-dunai határain (1025/27, 1032, 1034, 1035, 1036 az utóbbin öt strategost is elfogtak), de az 1040-es évek közepére helyzetük az úzok nyomása miatt lassan tarthatatlanná vált.³⁵ Ebben az időszakban egyik tekintélyes hadvezérük, Kegen, összekülönbözött a legelőkelőbb vezérrel, Tirekkel. Az előbbi több csatát is vívott az úzokkal, míg az utóbbi inkább a Duna melletti mocsaras vidék oltalmába húzódott. A besenyők között a hadvezér vitézsége sokaknak tetszett, azonban az előkelő származású uralkodó nem tartozott közéjük, mi több, egy idő után már szívesen megszabadult volna tőle. Ebből fejlődött ki az a viszály, melyből végül Kegen került ki vesztesen és két törzzsel együtt Bizánctól kért oltalmat. A Duna menti határvidék (Paristrion) kormányzója, Michael, IX. Konstantin engedélyével be is engedte őt és 20 000 emberét (1045). A vezér patrikiosi rangot kapott, három erődöt a Duna mellett és kiterjedt földterületet, valamint megkezdték megtérítésüket is.³⁶ Ez megfelelt a szokásos bizánci gyakorlatnak, azonban a besenyő probléma még csak ezután kezdett kialakulni. Kegen többször is portyázott a túlpárti besenyők földjén, foglyokat és zsákmányt szerezve, amit viszont Tirek sem tűrhetett sokáig. Először a császárt figyelmeztette arra, hogy ennek nem lehet jó vége, de mivel nem kapott érdemi választ, rövidesen maga is támadásra készült. Hamarosan kedvező alkalom adódott, mivel 1047 decembereben kemény fagyok jöttek, és a Duna vastagon befagyott, így aztán állítólag 80 000 emberével átkelhetett a Balkánra. A bizánci védelem helyi irányítói (Michael és Kegen mellett, aki portyákkal zaklatta őket, a hadrianopolisi dux, Konstantinos Arianites és a bulgariai katapano, Basileios Monachos) azonban összeszedték erőiket, de előbb kerültek az összecsapást, amíg a hideg és egy járvány miatt eléggé le nem gyengültek besenyők. Tirek a hátrányos helyzetet felismerve kapitulált, a bizánciak pedig széttelepítették őket a Balkánon (Nis, Szófia és Eutzapolis – Ovčepol – környékén). Kegen ugyan jobbnak látta volna, ha minden felnőtt férfit megölnek, de a bizánciak szükségesnek ítélték a részvételüket a törökök vagy mások elleni hadjáratokon (érdekes, hogy ez az epizód mennyire hasonlít, arra, mikor keleten Mahmúd átengedte az Amu-darján az oguzokat, mire egyik kamarása figyelmeztette, hogy jobb lenne, ha levágtatná a hüvelykujjaikat, vagy vesse a folyóba őket). A gondok innen kezdődtek csak igazán, mivel IX. Konstantin 15 000 besenyőt csakugyan keletre indított a törökök ellen (1049), ám alig keltek át Anatóliába, máris elment a kedvük attól, hogy a távoli és ismeretlen Iberiába menjenek, ezért fellázadtak és

³⁵ *Skylitzes* 351–352., 364., 374., 376 o. beszámol besenyő támadásokról. Györffy i. m. 112. o. említi, hogy Endre és Levente herceg elmenekülése után a besenyők között találkozott egy magyar fogollyal, aki felismerte őket. Ez annak a jele, hogy a besenyő támadások Magyarországot is érintették ebben az időszakban. A besenyők és az úzok kelet-európai történetéhez ebben az időszakban lásd *Kiss Attila: Úzok a Képes Krónikában. A nyugati oguz (úz) törzsek és a Magyar Királyság a XI. században. Hadtörténelmi Közlemények*, 120. (2007) 549–576. o. itt: 551–556. o. *Zimanyi* 114. o. leírása a XI. század elején a besenyők közötti muszlim térítésről.

³⁶ *Skylitzes* 426–428. o. Előkerült vezérük pecsétje is: „Isten segítsd Ioannes Kegen magistrost, Patzinakia archonját.” *Krumova, Teodora: Pecheneg Chieftains in the Byzantine Administration in the Theme of Paristrion in the Eleventh Century. Annual of the Medieval Studies at CEU*, 11. (2005) 207–221. o. (210. o.) a magistros magasabb rang a patrikiosnál, tehát Kegen még főtebb is jutott a bizánci hierarchiában. Az áttelepülés 1045-ös datálását lásd *Madgearu* 209. o.

visszatértek Európába (átúszhattak a Boszporuszon!). El is értek az övéikhez Szófia vidékére, mire hamarosan az egész besenyő nép fellázadt, és a Duna melletti síkságra húzódtak, az Osmon folyó vidékére.³⁷

A besenyők leverése egyáltalán nem ígérkezett könnyűnek, ráadásul a kormányzat Kegen embereit is a lázadókhöz hajtotta, mikor vezérüket megdölgöndölatlanul őrizet alá vették. A lázadó nomádok 1049-ben megverték az adrianopolisi kormányzót, de ezután visszaverték őket, mikor a városra támadtak, viszont a Balkán-hegység mögötti telepeikről már nem tudták kipiszkálni erőiket. Mivel a korábbi vereség után a balkáni csapatok szétszóródtak, keletről hoztak erősítést Nikephoros raiktor vezetésével, frank zsoldosokkal kiegészítve. A császár engedélyével Terek visszatért a besenyőkhöz, hátha rábírná őket a megadásra, de nem voltak erre hajlandók, mire a törzsfő is inkább velük tartott. Katakalon Kekaumenos, aki szintén a keleti csapatokkal jött, megint csak amellet érvelt, hogy még azelőtt támadják meg a besenyőket, hogy felkészülnének az összecsapásra, de az elbizakodott Nikephoros ezt elutasította. Arra számított, hogy a besenyőket egy tömegben tudja majd kézre keríteni, ha már az egész seregük összegyűlt. A diakenéi csata így a második

³⁷ *Szklitzes* 428–431. o. a besenyők nagy száma arra utal, hogy eleve inkább áttelepedésről volt szó, nem hadi vállalkozásról, de az is, hogy Terek 140 főemberrel ment aztán a császárhoz. Az, hogy a lázadók mezőgazdasági eszközökkel fegyverezték fel magukat, mutatja, hogy a besenyők letelepítése és földművelésre szoktatása már megindult – bár az is igaz, hogy eleve lehetett letelepült rétegük, mint ahogy keleten az oguzoknál is voltak városlakók. *Kmoskó* 1/2. 87–88. o. Az oguz párhuzam *Ibn al-Ath?* 33. o., *Husayni* 10. o. Az eseményekhez lásd *Madgearu* 210–213. o., szerinte a besenyők menedéke, a „Száz hegy” vidéke Preszlávtól északra lehetett, ahol jó legelők, elég víz és erdők voltak.

lett, amelybe a keleti veterán tanácsa ellenére mentek bele a bizánciak, és ismét súlyos vereséget szenvedtek, Kekaumenos is csaknem halálos sebeket kapott (1049).³⁸ A besenyők ezután szabadon dúlták a balkáni területeket, majd 1050-ben megint Adrianopolisnál csaptak össze a nyugati és keleti csapatokból összeállított bizánci sereggel, és újabb győzelmet arattak (Konstantinos Arianites is elesett).³⁹

IX. Konstantin újabb csapatokat szedett össze, frank és varég zsoldosokat, valamint a szíriai határokról lovasíjászokat,⁴⁰ hogy a portyáknak véget vessenek (közben egy ízben Kegent követségbe küldték hozzájuk, de mindjárt meg is ölték). A fosztogató besenyő csoportok ezután valóban elszenvedtek néhány vereséget (Katasyrta, Goloe, Toplitzos), ezért inkább Makedonia területét kezdték pusztítani. Itt azonban megint csak vereséget mértek rájuk Chariupolis (Hayrabolu) mellett, így 1051 és 1052 nagyobb összecsapás nélkül telt el. 1053-ban aztán a császár megint egy jókora összbirodalmi sereget küldött a besenyő kézen levő Preszláv ellen Michael akoluthos vezetésével. Tírek serege egy árokkal és sánccal védett táborba húzódott, amelyet azonban hiába ostromoltak a bizánciak, akik hamarosan kezdtek kifogni az élelemből. Ezért úgy döntöttek, hogy éjjel csendben elvonulnak, de a besenyők ezt észrevették és az üldözésükre indultak. A Balkán-hegységen átvezető szűk utak hagyományosan komoly veszélyforrást jelentettek a bizánci seregekre, és most is rossz vége lett a visszavonulásnak: Adrianopolisba csak a császári sereg súlyosan megté-pázott maradványai jutottak el. IX. Konstantin viszont újabb toborzásba fogott, hogy végre leszámoljon a besenyőkkel, akik ennek hírére végül békét kértek a császártól. Harminc évre meg is kötötték azt, a nomádok továbbra is félig önálló státuszban maradtak balkáni szállásaikon.⁴¹ Sejtethető volt azonban, hogy ez a megegyezés aligha lesz tartós, és a későbbi események megmutatták azt, hogy a nomádok integrációja milyen súlyos nehézségekkel

³⁸ *Skylytzes* 434–438. o. *Kekaumenos* 53. o. némileg eltérően számol be a csatáról (bár Konstantinosnak nevezi a raikort), szerinte vereség oka a vezér elbizakodottsága volt, mivel annyira meg akart ütközni a besenyőkkel, hogy nem hagyott időt a seregnek a pihenésre, még tábor sem veretett, így a fáradt, szomjúságtól és hőségtől gyötört csapatokat könnyen megfutamították. Egyébként az ütközet párhuzamba állítható a szeldsukok nesai csatájával (1035), ahol először verték meg a félelmetes gaznavida sereget, ezután viszont egyre inkább felbátorodtak.

³⁹ *Skylytzes* 438–439. o. Nikephoros korábban (434. o.) úgy jellemezte, hogy kilépett papként nem hadvezéri tehetsége, hanem megbízhatósága miatt kapta kinevezését. Egyébként *Edessai Máté* 79–80. o. is említi a felfordulást, amit a besenyők okoztak, mielőtt kitérne a bevezetőben említett népvándorlás ismertetésére.

⁴⁰ *Skylytzes* 439–440. o. Ez annak a jele, hogy tisztában voltak a nomád taktika veszélyességével, ezért ennek ellenszerét hasonló taktikai képességekkel bíró segédcsoportok bevetésével próbálták megtalálni. Ehhez lásd *B. Szabó* 78. o. „... még egy mozgékony lovasíjászközből álló csapatra is milyen óriási veszélyt jelenthetett egy olyan ellenfél, ami hozzá hasonló módon volt felszerelve és kiképezve a nyílharca.” Idézi még ehhez Bölcse Leó Taktikáját (XVIII. 33.): „az összeütközések, vagyis mérkőzések a harcban a nyílkészlet bőségéhez mérten egyöntetűen, viszonylagos egymásutánban és rövid idő alatt menjenek végbe, nehogy a harcba elegedés késleltetése miatt az ellenségnek szüntelen nyilazása következtében a nyilak nagyobb számban hulljanak harcosokra és lovakra.” In: *Pauler-Szilágyi* 28. o. (*Taktika* 449–451. o.) A szíriai végekről sok íjászt lehetett toborozni, bár valószínűleg nem minden nyilvántartott íjász volt mestere a fegyverének, mivel III. Romanos Aleppó elleni hadjáratán (1030) a Fekete-hegységben élő monofizita szerzeteseket is jegyzékbe vetette mint íjászokat, lásd *Aristakes* a3.htm Lap 3/5. Az íjászat fontosságát a X. századi értekezések hangsúlyozták, ahol II. Nikephoros idején egy ezred 300 íjásza számára 15 000 nyilat vittek tartalékul, tehát a gyalogság 12 ezrede összesen 180 000-t, a század végén Nikephoros Uranos már úgy vélte, még jobb, ha 400 000-t is eléri a számuk. *McGeer, Eric*: *Sowing the Dragon's Teeth. Byzantine Warfare in the Tenth Century*. Washington, D. C. 1995. 21., 97. o.

⁴¹ *Skylytzes* 439–441., 443. o., az akoluthos rang a varég testőrség parancsnokát jelölheti (189. j.) *Kekaumenos* 55. o. is leírja az utolsó csatát, annak szemléltetésére, hogy milyen bajokat okozhat az, ha a sereg fáradtan, nélkülözve várja a harcot az ellenséggel. A besenyő háborúhoz lásd még *Spinei, Victor*: *The Great Migrations in the East and South Europe from the Ninth to the Thirteenth Century*. Tr. *Dana Bădulescu*. Cluj-Napoca,

járt Bizánc számára a Balkánon (1059-ben I. Izsák újabb hadjáratot volt kénytelen vezetni a Dunán átkelő nomádok ellen, de a balkáni besenyők 1091-ig problémát okoztak, és teljes leverésük csak 1122-ben történt meg).⁴² De emellett a keleti határokon sem oldódott meg a török probléma, sőt, idővel katasztrofális helyzetet okozott.

A szeldzsuk fenyegetés állandósulása keleten

Az örmény tartományokban sem maradt tartós a nyugalom, a türkmén portyák nem maradtak abba, 1053-ban felégették Kars városát is. Mivel a császárral folytatott korábbi tárgyalások nem hoztak eredményt, a kaukázusi emírségek hódoltatása során a szomszédos bizánci területek ismét célponttá váltak. 1054-ben Togril bég személyesen vezetett hadjáratot a térségbe. Azerbajdzsán területén vonult keresztül a szultán, előbb Tebriz hódolt be, majd a székhelyét Ganjába áthelyező Abul-Asvar is, talán éppen ő biztatta az örmény themák felkeresésére, vagy annak híre jutott el hozzá, hogy a keleti csapatokat a besenyők ellen vitték. Togril nem kísérletezett az anatóliai területek elleni hadjáratral, ezért a támadók keresztül-kasul feldúlták az örmény felföldet: először Manzikertnél táboroztak le, a portyáikat onnan indították el minden irányba. Északon eljutottak az abház hegyekig és a Parxar-hegyig, nyugaton Chanetiáig, délen a Sim-hegységig. A Chaldiába betörő csapatokat visszaverték az itteni varég zsoldosok, viszont Gagik örmény király (1029–1064) vereséget szenvedett Vanandban.⁴³ A szultán észak felé haladt, Basen síkságára, azonban nem próbálkozott meg Avnik, Du és Theodosiopolis jól védett várainak bevételével, inkább visszatért Manzikerthez. A város érkezésekor még felkészületlen volt az ostromra, de közben betakarították a környékről a terményeket, és a parancsnok, Basileios Apokapes fellelkesítette a védőket. Az ostrom egy hónapig tartott, de a törökök hasztalanul próbálkoztak, végül visszavonultak, és a Van-tó melletti Artzke feldúlása után elhagyták Bizánc területét.⁴⁴ Bár ez a támadás is jókora pusztítást okozott, a védelem ezúttal nem ment bele egy újabb vereséggel járó ütközetbe, és az erődtítmények is jól kiállták a próbát. A bizánciak ezen a hadjáraton jobban oldották meg a feladatot, mint 1048-ban, habár ekkor nyilván kevesebb erő tudtak szembeállítani a támadókkal a besenyő háború veszteségei miatt. Mikor IX. Konstantin a következő évben meghalt, úgy tűnhetett, a válságos helyzetből végül majd ki tud lábalni a birodalom.

A probléma azonban az volt, hogy igazából egyik hadszíntéren sem rendeződött a helyzet, sőt a krízis idővel csak súlyosbodott. Keleten is hasonló probléma fejlődött ki, mint a Balkánon, mivel a nomád oguzok is kedvük szerint intéztek portyákat a bizánci területek ellen. A kormányzat hiába próbált megegyezni Togril béggel, aki 1055-ben bevonult Bag-

---

2003. 132–136. o.; *Shepard, Jonathan*: John Mauropous, Leo Tornicius and an Alleged Russian Army: The Chronology of the Pecheneg Crisis of 1048–1049. *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, 24 (1975) 61–89. o. *Ellenblum* 125–131. o.: a sok veszteséggel járó háború nem csak a tiszték és a legénység pusztulása miatt volt súlyos csapás, hanem mert felgyorsította a pénzromlás folyamatát.

⁴² *Chronographia* 317–320. o. az 1059-es hadjáratról. A balkáni besenyők és Bizánc konfliktusáról röviden lásd *Rásonyi László*: Hidak a Dunán. A régi török népek a Dunánál. H. n. 2004. 266–267. o. (László Gyula: „A kettős honfoglalás”-sal közös kiadás)

⁴³ *Aristakes* a6.htm Lap 3-5/5 Ez a szerteszét portyázó haderő alighanem annak a jele, hogy a szeldzsuk haderő különböző nomád csoportokból állt össze, amelyek maguk is önállóan tevékenykedtek, ha éppen nem a szultán hívta össze őket hadjáratra.

⁴⁴ *Aristakes* a7.htm Lap 1-2/6; *Syklitzes* 432–434. o.; *Ibn al-Ath?* r 93. o.

dadba, és ezzel az iszlám világ leghatalmasabb uralkodója lett. Ez az esemény magasabb szintre emelte a török fenyegetést: a szultán ezután az eddig megosztott szunnita világ urának számított, ráadásul Bagdad birtokában az ottani gulámok is a szeldszuk haderő részévé lettek, tehát ezután már nem egy tiszta nomád hordával kellett szembenézni (pedig ez is elég volt), hanem egy hagyományos összbirodalmi muszlim sereggel. Ez az esemény azonban talán inkább a török vándorlásnak adott új lendületet, mivel Togril bég ezután erősiteni kezdte a hivatásos katonaság szerepét seregében, ahogy egyre inkább tradicionális muszlim uralkodóként lépett fel, nem nomád vezérként. A türkmén dominancia megszűnt a szeldszuk haderőben (bár továbbra is ők adták a csapatok zömét), és az elégedetlen csoportok jó eséllyel a muszlim végeken kereshettek maguknak új lehetőségeket.⁴⁵ Lehetséges, hogy az 1050-es évek második felében a bizánci területek ellen megélénkülő török támadásoknak ez a fordulat volt az oka. A népvándorlás következményei egyre súlyosbodtak, mert a törökök rövid időn belül nem csak az örmény tartományokban, hanem az anatóliai területeken is megjelentek. Hagyományos diplomáciai módszerekkel ez a konfliktus kezelhetetlen volt: ha sikerrel jártak, jöttek újra, ha nem, akkor egy másik csoport vállalkozott a következőre (a szultán maga már nem vezetett újabb hadjáratot Bizánc ellen). Theodora császárnő (1055–1056), a Makedón–dinasztia utolsó tagja trónra lépése után szintén a török támadások megakadályozásával bízta meg új főparancsnokát.⁴⁶ Az ő halála után pedig hamarosan megindult a vetélkedés a trónért. Az 1050-es évek közepén már az örmény tartományokban hátra maradt egy török főnök, Samuch, aki sok kellemetlenséget okozott, és VI. Mihály (1056–1057) is trónra lépése után arra figyelmeztette főembereit, hogy ha nem akadályozzák meg a „perzsák” dülását, akkor a jövedelmüket inkább nekik folyósítja, és így békében marad az ország. Hamarosan katonai felkelés fosztotta meg hatalmától, mely az első Komnenos-uralkodót, I. Izsákot (1057–1059) ültette a helyébe.⁴⁷ Ez a polgárháború a keleti csapatok újabb nyugati kivonásával járt, így a határvédelem ismét meggyengült, ami tovább bátoríthatta a türkmén portyázókat. Az új „katonai” vezetés azonban nem tudott változtatni a keleti végek fenyegetett helyzetén és valójában csak a birodalom hanyatlásának új szakasza vette kezdetét.⁴⁸

⁴⁵ Togril bég és a türkmének kapcsolatában beállt változásról lásd *Peacock* 2010. 96–98. o. A türkmének egy része egy lázadó kormányzót is támogatott, mivel szerintük a szultán nem törődik velük, és van elég másféle katonája, ha beérné azzal, hogy az ő nevét mondják a pénteki imában, és azt veretik a pénzekre, és nem nevez ki föléjük horászáni tisztet, akkor nem mondják fel az engedelmességet. Togril bég bagdadi tartózkodásához lásd *Ibn al-Ath'r* 100–102. o.

⁴⁶ *Skylitzes* 447. o.

⁴⁷ *Skylitzes* 452–452. o., *Edessai Máté* 94–96. o. beszámol az 1059/60-as török támadásról, melynek vezére Samuk volt (*Onomasticon* II. 627. o.), *Aristakes* a7.htm Lap 4-5/6 arról, hogy habár a szultán rengeteg ajándékot kapott azért, hogy ne támadja meg az örmény területeket és azután inkább Babilonban hadakozott, mégis se télen, se nyáron nem volt nyugalom, mert a szomszédos országokból mindig betörték a keleti végekre, továbbá VI. Mihály eltávolításáról is ír. *Chronographia* 318–319. o. jellemzése is azt hangsúlyozta a besenyőkről, hogy nehéz velük megküzdeni és leverni őket, könnyen szétszóródnak, majd ugyanolyan könnyen összeállnak újra, áruhátra hajlamosak, nem lehet egyezményekkel visszafogni őket. Ezt alighanem a keleti tartományokban élők is elmondhatták volna a türkménekről. A császári politika hagyományosan valamilyen diplomáciai rendezést ígerezett elérni a konfliktusok során, de amikor olyan nomádokkal kellett egyezkedni, akiknek a hadakozás az életmódjuk része volt, már nehezen működtek a régi egyezményes módszerek.

⁴⁸ A széthúzás annál inkább csábította a türkméneket, mint *Aristakes* a8.htm Lap 1-2/5 is feljegyezte Liparitia Ivani lázadásánál (1057), aki a Komnenos-felkelés alatt, miután nem tudta bevenni Theodosiopolist, töröket hívott segítségül, akik sietve meg is érkeztek, olyan sokan, hogy a lázadó vezér is megdöbben rajta és egy várba húzódtott. A törökök viszont követelték, hogy juttassa őket zsákmányhoz, nehogy üres kézzel távozzanak, így

A szeldzsuk uralkodó ugyan nem törekedett egy Bizánc elleni háborúra, de a türkmének nem is az ő szempontjai szerint élték az életüket. Az ő prioritásaik elég egyszerűek voltak: legelőterületet akartak szerezni, és ehhez, ha kellett, letarolták a szomszédos földművelő vidéket, így aztán zsákmánnyal is bővítették létalapjukat (a jószágok elhajtása már Horászában is állandó feszültségforrás volt). Ebben a vonatkozásban a szeldzsuk szultán továbbra is nomád vezér maradt: népe jóléte a megfelelő legelőkön múlt, az uralkodó sikere pedig nomád népe létszükségleteinek biztosításán. Grúz forrás számol be arról, hogy a nomádok a XI. század végén milyen károkat okoztak, amikor ott is megjelentek: sáskákként özönlöttek el a földet, majd ezután tavaszoként jöttek dúlni, télen pedig távoztak, ezért sem vetni, sem aratni nem lehetett miattuk. A Mtkvari (Kura) és a Iori folyó mentén Tbiliszitől Bardáig ütték fel sátraikat, ahol télen is van bőven fű és víz, sokféle vad, emellett rengeteg jószáguk volt, kereskedtek a városokban, ha foglyokra és zsákmányra vágytak, a grúz területre törtek be. Tavasszal pedig felhúzódtak a hegyekbe, ahol jó legelőket és bővízű forrásokat találtak.⁴⁹ Az örmény és bizánci területeken az ilyesmi nem volt zavaró a szultán számára, sőt jobban is járt azzal, ha a bajkeverő csoportok másokat zaklattak, de nomád harcosai megélhetését is így biztosíthatta a legegyszerűbben.

A török hadszervezet és taktika

A szeldzsuk haderő felépítése erősen különbözött a bizánciakétól: „... a türkmének képezték a szeldzsukok katonai sikereinek fő forrását, minthogy az utóbbiak ellenfelei nem rendelkeztek egy hasonlóan jelentős katonai elemmel. Könnyűfegyverzetű, de tömegeket felvonultató, igen erős sereget alkottak, amely azonnal mobilizálható volt. Nem volt túl költséges sem, legalábbis, amíg a hadjáratok bőséges zsákmánnyal jártak. A szeldzsukok ezt a főerőt a hagyományos típusú, rabszolgákból vagy zsoldosokból álló sereggel egészítették ki, illetve ellensúlyozták... Jóllehet a türkmének fegyelmetlenségére állandóan panasz volt, mégsem tudták őket nélkülözni.”⁵⁰ Időnként a Szeldzsuk-birodalom homokra épült háznak tűnhetett emiatt: Togril bég hiába volt sikeres hódító, mikor 1059-ben Ibrahim Inál fellázadt, a türkmének, akiknek többek között elege lett az iraki hadjáratokból,

---

végül vezetőt adott melléjük és ezután feldúlták Chaldiát, majd nagy zsákmánnyal távoztak, melyből Ivaninak is jókora ajándékot adtak. De mivel védtelennek találták az örmény földet, hamarosan hívás nélkül is visszatértek. *Aristakes* a8.htm Lap1/5 is a „görög királyság” megosztottságával, a polgárháborúval magyarázza a „perzsák” újabb pusztító támadásait.

⁴⁹ Thomson i. m. 310., 323. o. Peacock 2005. 221–226. o. a nomád társadalom szempontjainak (nyári és téli legelő biztosítása) fontosságát hangsúlyozza ki a szeldzsuk hadjáratok során. Egyébként az *Oguz kán* 38. o. is leír egy hasonló nomád eljárást: „Nyár volt, amikor Oguz megindult Sirvan falai közül, és elérte Arrant és Mugant. Nagyon forró idő volt, és a hőség miatt lehetetlenség volt ott maradniuk. Ezért úgy határoztak, hogy felvonulnak a hegyi nyári szállásokra, amikor pedig eljön a tél, mondták, újra leereszkedünk, elfoglaljuk ezeket az országokat, és kiraboljuk őket. A nyári hónapok folyamán teljesen elfoglalták ezeknek a vilajeteknek a nyári szállásait és hegyi vidékeit... Oguz kiengedte saját lovait Udzsan tágas és gyönyörű legelőire.” A helynevek az oguz betelepülés által már korán érintett Azerbajdzsánhoz tartoznak.

⁵⁰ Cahen i. m. 313. o. (habár annak megítélése, hogy a törökök betelepülése milyen számban zajlott, igen-csak kifogva rajtam). *The Book of Government or Rules for Kings* The Siyar al-Muluk or Siyasat-nama of Nizam al-Mulk. Translated from the Persian by Hubert Darke. London–New York, 2002. 102. o. is feljegyezte, hogy a türkmének régóta szolgálják a dinasztiát, de arra intett, hogy jó, ha fiaik (valószínűleg a főemberekéi) közül ezret az udvarban tartanak, képezik őket az uralkodó szolgálatára, így idővel hűséges támogatók lesznek, és a letelepült életmódot is könnyebben fogadják majd, amit egyébként természetükből elleneznek.

mellé álltak. A szultán Rayba vonult vissza, ahová Csagri három fia, Alp Arslán, Jakuti és Kávurt hozott neki segítséget keletről. Ezután gyorsan felülkerekedett, és az elfogott Ibrahimot kivégeztette, de a nemzetségen belüli viszályok továbbra is megmaradtak: 1063-ban Qutlumush lázadt fel, hogy Togril halála után megszerezze a hatalmat, de Alp Arslán leverte. Az ő halála után pedig Kávurt lázadt fel Málíksah ellen, aki éppen arab és kurd segédcsapatának köszönhetően győzött, mert a türkmének megint csak máshogy képzeltek az örökösödést.⁵¹ De végül hosszabb távon a Nagy-szeldzsuk birodalom szétesése mégis a nomád elemek megoldatlan integrációjának volt a következménye.

A szeldzsuk terjeszkedés során a nomád haderő létszámában egyre növekedett,⁵² majd gyors minőségi fejlődésnek indult: ostromgépek alkalmazását is elsajátították, integrálták a meghódított területek csapatait (irániak, kurdok, arabok stb.) – végül, amikor az Égei-partokat megszerezte Tzachas, flottát is szervezett az ottani lakosság révén.⁵³ A szultánok hadereje ugyan sosem vált olyan fegyelmezett és gondosan szervezett haderővé, mint Dzsingisz kán mongol hordái, de azért a sikerek és a zsákmány kilátása így is együtt tartotta a nomád csoportokat. Barhebraeus leírása jól mutatja a szervezés alapjait, de a nomád életmódból adódó gondokat: csapatai kétezer fős egységekben hódoltak Togril bég előtt, lovukról leszállva csókolták meg előtte a földet, senki sem mert rátekinteni, vagy megszólítani; viszont ahol összegyűltek, ott fosztogattak és gyilkoltak, sehol sem lehetett őket egy hétnél tovább tartani, már csak nagy számuk miatt sem, odébb kellett állniuk, hogy maguknak és jószágaiknak élelmet találjanak. A kalifa intésére is, hogy ne szerezzen meg több földet az araboktól, azt válaszolta 1044-ben, hogy csapatai nagyszámúak, országai nem elegendők nekik.⁵⁴

A tárgyalt időszakban viszont taktikájuk még tisztán nomád hagyományokra épült, lovas íjászaik félelmetes ellenfeleknek bizonyultak, mint a forrásokból – akár örmény, akár bizánci – kiderül. A nomádok ismert harci erényei (remek lovasok és íjászok, kiváló tájékozódó és felderítő képesség, kiemelkedő mozgékonyaság stb.) tették igen veszélyessé az oguzokat és a besenyőket – láthattuk, hogy még akkor is súlyos csapásokat osztottak, mikor nem is volt élükön kiemelkedő uralkodó. A nomád „kollektív vezetés” még kariz-

⁵¹ *Ibn al-Ath?r* 124–125., 151–152., 180–181. o.; *Husayni* 20., 26–27. o.

⁵² A Gaznvida krónikás Bajhaqí szerint Csagri bég csoportja 700 lovassal kelt át Horászánba, de számuk egyre nőtt az újonnan csatlakozó nomádokkal, 1035-ben már tízezren voltak.. *Peacock* 2010. 85–86. o. *Ibn al-Ath?r* 130. o. Csagri bég halála előtt (1060) úgy emlékezett, hogy kezdetben harminc emberül volt háromszáz ellen, majd háromszázan küzdöttek háromezer ellen, aztán háromezerrel harmincezer ellen. A nomád birodalmak általában a sikerek beköszöntével hólabdaként növekedtek, mint Örök kőbe vésvé: A régi török népek irodalmának kistükre a VII-tól a XV. századig. Válogatta, a bevezést, az ismertető szövegeket és a jegyzeteket írta *Kakuk Zsuzsa*. Budapest, 1985. 17. o. is megemlékezett róla Elteris kagán esetében: kezdetben tizenheten voltak, aztán hetvenre, majd hétszázra nőtt a számuk. Lásd még ehhez *Paul* 44–46. o.

⁵³ *Ibn al-Ath?r* 180–181. o. A helyi beduinok és a szeldzsukok viszonyához lásd *Heidemann* 206–207. o. A nomádok elég rugalmasak voltak, ha másokat kellett saját hadszervezetükbe tagolni, de gyakran még a portyázó csapatok is alkalmi koalíciókat kötöttek, mint Samuk, aki Hervé Phrankopolusszal együtt portyázott az örmény tartományokban az 1050-es évek végén. *Skyllites* 451–452. o. Később a keresztetek Antiochia alatt Kerbogától kaptak ajánlatot: „A ti isteneteket és kereszténységeteket nem kívánjuk... felette csodálkozunk, hogy vezetőitek és vezéreitek... miért nevezik magukénak ezt a földet, amelyet mi elpuhult néptől ragadtunk el... mondjátok el vezéreiteknek, hogy ha teljesen törökké akarnak válni, és az Isteneket... meg akarják tagadni... akkor mi nekik adjuk ezt a földet és még sokkal többet, földben, városokban, várakban, sőt mi több, senki se marad közületek gyalogos, hanem mindnyájan lovakok lesznek, mint amilyenek most mi vagyunk, és mindig a legnagyobb barátságban fogjuk részesíteni őket.” Lásd Az első és második kereszties háború korának forrásai. Válogatta, fordította, a jegyzeteket és az utószót írta *Veszprémy László*. Budapest, 1999. 93–94. o.

⁵⁴ *Barhebraeus* 202–203. o.

matikus vezér híján is ütőképes haderőt irányított haditanácsok által.⁵⁵ Ez a mozgékony nomád haderő, a hivatásos jellegű csapatok számára szinte megfoghatatlan volt, mint a Gaznavidák, vagy később a bizánciak is tapasztalták. A IX. században a költő al-Dzsáhib is azzal jellemezte a török végeken túl lakó nomádokat, hogy nehéz őket üldözni és csak kevés zsákmányt lehet tőlük szerezni. Al-Qazw'n? is szívósságukat, kitartásukat, harcos életmódjukat emelte ki: „Megélhetésük a portyázás, a futó őz, avagy a repülő madár üldözése. S amikor az ember fáradtságot tételezne fel róluk, látja, hogy frissen vágtnak lovakon és hágnak fel a hegyekre... Mesterségük a háború, a szúrás, az ütés...,” mikor Szandzsar szultán ellen 1152-ben felkeltek a tohárisztáni oguzok, azzal mentek a harcba, hogy „Mi ugyan mindnyájan el fogunk esni, de legalább harctéren esünk el, miután mindegyikünk egy ellenséget megölt.”⁵⁶ Szívósságuk, a pusztai körülményekhez edződött természetük olyan tényező volt, amely a földművelő népekből származó katonaságban nem volt meg.⁵⁷ Már Horászán meghódításánál is a nomád életmódjukból fakadó előnyökre támaszkodtak Maszúd ellenében, majd a bizánciak is hasztalan próbálták közelharcra szorítani őket. A belviszályok kihasználása is nagy előnyt jelentett még a törököknek: Horászánban Maszúd kormányzata népszerűtlen volt telhetetlen adószedői miatt, Irán meghódítását a Bujidák hanyatlása könnyítette meg, majd a Kaukázus-vidéken és Anatóliában is találhattak olyan konfliktusokat, amelyekbe beavatkozhattak.

A mozgékony tette a pusztai harcosokat a legnehezebben legyűrhető ellenfelekké, a XI. században pedig ezek népvándorlása is éppen emiatt vált a térség történelmét átalakító tényezőjévé. A kereszties hadjáratok enélkül a vándorlás nélkül talán sosem indultak volna meg és végig a nomád törökök maradtak fő ellenfeleik. Az, hogy nagy tömegben jelentek meg egy adott területen, melyet aztán igen hamar kiéltek, látható Barhebraeus említett leírásából: egy hétnél tovább nem maradhattak meg egy helyen, mert hamarosan nem lehetett ellátni őket és Togril is azzal mentegetőzött a kalifának a fosztogatások miatt, hogy nem tud ügyelni minden egyes éhes emberére.⁵⁸

Azonban Horászán megszerzése után már az iszlám világ egyik régi katonai centruma került Togrilék birtokába, így ezután már a hagyományosnak mondható, gulámokra építő, „reguláris” seregrész is beépült a szeldzsuk hadszervezetbe. De azért érdemes megemlíteni, hogy mikor 1038-ban a szeldzsukok először megszerezték az iráni Nisápur, a leírás szerint az előrs igencsak lerongyolódott külsejű volt, viszont a Togrillal bevonuló csapatok

⁵⁵ *Ibn al-Ath'r* 15. o. szerint a bebörtönzött Arslán embereit, miután nyugat felé húzódtak, Tash Farrash, Maszúd kamarása zaklatta, végül azonban Rayy mellett szétverték a sereget és őt magát is megölték (bár elefántjai is voltak). *Peacock* 2010. 82–83. o. arról, hogy a türkmének gyűléseiken (majlis) a vezérek, nemesek és öregek vettek részt, ezeken döntöttek a követendő stratégiáról. Al-Dzsáhib is megemlékezett a törökök „konszenzusos” hadvezetéséről, l. *Walker* 672–673. o. *Skylitész* 430–431. o. is említi, hogy az Iberiába elindított besenyők az ázsiai oldalon haditanácsot (komenton) tartottak, ezután fordultak vissza.

⁵⁶ *Walker* 674. o. *Kmoskó* 1/3. 81–82., (*Walker* 668–669. o. is hasonlóan jellemezte őket) 89–90. o. Egyéb-ként furcsa módon az oguzok, mint a belső-ázsiai nomádok, még hosszú ideig nem patkolták lovaikat. *Simor, Denis: The Inner Asian Warriors. Journal of the American Oriental Society*, 101. (1981) 133–144. o. (138. o.). Figyelemre méltó, hogy Katakalon Kekaumenos 1048-ban Ibrahim Inal érkezésekor azzal akarta vezértársát rávenni a mielőbbi támadásra, hogy a törökök patkolatlan hátsai kifáradtak a hosszú úttól, lásd *Skylitész* 423. o.

⁵⁷ *Walker* 668–669., 677. o. jellemzése: beérik akár lovaik vérével is, ha nincs más élelem, lovaik is megelégednek némi fűvel, a hőséget és a fáradtságot is jobban bírják másoknál. *Peacock* 2010. 79–80. o. példákat hoz a Maszúd elleni harcokból: kerülük a nyílt csatát, málhával nem terhelik magukat, pusztalakóként jól viselik a hőséget és a fagyot, ellenfelük viszont kénytelen lesz visszavonulni emiatt.

⁵⁸ *Barhebraeus* 203. o.

szinte mind páncélinget viseltek.⁵⁹ Hadtörténeti szempontból érdekes jelenségnek számít ez az időszak, mivel azt mutatja be, hogy a nomád lovasíjászok hagyományos taktikájukkal képesek voltak szétverni a bizánciak csatarendjét is. A besenyők még érdekesebbek a szeldzsukoknál, mivel ők végképp nem rendelkeztek a horászáni-iráni hivatásos csapatokhoz hasonló alakulatokkal. Ennek ellenére a velük vívott csatákból mégis sorra vesztesen kerültek ki IX. Konstantin seregei, sikereiket az 1051–1052-es időszakban rajtütésekkel érték el, a régi defenzív módszerekkel.⁶⁰

A bizánciak problémái egyébként érdekes párhuzamba állíthatók a korábbi népvándorlások tapasztalataival. A besenyők letelepítésének kudarca és az ebből kirobbanó konfliktus a rómaiak katasztrofális gót politikájához hasonlít a IV. században (378-ban szintén Hadrianopolisnál csatáztak, ahogy a besenyők ellen is). A keleti határokon megjelenő oguz csoportok pusztító hatása pedig a IX. századi vikingekével alkot párhuzamot, akik szintén egy meggyengült nagy hatalom területére nyomulva gyorsították fel annak széthullását, még ha maguk nem is egy centralizált állam csapataiként jöttek.

Érdemes végül még egy magyar vonatkozásra is felhívni a figyelmet. Ez az időszak Szent István halála után nálunk is elég komoly belviszályokkal és külső támadásokkal járt. I. Endre mégis épségben megvédte az országot a német támadásoktól és alkalmasint a nálunk is próbálkozó besenyőktől is. Györffy György szavaival: „Endre fegyverrel és diplomáciával a XI. század két legnagyobb veszedelmét hátrította el Magyarország felől: a rendkívüli méretű német támadást egyrésztől, a besenyő és új 'honfoglalást' másrésztől, amelyek a Kárpát-medencét germán vasasok és ázsiai nomádok harcterévé változtatták volna.”⁶¹ Nem kis teljesítmény ez, ha látjuk, hogy Bizáncban is milyen válságot okozott a korszak. Zárásként talán Zrínyi szavai illenek a történet végére: „Nem mondhatni egy országot boldogtalannak, aki sok időközön által és sokáig hervadhatatlanul állott virágjában, s már alább kezdett szállani. Mert ez a vége az világi dolgoknak, és nem mondhatjuk boldogtalanságnak azt, hogy ennek ez világi törvénynek alája vettetett, holott minden más is úgy vagyon. Hanem boldogtalannak mondhatjuk azt az embert, aki a maga országának leszállásában és esetében születeték és nem virágjában. Azért ehhez is szerencse kell.”

⁵⁹ *Skylitzes* 425. o. szerint Kapetronnál a török balszárny vezére egy bizonyos Chorosantes volt, ez talán a horászáni csapatok részvételének jele. A horászáni csapatok jellemzése *Walker* 641–646. o. A páncélokkal kapcsolatban lásd *Bosworth* 1963. 255–256. o., lehet, hogy ez csak zsákmányanyag volt, de azt mutatja, hogy Togrilek igényeztek ezen a téren is pótolni a hiányt.

⁶⁰ A bizánciak és a besenyők és szeldzsukok csatáiról, a lovasíjász taktika érvényesüléséről lásd *Kaegi, Walter E.: The Contribution of Archery to the Turkish Conquest of Anatolia. Speculum*, 39. (1964) 96–108. o. és *Haldon* 215–217. o. a bizánciak nehézségeiről a lovasíjászok ellenében. Annak idején Bölcs Leó is figyelmeztetett arra, hogy az új nagyon hatékony fegyver azon népekkel szemben, akik minden bizalmukat a nyilazásba vetik, mint az arabok és a kurdok, lásd *Pauler – Szilágyi* i. m. 23. o. (*Taktika* 447. o.), lásd még a 46. jegyzetet. Később a manzikerti csata előestéjén a bizánci tábornok zaklatták a törökök, és elzárták a folyóhoz vezető utat, de végül a gyalogság nyilait sokukat megölték, erre visszahúzódtak, így a vízellátás gondja megoldódott. *Hillenbrand* 232. o. (ebben még az is érdekes, hogy a szeldzsukok ekkor már erős gulám csapatokkal rendelkeztek, de még a régi nomád módszer – „a szükségesegekben való megszorítás” – szerint próbálták ellenségüket legyőzni, mint három évtizeddel korábban Togrilek Dandanqannál). Tehát a bizánciak világosan felismerték a távolharca alkalmas fegyver fontosságát, azonban a XI. századi népvándorlás során nem időnkénti portyák formájában kellett a nomádokkal megbirkózni, hanem a területükre özönlő sokaságot kellett valahogy pacifikálni. Az ostromokat sem tekintik a nomádok jellemzőjének, de a besenyők győzelmük után elkezdték vinni Adrianopolist, feltöltötték az árkokat és a falak megrohamozására készültek. *Skylitzes* 439. o.

⁶¹ Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. I/1. kt. Főszerk. *Székelly György*. Budapest, 1964. 861. o. Továbbá úgy véli, hogy Endre irányította a Balkánra az 1059-es besenyő támadást, melyet Szófiáig vonulva maga is támogatott, hogy ne magyar területen próbálkozzanak.

BIBLIOGRÁFIA

- ÁMTBF Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Szerk. *Moravcsik Gyula*. Budapest, 1984.
- Aristakes The History of Vardapet Aritakes Lastivertc'i Regarding the Sufferings Occasioned by Foreign Peoples Living Around Us. <http://rbedrosian.com/a1-10.htm>
- Barhebraeus The Chronography of Gregory Abu'l Faraj 1225–1286, the Son of Aaron, the Hebrew Physician Commonly Known as Bar Hebraeus. Vol. I. (English tr. *Ernest. A. W. Budge.*) London, 1932.
- Bosworth *Bosworth, Clifford E.*: The Ghaznavids: their empire in Afghanistan and Eastern Iran 994–1040. Edinburgh, 1963.
- Cahen *Cahen, Claude*: Az iszlám a kezdetektől az Oszmán Birodalom létrejöttéig. Ford. *Sárközi Júlia*. Budapest, 1989.
- Chronographia Fourteen Byzantine Rulers. The *Chronographia* of Michael Psellus. Tr. with an Introduction by *E. R. A. Sewter*. New Haven, 1966.
- Edessai Máté Armenia and the Crusades, Tenth to Twelfth Centuries. The Chronicle of Matthew of Edessa. Tr. from the Original Armenian with a Commentary and Introduction by *Ara E. Dostourian*. Lanham–New York–London, 1993.
- Ellenblum *Ellenblum, Ronnie*: The Collapse of the Eastern Mediterranean. Cambridge, 2012.
- Felix *Felix, Wolfgang*: Byzanz und die islamische Welt im früheren 11. Jahrhundert. Geschichte der politischen Beziehungen von 1001 bis 1055. Wien, 1981.
- Györffy *Györffy György*: A magyarság keleti elemei. Budapest, 1990.
- Haldon *Haldon, John*: Warfare, State and Society in the Byzantine World, 565–1204. London–New York, 2003.
- Heidemann *Heidemann, Stefan*: Arab Nomads and Seljuq Military. In: *Irene Schneider* (Hg.): Militär und Staatlichkeit. Beiträge des Kolloquiums am 29. und 30. 04. 2002. Halle, 2003. (Orientwissenschaftliche Hefte 12; Mitteilungen des SFB „Differenz und Integration“ 5) 201–219. o. www.nomadsed.de/publications.html (Letöltés: 2014. 03. 02.)
- Hillenbrand *Hillenbrand, Carole*: Turkish Myth and Muslim Symbol. The Battle of Manzikert. Edinburgh, 2007.
- Husayni *Bosworth, Clifford E.*: The History of the Seljuq State. A translation with commentary of the *Akhh?r al-dawla al-salj?qiyya*. London–New York, 2011.
- Ibn al-Ath?r The Annals of the Saljuq Turks. Sections from al-Kamil f'il-Tar?kh of 'Izz al-D?n Ibn al-Ath?r translated and annotated by *D. S. Richards*. London–New York, 2002.
- Ibn Fadlán Ibn Fadlán: Beszámoló a volgai bolgárok földjén tett utazásról. Arab eredetiből fordította, a jegyzeteket és az utószót írta *Simon Róbert*. Budapest, 2007.
- Kaplanis *Kaplanis, Costas*: The Debasement of the „Dollar of the Middle Ages.” *Journal of Economic History*, 63. (2003) 768–801. o.

- Kekaumenos Vademecum des byzantinische Aristokratia. Das sogenannte Strategikon des Kekaumenos. Übersetzt, eingeleitet und erklärt von *Hans-Georg Beck*. Graz–Wien–Köln, 1956.
- Kmoskó *Kmoskó Mihály*: Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom I/1. Szerk. *Zimonyi István*. Budapest, 1997.
- Kühn *Kühn, Hans-Joachim*: Die byzantinische Armee im 10. Jahrhundert. Studien zur Organisation der Tagmata. Wien, 1991
- Madgearu Madgearu, Alexandru: The Pechenegs in the Byzantine Army. In *Steppe Lands and the World beyond them, Studies in honor of Victor Spinei on his 70th birthday*, editors *Florin Curta, Bogdan-Petru Maleon*. Iași, 2013. 207–218. o.
- Marvazí Sharaf al-Zamʿn Tʿhir Marvazʿ on China, the turks and India. Arabic text (circa A. D. 1120) with an English translation and commentary by *Vladimir Minorsky*. London, 1942.
- Minorsky 1953. *Minorsky, Vladimir*: Studies in Caucasian History I. New Light on the Shaddadids of Ganja. Cambridge, 1953.
- Minorsky 1958. *Minorsky, Vladimir*: A History of Shʿrvan and Darband in the 10th–11th centuries. Cambridge, 1958.
- Nishapuri The History of the Seljuq Turks from the Jʿmiʿ al-Tawʿrʿkh. An Ilkhanid Adaptation of the Saljuq-nʿma of Zahʿr al-Dʿn Nʿshʿpʿrʿ. Tr. *Kenneth A. Luther*. Ed. *Clifford E. Bosworth*. Richmond, 2001.
- Oguz kán Oguz kán. Ford. *Soproni András*. Budapest, 2010.
- Onomasticon *Rásonyi László – Baski Imre*: Onomasticon Turcicum I–II. Turkic Personal Names as collected by *László Rásonyi*. Bloomington, Indiana, 2007.
- Paul *Paul, Jürgen*: The State and the Military – a Nomadic Perspective. In: *Heidemann-nál* 25–68. o. (Letöltés: 2014. 03. 02.)
- Pauler – Szilágyi A magyar honfoglalás kütfői a honfoglalás ezredéves emlékére. Szerk. *Pauler Gyula és Szilágyi Sándor*. Budapest, 1900. (reprint 2003.)
- Peacock 2005. *Peacock, Andrew C. S.*: Nomadic Society and the Seljʿq Campaigns in Caucasia. *Iran and the Caucasus*, 9. (2005) 205–230. o.
- Peacock 2010. *Peacock, Andrew*: Early Seljuq History. A New Interpretation. 2010.
- Qʿbusnʿme Das Qʿbusnʿme. Ein Denkmal persischer Lebensheit. Übersetzt und erklärt von *Seifeddin Najmabadi* in Verbindung mit *Wolfgang Kuanth*. Wiesbaden, 1988.
- Safarnʿma Naser-e Khusrowʿs Book of Travels (*Safarnʿma*). Translated from Persian with introduction and annotation by *W. M. Thackston, Jr.* New York, 1986.
- Schmitt *Schmitt, Oliver*: Die Petschenegen auf dem Balkan von 1046 bis 1072. In: *Pontos Euxeinos. Beiträge zur Archäologie und Geschichte des antiken Schwarzmeer- und Balkanraumes*. Manfred Oppermann zum 65. Geburtstag von Kollegen, Freunden und Schülern. Ed. *Sven Conrad et alii*. Langenweissbach, 2006. 473–489. o.
- Skylitzes John Skylitzes: A Synopsis of Byzantine History, 811–1057. Introduction, Text and Notes. Translated by *John Wortley*. Edinburgh, 2010.
- B. Szabó *B. Szabó János*: A honfoglalóktól a huszárokig. A középkori magyar könyvíróvasságról. Budapest, 2010.
- Szír írók *Kmoskó Mihály*: Szír írók a steppe népeiről. Szerkesztette *Felföldi Szabolcs*. Budapest, 2004.

- Taktika   The Taktika of Leo VI. Text, translation and commentary by *George T. Dennis*. Washington, D. C. 2010.
- Ter-Ghewondyan   *Ter-Ghewondyan, Aram*: The Arab Emirates in Bagratid Armenia. English tr. *Nina G. Garsod'an*. Lisbon, 1976.
- Thomson   Rewriting Caucasian History. The Medieval Armenian Adaptation of the Georgian Chronicles. The Original Texts and the Armenian Adaptation. Translated with Introduction and Commentary by *Robert. W. Thomson*. Oxford, 1996.
- Vásáry   *Vásáry István*: A régi Belső-Ázsia története. Második, átdolgozott kiadás. Budapest, 2003.
- Walker   *Walker, C. T. Harley*: Jahiz of Basra to al-Fath ibn Khaqan on the „Exploits of the Turks and the Army of the Khalifate in general.” *Journal of the Royal Asiatic Society* 1915. 631–697. o.
- Zimonyi   *Zimonyi István*: Az iszlám és a középkori Kelet-Európa. In: *Uő: Középkori nomádok – korai magyarok*. Budapest, 2012. 105–122. o.

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

„VILISSIMI ET PESSIMI”

Megjegyzések a katonai segédnépek XII–XIII. századi magyarországi történetéhez

“Vilissimi et pessimi”

Some Remarks about the History of Military Auxiliary Peoples in Twelfth and Thirteenth Century Hungary

The Hungarian chroniclers described the light cavalry auxiliaries using nomadic tactics as bad famed warriors („vilissimi et pessimi”). As the paper presents the auxiliaries became a more and more decisive and successful factor of the Hungarian military system by the end of the twelfth century that provoked tensions inside the country, and the court intellectuals vehemently criticised their presence, of course in vain. That period of the Hungarian military history was characterized by the most remarkable events of Hungarian expansionist politics. It was one of the innovations of this period that the county contingents were reinforced by light cavalry auxiliaries (Pechenegs, Székelys, Muslims, Vlachs, Cumans), but also the crusading orders settled in the country like the Teutonic knights. The 13th-14th century attempts for creating a buffer zone, so called banatus and vassal principalities around the borders of the country with the help of the auxiliaries played an important role in the strategy of the Hungarian kings. The Teutonic knights’s achievement in Transylvania was spectacular, as they paved the way for Prince Béla’s Cuman mission and a permanent Hungarian ethnical and political influence in the future Wallachia and Moldavia. On the other hand the Hungarian presence in Styria during the fight for the Babenberg heritage became a disaster, though the Cumans fought bravely. The arrival of the Teutonic knights, who represented a western type of military diaspora here, offered an alternative, but the Hungarian Royal Court did not choose them. It was the settled Cumans who best fulfilled the requirements set for the auxiliary peoples in the 13th century. A number of charters and narrative sources speak about their armed service inside and outside Hungary. However, the military successes of the light cavalry auxiliaries and especially that of the Cumans had a heavy price: they did great harm to the positive image of a Hungary adopting western norms and the Christian faith, and prolonged the phantom – at least in Central Europe – of pagan and cruel Hungarian horsemen.

Keywords: military history of Hungary 12th-13th century, auxiliary people, Pechenegs, Cumans, Vlachs, Teutonic knights, Latin historiography

A középkori Magyar Királyságban a katonai segédnépeknek – köztudottan – mindig nagy szerepük volt, ami különösen szembeűnő, ha a cseh és lengyel források egyöntetű hallgatását is figyelembe vesszük.¹ Katonai és politikai előnyeikhez tartozott, hogy a kirá-

¹ Először rövidített formában a Heidelbergi Egyetemen a CEU Medieval Departmenttel közös szervezésben hangzott el 2013. október 28–29-én. *Göckenjan* 1971.; *Györffy* 1990.; *Kristó* 2003. (Németül: *Kristó* 2008.); *Bárány* 2010.; *Berend – Urbańczyk – Wiszewski* 2013. 252–258. o.; *Font* 2005a. 187–193. o. Lengyel földön lengyel segédcsoportként egyszer említik a „szaracénokat”, amikor II. Władysław Poznańt ostromolta 1146-ban. Őket a poroszokkal, vagy még inkább – miként Gładysz javasolja – a kunokkal lehetne azonosítani. *Gładysz* 2012. 59., 95. o.

lyi udvarnak feltétlen engedelmességgel tartoztak, időben, gyorsan mobilizálhatók voltak. Részükről nem merülhetett fel a hadba vonulás elszabotálásnak vagy éppen megtagadásának lehetősége, amiről egyébként forrásaink csak nagy ritkán adnak hírt. Legnagyobb előnyük az volt, hogy a királyi udvar által megkívánt időszakra, a szokásjog és az írott jog által rögzített korlátozások nélkül az udvar rendelkezésére álltak, s éppen rendszeres katonai igénybevételüknek köszönhetően a harckésztség és harci gyakorlat olyan szintjével rendelkeztek, ami a letelepült életmódot folytató népet nem, vagy csak korlátozottan jellemezte.

Az országba betelepülő népességeknek szórtan vagy koncentrált tömbökben való letelepítése és katonai felhasználása a kezdetektől megfigyelhető. A XI. századra még csak a helynevekből, később pedig az említett elbeszélő és okleveles forrásokból következtethetünk a besenyők és székelyek katonai alkalmazására. Sőt, a besenyőkkel való közös harcra már a X. századból van példánk: először Al-Maszúdi leírásában a 932. évből, majd amikor szövetségesként vesznek részt a 970. évi arkadiopoliszi ütközetben, igaz akkor közösen szenvednek vereséget.² A magyar krónika nehezen datálható utalásaiból azonban nyilvánvaló, hogy a magyar hadszervezet fontos elemét alkották, a határvédelemben is szerepet játszottak, hasonlóan a székelyekhez,³ majd az iszlám íjászokhoz,⁴ a vlachokhoz,⁵ a német telepeselekhez,⁶ végül a kunokhoz.⁷ A Német Lovagrendet, majd a Johannita lovagokat is a határszélre telepítették,⁸ ám ők kis számban érkeztek, s a terület védelmének megszervezésében játszottak szerepet, s értelemszerűen feladatuk más volt, mint a könnyűlovas segédnépeknek. Elsőként közvetlen határvédelmi feladatok nélkül a XIII. század közepén a kunokat fogják az ország középső területére telepíteni. Ugyanakkor a besenyőket az országban szórtan telepítették le, aminek eredményeként a XIII. századig asszimilációjuk előrehaladt, míg a területi kiváltságokkal rendelkező székelyek, kunok, németek, az ortodox vallású vlachok (románok) különállásukat többé-kevésbé az újkorig megőrizték. A besenyők a XIII. századtól a nádor joghatósága alá tartoztak, de a központi irányítás kezdeti homályba vesznek. Bizonyosan ispánok (comes) vezetése alatt álltak, de ez a besenyők esetében legkorábban 1224-ben, a székelyek esetében 1228-ban igazolható.⁹

„Vilissimi et pessimi”. Az elbeszélő források ellentmondásos tanúsága

A segédnépek a magyarországi írott forrásokban, s különösen az elbeszélő forrásokban azonban csak a XII–XIII. században jelennek meg először. Magától értetődően azt várnánk, hogy az elbeszélő források híradásai e könnyűlovas segédcsapatokról elismerő-

² Al-Maszúdi: Aranymezők. Fordításban in: Kristó 1995. 52–56. o.; *Skylytzes* (7. fejj.) in: Moravcsik 1988. 86–87. o.

³ *Kordé* 2001. 35–40. o.; *Göckenjan* 1971. 96–125. o.; *Benkő* 2012. 1. k. 171–180. o.; *Zsoldos* 2011. 239. o.; *Regesta regum*, 1. k. 277–281. o. (Nr. 926.); Erdélyi Okmánytár, 1. k. 133. o. (Nr. 37.); *Spinei*: 1986. 97. o.

⁴ *Göckenjan* 1971. 82–89. o.; *Katona-Kiss* 2010.; *Mátyás* 2013. 203–204. o.

⁵ *Makkai* 1986. 304. o.

⁶ *Zimmermann* 1996.; *Zimmermann* 2000.; *Zimmermann* 2005.

⁷ *Pálóczi-Horváth* 2004a.; *Pálóczi-Horváth* 2004b.; *Berend* 2012. (Angol változata: *Berend* 2001.)

⁸ *Zimmermann* 1996. 187–225. o.; *Zimmermann* 2000. 112–158. o.; *Gündisch* 2013.; *Papacostea* 1998. 40–46. o.

⁹ *Zsoldos* 2011. 239. o. (1235-ben említve); *Regesta regum*, Nr. 926.; Erdélyi Okmánytár, 1. k. 133. o. (Nr. 37.); *Spinei* 1986. 97. o. Az 1116-os olšavai csatában szereplő nádorispán és a besenyők kapcsolata is felmerült, de éppen a forrás zavarossága miatt nehezen értelmezhető: *Szűcs* 2013. 186–188. o.

en szólnak,¹⁰ kiemelik bátorságukat. Különösen annak ismeretében, hogy a kunok a XIII. század második felétől szinte minden jelentősebb hazai és külföldi hadjáratban részt vettek és szép sikert értek el. Sőt, az 1278-as morvamezei ütközet kapcsán a nyugati krónikások elítélik ugyan kegyetlenségüket, de katonai sikereiket egyáltalán nem vonják kétségbe.¹¹ Ám éppen ellenkezőleg, a ránk maradt magyarországi forrásokban éppen gyávaságukra és az ütközetekből való idő előtti távozásukra utalnak. Ebben a negatív megítélésben az 1200 körüli névtelen magyar krónikás¹² és a XIV. századi (1358) szerkesztésben fennmaradt krónikaszerkesztés¹³ megegyezik, és a negatív jelzőkkel egyikük sem fukarkodik.

A krónikaszerkesztésnek a Képes krónikában (KK) fennmaradt szövege 90. fejezetében a besenyők sikeresen együtt harcolnak a magyarokkal,¹⁴ de a 153.¹⁵ és 165. fejezetekben,¹⁶ szinte azonos szavakkal, a székelyekkel együtt minősíti harci tevékenységüket silánynak a krónikás. Ráadásul leírja, hogy a sereg előtt lovagolva nyugtalanítják az ellenfelet, majd eltávoznak a harcot nem várva meg. Érdekes, hogy a 165. fejezetben leírt 1146-os bajor–magyar csatát, amelyet II. Géza király Jasomirgott Henrikkel szemben vívott meg, Freisingi Ottó is megörökítette. Szerinte is a magyar sereg előtt íjászok támadtak, két ispánjukkal az élen, de a németek elűzték őket.¹⁷ Ugyanakkor például a KK 125. fejezetében a besenyők félelmet keltő megjelenéséről esik szó, még ha azután Géza csapatai le is győzik őket.¹⁸

Nem sokkal jobb a könnyűlovas segédcsoportokat illetően a magyar Névtelen véleménye. Anonymus szóhasználatának egyik homályos pontja, amikor az íjhasználatról tesz

¹⁰ A könnyűlovasok katonai előnyeire lásd: *Mitchell* 2008.

¹¹ *Kusternig* 1979. 53., 96–99., 383. o. A Rímeskrónika vonatkozó részére lásd: *Kristó* 1994a. 103–104. o. Kiadása: Ottokars Österreichische Reimchronik. In: Dt. Chron. V/1: Vv. 7390–7400 (p. 98.); Vv. 10960–10965 (p. 145.); *Annales Ottokariani*. In: MGH SS 9. k. 184. o., idézi: *Armbruster* 1990. 76–77. o.; *Armbruster* 1972.

¹² Master Roger's Epistle; *Anonymus*; *Kézai*.

¹³ Használt kiadások és fordítások: SRH, Képes krónika.

¹⁴ KK 90. fejez. (1051. évhez) „Ráadásul a magyarok és a besenyők minden éjjel keményen rajtuk-rajtuk ütöttek; mérgezett nyilakkal öldösték őket...” „Insuper etiam Hungari et Bisseni singulis noctibus acriter eos infestabant, toxicatis sagittis eos interficiendo”.

¹⁵ KK 153. fejez. (1116. évhez). „A hitvány besenyők és székelyek, anélkül hogy megsebesültek volna, egészen a király táboráig futottak.” „Bohemi videntes sagittarios venire sine dubio sciverunt veritatem esse, quod audierant. Qui impetum super sagittarios fecerunt. Bisseni atque Syculi vilissimi usque ad castrum regis absque vulnere fugierunt...”

¹⁶ KK 165. fejez. (1146. évhez) „A silány besenyők és a hitvány székelyek, akik szokásos módon a magyar hadtestek előtt jártak, valamennyien egyként megfutottak, akár a juhok a farkasoktól.” Latinul: „Bisseni vero pessimi et Siculi vilissimi omnes pariter fugierunt sicut oves a lupis, qui more solito preibant agmina Hungarorum”.

¹⁷ *Györffy* 1990. 120. o.; *Otto von Freising: Gesta Friderici I.* 33. In: MGH SSrG 46. k. 52. o. (sagittariorum impetum... cum duobus comitibus... pene funditus delevit). Freisingi Ottó, 110. o.

¹⁸ KK 125. fejez. (1074/75 évhez) „Salamon király pedig a német őrgóft szerezte meg segítségül azzal, hogy pénzt ígért neki. Mikor azonban az őrgóf a besenyők ellen vonult, meglátva szörnyű és rettentő külsejüket, megijedt... Amikor pedig ütközetre került a sor, a besenyők megfutottak Salamon király elől, »mint ahogy a viasz szétolvad a tűz előtt.«” Miután sokakat legyilkoltak közülük, mások pedig elmerültek a Fertő mocsarában, Zoltánnal együtt futva csak kevesen menekültek meg. Mivel tehát a besenyőket legyőzték, az őrgóf kérte Salamontól a pénzt, ám ő semmit sem adott neki, sőt azzal fenyegette, hogy bevádolja a császár előtt, amiért félelmében meg sem merte mutatni magát a hitvány besenyőknek.” Latinul: „Rex autem Salomon marchionem Theutonicorum promissa pecunia in auxilium ascivit. Cumque obviam ageret Bisseni marchio, videns horribiles aspectu et terribiles, timuit... Cum autem venissent ad conflictum, Bisseni fugierunt a facie Salomonis sicut fluit cera a facie ignis et multis ex eis interfectis, alii<i>s in stagno Fertue submersis, pauci cum Zultan fugiendo evaserunt. Victis itaque Bissenis marchio pecuniam petivit a Salomone, cui ille nichil dedit. Ipse autem minabatur ei, quod eum ante imperatorem accusaret, quia pre timore se ostendere non esset ausus vilissimis Bissenis...”

megjegyzéseket. Anonymus 25. fejezetében a vlachokról és szlávokról szól, mint „*viliores homines*”-ről. A fordításban: „A vidéket a földkerekség leggyengébb népei lakják: vlachok és szlávok, ugyanis egész fegyverzetük újból és nyilakból áll...”¹⁹ Az értékelés mögött Anonymusnál látszólag csak a fegyverzetbeli különbözőség áll, de a megjegyzést a taktika jegyében érthetjük meg, amit a KK egyes megjegyzései csak megerősítenek. Anonymusnál egyébként talán ez az egyetlen hely, ahol valamiféle archaizálás tapintható ki: az első fejezetben, mintegy őstörténeti visszatekintésben hallhatunk a szittyák páratlan íjásztudományáról, amire később visszaül a 46. fejezetben (*more paganismo*), s amit a magyarok 1200 körülre a nyugati fegyverek és szokások, így a lovagi torna (*turnamentum*) recepciójával – legalábbis az ő leírásában – meghaladtak. A kulcsot éppen a Névtelen műve adja, aki 1200 körül valóban szembeállítja az ősi és modern taktikát, bizonyítva, hogy ekkora kialakulhatott egy, a könnyűlovas harcmodort kritizáló és lenéző szemlélet.²⁰

Meglehet, hogy e kritikának *látszólag* tápot adhatott az a gyakorlati tapasztalat, hogy a hosszas letelepült életformában a besenyő és székely katonaság harcértéke lecsökkent, amivel ellentétben állhatott a megyei csapatok megszilárdult, „nyugati típusú” fegyelme.²¹ A krónikások szavai lehet, hogy egy mély válságra, még inkább elhúzódoó válságfolyamatra utalnak, amikor e katonák már kijöttek a gyakorlatból, fegyelmük fellazult. Mindezt azonban a történelmi események cáfolják: a székelyeket határvédelmi feladattal Erdélybe éppen a XII. század második felébe telepítik át Nyugat-Magyarországról, sőt, a székelyek külföldi harci alkalmazásáról éppen az 1200 után évtizedekben hallunk: 1228-ban ejtik fogságba a bolgárok ellen vonult székelyek vezetőjét, s az oklevél nem ír róla semmi elmarasztalót.²²

A *Képes Krónika* 159. fejezetében II. Istvánra (1116–1131) vonatkozóan van egy érdekes leírás, miszerint közvetlen környezete (testőrsége?) kunokból állt volna.²³ A leírásban a kunok megjelenése rendkívül korai, s a magyar történészek általában a besenyőkre gondolnak,²⁴ de a kunok korai megjelenésének lehetőségét nem szabad azonnal elutasítani, hiszen a testőrséget általában idegen etnikumok alkották. Sőt, a vezérüként megnevezett

¹⁹ *Anonymus*, 25. fej. „A vidéket az egész földkerekség leggyengébb népe lakja, vlachok és szlávok, ugyanis egész fegyverzetük újból és nyilakból áll.” „...et habitatores terre illius viliores homines essent totius mundi, quia essent Blasii et Sclavi, quia alia arma non haberent, nisi arcum et sagittas.” *Spinei* 2009. 90. o. A Névtelen leírását a X. század végére tekinti forrásnak. A vlachok és kunok új és nyíl használatára lásd: *Historia de expeditione Friderici imperatoris*. In: MGH SSRG N.S. 5. k. 58. o.

²⁰ *Kristó* 1994b. 46–48. o., aki a Névtelen esetében annak lovagi szemléletéről beszél, ami túlzás. Lásd még: *Mályusz* 1942. 258. o.; *Borosy* 2010. 19–59. o. (első megjelenése: *Borosy* 1962. 38–39. o.); *Kordé* 1990. 14. o. Meglepő, hogy a Névtelen a székelyekkel hangsúlyosan foglalkozik, de ebben a vonatkozásban nem említi őket. Az archaizálásra lásd *Veszprémy* 2011.

²¹ B. Szabó János eredményei szerint azonban az országos hadban mindvégig magas maradt az íjászok (tegzések) aránya, vö.: *B. Szabó* 2010.

²² *Regesta regum, 277–281. o.* (Nr. 926); Erdélyi Okmánytár, I. k. 133. o. (Nr. 37.) Az 1228-ra datált hadjárat kronológiai problémáit áttekinti, s azt maga is leginkább 1228/1229-re valószínűsíti: *Bárány* 2012a., különösen: 151–155. o.

²³ KK 159. fej.: „Abban az időben pedig István király nagyon kedvelte a kunokat, jobban, mint ahogy az ilendő lett volna. Ezeknek Tatar nevű vezére, aki a császár vérfürdőjéből kevesedmagával a királyhoz menekült, a király környezetében tartózkodott. A király pedig vérhasba esett. A kunok viszont, akik a király engedékenysége folytán hozzászoktak a garázdálkodáshoz, ekkor is ugyanúgy kegyetlenkedtek a magyarokkal szemben.” „Rex autem Stephanus diligebat Kunos tunc temporis plus quam deceret. Quorum dux nomine Tatar, qui a cede imperatoris cum paucis ad regem fugerat, cum rege morabatur. Rex autem incidit in dissenteriam. Kuni vero qui promissionibus regis fuerant assueti, sceleribus, nec tunc minus seviebant in Hungaros.”

²⁴ *Makk* 1974. 253–254. o.

„Tatar” neve Vásáry István szerint illik a nomád névadási gyakorlatba.²⁵ Ugyanakkor gyengíti e magyarázat valószínűségét, hogy a szövegben a kunokat úgy emlegeti, mint akik az országban már akkor is pusztították a szomszédjaik területét, világosan utalva a tatárjárás (1241–42) utáni letelepítés konfliktusaira.²⁶ Nem lehetetlen, hogy a későbbi krónikás illesztette be a kunok nevét a krónikásszövegbe, miként az a Szent László történetekben is előfordult, sőt a balul végződő történetükkel mintegy elő akarta készíteni a későbbi konfliktusokkal terhes magyarországi tartózkodásukat. Éppen ezekben az években jelentős besenyő betelepüléssel is számolhatunk, miután a bizánci császár tönkrevverte a besenyőket az 1122-es berrhoe-i ütközetben. Meglehet persze, hogy miként Makk Ferenc is gondolja, a besenyők számos egyéb töredék etnikumot is magukkal sodortak, köztük kunokat. Ugyanakkor Makk e leírásnak még nagyobb jelentőséget is tulajdonít, s a XII. századi Bizánccal szembeni agresszív magyar politika mögött a királyi udvarban is érvényesülő besenyő hatást feltételezi.²⁷ Meggondolandó azonban, hogy 1132-ben a III. Lothar német király számára kiállított cseh kontingensben szereplő kunok, „Falwen” nem Magyarországról érkeztek-e, miként azt Konrad Schünemann véli.²⁸ II. Béla magyar király ugyanis sógora volt a német császárral szövetséges cseh fejedelemnek, I. Soběslavnak (1125–1140), aki 1125 körül nyerte nőül Béla testvérét, Adelheidot. Mindez egyúttal a II. István-kori krónikás híradás Schünemann szerinti értelmezését is erősítheti.²⁹ Kinnamosz szerint III. István uralkodása alatt is harcoltak oroszokkal együtt kunok a magyar seregben Bizánc ellen.³⁰ Mindezek az adatok persze még nem igazolják, hogy a kunok le is telepedtek az országban, legfeljebb alkalmi katonai felhasználásukat.

Itt kell megemlítenünk az 1116-os Olšava folyó menti cseh–magyar összecsapást, ahol a KK 153. fejezete ismét a székelyek és besenyők gyávaságát emeli ki. A magyar krónika 153. fejezete egy kerek, fordultatos történetet mesél el, amely magyar győzelemmel végződik, amivel szemben áll a Cosmas krónikájában (III. 42) olvasható leírás, ami cseh győzelemmel ér véget. A magyar krónikás és Cosmas (†1125), egyébként egymástól független elbeszélésében sok közös részlet található, igaz, csak Cosmas tudja a csata pontos időpontját, sőt a magyar király kíséretéből Lőrinc érsek nevét is ismeri.³¹ Ráadásul Cosmas szintén II. István fiatalságával, gyermekségével magyarázza a konfliktus kimenetelét, mint a magyar forrás.³² Cosmas ábrázolásában a magyarok először komoly sikert érnek el, miután

²⁵ Vásáry 2005. 11. o., miként némi kétellyel szintén elfogadja Spinei 2008. 416. o.

²⁶ E konfliktusok már bevonulásukkor jelentkeztek, vö.: Master Roger's Epistle, 47., 155. o.

²⁷ Makk 1974. 253–254. o.

²⁸ Schünemann 1924. 105. o. Ottó bambergi püspök levele: „Rex Christianus [Lothar, 1132] inducit super ecclesiam Christianam homines inhumanos et paganos, Boemos videlicet ac Flavos, qui vulgari nomine Valwen dicuntur, qui persecutores Christi et ecclesiae esse ac fuisse semper manifeste ab omnibus cognoscuntur.” In: Udalrici Babenbergensis codex, 446–447. o. (Nr. 260.)

²⁹ RI IV,1,1 n. 311. In: Regesta Imperii Online, URI: http://www.regesta-imperii.de/id/1132-08-26_1_0_4_1_1_311_311 (A letöltés időpontja: 2014. április 11.); Arnold von Lübeck: Chronica Slavorum VI, 5. In: MGH SS 21. k. 216. o.

³⁰ 1165–höz: Kinnamos 5.15. In: John Kinnamos: Deeds, 182. o. (5.15); Spinei 2008. 417. o.

³¹ SRH I. 436–437. o.; Cosmas: Chronica 3.42. In: MGH SS NS 2. k. 214–217. o. Cseh győzelemként értéke-li: Kordé 1991. 18. o. Összefoglalóan: Szabados 2007., aki a magyar győzelem mellett érvel, továbbá B. Szabó 2001. 82. o. Újabbán arra hívták fel a figyelmet, hogy mindkét leírásban kronológiai bizonytalanságok vehetők észre, ami azonban szerintünk még nem vonja kétségbe a szerzők, különösen Cosmas jól tájékozottságát, vö. Pandi 2014.

³² „Vae terrae, cuius est puer rex.” Vö.: Zemek 1972. 58. o.

három „hospes” egységük átkelt a folyón. A cseheket csak egy bátor manőver menti meg, amikor váratlan támadást intéztek a magyarok tábora ellen. Majd tovább fűzi a meglepetések sorát azzal, hogy miután a sikeres manőverből visszatérő magyar „hospes” légiók a menekülő magyar főhad után erednek, azokat a főszereg tévedésből az üldöző csehekkel azonosítja, megrémülnek tőlük, s újabb fejvesztett menekülésbe kezdenek. Ha Cosmas leírását szó szerint vesszük a magyarok üldözéséről, akkor a „hospes” légiók nem lehettek a magyar krónikás által leírt besenyők és székelyek, hiszen azokat aligha lehetett összetéveszteni az eltérő, minden bizonnyal nyugati fegyverzetű csehekkel.³³

A magyar seregben alkalmazott nyugati zsoldosokról egyébként van néhány adatunk. Ilyen lehet a *Képes krónika* 121. fejeztében, Salamon seregében említett „Latinok”.³⁴ E feltételezést némileg támogathatja, hogy Kinnamos 1128-nál említ itáliai zsoldosokat a bizánci seregben.³⁵ Khoniatész az 1167-es, egyébként bizánci győzelemmel végződő zimonyi csata kapcsán megjegyzi, hogy a bizánciak ellen sok nyugati zsoldos, köztük alemannok voltak a magyar seregben.³⁶ Bár a körülmény, hogy a csatát a „hospes”-eknek a folyón való átkelése indította, inkább azok könnyűlovas volta mellett szól. Tekintetbe véve, hogy ilyen nagyszámú nyugati vendég alkalmazásáról a korban nem tudunk, inkább arra hajlunk, hogy Cosmasnál mégis a keleti segédcapatok jelennek meg a „hospes” elnevezés alatt, miközben Cosmasnak nyilván nem volt tudomása arról, hogy valójában kikből álltak ezek a „hospes” csapatok. Ha pedig így van, akkor a magyar krónikásnál az irányukban megmutatózó negatív megítélés még inkább tendenciózusnak minősíthető. A magyar krónika félrevezetően használt gyalázkodása a könnyűlovas segédcapatokkal szemben aligha lehet egykorú a leírt eseményekkel.

Ezen a ponton kell utalnunk arra a gyanúnkra, hogy a krónikaszerkesztésben, illetve a *Képes krónika*ban fennmaradt, a könnyűlovasokra vonatkozó becsmérlő megjegyzések semmiképpen sem tekinthetők XI–XII. századi egykorú lejegyzésűeknek.³⁷ Meggyőződésünk szerint a magyar krónikások egyöntetű megvetése csak a XIII. század elejétől rögzülhetett a krónikaszcövegben refrénszerűen ismétlődő negatív ítélettel, s ekkor – utólag – szűrhatták be azokat a korábbi időszakot tárgyaló szövegekbe is. Paradox módon, éppen a könnyűlovasok szerepének megerősödése játszhatott közre ebben, sőt éppen a Bizánci Birodalom meggyengülése és válsága, vlach támogatással a Bolgár cárság újjászületése, ami mozgásba hozta az Észak-Balkánt és egyúttal a Magyar Királyság határvédelmét is.³⁸ A hagyományos megyei csapatok rovására, sőt sérelmére a balkáni változások a segédnépek és könnyűlovasok súlyát és arányát növelték a magyar hadszervezetben, ami nyilvánvaló

³³ *Florin Curta*, in: *The Medieval Review*, 2000.07.13 (A letöltés időpontja: 2014. április 13.) szerint ezek a magyarországi nyugati „vendégek”-ből álltak.

³⁴ KK 121. fej.: „Az említett csatában azonban nemcsak németek és olaszok estek el, hanem – mint mondják – a Magyar Királyság katonaságának nagyobbik része elpusztult”, latinul: „In prefato namque prelio non solum Teutonicis aut Latini ceciderunt, sed maior pars militie regni Hungarie dicitur corruisse.”

³⁵ Kinnamos 1128-nál (1.4) lombardokat említ. *Kinnamos*: Deeds, 18. o. A latinokra lásd: *Historia de expeditione Friderici imperatoris*. In: MGH SSrG N.S. 5. k. 174. o. A bizánci gyakorlatra általában lásd: *Dražković* 2012.

³⁶ *Moravcsik* 1988. 286. o.

³⁷ Kristó maga sem tekintette a csatát korabeli lejegyzésűnek. *Kristó* 2002. 37. o.

³⁸ Kunok bekapcsolódására a harcokba: *Spinei* 2009. 144–145. o. Az általános külpolitikai helyzetre: *Bárány* 2012a.

politikai feszültségekhez vezetett a hazai belpolitikában. A folyamat csúcspontja éppen a Német Lovagrend 1225. évi Erdélyből való kiutasítása volt, miután határvédő feladataikat részben a székelyek vették át, s a magyar–kun kapcsolatok is új szakaszukba léptek.³⁹

Érvelésünket erősíti a bizánci krónikás, Choniatés, aki szintén lenézően és elítélően szól a kunokról. Leírásában 1152-ben a kunok gyorsan átkeltek a Dunán, nagy zsákmányra tettek szert, s – amint írja – szokásuknak megfelelően gyorsan eltűntek.⁴⁰ A bizánci szerző bírálata és a magyar krónikások megjegyzései egy tőről fakadnak: a gyorsan mozgó, saját belátásuk szerint zsákmányoló lovasokra az udvari szerzők gyanakvással tekintettek. Arra gondolhatunk, hogy a könnyűlovasok alkalmazásánál mindig fennállt annak veszélye, hogy gyorsaságuknak köszönhetően könnyebben tudtak zsákmányra szert tenni, s a főse regtől különváltan mozogtak. Másfelől e segédnépek a zsákmányból jog szerint való részesedésüket mindig tágan értelmezték, s ha tehették, addig zsákmányoltak, amíg volt mit. Ugyanakkor a bizánci és a magyar királyi udvar törekvése az újabb és újabb segédnépek megnyerésére azt bizonyítja, hogy katonailag nagy szükség volt rájuk, s őket a reguláris udvari csapatokkal együtt – a krónikások panaszkodása ellenére – sikeresen tudták azokat alkalmazni. A nyugati lovagrend magyarországi alkalmazása az azok által elért katonai sikerek ellenére politikai kudarccal végződött, így az ebből levont tanulságok még inkább alátámaszthatják a könnyűlovas csapatok alkalmazásának elkerülhetetlenségét. Igaz, a kunok esetében a pogányság problémája még komoly bel- és külpolitikai feszültségekhez vezetett a XIII. században, különösen a magyar és pápai udvar között.

A képet tovább árnyalja és a magyar krónikások eljárását támogatja, hogy a nyugati krónikások sem fukarkodtak a bíráló megjegyzésekkel a könnyűfegyverzetű segédnépekkel kapcsolatban. Arnoldus a *Chronica Slavorum*ban 1208-ban a német földi harcokban feltűnő magyarok kun segédcsapatait szintén a „hitvány” (*pessimi*) jelzővel illeti.⁴¹ Véleménye nem esetleges, mivel művében már másutt is, 1203-nál igen elítélőleg szól kegyetlenségükről. Azok a cseh fejedelem által küldött csapatban harcoltak, s vélhetően Magyarország felől érkeztek, hiszen I. Ottokár éppen akkor vette feleségül Imre magyar

³⁹ Györffy szerint a lenézés mögött a nomád harcmodor félreismerése húzódik meg. Györffy 1990. 13. o., követi Szabados 2007. 157. o. A német lovagok kiűzése és a magyar–kun kapcsolatok összefüggésére legutóbb: Hunyady 2012. 125. o.

⁴⁰ Choniatés 1984. 54. o.; SRH 1. k. 259. o. Leírását még egy Iliász kölcsönzéssel is nyomatékosítja: 10,504. Itt írja le a folyón való átkelés gyakorlatát: 54–55. o., vö.: Magyar krónika, 9. fej. In: SRH 1. k. 259. o. További példák Choniatés-nél: 1176-ban a bizánciak latinokat és kunokat fogadnak fel zsoldosként: Choniatés 1984. 100. o., miként 1186-ban kunokat fogadnak fel, uo. 206. o., 1187-ben a bizánciakkal szemben a színlelt megfutamodás taktikáját írja le, uo. 218. o., hasonló taktikát alkalmaznak a kunok 1205-ben a latinokkal szemben, uo. 337. o. Kinnamos sem ír alapjában negatívan a bizánciakkal zsoldosként harcoló kunokról, sem 1155–56-ban, sem 1167-ben, éppen a magyarok ellen: uo. 112., 203. o. A bizánciak zsoldjában álló kun és vlach csapatokra I. Frigyes kereszties hadjárata idején lásd: Historia de expeditione Friderici imperatoris. In: MGH SSrG N.S. 5. k. 63. o. A gyanakvás egyébként nem volt alaptalan, a bizánci seregben harcoló besenyők a manzikerti csatában az ütközet közben menekültek el. Lásd még: Madgearu 2013. 218. o. (A hivatkozott hely: Edessai Máté II.57.) Feladatuk bizánci seregben is főleg felderítés és a határ védelme volt. Korábban a besenyőkről Psellos egy végtelenül egyoldalú, elmarasztaló jellemzést örökített meg művében, ami még a bizánci szerzők között is magában áll. Vö. Chronographia, 125–126. o.; Sewter 1953. 242. o., idézi: Curta 2013. 149. o.

⁴¹ Schünemann 1924. 106. o., vö.: Deér 1971. 56. o. (Reprint: Deér 1977.); Arnold von Lübeck, VII,19.: „Et contracto innumero exercitu de omni imperio, ubi aderant innumeri de Ungarorum finibus. contrahens secum auxilia pessimum, qui Valve dicuntur.” In: MGH SSrG 14. k. 281. o. A szónak természetesen a szövegkörnyezettől függően volt „kegyetlen” jelentése is, amire egyébként e segédnépek rá is szolgáltak.

király testvérét, Konstanciát.⁴² A német krónikás említései már azért is fontosak, mivel bizonyítják, hogy a magyar királyok már 1200 körül is esetenként igénybe vették a kunok katonai szolgálatait, s a kunok „kiközvetítésével” nyújtottak nyugati szövetségeseinek katonai segítséget. Amint láttuk, Bizáncban is hol ellenségek, hol fizetett zsoldosok voltak. A magyar Névtelen is említi őket, mégpedig mint olyan népséget, akik kárt okoznak,⁴³ s ez a korabeli róluk kialakult képpel mindenben egyezik. Egyúttal jelzi, hogy a kunok katonai erényeiről és hasznosságáról a magyaroknak évtizedekkel a tatár hódítás előtt pontos képük volt, s a Német Lovagrend behívásának egyik nem elhanyagolható motívuma a terület pacifikálása mellett a kunok fegyveres erejének a megszerzése lehetett, ami az 1220-as évek közepétől fokozatosan megvalósult.

Vlachok

Sokkal érdekesebb a vlachok kérdése. A vlachok esetében hosszas magyarországi harci tapasztalatról nem lehet beszélni, hiszen legkorábbi írásos említésük egy 1210 körülre datált királyi oklevélben olvasható. Eszerint a szebeni ispán csapatában tűnnek fel, aki százokkal, székelyekkel és besenyőkkel együtt a bolgár cár segítségére indult, legyőzött három kun vezért, s Vidin várát visszafoglalta a cár számára.⁴⁴ A harci siker egyúttal a segédnépek katonai értékét is jól mutatja. A magyar Névtelen krónikájában előforduló „vlach”-ok értelmezésére a vlach (román)-fóbiában szenvedő hazai történészek a legkülönbözőbb magyarázatokkal álltak elő, pedig a legkézenfekvőbb az, hogy katonai segédnépként használták fel őket.⁴⁵ Katonai tapasztalataikat a kunok előtt éppen a besenyőktől szerezték, ami már korán egy zsoldosként is jól hasznosítható néppésséggé tette őket.⁴⁶ Az ország határain belüli letelepítésük menetét pontosan nem ismerjük, de II. András király az erdélyi németeknek kiadott 1224-es privilégiuma (Andreanum) a besenyőknek és vlachoknak a Fogarasi Alpok környékére lokalizálható erdejéről tudósít.⁴⁷ Ezzel jól egybe-

⁴² *Schünemann* 1924. 106. o.; *Arnoldus*, VI.5.: „Nec defuit ibi illud perditissimum hominum genus, qui Valvae dicuntur, crudelitates suas et nequitias exercentes, de quibus loqui non est edificatio sed miseria.” In: MGH SSrG 14. k. 224. o.

⁴³ *Anonymus*, 25. fejezet: „...et dux eorum Geleou minus esset tenax et non haberet circa se bonos milites ut auferent stare contra audatiam Hungarorum, quia a Cumanis et Picenatis multas iniurias paterentur.” A magyarok és kunok közötti szoros szövetség előképe akár a kunok 1220-as években a Magyar Királyság vazallusai közé való betagozása lehet, amint azt a legújabb Anonymus-kiadás felveti, a mű keletkezését is az 1220-as évekre helyezve, vö.: *Veszprémy* 2011. bevezető tanulmányával, xvii–xxxviii. o.

⁴⁴ *Regesta regum*, 277–281. o. (Nr. 926.); Erdélyi Okmánytár, I. k. 133. o. (Nr. 37.): „associatis sibi Saxonibus, Olacis, Siculis et Bissenis”. Az ispán neve: Iwachinus, akit a szakirodalom Joachimként is emleget. *Papacostea* 1211–1213 közé datálja az akciót, lásd: *Papacostea* 1998. 47. o., továbbá: *Spinei* 2009. 145. o. A datálás körüli nehézségeket áttekintve, s 1210-es évet valószínűsíti: *Bárány* 2012a. 136–138. o. A vlachok kutatástörténetébe alapvető bevezetés: *Takács* 2004.

⁴⁵ A vlachok katonai felhasználását már Anna Komnéné is igazolja 1091-re: *Vásáry* 2005. 20. o. II. András 1222-es oklevele a Német Lovagrend számára már említi a székelyek és vlachok földjét („per terram Siculorum et per terram Vlachorum”. Vö.: *Benkő* 2012. I. k. 44–45. o.; *Györffy* 1964. 3–4. o. Az 1224-es Andreanum kiadása után a székelyek elköltözhetnek a szebeni ispán joghatósága alá kerülő szászföldről.

⁴⁶ A besenyő–vlach hadinép „mixobarbaroi” említésére, valamint a besenyő–bizánci harci kapcsolatok alakulására lásd: *Meško* 2012. Az adatért Langó Péternek, a tanulmány lektorának tartozom köszönettel.

⁴⁷ *Vásáry* 2005. 28–29. o. Értékeli például Rásonyi László vlachokra vonatkozó elméletét. Victor Spinei azonban már a XII. századra is visszavetíti a román telepek létét, azzal az indoklással, hogy ekkor még a magyar királyok nem tartottak igényt a szolgálataikra. *Spinei* 2009. 77–78., 134. o. Kritikájára lásd: Berend Nóra írását: *The Medieval Review*, The Medieval Review – IUScholarWorks–Indiana University. <https://scholarworks.iu.edu/dspace/handle/2022/3631>. (A letöltés időpontja: 2014. március 11.)

vág a Johannita lovagrenddel kapcsolatos privilégiumban a területen élő vlachok említett kötelezettsége, hogy szükség esetén katonai segítséget kell nyújtaniuk a lovagoknak.⁴⁸ Az erdélyi németek is tartoztak katonai szolgálattal, amint azt az Andreanum is megörökítette, de tényleges alkalmazásuknak kevés nyoma maradt.

A források között rendkívül fontos az 1200 körülre datálható *Nibelungenlied*, amely sokban tükrözi a korabeli Magyar Királyság sokféle harcoló etnikumait. Akiket Attila seregében említ a szöveg, azok a magyar király seregében is megjelenhettek, így a besenyők, vlachok, ruszok.⁴⁹ A vlachok nevére, s különösen név szerint is említett, egyébként fiktív hercegük, Ramunc személyére a román kutatás figyelt fel. Adolf Armbruster következtetései jól illenek a katonai segédnépek értelmezés sorába: a román kutató is a románok erdélyi megjelenésével magyarázza felbukásukat a *Nibelungenlied*-ben.⁵⁰ Az okleveles források a vlachok katonai teljesítményéről hallgatnak, a XIV. század elejei *Stájer rímes krónika* azonban többször is megemlíti a vlachokat a magyar király segédnépei között. Az 1260. évi kroissenbrunni csatában a csehek ellen a segédnépek nagy számban vettek részt, köztük oroszok, bosnyákok mellett kunokat, székelyeket és vlachokat említenek. Hasonlóképpen az *Osztrák rímes krónika* is nagy részletességgel és visszatérően foglalkozik a magyar hadjáratokkal, s megemlíti a kunokat, székelyeket és vlachokat V. István seregében.⁵¹ Mindezt a latin források is szépen támogatják, mint a klosterneuburgi krónikafolytatás.⁵² Meglehet, hogy a magyaroknak rossz színben való beállítása miatt, ami a stájer krónikáknak egyébként is jellemzője, szívesen említik a pogány, illetve ortodox segédcsapatok jelenlétét, toposzszerűen valószínűleg akkor is, ha azok nem is voltak jelen. Ennek jellemző példája, hogy az 1278-as morvamezei ütközet kapcsán a székelyek és vlachok neve a német nyelvű népi énekekbe is bekerült, noha más forrásból itteni jelenlétük nem igazolható.⁵³ A második magyarországi tatárjárás idején a sikeres védelem megszervezésekor a székelyek, oláhok mellett a németeket (Saxones) is említik.⁵⁴ A XIII. századi forrásokban említett oroszok a halicsi hadjáratok és hódítás eredményeként az onnan küldött segédcsapatokra vonatkoznak. Ezekről határozottan meg kell különböztetni a varégokként a királyi testőrség szerepét betöltő oroszokat, akiknek nyomai a XI. századtól nyomon követhetők.⁵⁵

⁴⁸ Regesta regum, 257. o. (Nr. 853.); Erdélyi Okmánytár, 1. k. 191–192. o. (Nr. 205.)

⁴⁹ Schünemann 1924. 114. o.; Magoun 1945., különösen: 129–130. o. A hivatkozott helyekre lásd: Armbruster 1973. 88–98. o. (Újraközölve: Armbruster 1991. 75–93. o.) Magyar vonatkozásokra lásd: Hóman 1938.; Simon 1978. 271–325. o.

⁵⁰ Armbruster 1973. 87–100. o., ami alapján persze merész valamiféle korabeli vlach fejedelemség (political entity) léteire következtetni. A Nibelungenliedre összefoglalóan lásd: Schulze 2002., legújabban: The Nibelungen Tradition.

⁵¹ MGH Deutsche Chroniken, V/1., vv.7390–7400. (98. o.), vv. 10960–10965 (145. o.), idézi: Armbruster 1990. 77. és Armbruster 1972.; Canonicorum Pragensium continuatio Cosmae. Annales Ottokariani. In: MGH SS 9. k. 184. o., idézi: Armbruster 1990. 76–77. o., vö.: Berend 2012. 264. o.

⁵² MGH SS 9. k. 743. o., idézi Armbruster 1990. 77. o.

⁵³ Uhland 1845. 951. o., idézi Armbruster 1990. 79. o.

⁵⁴ MeS 2. k. 419. o.; Armbruster 1990. 79. o.

⁵⁵ Erről legutóbb Laszlovszky József tartott előadást a *From the Varangian body-guards of the Byzantine Emperor to the Russian door-keepers of the Hungarian king* címmel a *Trans-European Diasporas: Migration, Minorities, and Diasporic Experience in East Central Europe and the Eastern Mediterranean 500–1800* konferencián 2013. október 28–29-én Heidelbergben.

Lovagrendek és kunok

A Bizánci Birodalom válsága a XII. század végére ismét nyitottá tette az ország déli határait. Erre a magyar királyi udvar egy határozott keleti és déli expanziós politikával válaszolt, amihez gyorsan bevethető, jól felszerelt katonai erőre volt szükség.⁵⁶ Ennek legmarkánsabb akciója a Német Lovagrend behívása volt a pogány kunokkal szemben 1211-ben Erdély déli területeire, a későbbi Brassó városa környéki Barcaságba, amit 1222-ben még további kiváltságokkal gyarapítottak. Ezzel nemcsak a határt szilárdították meg, hanem felerősítették azt a folyamatot, melynek során a határ menti kun és vlach népesség az 1220-as évekre meghódolt, sőt magának a királyságnak a határon túli expanzióját is előkészítették, amit majd csak az 1241–42-es tatárjárás tett semmissé. Nem utolsósorban a halicsiak szövetségében bevetett kunok is határozott lépésre ösztönözték a magyar udvart.

A Német Lovagrend erdélyi története a középkori hadtörténet páratlanul érdekes és jól feldolgozott szakasza.⁵⁷ Krónikás forrásunk alig maradt, azonban a hozzávetőleg 30 oklevél a lovagok számára az 1430-as, illetve 1701 utáni visszatérés reményében nem veszítette el jogi értékét, sőt August Ludwig Schlözer göttingeni egyetemi professzor 1796-ban már ki is adta azokat.⁵⁸ Az 1211 és 1225 közötti időszak páratlan kísérletnek tekinthető, melynek keretében a lovagok jogot nyertek „castra lignea et urbes ligneas” építésére a kunok elleni védelem céljából, miközben tervszerűen vlachokat, szászokat, magyarokat telepítettek a területre. A felépített öt vár közül eddig az Olt folyó jobb partján fekvő Marienburgot sikerült azonosítani, míg Kreuzburg elhelyezkedéséről még vita folyik. Bizonyos azonban, hogy a Lovagrend komoly katonai eredményeket ért el,⁵⁹ s talán éppen a túlzott sikeresség, a magyarországi világi és egyházi struktúrát feszegető törekvések vezettek a kiűzésükhöz, amint azt legutóbb Hunyady Zsolt felvetette. A későbbi eredmények, a Kárpátokon túli kun területek magyar hűbér alá kerülése Béla herceg (később IV. Béla) vezetésével mind a lovagok sikereiket igazolják.⁶⁰ 1226 után a domonkosok missziós püspökséget alakítottak Milkó/Milcov(ia) központtal az Olt és Siret folyók között, 1227-ben Borc (Boricus) kun vezért megkereszteli az esztergomi érsek, a magyar király pedig felveszi a „Rex Cumaniae” címet.⁶¹ Borc csapatával 1230-ban már a magyar seregben harcol a halicsi hadjárat során, ahol ellenfelei annak a Kötönynek a kunjait bérelik fel, akik azután a tatárok elől Magyarországra települnek át.⁶² A középkori magyar hadtörténet szempontjából a kunok több szakaszban (1239–1246) történő betelepítése az országba rendkívüli jelentőségű volt, hiszen ezt követően a királyi seregek legfontosabb könnyűlovas alkotóelemét jelentették.

⁵⁶ Papacostea 1998. 23–40. o.

⁵⁷ Zimmermann 1996.; Zimmermann 2000.; Hunyadi 2008. és legújabban: Hunyadi 2012.; Gündisch 2013.; Kovács 2004.; Pósdán 1990., aki a függetlenedési törekvésekre helyezi a hangsúlyt, melynek kritikájára lásd: Hunyadi 2012. 121. o.

⁵⁸ Schlözer 1796.

⁵⁹ A kunok magatartása különösen a tatárokkal szemben elszenvedett 1223-as Kalka-menti vereségük után változhatott meg.

⁶⁰ Béla herceg 1226-ban már Erdély kormányzója lett, vö.: Senga 1988. 43. o.

⁶¹ Spinei 2009. 155–156. o. Kétségre vonható érveléssel vitatja el a kun jellegét a milkói püspökségnek, s tartja meghatározónak a vlach elemet. Lásd még: Dobre 2002.; Kovács 2005.

⁶² Amennyiben a kun Begovar azonos Borc-cal, vö.: Hypathian Chronicle in *Shakhmatov*: Polnoe sobranie ruskikh letopis. St. Petersburg, 1908, col. 759–61. Az azonosítást illetően maradt némi bizonytalanság: Senga 1998. 45. o.; Spinei 2008. 422–423. o. Az orosz fejedelem Halicsban többször kun segítséget vett igénybe a magyarok ellen, így 1221-ben, 1230-ban, 1233-ben. Vö.: Font 2005b. 220., 228. o.; Font 2013. 151. o.

A lovagrendi akció másik eredménye a szőrényi térség, a Duna és Olt közötti terület feletti magyar befolyás megteremtése lehetett, ami a déli határvédelem kulcsfontosságú, bár a későbbi századokban is ingatag szeglete maradt. Első bánjának, Buzádnak a nevét ugyan csak 1233-ból ismerjük, Zsoldos Attila feltételezése szerint talán már 1226-ban elnyerhette azt.⁶³ A terület fontosságát mutatja, hogy a király 1247. július 2-i oklevelével a Johannita lovagok Szőrényiségbé telepítésével próbálta a területet pacifikálni. A lovagok itteni tevékenységéről és eredményeiről nem tudunk semmit, ami sikertelenségükkel egyenértékű. Szerencsére azonban fennmaradt az oklevél szövege, melyből kiderül, hogy a területükön élő vlachokra katonai szövetségesként is számíthattak. A feltételek nemcsak a számokban (50-60-100 fegyveres), hanem a célokban is jól mutatja a változó szempontokat: nemcsak pogányok (tatárok, Kunok), hanem az ortodox területek (bolgárok, görög), sőt keresztények ellen is bevethető mobilizálható katonai segítségre számítottak.⁶⁴ Ezeknek a feltételeknek értelemszerűen nem tudtak megfelelni, a Német Lovagrend sikere nem volt még egyszer megismételhető.

*

A XII–XIII. században folyamatosan igényelt az ország fegyveres ereje segédcsoportokat, akik váltakozva lehettek zsoldosok, vagy már az országban szórta vagy egy tömbben letelepített népek. Többször előfordulhatott, hogy mind a magyarok oldalán, mind velük szemben ugyanazon népelemek harcoltak, s ez általában nem okozott gondot, miként e gyakorlatot szintén rendszeresen kihasználó Bizáncban sem volt az. A krónikások kritikai megjegyzései azonban csak átmenetiek voltak, sőt éppen arra a folyamatra reflektáltak, melynek során a segédnépek a XIII. században egyre nagyobb helyet nyertek a magyar hadszervezetben, és tartósan megteremtették egy kombinált könnyű- és nehézlóvas taktika alkalmazásának kereteit. Az ismert eseteknél a nomád segédhadak alkalmazására sokkal nagyobb számban kerülhetett sor, ami kiváltotta a kortársak felháborodását, vagy éppen irigységét. Nálunk ez inkább a taktikára vonatkozott, nyugaton pedig inkább kegyetlenségükre.

Mindez összekapcsolódott a magyar külpolitika páratlan expanzív szakaszával,⁶⁵ amelyet minden fronton a hadjáratok sokasága, sokszor évenkénti indítása jellemezett. Ennek különösen jellemző területei voltak északkeleti irányban a halicsi hadjáratok, 1241 után a Babenberg örökségért vívott nyugati hadjáratok, délkeleten Cumania megszerzése, délen a Szőrényi és Macsói bánóság kialakítása, szerb és bolgár területek elleni hadjáratok. Minden fronton bevetették a nomád segédnépeket, még az ausztriai (pontosabban stájer) fronton is, ahol nyugati normáktól eltérő viselkedésük nem kis visszatetszést keltett. Nálunk választási lehetőség adódott a Német Lovagrend megjelenésével, akik egy nyugati típusú katonai diaszpórát képviseltek, de a magyar udvar nem őket választotta. A segédnépekkel szembeni elvárásoknak a XIII. században a letelepített kunok feleltek meg a legjobban, akiknek az országon belüli és kívüli fegyveres igénybeviteléről számtalan okleveles és elbeszélő forrás tanúskodik. A könnyűlóvas segédnépek, de különösen a kunok katonai sikereinek súlyos ára is volt, egy, a nyugati és keresztény normákat átvevő pozitív Magyarország képen rendkívül sokat rontottak, s legalábbis Közép-Európában prolongálták a pogány és kegyetlen magyar lovasok rémképét.

⁶³A szőrényi bánóság korai megszervezése mellett érvel: *Senga* 1998. 44. o.

⁶⁴*Regesta regum*, 257. o. (Nr. 853.); Erdélyi Okmánytár, I. k. 191–192. o. (Nr. 205.)

⁶⁵*Bárány* 2012b. A XII. századi magyar pénzek havasalföldi és olténiai előfordulására: *Spinei* 2009. 133. o.

BIBLIOGRÁFIA

- Anonymus *Anonymus: Magyarok cselekedetei*. Ford. *Veszprémy László*. Budapest, 1999.
- Armbruster* 1972. *Adolf Armbruster* Romanii in cronica lui Ottokar de Styria: o noua interpretare. Studii. *Revista de istorie*, 25. (1972) 463–483. o.
- Armbruster* 1973. *Adolf Armbruster: Nochmals 'Herzoge Ramunc Uzer Vlachen Lant'*. *Revue Roumaine d'Histoire*, 12. (1973) 83–101. o.
- Armbruster* 1990. *Adolf Armbruster: Der Donau-Karpatenraum in den mittel- und westeuropäischen Quellen des 10–16. Jahrhunderts*. Wien, Köln, Weimar, 1990.
- Armbruster* 1991. *Adolf Armbruster: Auf den Spuren der eigenen Identität Ausgewählte Beiträge zur Geschichte und Kultur Rumäniens* Vorwort von Serban Papacostea. București, 1991.
- Bárány* 2010. *Bárány Attila: Auxiliary Peoples*, in *Medieval Warfare and Military Technology*. In: *An Encyclopedia* 3 vols. Ed. *J. Rogers Clifford*. Oxford, 2010. 1. k. 98–100. o.
- Bárány* 2012a. *Bárány Attila: II. András balkáni külpolitikája*. In: *II. András és Székesfehérvár*. Szerk. *Kerny Terézia – Smohay András*. Székesfehérvár, 2012. 129–173. o.
- Bárány* 2012b. *Attila Bárány: Attempts for Expansion: Hungary, 1000–1500*. In: *The Expansion of Central Europe in the Middle Ages*. Ed. by *Nora Berend*. Farnham, 2012. 330–380. o.
- Benkő* 2012. *Benkő Elek: A középkori Székelyföld*. 1–2. k. Budapest, 2012.
- Berend* 2001. *Nora Berend: At the Gate of Christendom. Jews, Muslims and 'Pagans' in Medieval Hungary, c.1000–c.1300*. Cambridge, 2001.
- Berend* 2012. *Berend Nóra: A kereszténység kapujában: zsidók, muszlimok és „pogányok” a középkori Magyar Királyságban 1000 k.–1300. Máriabesnyő*, 2012. 144–146. o
- Berend – Urbańczyk – Wiszewski* 2013. *Nora Berend, Przemysław Urbańczyk, Przemysław Wiszewski: Central Europe in the High Middle Ages. Bohemia, Hungary and Poland, c. 900–c. 1300*. Cambridge; New York, 2013.
- Borosy* 1962. *Borosy András: A XI–XIV. századi magyar lovasságról. Hadtörténelmi közlemények*, 9. (1962) 119–174. o.;
- Borosy* 2010. *Borosy András: A XI–XIV. századi magyar lovasságról*. In: *Borosy András: Hadakozók, keresztések, hadi érdekem a középkori Magyarországon: válogatott tanulmányok*. Budapest, 2010. 19–59. o.
- Choniates* 1984. *Niketas Choniates: O city of Byzantium: Annals*. Trans. by *Harry J. Magoulias*. Detroit, 1984.
- Chronographia *Chronographia*, VII 68. Ed. *Emile Renauld*. Paris, 1928.
- Curta* 2013. *Florin Curta: The Image and Archaeology of the Pechenegs. Banatica*, 23. (2013) 143–202. o.
- Deér* 1971. *József Deér: Aachen und die Herrschersitze der Arpaden. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, 79. (1971) 1–56. o.
- Deér* 1977. *József Deér: Byzanz und das abendlandische Herrschertum. Sigmaringen*, 1977. 372–423. o.

- Dobre* 2002. *Claudia Dobre*: The Mendicants' Mission in an Orthodox Land. A Case Study of Moldavia (Thirteenth to Fifteenth Century). (CEU Medieval Studies Department master theses.) Budapest, 2002.
- Drašković* 2012. *Marko Drašković*: Recruitment Methods in Case of West European Mercenaries in Byzantium, 1081–1185. *Istorijski Casopis*, 61. (2012) 27–44. o. (bolgárul)
- Erdélyi Okmánytár Erdélyi Okmánytár. Ed. *Jakó Zsigmond*. Vol. 1. 1023–1300. Budapest, 1997.
- Font* 2005a. *Font Márta*: A keresztény nagyhatalmak vonzásában. Közép- és Kelet-Európa a 10–12. században. Budapest, 2005.
- Font* 2005b. *Font Márta*: Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek. Szeged, 2005.
- Font* 2013. *Márta Font*: Völker – Kultur – Beziehungen: zur Entstehung der Regionen in der Mitte des mittelalterlichen Europa. Hamburg, 2013.
- Freisingi Ottó* *Freisingi Ottó*: I. Frigyes császár tettei. Ford. *Gombos F. Albin*. Budapest, 1913.
- Göckenjan* 1971. *Hansgerd Göckenjan*: Hilfsvölker und Grenzwächter im mittelalterlichen Ungarn. Wiesbaden, 1971.
- Gündisch* 2013. *Konrad Gündisch*: Generalprobe Burzenland. Neue Forschungen zur Geschichte des Deutschen Ordens in Siebenbürgen und im Banat. Wien, Köln, Weimar, 2013.
- Györffy* 1964. *György*: Adatok a románok XIII. századi történetéhez és a román állam kezdetéhez. I. rész. *Történelmi Szemle*, 7. (1964) 1–2. sz. 1–25. o
- Györffy* 1990. *Györffy György*: A magyarság keleti elemei. Budapest, 1990.
- Hóman* 1938. *Hóman Bálint*: Magyar történeti elemek a Nibelung énekekben. In: *Hóman Bálint*: Történetírás és forráskritika. Budapest, 1938. 293–336. o.
- Hunyadi* 2008. *Hunyadi Zsolt*: The Teutonic Order in Burzenland (1211–1225): New Re-considerations. In: *L'Ordine Teutonico tra Mediterraneo e Baltico: incontri e scontri tra religioni, popoli e culture*. (Acta Teutonica 5.) Ed. by *Hubert Houben, Kristjan Toomaspoeg*. Galatino, 2008. 151–170. o.
- Hunyady* 2012. *Hunyady Zsolt*: A Német Lovagrend a Barcaságban. Régi nézetek – új megfontolások. In: *II. András és Székesfehérvár*. Szerk. *Kerny Terézia – Smohay András*. Székesfehérvár, 2012. 116–128. o.
- Katona-Kiss* 2010. *Katona-Kiss Attila*: A „sirmioni hunok”. Egy muszlim katonai kötelék a XII. századi magyar királyi erőkből. In: *Fons, skepsis, lex. Ünnepi tanulmányok a 70 esztendősk Makk Ferenc tiszteletére*. Szerk. *Almási Tibor, Révész Éva, Szabados György*. Szeged, 2010, 159–171. o.
- Képes krónika Képes krónika. Ford. *Bollók János*. Jegyzetek: *Szovák Kornél, Veszprémy László*. Budapest, 2004.
- Kézai *Kézai Simon*: Magyarok cselekedetei. Ford. *Veszprémy László*. Budapest, 1999.
- Kinnamos*: Deeds *Kinnamos*: Deeds of John and Manuel Comnenus. Transl. *Charles M. Brand*. New York, 1976.
- Kordé* 1990. *Kordé Zoltán*: A magyarországi besenyők az Árpád-korban. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta historica*, 90. (1990) 3–21. o.
- Kordé* 1991. *Kordé Zoltán*: A székelyek a XII. századi elbeszélő forrásokban. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica*, 92. (1991).

- Kordé* 2001. *Kordé Zoltán*: A középkori székelység. Krónikák és oklevelek a középkori székelyekről. Csíkszereda, 2001.
- Kovács* 2004. *Kovács Szilvia*: A Német Lovagrend és a kunok közötti fegyveres hódítás és tértítés. In: Fegyveres nomádok, nomád fegyverek. Szerk. *Balogh László – Keller László*. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 21.) Budapest, 2004. 139–150. o.
- Kovács* 2005. *Kovács Szilvia*: Borc, a Cuman Chief in the 13th Century. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 58. (2005) 255–266. o.
- Kristó* 1994. Kun László emlékezete. Szerk. *Kristó Gyula*. Szeged, 1994. 103–104. o.
- Kristó* 1994b. *Kristó Gyula*: A történeti irodalom Magyarországon a kezdetektől 1241-ig. Budapest, 1994.
- Kristó* 1995. A honfoglalás korának írott forrásai. Szerk. *Kristó Gyula*. Szeged, 1995.
- Kristó* 2002. *Kristó Gyula*: Magyar Historiográfia I. (Történetírás a középkori Magyarországon.) Budapest, 2002.
- Kristó* 2003. *Kristó Gyula*: Nem magyar népek a középkori Magyarországon. Budapest, 2003.
- Kristó* 2008. *Gyula Kristó*: Nichtungarische Völker im mittelalterlichen Ungarn. Herner, 2008.
- Kusternig* 1979. *Andreas Kusternig*: Probleme um die Kämpfe zwischen Rudolf und Ottokar und die Schlacht bei Dürnkrut und Jedenspeigen am 26. August 1278. In: Ottokar-Forschungen. Hg. von *Max Weltin*. (Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich 44–45. [1978–1979].) Wien, 1979. 226–311. o.
- Madgearu* 2013. *Alexandru Madgearu*: The Pechenegs in the Byzantine Army, in Steppe Lands and the World beyond Them. In: Studies in Honor of Victor Spinei on his 70th Birthday. Ed. by *Florin Curta, Bogdan – Petru Maleon*. Iași, 2013. 207–218. o.
- Magoun 1945. *Francis P. Magoun Jr.*: Geographical and Ethnic Names in the Nibelungenlied. *Mediaeval Studies*, 7. (1945) 85–138. o.
- Makk* 1974. *Makk Ferenc*: Megjegyzések II. István történetéhez. In: Középkori kútfontink kritikus kérdései. Szerk. *Horváth János, Székely György*. Budapest, 1974. 253–260. o.
- Makkai* 1986. *Makkai László*: Erdély a középkori Magyar Királyságban, 896–1526. In: Erdély története. 1. k. A kezdetektől 1606-ig. Főszerk. *Köpeczi Béla*. Szerk. *Makkai László, Mócsy András*. Budapest, 1986. 235–616. o.
- Mályusz* 1942. *Mályusz Elemér*: A székelység eredetéről. In: Emlékkönyv Melich János hetvenedik születésnapjára. Budapest, 1942. 254–262. o.
- Master Roger’s Epistle Anonymous, Notary of King Béla, The Deeds of the Hungarians, Master Roger’s Epistle to the Sorrowful Lament about the Destruction of Hungary by the Tartars. Ed. by *Bak, János M. – Martyn Rady – László Veszprémy*. (Central European Medieval Texts, Vol. 5.) Budapest–New York, 2010.
- Mátyás* 2013. *Mátyás Botond*: „Quos hungarice Caliz vocant” Magyarországi muzulmánok és eredetük az Árpád-kori forrásanyag tükrében. In: Specimina Operum Iuvenum. Vol. 2. Szerk. *Böhm Gábor, Fedeles Tamás*. Pécs, 2013. 185–208. o.
- MeS Monumenta ecclesiae Strigoniensis. Ed. *Kanuz Nándor*. Vols. 1–2. Strigonii, 1874–1882.

- Meško* 2012. *Marek Meško: Obnova byzantskej moci na Balkáne za vlády Alexia I. Komnéna. Druhá byzantsko-pečenežská vojna (1083–1091).* Nitra, 2012.
- MGH SS *Annales Ottokariani. Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*
 MGH SSrG *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum*
- Mitchell* 2008. *Russell Mitchell: Light Cavalry, Heavy Cavalry, Horse Archers, Oh My! What Abstract Definitions Don't Tell Us About 1205 Adrianople. Journal of Medieval Military History, 6.* (2008) 95–118. o.
- Moravcsik* 1988. *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Szerk. Moravcsik Gyula.* Budapest, 1988.
- Pálóczi-Horváth* 2004a. *Pálóczi-Horváth András: Besenyők, kunok, jászok.* Budapest, 1989.
- Pálóczi-Horváth* 2004b. *Pálóczi-Horváth András: „Pogányokkal védelmeztetjük országunkat”: keleti népek a középkori Magyar Királyságban a kálizoktól a kunokig. Studia Caroliensia, 5.* (2004) 2. sz.10–30. o.
- Pandi* 2014. *Pandi Gergely: Békétárgyalásból háború? Gondolatok az 1116. évi olšavaai ütközethez. In: Magister historiae. Válogatott tanulmányok a 2012-ben és 2013-ban megrendezett középkorral foglalkozó, mesterszakos hallgatói konferenciák előadásaiából. Szerk. Belucz Mónika, Gál Judit, Kádas István, Tarján Eszter.* Budapest, 2014. 141–152. o.
- Papacostea* 1998. *Șerban Papacostea: Between the Crusade and the Mongol Empire: the Romanians in the 13th Century.* Cluj-Napoca, 1998.
- Pósán* 1990. *Pósán László: A Német Lovagrend államalakítási kísérletei Kelet-Európában. Történelmi Szemle, 32.* (1990) 141–171. o.
- Regesta regum *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica. Ed. Imre Szentpétery, and Iván Borsa. Vols.1–2.* Budapest, 1923–1987.
- Schlözer* 1796. *August Ludwig Schlözer: Kritische Sammlungen zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. (Urkunden, 1795., XII. kritisch-historische Untersuchungen, 1796., Privilegium Andreae II vom Jahr 1224 mit einem Commentar, 1797.)* Göttingen, 1795–1797. (Reprint: Köln, Wien, 1979.)
- Schulze* 2002. *Lexikon Literatur des Mittelalters. Ed. by Charlotte Bretscher-Gisiger. Vol. 1. Themen und Gattungen. Vol. 2. Autoren und Werke. Stuttgart, Weimar, 2002. 2. k. 310–313. o.: U. Schulze szócikke.*
- Schünemann* 1924. *Konrad Schünemann: Ungarische Hilfsvölker in der Literatur des deutschen Mittelalters. Ungarische Jahrbücher, 4.* (1924) 99–115. o.
- Senga* 1988. *Senga Toru: Béla királyfi bolgár, halicsi és osztrák hadjárataihoz, 1228–1232. Századok, 122.* (1988) 36–51. o.
- Sewter* 1953. *Chronographia, VII 68. Transl. by E. R. A. Sewter.* New Haven, 1953.
- Simon* 1978. *Simon V. Péter: A Nibelung ének magyar vonatkozásai. Századok, 112.* (1978) 271–325. o.
- Spinei* 1986. *Victor Spinei: Moldavia in the 11th–14th Centuries.* Bucarest, 1986.
- Spinei* 2008. *Victor Spinei: The Cuman Bishopric – Genesis and Evolution, in The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars, and Cumans. In: East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450. Ed. by Florin Curta, Roman Kovalev.* Leiden–Boston, 2008. 413–456. o.

- Spinei* 2009. *Victor Spinei*: The Romanians and the Turkic Nomads North of the Danube Delta from the Tenth to the Mid-Thirteenth Century. East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450. Leiden, 2009.
- SRH *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. Vols.1–2. Budapest, 1937–1938. (Reprint: Budapest, 1999.)*
- Szabados* 2007. *Szabados György*: A 12. századi magyar hadtörténet forrásproblémáiból. *Aetas*, 22. (2007) 4. sz. 153–160. o
- B. Szabó* 2001. *B. Szabó János*: Gondolatok a XI–XIV. századi magyar hadviselésről. A fegyverzet, a harcmód és a taktika összefüggéseinek kérdései. *Hadtörténelmi Közlemények*, 114. (2001) 75–103. o.
- B. Szabó* 2010. *B. Szabó János*: A honfoglalóktól a huszárokig. A középkori magyar könnyűlovasságról. Budapest, 2010.
- Szőcs 2013. *Szőcs Tibor*: A nádori intézmény története az Árpád-korban és az Anjoukor első felében (1000–1342). Budapest, 2013.
- Takács 2004. *Takács Miklós*: A balkáni vlachok kutatásának régészeti vetülete. In: Genesia. Tanulmányok Bollók János tiszteletére. Szerk. *Horváth László – Laczkó Krisztina* et al. Budapest, 2004. 239–289. o.
- The Nibelungen Tradition *The Nibelungen Tradition: An Encyclopedia. Ed. by Winder McConnell, Werner Wunderlich, Frank Gentry, Ulrich Mueller. New York, London, 2002.*
- Udalrici Babenbergensis codex *Monumenta Bambergensia: Udalrici Babenbergensis codex. Ed. Philipp Jaffe. Berlin, 1869.*
- Uhland 1845. *Ludwig Uhland*: Alte hoch- und niederdeutsche Volkslieder mit Abhandlungen und Anmerkungen. Bd. I.2. Stuttgart, Tübingen, 1845.
- Vásáry 2005. *István Vásáry*: Cumans and Tatars. Cambridge, 2005.
- Veszprémy* 2011. *László Veszprémy*: 'More paganismo'. Reflections on Pagan and Christian Past in the Gesta Hungarorum (GH) of the Hungarian Anonymous Notary. In: Historical Narratives and Christian Identity on a European Periphery: Early History Writing in Northern, East Central, and Eastern Europe (c. 1070–1200). Ed. by *Ildar H. Garipzanov*. Turnhout, 2011. 183–201. o.
- Zemek* 1972. *Metoděj Zemek*: Moravsko-uherská hranice v 10.–13. století. Brno, 1972.
- Zimmermann* 1996. *Harald Zimmermann*: Siebenbürgen und seine Hospites Theutonici. Wien, Köln, Weimar, 1996.
- Zimmermann* 2000. *Harald Zimmermann*: Der Deutsche Orden im Burzenland. Eine diplomatische Untersuchung. Wien, Köln, Weimar, 2000.
- Zimmermann* 2005. *Harald Zimmermann*: A német–magyar kapcsolatok a 12. század közepén és az erdélyi százszok betelepítése. *Aetas*, 20. (2005) 4. sz. 124–136. o.
- Zsoldos* 2011. *Zsoldos Attila*: Magyarország világi archontológiája 1000–1301. Budapest, 2011.

A NIKÁPOLYI CSATA MAGYAR RÉSZTVEVŐI*

Hungarian participants of the Battle of Nicopolis

There are still many questions to be answered in connection with the Battle of Nicopolis. The paper endeavours to decrease their number by compiling the name list of the Hungarians who took part in the Crusade of the year 1396.

Scholarly research has already explored foreign participants of the Crusades, but Hungarian military history dealt with this topic only tangentially. The author gathered the mainly exaggerating data published about the numbers of the Hungarian army in the Hungarian and international literature of the topic, and compared them with the strength of other anti-Turkish campaigns lead by János Hunyadi (1444 Varna, 1448 Kosovo).

Based on the available sources and the literature of the topic, the paper lists the participants and clarifies what happened to them after the battle (returned home, fell, was captured). The author was able to identify 89 men who were demonstrably there among the crusaders of King Sigismund (1387–1437) in the Crusade against Sultan Bayezid I (1389–1402). The investigation also includes those men who did not take part in the Crusade for some reason. These men were for example the barons who stayed in Hungary because of the internal and external stability of the kingdom's politics.

Naturally the list published in the paper is not the final one, for new sources may turn up and expand it.

Keywords: Sigismund of Luxemburg, Bayezid I, Nicopolis, Battle of Nicopolis, 1396, Ottoman Empire, Crusades, Turkish, banderium, list of members

Az 1396-os keresztes hadjáratmal kapcsolatban már számtalan honi és külföldi feldolgozás született. A legtöbb ezek közül a katonai vállalkozás végére, a csúfos kudarcot jelentő szeptember 25-ei nikápolyi csatára koncentrálnak. Ennek során a kutatók a források adta lehetőségeken belül igyekeztek választ találni a vereség okaira. Vizsgálták a keresztény és az oszmán haderő között fennálló különbségeket, felfogásban, taktikában és létszámában.¹

E tanulmány az előbbieken felsorolt hagyományos vizsgálati elemektől eltérően, de nem egyedülállóan, a keresztes hadjáratban, ezzel együtt a nikápolyi csatában is jelen lévő magyar hadsereg tagjairól rajzol árnyaltabb képet. A témával kapcsolatos nemzetközi és a magyar munkák között is található több olyan feldolgozás, mely az egyes nemzetek résztvevőivel vagy konkrét személyek nikápolyi szerepével foglalkozik. A régebbiek közül meg

* A tanulmány alapos átolvasásáért és értékes észrevételeikért, itt szeretnék köszönetet mondani Veszprémy Lászlónak és C. Tóth Norbertnek. Továbbá Mikó Gábornak és Hajdu Veronikának a szöveg gondozásáért.

¹ A. S. Atiya: *The Crusade of Nicopolis*. London, 1978. A. S. Atiya: *Crusade, Commerce and Culture*. Indiana university press, Bloomington, 1962. 106–111. o. A. S. Atiya: *The Crusade in the Later Middle Ages*. London, 1938. 435–462. o., *Steven Runciman: A keresztes hadjáratok története*. Ford. Bánki Vera, Nagy Mónika Zsuzsanna. Budapest, 2002. 976–980. o., *Kenneth M. Setton: The Papacy and the Levant 1204–1571*. o. Vol. 1. Philadelphia, 1976. 342–369. o.,

kell említeni Richard Vaughan: *Merész Fülöp. A burgundi állam kialakulása*,² Charles Tipton: *Angolok Nikápolynál*³ és Adrian Bell: *Anglia és a Nikápolyi kereszties hadjárat, 1396*⁴ című munkákat. A frissebb kutatások eredményeit Bertrand Schnerb: *A francia–burgundi kontingens részvétele a nikápolyi hadjáratban*,⁵ Norman Housley: *Boucicaud marsall Nikápolynál*⁶ és Bárány Attila: *Angol lovagok a nikápolyi csatában* című tanulmányok tartalmazzák.⁷

Az általam ismert eddigi szakirodalomban nem található olyan összefoglalás, mely az 1396. évi kereszties hadjáratban jelenlévő magyarokat venné számba. A nikápolyi csatával először Kiss Károly: *A nikápolyi ütközet 1396. sept. 28.*⁸ című, 1855-ben megjelent írása foglalkozott. Később, 1894-ben a *Hadtörténelmi Közlemények* hasábjain jelent meg Bárczay Oszkár: *Nikápoly* című tanulmánya⁹ az 1396-os kereszties hadjáratról. Az említett két mű egyike sem foglalkozik bővebben a résztvevőkkel. Ellenben Wertner Mór: *A nikápolyi hadjárat 1396-ban* című munkája¹⁰ több oldalt szentel a jelenlévőknek, ahogyan Rázsó Gyula: *A Zsigmond-kori Magyarország és a török veszély* című dolgozatában¹¹ is találunk egy kisebb listát. Mind Wertner, mind pedig Rázsó műve esetében óvatosan kell bánni az azokban közölt személyekkel, ugyanis tévedések is felfedezhetőek a felsorolásaikban.¹² Jelen munka mellett hogy pontosabb kép megrajzolására törekszik, egyben kísérletet tesz egy teljesebb névsor összeállítására. A rendelkezésre álló okleveles anyag – perhasztlások, végrendeletek és adománylevelek segítségével – lehetővé teszi újabb személyek megnevezését és már ismert résztvevők csata utáni sorsának – fogságának vagy elestének – felderítését. A kutatást nagyban segítették a Zsigmond-kori oklevéltár kötetei¹³ és az egyre nagyobb számban összeállított itineráriumok.¹⁴

² Richard Vaughan: Philip the Bold. The Formation of the Burgundian State. London, 1972. 61–62. o.

³ Charles Tipton: The English at Nicopolis. *Speculum*, 1962. 528–540. o.

⁴ Adrian Bell: England and the Crusade of Nicopolis, 1396. *Medieval Life*, 1996. 18–22. o.

⁵ Bertrand Schnerb: A francia–burgundi kontingens részvétele a nikápolyi hadjáratban. *Hadtörténelmi Közlemények*, 111. (1998) 583–592. o.

⁶ Norman Housley: Boucicaud marsall Nikápolynál. *Hadtörténelmi Közlemények*, 111. (1998) 593–602. o.

⁷ Bárány Attila: Angol lovagok a nikápolyi csatában. *Hadtörténelmi Közlemények*, 118. (2005) 517–566. o.

⁸ Kiss Károly: A nikápolyi ütközet 1396. sept. 28. Olvasmányok a hadtörténelemből II. *Magyar Academiai Értesítő*, 13. (1855), 249–312. o.

⁹ Bárczay Oszkár: Nikápoly. *Hadtörténelmi Közlemények*, 7. (1894). 486–501., 589–598. o.

¹⁰ Wertner 31–62., 213–253. o.

¹¹ Rázsó Gyula: A Zsigmond-kori Magyarország és a török veszély (1393–1437). *Hadtörténelmi Közlemények*, 20. (1973). 411–424. o.

¹² Wertner és Rázsó több esetben téved egyes személyek tartózkodási helyét illetően (lásd Kaplai János esete). Wertner 39. o.; Rázsó 421. o. Rázsó munkájában, a jegyzetben közölt forrás nem takarja a szövegben említett személyt. A 118. jegyzetben elvileg Macedóniai András és Miklós részvételét igazolná. ZsO I. k. 4686 sz. Ez Forgács Péter és János érdemeiért kiállított adománylevel. A 119-es jegyzetben szereplő ZsO I. k. 5783, 5799 sz. oklevelek sem Ilsvai Leusták nádor nikápolyi részvételéről adnak számot. Hasonló problémák adódnak a 125-ös és a 128-as jegyzeteknél is. Rázsó 241. o. Wertner szerint az 1395-ben meghalt Sárói László is a kereszties hadakkal tartott. Wertner 40. o. Vö. Engel Báró 240. o.

¹³ ZsO vonatkozó kötetei.

¹⁴ Itinerárium, C. Tóth 2004.

A kutatás módszerei és felépítése

A keresztes hadjárat, illetve a nikápolyi csata magyar résztvevőit a következő módszerek segítségével azonosítottam. Összeállítottam a lehető legrészletesebben az egyes személyek jelenlétét, és rekonstruáltam a csata utáni sorsukat. Ehhez a különböző tartalommal és céllal kiállított okleveles anyag állt rendelkezésemre. Először a hadjárat előtti perhalasztásokat és végrendeleteket, majd a keresztes hadak útjába eső városoknál és váraknál keltezett adományleveleket, végül a kutatás forrásanyagának döntő részét képező csata utáni adományleveleket vizsgáltam meg. Az elszenvedett vereség dacára, az egyes személyek helytállásától függetlenül, még sok évvel a csata után is fontos elemét alkotják az oklevelek narrációinak az ott törtétek.

A neveknél a gyakrabban használt vezetéknevet tüntettem fel. Abban az esetben, ha az adott család még más elnevezéssel is bírt – a nemzetségen belüli megkülönböztetés miatt – azt utána, zárójelben adtam meg, például Pető György (Gersei). A könnyebb azonosítás végett a nevek mögött az is jelzésre kerül, hogy az adott személy kinek a fia volt. Ezzel segíteni remélem a későbbi kutatásokat, ugyanis egy nagyobb nemzetség esetében – lásd például a Perényiek – ugyanannak a keresztnévnek a többszöri felbukkanása miatt csak az apa kiléte tisztázhatja a rokoni szálakat. Azoknál az eseteknél, ahol egy család vagy nemzetség több tagja is részt vett a keresztes hadjáratban, ott a vezetéknev után kapcsos zárójelben közöltem az illető nevéét és atyjának kilétét, így segítve a pontosabb azonosítást.

A következő fontos feladat a résztvevők hazatérének, fogságának, vagy éppen elestének igazolása – utóbbi esetben a név elé † került. Ennek eszközei egyrészt az adománylevelek, ezekből nem csupán az életben maradtak, de több esetben a családhoz tartozó személyek haláláról is lehetett értesülni – lásd például Maróti János jutalmazása, melyben kitérnek testvére, Dénes elestére.¹⁵ Emellett több, más jogi kérdésben született oklevél is számba vehető. Voltak, akiket a királyi szolgálat teljesítése közben birtokaiban megkárosítottak, így járt például Bazini György. Előfordult, hogy egy elesett személy birtokai körül keletkeztek perek – erre jó példa Csetneki Mihály esete. De vannak olyan esetek is, amikor az elhunyt jogi ügyeit örökölte meg a család, és emiatt került sor később a perhalasztásra – említhetjük itt a Nagymihályiak példáját.

Vizsgálatomat nagyban segítette a résztvevők karrierjének áttekintése is.¹⁶ (Az adatok kezelhetősége céljából ezeket 1408-ig követtem. Ha a bizonyításhoz szükséges volt, akkor a nevezett évszámon túl is felhasználtam adatokat.) Ennek megvizsgálása körvonalazta az egyes résztvevők 1396 előtti és utáni politikai befolyását. Néhány személy életben maradását és későbbi hazatértét csakis karrierjének új elemei alapján lehetett megerősíteni, ilyen például Kállói Miklós.

A következő lajstrom tehát a forrásokban szereplő személyeket tartalmazza. Azon személyekről, akiknek részvétele a hadjáratban csupán feltételezhető, a tanulmány másik részében lesz szó. Az alábbi felsorolásba Cillei Hermann is belekerült, habár 1396-ban még a király külföldi familiárisaként volt jelen, ám mivel pár éven belül egyúttal a Magyar Királyság alattvalója is lett, indokoltnak láttam nevének feltüntetését a listában.

¹⁵ Gyula város oklevéltára (1313–1800). Szerk. *Veress Endre*. Gyula m. város kiadása, Budapest, 1938. 3–7. o.

¹⁶ *Engel* 1996. I–II. k.

A magyar keresztések

Badvaiak [László fia János, György fiai Bertalan és Péter]: (Luxemburgi) Zsigmond 1396. május 26-án hadba vonulásuk miatt perhalasztást ad nekik.¹⁷ További sorsukról a források nem beszélnek.

†*Baracscai Lőrinc* (Ugróci, István fia): 1396. július 7-én végrendelezik, arra az esetre, ha nem térne vissza a török elleni hadjárataból.¹⁸ Lőrinc elestének tényét, a végakaratóban rögzítettek alapján szétosztásra került vagyonával foglalkozó oklevelekből lehet tudni.¹⁹

Bazini György (Sebes-fi Miklós fia): 1397. június 9-ei panasza szerint, amíg ő Bulgáriában a török elleni hadseregben volt, birtokaiban megkárosították.²⁰ 1396-ot követően udvari lovag (1402–1425), majd pozsonyi ispán (1408–1409).²¹

Besenyő Pál (Özdögei): 1405. augusztus 24-én kelt adománylevele szerint Zsigmond mellett küzdött a nikápolyi csatában.²² 1402-ben komáromi ispán és várnagy, 1402–1406 között horvát és szlavón bán, 1404-ben a vránai perjelség kormányzója, 1408-ban a Sárkányrend tagja.²³

Bethlenfalviak [(János fia) Thurzó György, (Bertalan fia) Márton]: Ott voltak a nikápolyi csatamezőn, két rokonukkal ellentétben sikeresen hazatértek a hadjárataból.²⁴ Márton 1414–1432 között szepesvári várnagy, 1416-ban egyúttal dunajeci várnagy, 1425–1431 között pedig szepesi alispán.²⁵

Bulcsúiak [György, Mátyás]: Zsigmond 1396. május 25-én pert halaszt hadba vonulásuk miatt.²⁶ Tódor munkácsi herceg familiárisaként vonulhattak a királyi szolgálatba.²⁷

Cillei Hermann 1399. január 27-én kiállított oklevél narrációja szerint saját zászlaja alatt vonult a török hadjáratba. Cillei a csatát követően Zsigmonddal együtt menekült hajóval Konstantinápolyba.²⁸ A későbbiekben varasdi ispán (1399–1435), mosoni ispán (1401) és horvát-szlavón bán (1406–1408) is volt. 1405. november közepén Borbála lányát hozzáadja a királyhoz, így Zsigmond apósa lett.²⁹ 1408-ban a Sárkányrend tagja. (Szigorúan véve a nikápolyi csata idején még inkább külföldiként, a stájerországi Cillei (Celje) grófjaként van jelen. Ennek dacára a későbbi, jelentős magyarországi kötődései miatt itt van a helye.)

¹⁷ A Badvaiak hadba szállásának tényét a ZsO I. k. 4403. sz. regeszta tartalmazza. Azt, hogy ez családból pontosan kiket érintett, a Codex diplomaticus domus senioris comitus Zichy de Zich et Vásonkeő V. Szerk. *Kamerer Ernő, Nagy Imre.* Budapest, 1895. V. k. 22. oldalán található oklevélből lehet megtudni.

¹⁸ ZsO I. k. 4471. sz.

¹⁹ 1397. július 26. ZsO I. 4894. sz., 1400. október 1. ZsO II. k. 523. sz., 1402. március 13. ZsO II. k. 1512. sz.

²⁰ ZsO I. k. 4815. sz.

²¹ Engel 1996. II. k. 226. o.

²² ZsO II. k. 4110. sz.

²³ Engel 1996. II. k. 35. o.

²⁴ Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Tom. I–XI. Cura et studio *Georgii Fejér.* Budae, 1829–1844. X/7. 217–219., 240–242. o.

²⁵ Engel 1996. II. k. 36. o.

²⁶ ZsO I. k. 4406. sz.

²⁷ Bulcsúi család más tagjáról egyértelműen bizonyítható, hogy Tódor herceg familiárisa. György és Mátyás vonatkozásában ezért nem zárható ki hasonló kapcsolat. Engel 1996. II. k. 43. o.

²⁸ *Mályusz* 37. o.

²⁹ Engel Életrajz 441. o.

Csákiak [György, Miklós]: Zsigmondtól a keresztes hadjárat közben, 1396. augusztus 18-án Novigrad mellett (Bulgária területe) részesültek adományban.³⁰ A csatából hazatértek, György 1398–1401 között fejéri ispán, csókakői és visegrádi várnagy, majd 1402–1403 között székely, szatmári és ugocsai ispán. Testvére, Miklós 1395 és 1402 között temesi, békési, csongrádi, kevei, krassói, zarándi ispán és a kunok bírója, majd erdélyi vajda 1402–1403-ban, 1408-ban pedig a Sárkányrend tagja.³¹

Csályai László 1397. május 6-án királyi parancsra visszaiktatják Arad vármegyei birtokaiba, melyeket Apácai Gergely addig szerzett meg, míg ő a török elleni háborúban vett részt.³²

Császlóciak [László fia Miklós, János fia †Miklós]: László fia, Miklós részvételét egy 1397. október 18-án kelt adománylevél igazolja.³³ János fia, Miklós elését egy 1399. február 13-án kiadott perhalasztás tartalmazza.³⁴

† *Csetneki Mihály* (Ákos fia): A rokonok 1401. augusztus 18-án tiltakoznak, hogy a Nikápolynál vívott ütközetben elesett Mihály birtokait elfoglalják.³⁵ 1396 előtt 1387-ban relator, 1388-ban asztalnokmester.³⁶

Csomaközi János: A keresztesekkel már Bulgáriában tartózkodott,³⁷ amikor 1396. augusztus 26-án, a török elleni hadba vonulása miatt perhalasztást kapott.³⁸ Hazatért a nikápolyi csatáról, 1399. november 6-án már Zsigmond csehországi hadjáratában vett részt.³⁹

Csornai László (Mihály fia): Egy 1399. október 18-án kiállított adománylevél szerint Kanizsai János esztergomi érsek familiárisaként vett részt a négy évvel azelőtti törökkel Bulgáriában vívott ütközetben.⁴⁰

† *Dobai János* (István fia): Valószínűleg meghalt, de pontos információ nincsen róla. 1404. júniusában sem tudták pontosan, hogy elesett vagy fogságba került.⁴¹

Duboványi Miklós (Jakab fia): 1413. május 20-án azért emelt panaszt, mert még Nikápoly vára alatt Zákányi Miklósnak egy lovat adott kölcsön, amit, azóta sem kapott vissza.⁴² Valószínűleg Stiborici Stibor erdélyi vajda familiárisa.⁴³

³⁰ ZsO I. k. 4501. sz. Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez I–II. k. Budapest, 1919. I. k. 183–185. o.

³¹ Engel 1996. II. k. 48. o.

³² Oklevelek Temesvármegye és Temesváros történetéhez. Másolta és gyűjtötte: *Pesty Frigyes*. S. a. r. *Ortvay Tivadar*. Pozsony, 1896. I. k. 271. o. „in conflictu pridem intra ambitum regni Bulgarie cum Bayzath Turcorum imperatore”. ZsO I. k. 4749. sz.

³³ ZsO I. k. 5017. sz.

³⁴ ZsO I. k. 5710. sz.

³⁵ ZsO II. k. 1198. sz.

³⁶ Engel 1996. II. k. 52. o.

³⁷ Luxemburgi Zsigmond itineráriumból tudható, hogy 1396. augusztus végén Bulgária területén, pontosabban 18-án Novigrad, 20-án Podgradja voltak a keresztes hadak. Itinerárium, 72. o.

³⁸ ZsO I. k. 4508. sz. A pert Szent Mihály nyolcadára (okt. 6.) halasztották. A nagykárolyi gróf Károlyi család oklevéltára I–V. k. S. a. r. *Géresi Kálmán*. Budapest, 1882. I. k. 480. o.

³⁹ ZsO I. k. 6119. sz. „[...] unacum domino nostro rege in exercitu foret occupatus [...]” Károlyi I. k. 505. o.

⁴⁰ ZsO I. k. 6090. sz.

⁴¹ ZsO II. k. 3274, 4131. sz.

⁴² ZsO IV. k. 614. sz.

⁴³ Kérdéses, hogy Duboványi Miklós tényleg Stibor familiárisa volt, de karrierje alapján feltételezhető. Erre a megállapításra jutott *Daniela Dvořáková*: A lovag és királya. Stiborici Stibor és Luxemburgi Zsigmond. Pozsony, 2009. 473. o.

Eberhard: XXIII. János pápa 1410. augusztus 9-én felmenti Eberhard váradi püspököt a kiközösítés és más bűnök alól, amit akkor szerzet, amikor királya, Zsigmond parancsának eleget téve elkísérte őt a török elleni hadjáratba, ahol saját élete megmentése érdekében őt törököt ölt meg.⁴⁴ Eberhard szerencsésen hazatér, 1397–1406 között zágrábi püspök, 1402-ben horvát és szlavón bán, 1404–1419 főkancellár, 1406–1409 váradi, majd 1409-től egészen haláláig (1419-ig) ismételten zágrábi püspök.⁴⁵

† *Etre Gergely* (Kálnói): A nikápolyi csatát túlélte, de a hazavezető úton meghalt, ezt az 1405. szeptember 28-án fia, Mihály és özvegye, Szokol várának birtoklása miatt tett panaszából lehet tudni.⁴⁶ Bebek Detre familiárisa volt.⁴⁷

† *Forgács János* (Gimesi): Zsigmond 1397. április 1-i adománylevelében Forgács András fia, Pétert érdemeiért és Bulgáriában a török elleni harcban elesett unokatestvére, János miatt részesíti jutalomban.⁴⁸ A gimesi várat és annak minden tartozékát az említett Péter megosztva kapta unokaöccsével, János fia, Miklóssal, aki ez ellen május 1-jén tiltakozását fejezte ki.⁴⁹ A rokoni harc még 1411-ben is tartott: Forgács János fia arról panaszkodott, hogy Péter familiárisaival elfoglalta a várat és az most is kezükön van.⁵⁰ János 1379-ben nyitrai alispán, 1382–1388 között királynéi udvari ifjú. Bebek László familiárisa.⁵¹

Garai János: Zsigmond 1406. augusztus 1-jén kiadott adományleveléből tudható, hogy részt vett a csatában. A nikápolyi csatát követően a király – feltehetőleg Havasalföldön keresztül – Magyarországra küldte.⁵² 1402–1403 között temesi ispán, 1408-ban a Sárkányrend tagja.⁵³

Garai Miklós: Bandériuma élén volt jelen a hadjáratban, amit a már az előbb, öccse, János esetében említett adománylevél igazol.⁵⁴ 1387–1390, 1393–1394 macsói bán, 1394–1402 között horvát bán, 1397–1402 között szlavón bán, 1402–1433 között nádor, 1408-ban a Sárkányrend tagja.⁵⁵

Gereci Miklós (Szerecsen): A nikápolyi csatában fogságba esik, innen 12 év után, 1408-ban szabadul és tér vissza Magyarországra.⁵⁶ Később Zsigmond megbízásából követi feladatokat látott el a török és más keleti területeken.⁵⁷

⁴⁴ ZsO II. k. 7827. sz.

⁴⁵ Engel 1996. II. k. 67. o.

⁴⁶ ZsO II. k. 5019. sz. Etre Gergely 1395–1396 között Szokol várának várnagya, ezt Bebek Detre volt nádor (1397–1402), akkor szlavón bántól (1389–1392) kapta. A fia, Mihály és özvegye Szokol várának birtoklásáért teszi a panaszt.

⁴⁷ Engel 1996. II. k. 71. o.

⁴⁸ ZsO I. k. 4686. sz.

⁴⁹ ZsO I. k. 4739. sz.

⁵⁰ ZsO III. k. 1247. sz. Forgács János fia, Miklós panaszát a Nyitra és Trencsén megyék számára tartott nádori (ekkor Garai Miklós 1402–1433) közgyűlésen adta elő a közte, és nagybátyja, Péter közötti konfliktust.

⁵¹ Engel 1996. II. k. 76. o.

⁵² „prefatum Johannem filium condam Nicolai palatini [...] pro custodia et conseruacione regni nostri” Hazai 439. o.

⁵³ Engel 1996. II. k. 81. o.

⁵⁴ Hazai VII. k. 438–439. o.

⁵⁵ Engel 1996. II. k. 81. o.

⁵⁶ Tardy Lajos: Régi magyar követjárások Keleten. Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 11. Budapest, 1983. 16–19. o.

⁵⁷ Uo. 9–25. o.

† *Gyógyiak* [István és két testvére]: 1410. július 28-án Zsigmond adományban részesíti István fiait, Jakobot és Lászlót atyja szolgálataiért, aki Nikápolynál a törökkel vívott csatában esett el két testvérel egyetemben.⁵⁸

Jabrocky [(Lajos fiai) †Albert, Benedek]: Benedek 1411. szeptember 29-én címeradományban részesül, ebből derül ki, hogy testvére, Albert elesett a Nikápolynál vívott csatában.⁵⁹

† *Ilsvai Leusták*: A nádor saját bandériuma élén vett részt a hadjáratban. Az 1400. január 20-án kelt végrendeletből derül ki a fogságba esése, a váltságdíj előteremtésére tett sikertelen kísérlet és a hazatérésről való lemondása.⁶⁰ Feltehetőleg ezt követően halt meg. 1384-ben királynéi udvari lovag, 1387–1392 között ajtónállómester, majd 1392–1397-ig nádor.⁶¹

Kalandai Deche (János fia): Testvérei, Antal és Bertalan szolgálataikért és a török szultánnal vívott ütközetben elesett fivérük, Deche miatt részesülnek adományban 1397. augusztus 1-jén a királytól.⁶²

Kanizsaiak [István, János, Miklós]: A fivérek három bandériummal vettek részt a kereszties hadjáratban, de csak István⁶³ és János voltak személyesen jelen,⁶⁴ Miklóst a király visszaküldte Magyarországra, bandériumát testvérei vezették. István 1390-ben udvari ifjú, 1391–1395-ig székely ispán, 1395 és 1401 között ajtónállómester és somogyi ispán, 1398–1401-ig komáromi ispán. János 1387 és 1403 között főkancellár, 1387–1418-ig esztergomi érsek. Miklós 1374-ben és az azt követő esztendőben zalai ispán, 1383–1385-ig mosoni ispán, óvári várnagy, 1387 és 1401 között vasi, soproni és zalai ispán, 1388–1398-ig tárnokmester, majd 1394-ben és 1395-ben kunok bírása.⁶⁵

Kállói Miklós (Lőkös fia): 1396. augusztus 15-én, a kereszties vállalkozás közben, Orsovánál kap perhalasztást a török elleni seregben való részvétel miatt.⁶⁶ A csatát követően sorsa bizonytalan, ezt támasztja alá egy 1397. május 30-án kelt hatalmaskodási ügy, mely hallottként kezeli.⁶⁷ A hír azonban nem bizonyult igaznak, mivel hazatért, és 1399. július 28-én már, mint szabolcsi esküdt tűnik fel.⁶⁸

† *Kisteszeri Patkós István*: Eleste egy 1411. augusztus 26-án kelt birtokvitából tudható. Ebben lánya, Katalin emel panaszt Kisteszeri Patkos János ellen, atyja birtokrészeinek jogtalan elfoglalása miatt.⁶⁹

⁵⁸ ZsO II. k. 7787. sz.

⁵⁹ ZsO III. k. 992. sz.

⁶⁰ ZsO II. k. 36. sz. A januári végrendelet után, a család még március 14-én és április 13-án is a váltságdíj előteremtésén dolgozott. ZsO II. k. 135., 201. sz.

⁶¹ *Engel* 1996. II. k. 119. o. Ilsvai Leusták nádor nevében még fogságba esését követően is adtak ki oklevelet, erről bővebben: *C. Tóth* 2012. 55–59. o. Ilsvai életpályáját bővebben lásd *Engel: Életrajz* 422–423. o.

⁶² ZsO I. k. 4907. sz.

⁶³ Kanizsai István a relatora Zsigmond 1396. augusztus 13-án kiállított adománylevelének. ZsO I. k. 4496. sz. Ekkor a kereszties hadak már Orsovánál tartózkodtak. Itinerárium, 72. o.

⁶⁴ Középkor 233–234. o.

⁶⁵ *Engel* 1996. II. k. 122–123. o.

⁶⁶ Macra-i György fia, Péter perét november 8-ára halasztatta Zsigmond. ZsO I. k. 4499. sz.

⁶⁷ ZsO I. k. 4796. sz.

⁶⁸ ZsO I. k. 5990. sz.

⁶⁹ ZsO III. k. 859. sz.

† *Koruskai Imre* (György fia): Testvére, András 1408. február 12-én tartott körösi és verőcei közgyűlésen kérdőre vonta Monoszlói Csupor Pál körösi ispánt (1407–1412),⁷⁰ hogy milyen jogon foglalta el a Nikápolynál török elleni csatában elesett öcsének birtokrészeit.⁷¹

Makrai Péter (György fia): 1396. augusztus 15-én, a keresztes vállalkozás közben, Orsovánál kap perhasztást a török elleni seregben való részvétel miatt.⁷²

Macedóniaiak [András, Miklós, Simon]: Zsigmond 1397. március 2-án részesíti jutalomban János fia András, Péter fia Miklóst és Danch fia Simont nikápolyi helytállásuk miatt.⁷³ Hazatérnek, András 1399–1414 aulicus, Miklós 1412–1416 előkelő, Simon 1416 szintén előkelő.⁷⁴

Marcaliak [Dénes, † István, Miklós, Péter]: A keresztes hadjárat közben, 1396. augusztus 13-án adományt kap Miklós temesi ispán és testvérei, Péter, István és Dénes.⁷⁵ István fogságba esett, és ott is halt meg.⁷⁶ Miklós és testvérei hazatértek, 1397. március 11-én és 1398. május 5-én részesülnek jutalomban, ezekben főleg Miklós érdemei vannak kiemelve, hangsúlyozva a Bajazid török szultán elleni harcot.⁷⁷ Dénes 1394-ben allovázmester, 1398–1402-ig fejei és győri ispán, csókakői és visegrádi várnagy, majd 1402 és 1403 között székely, szatmári és ugoicsai ispán.⁷⁸ Miklós 1395–1402-ig temesi ispán, majd 1402-ben és 1403-ban erdélyi vajda. Péter 1399-ben visegrádi várnagy.⁷⁹

Marótiak [† Dénes, János]: 1396-ot követően János számára számos olyan adománylevél került kiállításra, melyeknek narrációjában előkelő helyet foglalt el a nikápolyi csatában való részvétele. Ezekben említik testvéreinek, Dénesnek az elesését.⁸⁰ János 1393-ban udvari lovag, 1397 és 1410 között macsói bán, 1397 és 1398 között székely ispán, 1406-ban a kalocsai érsekség kormányzója, 1408-ban a Sárkányrend tagja.⁸¹

† *Nagyimihályiak* [(György fia) János, (István fia) István]: 1398. április 15-én Bebek Detre nádor – tekintettel János és István halálára – a peres ügyüket megöröklő György fia, Péternek és István fia, Andrásnak halasztást engedélyez.⁸² Nagyimihályi János 1387-ben

⁷⁰ Engel 1996. II. k. 54. o.

⁷¹ ZsO IX. k. 88. sz.

⁷² ZsO I. k. 4499. sz.

⁷³ ZsO I. k. 4653. sz. Zsigmond a Baranya vármegyei Bosoog és a Tolna vármegyei Vaszar birtokot kapták a Macedóniaiak. A király 1398. március 19-én rendeli el, hogy a pécsi káptalan hajtsa végre a birtokokba való beiktatást. ZsO I. k. 5219. sz.

⁷⁴ Engel 1996. II. k. 151. o.

⁷⁵ Temes I. k. 263–266. o. Marcaliak Fejérekő várát Kőröshegy birtokkal, és több Somogy vármegyei jószágot is kaptak. A Zsigmondkori oklevéltár vonatkozó regesztája (ZsO I. k. 4497. sz.) nem tartalmazza Marcali Miklós testvéreinek nevét.

⁷⁶ ZsO II. k. 5302. sz. Az 1398. május 5-én kelt oklevél már elhunytként beszél Marcali Istvánról.

⁷⁷ ZsO I. k. 4663., 5302. sz. Tolna és Somogy vármegyében kaptak birtokokat a Marcaliak.

⁷⁸ Engel 1996. II. k. 153. o.

⁷⁹ Engel 1996. II. k. 254. o.

⁸⁰ Maróti János a következő adományokat kapja: 1397. március 2-án a Baranya vármegyében fekvő Valpó és Nadas birtokokat (ZsO I. k. 4654. sz.), 1399. október 31-én a Bodrog vármegyében lévő Kormos falu királyi vámját kapja. (ZsO I. k. 6104. sz.) 1403. november 5-én Békés és Zaránd vármegyében fekvő birtokokat kap. Veress 3-7. o. 1404. április 4-én Valkó, Szerém, Bács, Bodrog és Pest vármegyében kap birtokokat. (ZsO II. k. 3089. sz.)

⁸¹ Engel 1996. II. k. 155. o.

⁸² A Nagyimihályiaknak a Vetésiek elleni perét május 1-jére halasztja Bebek Detre nádor. A nagyimihályi és sztárai gróf Sztáray család oklevéltára I-II. Szerk. Nagy Gyula. Budapest, 1889. II. k. 6–7. o. (ZsO I. k. 5274. sz. regesztá nem tartalmazta Nagyimihályi János testvéreinek és István fiának a nevét.) Nagyimihályi János Nikápoly alatti elesését egy másik, 1398. szeptember 2-ai oklevél is megerősíti. Sztáray II. k. 11–13. o. (ZsO I. k. 5472. sz. regesztából hiányoznak a vezetéknevek.)

munkácsi várnagy, 1388–1396-ig ungi ispán, 1393-ban beregi ispán, 1389 és 1395 között királynéi udvari lovag.

† *Nyéki Balázs* (György fia): Részt vesz a nikápolyi csatában. 1397. január 2-án még kérdéses, hogy életben van-e.⁸³ Elestéről egy 1398. április 21-én kelt oklevél tanúskodik.⁸⁴

Ostrowski Przedpelk (Miklós fia): A kereszties hadjáratot megelőzően 1396. június 8-án végrendeletet ír arra az esetre, ha nem térne vissza a háborúból.⁸⁵ Hazatér, ezt több oklevél és tisztség is bizonyítja. 1397-ben udvari lovag és pozsonyi alispán. Stiborici Stibor familiárisa volt.⁸⁶

Perényiek [(Péter fiai) Imre, †János, †Miklós, (János fia) Miklós, (Miklós fiai) László és Miklós, a Perényiek terebesi ága]: 1398. május 29-én egy perhalasztás alapján tudható, hogy János és Miklós elestek Bulgáriában a török elleni csatában.⁸⁷ Az oszmánok elleni hadjáratban részt vett még az előbb említett két Perényi testvére, Imre és azok fiai, két Miklós és László.⁸⁸ Imre 1386–1388-ig királynéi udvari ifjú, 1388-ban diósgyőri várnagy, 1397 és 1404 között pohárnokmester és abaúji ispán, 1402–1404-ig borsodi ispán, 1405–1418-ig titkos kancellár. 1408-ban a Sárkányrend tagja. János 1386-ban udvari ifjú, 1390–1396-ig pohárnokmester. Miklós 1386-ban udvari ifjú, 1387 és 1390 között pohárnokmester, 1388-1390-ig diósgyőri várnagy, borsodi, abaúji és zempléni ispán, 1390-ben és a következő évben szörényi bán, 1395–1396-ig borsodi ispán. Perényi Miklós fiai közül, László 1409-ben, Miklós 1409-től 1413-ig udvari ifjú.⁸⁹

Perényi Péter (Simon fia, a Perényiek nyalábi ága): Péter 1411. július 13-án kapott adományleveléből tudható, hogy részt vett számos familiárisával egyetemben a nikápolyi csatában, ahol súlyosan meg is sérült.⁹⁰ 1389–1391-ig udvari familiáris, 1395 és 1423 között zempléni ispán, 1397-ben, illetve 1400-ben 1401-ben macsói bán, 1397–1401 székely, szatmári és ugocsai ispán, 1398–1423 ungi ispán, 1401-ben beregi ispán, 1402–1404 szepesi ispán, 1404 és 1410 között máramarosi ispán, 1404-től 1406-ig abaúji ispán, 1405-ben és 1406-ban sárosi ispán, 1407–1419 szatmári és ugocsai ispán, 1408-ban zágrábi ispán. 1408-ban a Sárkányrend tagja.⁹¹

† *Pető György* (gersei): 1398. április 4-én és november 9-én kiállított oklevelek elmondása szerint György a Bajazid török szultán ellen vívott csatában halt meg.⁹² 1396-ot megelőzően 1390-ben saskői várnagy, 1391-ben barsi alispán és szentmártoni várnagy. A hadjáratba Ilsvai Leusták zászlaja alatt vonulhatott.⁹³

Remetei Himfi István (Péter fia): A királytól 1396. augusztus 28-án – a hadjárat közben – a Vidin melletti táborban kapja adományul a Csongrád vármegyei Halas királyi bir-

⁸³ ZsO I. k. 4589. sz.

⁸⁴ ZsO I. k. 5282. sz.

⁸⁵ ZsO I. k. 4429. sz.

⁸⁶ Engel 1996. II. k. 180. o.

⁸⁷ ZsO I. k. 5339. sz.

⁸⁸ ZsO II. k. 4095. sz. Perényi Miklós és fia, László és Miklós részvételét Zsigmond 1406. január 26-án kiállított oklevele igazolja. ZsO II. k. 4417. sz.

⁸⁹ Engel 1996. II. k. 189. o.

⁹⁰ *Tringli István*: A Perényi család levéltára 1222–1526. Budapest, 2008. 329. sz.

⁹¹ Engel 1996. II. k. 190. o.

⁹² ZsO I. k. 5249., 5571. sz.

⁹³ Engel 1996. II. k. 194. o.

tokot.⁹⁴ Hazatér, majd 1397. március 25-én érdemeire való tekintettel birtokadományban részesül.⁹⁵

Rozgonyiak [† (László fia) János, (Lőrinc fia) János, †(Lőrinc fia) Osvát, (Miklós fia) Simon]: Rozgonyi Simon 1409. október 18-án kap adományt, szolgálatai között a török elleni harcban, Nikápolynál szerzett érdemei is felsorolásra kerültek.⁹⁶ Egy 1410. május 29-én kiállított királyi adománylevélben már Simonon kívül Lőrinc fiáról, Jánosról is megtudható a csatában való részvétele, de két rokonuk, Lőrinc fia, Osvát és László fia, János eleste is.⁹⁷ Simon 1388–1408 között udvari lovag, 1397–1401-ig sárosi ispán, majd 1409–1414-ig országbíró. Lőrinc fia, János 1402-ben aula tagja, 1409 és 1435 között sárosi ispán, 1410-ben sárosi várnagy, 1412–1436-ig főkincstartó.⁹⁸

† *Sasaiai* [István fiai, Jakab, Pál]: 1411. május 12-én Pál fia, András birtokügyleteivel kapcsolatban kerül elmondásra, hogy Jakab és Pál elestek a törökkel vívott csatában.⁹⁹

Sebesi Simon (Sebesi Péter fia, László fia): Simon a nikápolyi csatában fogságba kerül, ahonnan csak évek múlva szabadul jelentős váltságdíj fejében, melyet a család nagy erőfeszítések árán teremtett elő. Ez Zsigmond 1401. január 13-án kelt adományleveléből tudható.¹⁰⁰

Semseiek [Demeter fiai, János, † László]: 1396. augusztus 13-án Orsovánál a keresztes hadjárat közepette adományban részesülnek.¹⁰¹ János hazatért, ezt bizonyítja az uralkodó pallosjog-adománya 1397. július 15-én.¹⁰² Majd 1401. április 24-én János címeradományt nyert a saját, és a nikápolyi csatában elesett László szolgálataiért.¹⁰³ László 1395 és 1396 között al-pohárnokmester, emellett bizonyíthatóan Perényi Péter familiárisa,¹⁰⁴ – nem elképzelhetetlen, hogy János is az lehetett.

Somkerei Antal (erdélyi): A nikápolyi részvételét a király 1403. november 5-én és 1405. június 21-én kiadott adományleveleiben írottak erősítik meg.¹⁰⁵ Antal 1401-ben Knin várnagya, 1405–1411-ig somlói várnagy, 1406–1408-ig sárosi alispán. Garai Miklós familiárisa volt.¹⁰⁶

Stiborici Stibor: A nikápolyi csatában való részvételéről Zsigmondnak egy 1397. december 8-án kelt oklevele alapján tudunk. Ebből kiderül, hogy saját zászlaja alatt más útvonalon érkezett meg Nikápoly vára alá, mint a főserég.¹⁰⁷ Stibor 1387-ben oroszországi

⁹⁴ ZsO I. k. 4509. sz.

⁹⁵ ZsO I. k. 4677. sz.

⁹⁶ ZsO II. k. 7134. sz.

⁹⁷ ZsO II. k. 7633. sz.

⁹⁸ Engel 1996. II. k. 206–207. o.

⁹⁹ ZsO III. k. 458. sz.

¹⁰⁰ ZsO II. k. 817. sz.

¹⁰¹ ZsO I. k. 4496. sz.

¹⁰² ZsO I. k. 4876. sz. Ezt a pallosjogot 1401. április 24-én Zsigmond Budán átírja. ZsO II. k. 1031. sz. Majd megerősíti 1406. január 26-án. ZsO II. k. 4418. sz.

¹⁰³ ZsO II. k. 1030. sz.

¹⁰⁴ Engel 1996. II. k. 212. o.

¹⁰⁵ A római szent birodalmi gróf széki Teleki család oklevéltára. I-II. Szerk. *Barabás Samu*. Budapest, 1895. I. k. 292–294., 299–301. o. (A két oklevél regesztája megtalálható a ZsO II. k. 2720., 3998. sz. alatt, de ezek nem közlik az adományozás okát, csupán annak tényét közlik.)

¹⁰⁶ Engel 1996. II. k. 69. o.

¹⁰⁷ Stibor Havasalföldön keresztül érkezett meg Nikápoly alá. *Wenzel Gusztáv*: Stibor vajda – Életrajzi tanulmány. Budapest, 1974. 97–101. o. Feltehetőleg a csatát követően Havasalföldön keresztül tért haza, 1396. november 13. a százföldi Szelindeken kiadott oklevele ezt feltételezi. *C. Tóth* 2004. 468. o.

vajda, 1388-ban udvari lovag, 1389–1402-ig pozsonyi ispán, 1392–1401-ig trencsényi ispán, 1392 és 1414 között nyitrai ispán, 1395-től 1401-ig erdélyi vajda és aradi ispán, 1404 és 1414 között beszercei ispán, 1405-ben az esztergomi érsekség kormányzója. 1408-ban Sárkányrend tagja.¹⁰⁸

† *Szinyei Egyed*: Egy 1400. január 13-án kiadott oklevél beszél nikápolyi elestéről.¹⁰⁹

Szölösi Jakab (Pető fia): Feltehetőleg részt vett a keresztes hadjáratban. Ezt támaszthatja alá az évszám nélküli végrendelete, melynek indoka „ad exercitum domini regis contra paganos peregre proficisscens” volt.¹¹⁰ További sorsáról nincsenek információk.

† *Tolcsvai János* (Egyed fia): Egy 1400. január 13-ai oklevél igazolja részvételét és halálát.¹¹¹

Tompaiak (Kutnáni) [Gergely, Péter, Rach, Tamás]: 1408. augusztus 22-én kiadott adománylevél szerint a fivérek, Gergely, Péter, Rach és Tamás részt vettek a nikápolyi csatában. Mind a négyen visszatértek – Nikápoly után több más hadjáratban is hűen szolgálták Zsigmondot.¹¹²

Tompek György (oroszvári): Egy 1401. december 27-én kiállított királyi adomány szerint jelen volt a nikápolyi csatában, és nyílhegytől fejsérülést szenvedett a törökkel harcolva.¹¹³ 1401-ben mosoni ispán, 1402-ben udvari lovag.¹¹⁴

Tódor herceg (munkácsi hercegek): 1397. május 30-án a török elleni harcban való elestéről lehetett értesülni.¹¹⁵ A hírek hamisnak bizonyultak, ezt erősíti meg beregi ispáni címe, melyet 1395-ben nyer el és 1401-ig, majd 1402-től 1415-ig tölt be, emellett 1404-ben máramarosi ispán és 1404–1406-ig szatmári ispán is.¹¹⁶

Varasdi Drukker Konrád: Zsigmondtól 1418. december 16-án Varasd megyében kap birtokot adományul a Nikápolyi csatában való helytállásáért.¹¹⁷

† *Váradjai János*: Nikápolynál a törökkel szembeni csatában életét veszti, ezért 1398. november 15-én Stibor kérésére az uralkodó fiúsítja leányát.¹¹⁸ A királyi hadban, mint erdélyi alvajda (1396) vett részt. Stiborici Stibor familiárisa volt.¹¹⁹

Zákányi Miklós (Bodizlo fia): 1413. május 20-án egy lovat kérnek számon rajta, amelyet még Nikápoly vára alatt kapott kölcsön.¹²⁰

† *Zámori István* (Miklós fia): Egy 1397. január 2-án kiadott perhalasztás szerint részt vett a nikápolyi csatában, de sorsa ismeretlen.¹²¹ Elestéről egy 1398. április 21-én kelt oklevél tanúskodik.¹²²

¹⁰⁸ Engel 1996. II. k. 217. o.

¹⁰⁹ ZsO II. k. 22. sz.

¹¹⁰ ZsO I. k. 5137. sz.

¹¹¹ ZsO II. k. 22. sz.

¹¹² Alsó-szláviai okmánytár (Dubicza, Orbász és Szana vármegyék) 1244–1710. Magyarország mellék-tartományainak oklevéltára III. Szerk. *Thallóczy Lajos, Horváth Sándor*. Budapest, 1912. 319–320. o.

¹¹³ ZsO II. k. 1356. sz.

¹¹⁴ Engel 1996. II. k. 244. o.

¹¹⁵ ZsO I. k. 4796. sz.

¹¹⁶ Engel 1996. II. k. 170. o.

¹¹⁷ ZsO VI. k. 2630. sz.

¹¹⁸ ZsO I. k. 5587. sz. Feleségét egy 1404. július 28-ai oklevél özvegynek címzi. ZsO II. k. 3323. sz.

¹¹⁹ Engel 1996. II. k. 254. o.

¹²⁰ ZsO IV. k. 614. sz. „sub castro Nykapolis”.

¹²¹ ZsO I. k. 4589. sz.

¹²² ZsO I. k. 5282. sz.

Zomlin Mihály (Ramaz fia): Zsigmond mellett, mint a nagyobb kancellária jegyzője volt jelen Nikápolynál. Egy 1398. március 31-ei oklevél tanúsága szerint két évvel azelőtt minden holmija elveszett, ezzel együtt egy rábízott kegyelemlevél is.¹²³ Ebből kiindulva, több oklevéllel is lehet számolni, mely ekkor tűnhetett el.

Zsuki Darabos János (Illés fia): 1418-ban két adománylevel – március 29.¹²⁴ és április 1.¹²⁵ – is beszámol részvételéről a nikápolyi csatában.

Az otthonmaradottak

A keresztes hadjáratban résztvevők pontos létszámát nem lehet meghatározni. A további pontosítást segítheti azon személyek sorba vétele, akik biztosan nem vettek részt a török elleni vállalkozásban. Ebben az esetben is elsősorban bárókról és nemesekről lehet számot adni, hiszen az okleveles anyag róluk emlékezik meg.

Egy 1396. szeptember 8-án Nagyhatvanban kelt oklevél szerint Zsigmond a királyság kormányzását Kanizsai Miklós tárnokmesterre,¹²⁶ Pásztói János országbíróra,¹²⁷ Lackfi István zagoriai (varasdi) ispánra,¹²⁸ Szécsényi Frank volt országbíróra,¹²⁹ serkei Kaplai János volt országbíróra¹³⁰ és serkei Kaplai Dezsőre¹³¹ bízta.¹³² A felsoroltak közül a kutatók többeket is tévesen a nikápolyi csata résztvevőjének gondoltak. Rázsó Gyula Szécsényi Frank-ról, Pásztói Jánosról, Lackfi Istvánról, Kaplai Dezsőről és testvéréről, Kaplai Jánosról¹³³ – utóbbiról Wertner Mór is¹³⁴ – azt gondolta, hogy részt vett a nikápolyi csatában. Kaplai János tartózkodási helyét még az újabb kutatások sem tisztázták. Ezt mutatja Bertényi Iván munkája, melyben a királyság irányítását ellátó személyek névsorából – feltehetően véletlenül – kihagyta a volt országbíró nevét.¹³⁵ Az idézett szeptember 8-ai levél csakúgy, mint Szécsényi Frank, Pásztói János, Lackfi István és Kaplai Dezső esetében, Kaplai Jánosnál is a magyarországi tartózkodását támasztja alá a keresztes hadjárat ideje alatt. Továbbá a jelen okiratból tudható, hogy az egri püspök, Cíkó István (1387–1399)¹³⁶ is itthon maradt.¹³⁷

Az otthonmaradottak másik körét azok a személyek alkották, akik ígéretüket vagy éppen kötelezettségüket megszegve nem jelentek meg a királyi seregben. Az első ilyen

¹²³ ZsO I. k. 5236. sz.

¹²⁴ ZsO VI. k. 1693. sz.

¹²⁵ ZsO VI. k. 1703. sz. Az oklevél speciális familiárisnak nevezi, így király közeli embereként lehet rá tekinteni.

¹²⁶ Kanizsai Miklós tárnokmester (1388–1398) *Engel* 1996. I. k. 38. o.

¹²⁷ Pásztói János országbíró (1395–1397) *Engel* 1996. I. k. 9. o.

¹²⁸ (csáktornyai) Lackfi István zagorai (varasdi) ispán (1391–1397) *Engel* 1996. I. k. 224. o.

¹²⁹ Szécsényi Simon országbíró volt 1395-ben. *Engel* 1996. I. k. 9. o.

¹³⁰ (serkei) Kaplai János országbíró volt 1392 és 1395 között. *Engel* 1996. I. k. 9. o.

¹³¹ (serkei) Kaplai Dezső előző testvére, volt királynéi lovászmester 1385–1386, udvari lovag 1365–1407 között *Engel* 1996. I. k. 212. o.

¹³² ZsO I. k. 4514. sz.

¹³³ *Rázsó* 416–417. o.

¹³⁴ *Wertner* 247. o. Wertner Mór szerint Kaplai János nem csupán részt vett, de meg is halt a nikápolyi csatában.

¹³⁵ Bertényi Iván: A Nikápoly alá vonult sereg hátországa. Magyarország 1396 nyaratól 1397 tavaszélig. *Hadtörténelmi Közlemények*, 111. (1998) 610–617. o., „*Iohannes olym wayuoda comes de Kapolia*” ZsO I. k. 4514. sz.

¹³⁶ *Engel* 1996. I. k. 64. o.

¹³⁷ Cíkó István a kormányzótanács előtt személyesen jelent és adta elő panaszát. ZsO I. k. 4514. sz.

esetben, amelyről tudni lehet, 1396. augusztus 29-én rendelték el vizsgálatot. Kővágó őrsi György vádja alapján Teleki László és Osztopáni Gál ügyük kapcsán perhalasztást kértek, mondván a török elleni hadjáratba kívánnak vonulni – ám ennek valójában nem tettek eleget.¹³⁸ Ugyancsak hasonló okokból indult vizsgálat október 9-én Losonci László özvegyének panasza alapján Csicseri Ormos Pál és István ellen.¹³⁹ A két ügy vizsgálati eredménye nem maradt fenn, így teljes bizonyossággal nem lehet eldönteni, hogy a vádak igazak voltak-e. Annyi bizonyos, hogy az első esetben augusztus 29-én rendelték el a vizsgálatot, Zsigmond és serege 28-án Vidin mellett táborozott.¹⁴⁰ A másik vizsgálatot október 9-én, jóval a nikápolyi csata (szeptember 25.)¹⁴¹ után rendelték el. A két ügyben érintett négy személy esetében valószínűnek tűnik magyarországi tartózkodásuk, de források hiánya miatt ezt teljes biztonsággal kijelenteni sajnos nem lehet.

A feltételezett keresztések

Az előző felsorolásba kerültek azok a személyek, akik okleveles forrásanyaggal bizonyíthatóan részt vállaltak, vagy éppen távol maradtak az 1396. évi kereszties hadjáratról. Az oklevelekben foglaltakon kívül más megerősítő eszköz nem áll rendelkezésre további résztvevők felderítésében. A következőkben azokat a személyeket veszem sorra, akik világi vagy egyházi tisztségük révén részt vehettek bandériumaik (a bandériumokról később bővebben is esik szó) élén a török elleni hadjáratban. Ez a módszer már a feltételezések mezejére vezet a munkát, mégis érdemes számba venni ennek eredményeit is.

Az 1396-os kereszties hadjárat jelentőségéhez sem nemzetközi, sem magyarországi szempontból nem fér kétség. A harcokban részt vevők az ott szerzett érdemeik fejében bízhattak adományban és ezzel együtt hatalmuk gyarapításában. Mégis több világi és egyházi pozíciót betöltő személy hollétéről a források nem beszéltek. Meglehetősen nehéz elhinni, hogy Zsigmond egy ilyen nagyszabású, nemzetközi támogatással bíró hadjárat alkalmával

¹³⁸ ZsO I. k. 4511. Teleki László és Osztopáni Gál perét királyi rendelettel május 28-áról október 6-ára halasztották.

¹³⁹ ZsO I. k. 4530. Csicseri Ormos Pál és István perét július 1-jéről október 6-ára halasztották.

¹⁴⁰ Itinerárium, 72. o.

¹⁴¹ *Veszprém* 603–609. o. E tanulmányában Veszprém László felhívja a figyelmet a szakirodalomban fellelhető nézetkülönbségre a nikápolyi csata idejét érintő kérdésben. Vö. *Szakály Ferenc: A magyar–török küzdelem szakaszai a mohácsi csata előtt.* In: Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából. Szerk. *Rúzsá Sándor – Szakály Ferenc.* Budapest, 1986. 20. o. E tanulmányában szeptember 18. szerepel. Szakály elképzelésével szemben még az ugyanabban az évben megjelent Magyarország történeti kronológiája. I. A kezdetektől 1526-ig. Szerk. *Benda Kálmán.* Budapest, 1986. A vonatkozó részt *Solymosi László* állította össze. Ebben szeptember 28-át jelölik a csata időpontjának (234. o.). Veszprém hangsúlyozza, hogy a magyar szakirodalom sokáig, a német elméletet elfogadva, a szeptember 28-át ismerte el. Engel Pál a francia és az angolszász területeken meggyökeresedett szeptember 25-ét fogadta el. *Engel Pál: Beilleszkedés Európába a kezdetektől 1440-ig.* Budapest, 1990. 322. o.; Magyarország és a török veszély Zsigmond korában (1387–1437). *Századok*, 128. (1994) 274. o.

Veszprém 1998-as tanulmányában tett felhívása a csata időpontja körüli anomáliákra nem járt kellő hatással. Továbbra is megosztottság figyelhető meg az időpont a kérdésben. Például *A Magyar századok. A magyar történelem kronológiája 830–2000.* Budapest, 2001. 64. oldalán a csatát érintő részben szeptember 28-a került. (A vonatkozó részt *Daraskóczy István* állította össze.) A Nagy képes millenniumi hadtörténet. 1000 év a hadak útján. Szerk. *Rácz Árpád.* Budapest, 2008. c. munkában az ide vonatkozó részben (60. o.), melyet éppen a szeptember 25-i dátumot más művében elfogadó Engel Pál neve fémjelvez, szeptember 28-a szerepel a csata időpontjaként. Ebből is világos, hogy a dátum még korántsem tisztázott a magyar, de a külföldi szakirodalomban sem, így további kutatások szükségesek.

ne mozgósította volna mind a világi, mind pedig az egyházi méltóságokat és velük együtt bandériumaikat is.

A világi főméltóságokat betöltő személyek közül Ilsvai Leusták nádor (1392–1397), Stiborici Stibor erdélyi vajda (1395–1397), Garai Miklós dalmát-horvát bán (1394–1402), Perényi János pohárnokmester (1390–1396) és Kanizsai István ajtónállómester (1395–1401) jelenléte igazolható a nikápolyi hadjáratban. Az országbíró Pásztói János és a tárnokmester Kanizsai Miklós a királyság kormányzására Magyarországon maradt. Kik nem szerepelnek egyik listában sem? Bebek Detre szlavón bán (1394–1397), Kórógyi István és Treutel Miklós macsói bánok (1394–1397), Kórógyi János lovászmester (1395–1396), Szécsi Frank kincstartó (1394–1396) és Csetneki György asztalnokmester (1387–1396).¹⁴²

Az utóbbi felsorolásból négy személy, az akikről, ha közvetlen is, de vannak információk. Bebek Detre a keresztes sereg megindulása után is Zsigmond kíséretében tartózkodott. Ezt erősíti a szlavón bán 1396. július 30-án, Hódoson kelt levele.¹⁴³ Csetneki György unokatestvére, Csetneki Mihály a nikápolyi csatában esett el. Ez alapján nem állítható teljes bizonyossággal György részvétele is, de a család egyik tagjának, Mihálynak a (volt asztalnokmester 1388-ban)¹⁴⁴ jelenléte miatt elképzelhető.¹⁴⁵ Két báró, Szécsi Frank¹⁴⁶ és Kórógyi István¹⁴⁷ 1396-ot követően eltűnnek a forrásokból. Nem zárható ki, hogy a nikápolyi csatában estek el. A négy országos méltóságviselő részvétele források hiányában csupán feltételezhető és nem bizonyítható.

¹⁴² Engel 1996. I. k. 5., 9., 13., 25., 49., 19., 29., 41., 52., 47. o. Engel Pál véleménye szerint, 1395-től már a temesi ispánokat is az országos méltóságok közé kell sorolni. A keresztes hadjárat idején Csáki Miklós és Marcali Miklós töltötték be eme tiszteket (1394–1402). Viszont a rendelkezésre álló források tanúsága szerint nem számíthatóak még ekkor az országos tiszteket betöltők közé. Épp Engel határozta meg azt a különbséget, amelynek 1396-ban sem Csáki, sem Marcali nem felelt meg. Marcali 1396. augusztus 13-án (Temes I. k. 264. o.), majd 1398. május 5-én (ZsO I. k. 5302. sz.) kapott adománylevelében is mesterként van címezve. Csáki 1396. augusztus 18-án kapott adománylevelében szintén a „*magistri*” cím szerepel (Csáky I. k. 184. o.). A bárói ranggal rendelkezők az oklevelekben az előkelőbb „*magnificus vir*” (nagyaságos) megszólítást kapták (Engel: Báró 226. o.). Ebből kiderül, hogy a keresztes hadjárat idején a temesi ispáni cím még csupán elindulhatott a bárói rang felé. (A főszövegben ezért sem soroltam fel az országos tisztségviselők között.) Ezt látszik alátámasztani egy 1401. február 17-én Csáki Miklósnak kiállított oklevél is, melyben már a neve előtti címként a „*magnifico*” szerepel (Temes I. k. 309. o.).

¹⁴³ Zsigmond 1396. július 30-án bizonyítottan Hódoson (Itinerarium, 72. o.) tartózkodott, csakúgy, mint Bebek Detre (ZsO I. k. 4492. sz.), ezért is feltételezhető, hogy a királyt kíséretében maradvá részt vehetett a keresztes hadjáratban. Am további források hiányában ez csak feltételezés. Bővebben erről: C. Tóth Norbert: Zsigmond királynak a hiteles helyekről szóló elveszett rendelete. Adalékok a kor kormányzattörténetéhez. In: *Loca credibilia. Hiteles helyek a középkori Magyarországon*. Szerk. *Bilkei Irén – Fedeles Tamás*. (Tanulmányok a Pécsi Egyházmegye történetéből 4.) Pécs, 2009. 57. o.

Bebek Detre mellett tartózkodott ekkor familiárisa, Tárkányi (Higed) János, aki urához hasonlóan 1396. július 30-án adott ki levelet Hódoson (ZsO I. k. 4493. sz.). Valószínűleg részt vett a keresztes vállalkozásba, bár erről a források nem tesznek egyértelműen említést. Részvétele csupán abból sejthető, hogy a hadjárat megindulása előtt közvetlenül ura és királya mellett tartózkodott Hódoson (ZsO I. k. 4492. sz., Itinerarium, 72. o.). Tovább erősíti a gyanút, hogy 1396-ot követően eltűnik a forrásokból, ennek egyik oka lehet a nikápolyi csatában való eleste vagy fogságba kerülése. Medvevár várnegyi tisztségében – 1394 és 1396 között töltött be – sem említik többet (Engel 1996. II. k. 240. o.).

¹⁴⁴ Engel 1996. I. k. 47. o.

¹⁴⁵ Csetneki György a későbbiekben Gömör vármegye ispánja (1397–1403). Engel szerint 1397-től, de ő maga is csupán 1399. szeptember 23-án kelt oklevélben tudta kimutatni. Engel 1996. I. k. 131. o.

¹⁴⁶ 1398. november 1-jén Szécsi Frank feleségét özvegynek címzik. ZsO I. k. 5553. sz.

¹⁴⁷ Zsigmond 1397. február 25-én kiadott oklevelének méltóságsorában Kórógyi János helyét már utóda, Bebek János szerepel, mint lovászmester. Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár 38495.

Össességében elmondható, hogy a világi urak közül tizenkét főméltóság tizenhárom viselője közül hétnek tartózkodási helye igazolható, további négynek közvetetten, de valószínűsíthető, és csupán kettő tisztségviselő kérdéses.¹⁴⁸ Ennek a mérlegnek az adatai ropant kedvezőek. Ezzel szemben az egyházi személyeknél már korántsem áll rendelkezésre annyi információ. Egyházi részről csupán Kanizsai János esztergomi érsek (1387–1418)¹⁴⁹ és Cikó István egri püspök (1387–1399) tartózkodási helyéről állnak rendelkezésre adatok. Előbbi bandériuma élén vonult Zsigmonddal, míg utóbbi a királyság területén maradt. A kalocsai érsek,¹⁵⁰ a tizenegy püspök¹⁵¹ és a vránai perjel¹⁵² személyes részvételéről, de még bandériumaik jelenlétéről sincsen tudomásunk.

A kormányzók kérdése

E kérdés vizsgálatát a közvetlen források hiánya jelentősen nehezíti. Ennek dacára, egy már szóba került dokumentum és a magyar belpolitikai viszonyok elemzése talán segítheti a bizonytalanságok enyhítését. A már más kontextusban vizsgált 1396. szeptember 8-i oklevélből ismerhető annak a hat bárónak a neve, akiket Zsigmond a királyság kormányzásával bízott meg.¹⁵³ A szóban forgó méltóságviselők közül négynek a személye, joggal vehetett fel belpolitikai, biztonsági kérdéseket. Azonban, mielőtt ezt bővebben kifejteném, fontos vázolni a szóban forgó bárók szűken vett politikai pályáját.

Kanizsai Miklós: zalai ispán (1374–1375), mosoni ispán és óvári várnagy (1383–1385), vasi, soproni és zalai ispán (1387–1401), tárnokmester (1388–1398), a kunok bírása (1394–1395), komáromi ispán (1398–1401).¹⁵⁴

Kaplai Dezső (serkei): udvari lovag (1365–1407), máramarosi ispán (1382–1385), királynéi lovászmester (1385–1386) és nyitrai ispán (1390–1392).¹⁵⁵

Kaplai János (serkei): barsi ispán, lévai várnagy (1378), oroszországi vajda (1379–1380, 1382–1383, 1386), horvát bán, országbíró (1385), diósgyőri várnagy (1387), szőrényi bán (1388–1390) és országbíró (1392–1395).¹⁵⁶

Lackfi István (csáktornyai): székely ispán (1367–1371), horvát bán (1371–1372, 1383–1385), erdélyi vajda (1372–1376, 1385–1386), vasi és soproni ispán (1379), nádor (1387–1392) és lovászmester (1387–1395).¹⁵⁷

¹⁴⁸ Elvileg tizenhárom világi főméltóság van, de ekkoriban a szőrényi báni cím nincsen betöltve (1393–1408). *Engel* 1996. I. k. 33. o. A macsói banság élén, ahogyan arról már esett szó, ekkor Kórógyi István és Treutel Miklós ált. ezért van eggyel több méltóságviselő, mint méltóság.

¹⁴⁹ *Engel* 1996. I. k. 64. o.

¹⁵⁰ Bebek Miklós kalocsai érsek (1392–1399). *Engel* 1996. I. k. 65. o.

¹⁵¹ Liszkói János boszniai (1387–1408), Órévi Lukács csanádi (1387–1408), Pomázi Cikó István egri (1387–1399), Maternus erdélyi (1395–1399), Hédervári János győri (1386–1415), Kápolnai Mihály nyitrai (1393–1399), Alsáni Bálint pécsi (1374–1408), Rózsályi Gergely szerémi (1393–1397), Péter (Vilmos fia) váci (1377–1400), Farkasfalvi Pál váradi (1396), Jánoki Demeter veszprémi (1395–1398) és Szepesi János zágrábi (1395–1397) püspökök. *Engel* 1996. I. k. 65., 66., 68., 70–76., 78., 79. o. A nándorfehérvári püspökség a tizenharmadik, de ekkor a tisztség betöltetlen volt, ezért nem említettem meg. *Engel* 1996. I. k. 72. o.

¹⁵² Bebek Imre vránai perjel (1392–1404). *Engel* 1996. I. k. 82. o.

¹⁵³ ZsO I. k. 4514. sz.

¹⁵⁴ *Engel* 1996. II. k. 123. o.

¹⁵⁵ *Engel* 1996. II. k. 212. o.

¹⁵⁶ *Engel* 1996. II. k. 213. o.

¹⁵⁷ *Engel* 1996. II. k. 139. o.

Pásztói János: körösszegi várnagy (1371), udvari lovag (1377–1393), árvai várnagy (1388), nógrádi ispán (1390–1397) és országbíró (1395–1397).¹⁵⁸

Szécsényi Frank: vasi és soproni ispán (1374–1378, 1382–1386), zalai ispán (1378, 1383) sárosi ispán (1382–1383), zólyomi ispán (1387–1390), kincstartó (1392–1393), aradi ispán és erdélyi vajda (1393–1395).¹⁵⁹

Mi olvasható ki ezekből a röviden összefoglalt politikai karrieremből? Az első szembe-tűnő tény, hogy 1396-ban csupán ketten, Kanizsai Miklós és Pásztói János töltöttek be országos hivatalt. Míg Kaplai János, Lackfi István és Szécsényi Frank a hadjáratot megelőző évben kerültek leváltásra – megjegyzendő, nem kegyvesztés miatt. A kialakult helyzetben azonban semmi különleges nincs, egy kis visszatekintéssel a történetek rögtön beilleszthetővé válnak a magyar belpolitika vérkeringésébe. Zsigmond 1387-ben, mint választott uralkodó foglalhatta el a magyar trónt. Ebből kifolyólag az őt megválasztó és hatalmukat még Nagy Lajostól (1342–1382) nyert bárók igyekeztek akarataikat az ifjú uralkodóra erőltetni. Zsigmond hatalma ezektől a báróktól függött, aki joggal tarthatott esetleges leváltásától, hiszen ezek a családok: Bebekék, Kanizsaiak, Lackfiak, Szécsényiek és Kaplaiak vagyoni és politikai befolyásuk révén erre képesek voltak.¹⁶⁰ Egy új, már tőle függő bárói réteg kiépítéséhez először a régiket kellett a politikából kiszorítania. (Zsigmondnak ez véglegesen csak 1403–1404 fordulóján sikerült.) Ennek egyik lépcsőfoka volt az 1395. év, amikor már javában folytak a következő évi keresztes fellépés előkészületei. Zsigmond annak érdekében, hogy a belpolitikai függőségét csökkentse, mozgásterét pedig ezzel arányosan növelje, több személyt is letett országos tisztségéből.¹⁶¹ Ennek eshetett áldozatul Kaplai, Lackfi és Szécsényi. A történetek tükrében nem merészség kijelenteni, hogy az érintettek egyike sem lehetett elégedett a helyzetével. Lackfi István például megtarthatta 1391-től viselt varasdi ispáni címét, de visszatekintve országos pozícióira, ez nagyon kevés lehetett számára.¹⁶²

Vitathatatlanak látszik, hogy az említett bárók leváltásuk ellenére is megőrizték tekintélyüket a politikában. Nem tudható, hogy Zsigmond minek alapján döntött a kormányzók személyét illetően, viszont Kaplai, Lackfi és Szécsényi kinevezését feltehetően a politikában megmaradt befolyásuk is indokolhatta. Véleményem szerint ezzel is magyarázható, hogy Zsigmond végül többek között rájuk is bízta az ország vezetését. Még úgy is, hogy tudhatta, a hat főből négynek volt oka neheztelni rá, vagy éppen méltatlannak érezni azt a pozíciót, amibe 1396-ra került. Viszont pontosan ezért, egyfajta óvintézkedés sejthető a király részéről, amikor a már megindult és Bulgária területén tartózkodó keresztes se regből, az akkor még trónjának szilárd támaszának számító Kanizsai Miklóst hazaküldte az ország védelmére hivatkozva.¹⁶³ A tárnokmester Magyarországra küldését inkább tekintem politikai célúnak, mintsem katonainak. Igaz, ekkor a magyar belpolitika stabilnak szá-

¹⁵⁸ Engel 1996. II. k. 187. o.

¹⁵⁹ Engel 1996. II. k. 221. o.

¹⁶⁰ Engel 1977 30–34. o.

¹⁶¹ Engel 1977. 30. o.

¹⁶² Az egykori nádor és Zsigmond kapcsolata már az 1390-es évek elejétől nem volt mentes a feszültségektől, ezt Mályusz Elemér is hangsúlyozza munkájában. Sőt, Mályusz ennek az elégedetlenségnek a kicsúcsosodását véli felfedezni Lackfi István 1396/1397-es lázadásában. *Mályusz*: 36–37. o. Lackfi István politikai visszaszorulásáról bővebben C. Tóth 2012. 54–56. o., *Engel Életrajz* 428. o.

¹⁶³ Középkor 233. o.

mított. Mégis, feltételezhető, hogy Zsigmond az utóbbi fenntartása és hatalmának erősítése érdekében küldhette vissza Kanizsait.¹⁶⁴

Az uralkodó lépése egy újabb kérdést vett fel. Vajon a vezető réteg színe-java vele tartható? Csábító az igen válasz, hiszen egyfelől ezzel megoldódna a világi és prelátusok majd felének a tartózkodási helye körüli probléma a hadjárat idejére. Másfelől Zsigmond részéről a keresztes fellépés magasztos céljára és az ellenfél nagyságára való tekintettel a saját zászló alatti vonulás jogával felruházott és hivatalából kifolyólag kötelezhető bárók mozgósítása logikus lépésnek számított volna a részéről. Adódik a dilemma, ha más bárók Magyarországon maradtak, akkor miért kellett Kanizsai Miklóst hazaküldeni? Hiszen az itthon maradtakkal egyaránt biztosítható lett volna az ország bel- és külpolitikai védelme is. A másik kérdés, ha az országos vagy egyházi vezetők közül bárki a királyság területén maradt, miért nem került bele a kormányzói névsorba? Ebben az esetben csupán az óvatos feltételezések állnak meg, hiszen okleveles anyag jelenleg nem támasztja alá a kérdéses méltóságviselők szerepét a keresztes hadjáratban. Ezért számba kell venni azt az egyszerű indokot is, hogy Zsigmond a már fentebb említett okok miatt ragaszkodhatott az említett báróhoz, ebből következően a többi fő méltóságviselő – azoknak, akiknek keresztes részvétele nem alátámasztott – tartózkodása továbbra is kérdéses marad.

A bandériumok száma

Visszatérve a források nyújtotta lehetőségekhez, a következőkben a keresztes hadjáratban igazolhatóan részt vevő bandériumokat fogom bemutatni. Először is definiálni kell, mi is az a bandérium, és milyen kapcsolatban áll a bárói ranggal?¹⁶⁵ A magyar hadsereg alapegysége, mely az Árpád- és az Anjou-korból hagyományozódott át és a Zsigmond-kori hadszervezet döntő erejét képezte. Az okleveles anyagban a *banderium* szinonimájaként a *vexillum* is megtalálható, mely ugyanúgy zászlót jelentett. A bárói privilégiumnak az egyik alappillére volt a saját lobogó alatti vonulás. Fontos tisztázni – és erre Engel Pál is felhívja a figyelmet –, hogy a bárói rang nem a családot illette meg, hanem az azon belüli személyt, vagy személyeket – lásd például a Kanizsai családot, amely három bandériumot állíthatott ki. A világi méltóságok mellett saját zászlója volt a két érseknek, a püspököknek és a vránai perjelnek. Ezek mellett Zsigmond idejében vált gyakorlattá, hogy azok a személyek, akik adott tisztségükről leköszöntek – természetesen, ha ez nem kegyvesztés miatt történt – életük végéig viselhették a bárói méltósággal járó összes kiváltságot.¹⁶⁶

¹⁶⁴ A belpolitika nem lehetett mentes a feszültségektől, Zsigmond ezt pontosan érezhette és az 1396 végi, 1397 eleji, (csáktornyai) Lackfi István nevéhez köthető, de ez idáig teljes mélységeiben még nem tisztázott lázadása be is bizonyította. Kaplai János sem került vissza a király kegyeibe, hiszen 1397-ben még két várát (Sólyomkő és Beszterce) is elvesztette. Engel 1996. I. k. 414., 279. o. Voltak pozitív előrelépések is, Szécsényi Frank újra országos főméltósághoz jut, 1397-től országbíró egészen 1408-ig. Engel 1996. I. k. 9. o. Kaplai János testvére, Dezső 1407-ig, mint udvari lovag az aula tagja maradt, és 1407-től egészen haláláig, 1412-ig királynéi tárnokmester. Engel 1996. I. k. 484., 55. o.

¹⁶⁵ Engel Báró 228–230. o. A félreértések elkerülése végett kellett tisztázni a bárói tisztség és a bandérium közötti viszonyt. Ugyanis feltehetőleg Rázsó Gyula munkájában ez vezetett ahhoz a hibás feltételezéshez, hogy a nikápolyi hadjáratban „több mint száz banderialis főúr és tehetős nemes részvételéről” beszéljen. Rázsó 417. o. Engel Pál idézett tanulmányából tudható, hogy Zsigmond egész uralkodása alatt mintegy 115 főt jutatott bárói méltósághoz. Engel Báró 242. o. Rázsó elképzelésének ez ellentmond, akárcsak az, hogy Zsigmond homo novusai még csak 1396-ot követően nyernek bárói rangot.

¹⁶⁶ Engel Báró 227–229. o.

A vizsgálat szempontjából ez fontos megállapítás, hiszen ezzel bővül azon személyek listája, akiknek joguk volt saját lobogó alatt vonulni, így eséllyel tarthattak a királlyal 1396-ban is.

A hivatalban lévők közül saját lobogójuk alatt öten vonultak: Ilsvai Leusták, Stiborici Stibor, Garai Miklós, Perényi János és Kanizsai János, valamint Kanizsai Miklós, aki bandériuma révén volt jelen a keresztes vállalkozásban. A fennmaradó hét báró közül Pásztói János magyarországi tartózkodása megerősített. Bebek Detre, Szécsi Frank, Csetneki György és Kórógyi János hadjáratban való részvétele – mint már jeleztem – közvetett források alapján valószínűsíthető, Kórógyi István és Treutel Miklós jelenléte kérdéses. A főpapok közül Kanizsai János esztergomi érsekről és csapatairól lehet tudni. Ezen felül még tizennégy egyházi bandériumnak kellett ott lennie, amit azonban adatok nem támasztanak alá. Összegezve: hivatali szinten hat bandérium igazolható, további hat világi főúr – Pásztóit itt nem számítom – és tizennégy főpap csapatainak részvétele csupán valószínűsíthető. Nem szabad kihagyni a lehetőségek közül, hogy csakúgy, mint Kanizsai Miklós, más báró is csupán csapatait küldte el a hadjáratba, de bővebb információ erről nem maradt fenn.

A Zsigmond-kori gyakorlatnak köszönhetően egy további bárói egységgel is számolhatunk. Az egykori szörényi bán, Perényi Miklós vezette bandériumról van szó.¹⁶⁷ Az egykori bán ottléte megengedi azt a nem túlzó következtetést, hogy más, hivatalt éppen nem viselő báró is részt vett a hadjáratban.

A felsorolásból kimaradt a királyi bandérium, melynek jelenléte bizonyos, de számadat itt sem lehet említeni.¹⁶⁸ A királyi bandérium felállítása – Anjou-kori gyakorlatot követve – a király parancsából az udvari lovagok és familiárisok feladta volt. Ezek általában zsoldos egységek voltak, melyekben magyarokon kívül nyugati elemek is fellelhetőek voltak. A bandériumot ebből kifolyólag több kisebb-nagyobb egység alkothatta, melyeknek a vezetését az adott csapat kiállításáért felelős udvari lovag vagy familiáris látta el. A létszámot a mindenkor királyi kincstár teherbírása határozta meg – ezen a téren Luxemburgi Zsigmondnak már szűkebb lehetőségei voltak, mint elődjének, Nagy Lajosnak. A csapatok felépítését tekintve a nyugati mintát követték, az alapegysége a lándzsa, amely egy nehéz-fegyverzetű lovast és két-három könnyűlovast foglalt magába.¹⁶⁹ A királyéhoz hasonlóan épültek fel a főúri és főpapi bandériumok is. Ezekben is a fegyverforgatásból élő hivatásos katonák szolgáltak, zsoldjukat a központi kincstártól kapták – azzal a különbséggel, hogy katonáik fizetéséhez a bárók is hozzájárultak saját jövedelmeikből.¹⁷⁰

Felmerülhet a kérdés, hogy a rendelkezésre álló főúri és prelátusi bandérium számok segítségével, még ha hozzávetőlegesen is, de meg lehet-e becsülni a magyar kontingens nagyságát? Jelenleg ez előtt két megoldhatatlannak látszó probléma tornyosul. Az egyik,

¹⁶⁷ Zsigmond 1405. augusztus 13-án kelt oklevelében a Perényiek nikápolyi részvételénél zászlókat említ. a felsorolt személyek közül. ZsO I. k. 4095. sz. 1396-ban a Perényi család terebesi ágából csak Jánosnak és Miklósnak volt bandériumállítási joga. Ez támasztja alá, hogy az egykori szörényi bán, Perényi Miklós saját lobogója alatt vonulhatott a keresztes hadjáratba.

¹⁶⁸ A királynői bandérium, Mária 1395. május 17-én bekövetkezett halála miatt ekkor, 1396-ban nem létezett. Viszont a török elleni hadjárat fokozott katonaiigénye miatt, nem merész az a gondolat, hogy a királynői lobogó alatti familiárisok a királyi bandériumba kerültek bevetésre. Itinerarium, 46. o.

¹⁶⁹ Engel Pál: Adatok az Anjou-kori magyar hadseregről. Tanulmányok a középkorról. (Analecta Mediaevalia I. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar Medievalisztikai Tanszékének kiadványsorozata) Szerk. Neumann Tibor. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, [2001.] 80–81. o. C. Tóth 2009. 467. o.

¹⁷⁰ Pálosfalvi 28. o.

a már említett szűkös forrásbázis. A másik a bárói lobogó alatt vonulók számbeli nagyságának kérdése. A források tanulsága szerint egy bandérium 200–400 lovas katonából állt.¹⁷¹ Ezekkel a számokkal számolva, a biztosan résztvevő nyolc zászló (Perényi Miklóst is számolva) létszáma 1400 és 2800 lovas között mozoghatott. Fontos megjegyezni, az említett becslések csupán közelítő értékek, az egyes zászlók létszámai között jelentős különbségek feltételezhetőek. Mégpedig azért, mert egy az egyes csapatok nagyságát jelentősen befolyásolta az adott báró hatalmi és anyagi bázisa.

A szakirodalmi becslések

A pontos létszám meghatározásának biztos sikertelensége tudatában is hasznos, ha a szakirodalomba a magyar sereg nagyságára vonatkozó becsléseket áttekintjük.

Wertner	60–65 000 fő ¹⁷²
Froissart	60 000 ¹⁷³
Schönherr	60 000 ¹⁷⁴
Bánlaki	40 000 ¹⁷⁵
Erdélyi	40 000 ¹⁷⁶
St. Denis-i krónika	40 000 ¹⁷⁷
Kupelwieser	30 000 ¹⁷⁸
Schiltberger	12 000 ¹⁷⁹
Kling	7-8 000 ¹⁸⁰

A sorba vett létszámok között nagy szórás figyelhető meg, de annál is erősebbek a túlzások. Rázsó Gyula Schiltberger 12 000 fős elképzelését tekinti a minimumnak és 18-20 000 főben maximalta a Magyar Királyság fegyveres erejét Nikápolynál.¹⁸¹ A későbbi magyar kutatók – más nemzetek történéseihez hasonlóan – a részt vevő magyarok létszámát tovább redukálták. Hans Delbrück 1923-as tanulmányában a meginduló keresztényeket 9-10 000 főre becsülte, a nikápolyi csatamezőn felsorakozottakat pedig mindössze 7500 főre tette.¹⁸² Mályusz Elemér 1984-ben más kutatókkal szemben ezt a számot fogadta

¹⁷¹ C. Tóth 2009. 460–461. o.

¹⁷² Wertner 245. o.

¹⁷³ The Chronicles of Froissart. Translated *John Bouchier, Lord Berners*. Edited and reduced into one volume by G. C. Macaulay. London, 1904. 444. o.

¹⁷⁴ Schönherr Gyula: A magyar nemzet története (1440–1526). IV. k. Budapest, 1895. 46. o.

¹⁷⁵ Wertner 416. o.

¹⁷⁶ Erdélyi Gyula: A magyarok hadszervezete és hadvezetési művészete ezer éven át. Budapest, 1944. 144. o.

¹⁷⁷ Rázsó 416. o.

¹⁷⁸ Kupelwieser, Leopold: Die Kämpfe Ungarns mit den Osmanen bis zur Schlacht bei Mohacs, 1526. Bécs–Lipscse, 1899.

¹⁷⁹ Rázsó 416. o.

¹⁸⁰ Gustav Kling: Die Schlacht bei Nikopolis im Jahre 1396. Berlin, 1906. 24. o.

¹⁸¹ Rázsó 417. o.

el.¹⁸³ De, hogy ezen belül mekkora is lehetett a magyar kontingens, arról nem beszél sem Delbrück, sem pedig Mályusz. Ennek ellenére az összeurópai létszám ilyen mértékű csökkenése Zsigmond katonáinak számát is jelentősen apasztotta. Ez a létszám már kevésnek tűnik, főleg egy európai szinten megszervezett kereszties hadjáratához képest. A magyar erők nagyságára nézve célravezetőbb a Mályusz által is elfogadott – a teljes keresztény seregre vonatkoztatott – 7500 fő és Rázsó minimum száma, 12 000 fő közé helyezni a létszámot.

Utóbbi becslést látszanak alátámasztani a XV. század '40-es éveinek nagy török ellen vezetett magyar hadjáratainak számadatai is. A kutatások jelenlegi állása szerint az Oszmán Birodalom valós katonai erejét már jobban ismerő és felmérő Hunyadi János sem rendelkezhetett sokkal több magyar vitézzel, mint Zsigmond Nikápolynál. Az óvatoss becslések alapján 1444-ben Várnánál 15 000 fő, míg 1448-ban, Rigómezőn 20 000 fő körülire becsülhető Hunyadi haderejének magyar létszáma.¹⁸⁴ Főleg úgy, hogy a várnai csata létszámadatai tovább redukálhatóak, ugyanis Hunyadi seregének soraiban lengyel segédcsoportok és Cesarini pápai legátus¹⁸⁵ által toborzott keresztiesek is szerepet kaptak. A részt vevő lengyelekről nincsen számadat, a keresztieseket viszont mintegy 1000 főre lehetett becsülni.¹⁸⁶ Ennek tudatában, a várnai csatában résztvevő magyarok számát 15 000 főnél kevesebbre kell tartani. Ez is mutatja, hogy a nikápolyi és várnai csata esetében a köztük lévő majd fél évszázados távolság ellenére is hasonló létszámadatokat célszerű feltételezni.

A kutatók által meghatározott fenti létszámadatok, ahogy a legtöbb esetben, elsősorban a csatában harcoló résztvevőkkel számolnak, és figyelmen kívül hagyják a hadsereget elkísérő szolgáncokat és mesterembereket. Pedig utóbbiak jelenléte tetemesen növelte az adott katonai vállalkozásban résztvevők létszámát, mely már a kortársakat is félrevezethette.

Összehasonlítás szempontjából érdemes a török oldalról is pár szót ejteni. Bár jelen tanulmánynak nem célja ennek taglalása - a kérdés későbbiekben vizsgálat tárgyát fogja képezni. Annyi azonban leszögezhető, ahogy a keresztény, úgy az oszmán részt is a bizonytalanság uralja résztvevők tekintetében. A frissebb adatok szerint a szultán hadsereget sem szabad 30 000 főnél többre taksálni.¹⁸⁷ A valóságot közelítő sereg létszámok dacára sem változik az a következtetés, hogy a keresztényeknek a nikápolyi csataterén közel kétszeres túlerővel kellett szembenéznük.

¹⁸² Delbrück, H: Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte. Dritter Teil. Das Mittelalter. Zweite, neu durchgearbeitete Auflage. Berlin, 1923. 498. o. (Mályusz 289. o. 24. lábjegyzet)

¹⁸³ Mályusz 106. o.

¹⁸⁴ A várnai és a rigómezei csatában résztvevő magyar hadsereg létszámát illetően is csakúgy, mint a nikápolyit a folyamatos csökkenés jellemzi. *Tringli István*: Az újkor hajnalán. Magyarország története 1440–1451. Budapest, 2003. 29. o. Várnánál 20 000 főt, 36. o. Rigómezőnél 22 000–24 000 főt feltételez. Pálosfalvi Tamás Várnánál 16 000 főt, míg Rigómezőnél 22 000 főt ír le. *Pálosfalvi* 86–87., 98–99. o. *Uő*: A Hunyadiak kora 1437–1490. Budapest, 2009. 25. o. némi csökkenés után a 1444-es csatában 15 000 fős, míg 1448-ban 20 000 fős (35. o.) hadsereget feltételez. Ez utóbbi számadatot vettem alapul az összehasonlításban. A várnai csatát illető legfrissebb becslés *Jefferson John*: The Holy Wars of King Wladislas and Sultan Murad: the ottoman-christian Conflict from 1438–1444 Brill, Leiden, 2012. Ebben 16 000 és 20 000 fő közé teszi a Hunyadi János vezette sereget.

¹⁸⁵ Giuliano Cesarini (1398–1444) római bíboros, pápai követ, akit 1442-ben IV. Jenő pápa (1431–1447) Magyarországra küldött a török elleni harc szervezésére. Résztvevője az 1444-es hadjáratnak, ahol a várnai csatában életét veszti. *Gergely Jenő*: A pápaság története. Budapest, 1982. 176., 430. o.

¹⁸⁶ *Pálosfalvi* 86–87. o.

¹⁸⁷ *Pálosfalvi* 54. o.

Összegzés

A résztvevők felsorolása korántsem alkalmas a magyar sereg mai napig kérdéseket felvető létszámának meghatározására. A számba vett személyek névsora újabb források előkerülésével valószínűleg bővülni fog, de teljes soha nem lesz. A jelen munka célja, ahogy az a bevezetőben is elhangzott, a szakirodalomban fellelhető pontatlanságok kijavítása és a rendelkezésre álló okleveles anyag nyújtotta kereteken belül a nikápolyi résztvevők listájának gyarapítása volt. Jogos a kérdés, hogy ez mennyire is sikerült, és talán többet mondó, ha összehasonlításra kerül Wertner Mór és Rázsó Gyula adataival.

A kronológiai elveket betartva először Wertner 43 fős listája érdemel figyelmet. Az általa felsorolt személyek némelyikénél erősen megkérdőjelezhető a hadjáratban való részvétel. Ilyen Sárói László, aki még a hadjárat előtt 1395-ben meghalt¹⁸⁸ vagy Alagi Simon fia, Albert beregi ispán, akinek a személye a jelenkori történetírás számára ismeretlen.¹⁸⁹ De Bebek Imre részvétele sem igazolható Wertner által használt források alapján.¹⁹⁰

Rázsó Gyula Wertner listáját további 50 fővel bővítette. A jelen munka 89 fője¹⁹¹ elmarad Rázsó 93 főt tartalmazó létszámától.¹⁹²

A jelen vizsgálat eredményeképpen összeállított 89 résztvevőt felvonultató lista semmiképpen sem tekinthető végleges eredménynek, mivel kerülhetnek elő újabb források, amelyek bővíthetnek. Hasonló okok miatt a későbbiekben a külföldi résztvevőkre vonatkozó listák is újabb áttekintést érdemelhetnek. Az 1396. évi kereszties hadjáratral és a nikápolyi csatával kapcsolatban természetesen nem ez az egyetlen lezáratlan kérdés. Viszont remélhetőleg a fentebb leírtak – akár a forrásokkal bizonyíthatóan alátámasztott résztvevők azonosításával, akár a közvetett adatok felhasználásával valószínűsíthető jelenlévők összegyűjtésével – közelebb visznek a válaszokhoz.

¹⁸⁸ Engel 1996. II. k. 210. o.; Mályusz 335. o.; Wertner 40. o.

¹⁸⁹ Alagi Simon fia, Albert személye mellett beregi ispáni címe is rejtély. Wertner 39. o. Engel Pál idevonatkozó gyűjtése ekkor, a beregi ispáni címben 1395–1399 között Munkácsi Tódort és Vazul hercegeket mutatta ki. Engel 1996. I. k. 110. o.

¹⁹⁰ Wertner Mór hivatkozott forrásai nem igazolják Bebek Imre részvételét. Wertner 41. o. 27. lábjegyzet.

¹⁹¹ A 89 főből Gyógyi István két testvérének a keresztnévét nem ismerjük.

¹⁹² A tanulmány korábbi részeiben már említett személyeken túl a következő esetekben áll még fent pontatlanság: Szeri Pósa Péter 1398-as adománylevelében a végvidékek állandó őrzése szerepel, az 1396-os eseményekről nem esik szó (ZsO I. k. 5310. sz.), viszont tudjuk, hogy az 1390-es években több török betérés is történt, így inkább ennek tudható be a jutalmazás. A Remete Himfi családból is csupán István azonosítható, mint résztvevő, a Rázsó által említett Miklósról nem szólnak a források (ZsO I. k. 4509., 4510. sz.).

Pető György és János közül Rázsó által hivatkozott források is csupán előbbi részvételét támasztják alá. Rázsó 417. o. 93. lábjegyzet. A rozgonyi család négy férfit ismert, akik részt vettek a kereszties hadjáratban (lásd bővebben a főszöveg vonatkozó részein), de István és László nevű nincsen közöttük. A hivatkozott források közül a ZsO I. k. 4548. sz. regesztája nem a Rozgonyiakhoz kapcsolódik Rázsó 416–417. o., 86. lábjegyzet. Lackfi András (döbröközi) nikápolyi jelenléte sem igazolható Rázsó által feltüntetett forrás alapján. Rázsó 416. o. 82. lábjegyzet.

Hédervári István és László esetében, a hivatkozott forrás csupán Istvánt említi. Rázsó 417. o. 89. lábjegyzete Rádásul Istvánt egy 1398. november 30-án kiállított perhalasztásból azonosítja Rázsó, de se a regesztából (ZsO I. k. 4549. sz.), se a teljes szövegből (A Hédervári-család oklevéltára. A MTA történelmi bizottsága megbízásából közlik: *Radvánszky Béla – Závodszy Levente*. Budapest, 1909. 111. o.) nem derül ki a halasztás konkrét oka. Hasonló az eset Bánfi (alsólendvai) Istvánnál, Lászlónál és Várdai Zsigmondnál. Rázsó 416–417. o. Esetükben sem található a halasztás tényleges okát. *Zichy VI. k. 34. o., V. k. 28. o.* Ezeknél a személyeknél csupán lehetőségként lehet felvetni a nevezettek ottlétét, ugyanis más indokok is vezethettek a halasztáshoz, nem csak az adott illetők kereszties hadjáratban való elfoglaltsága.

BIBLIOGRÁFIA

- Engel 1977.* *Engel Pál: Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban.* Budapest, 1977.
- Engel 1996.* *Engel Pál: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I–II. köt.* Budapest, 1996.
- Engel Báró* *Engel Pál: Zsigmond bárói.* In: Honor, vár, ispánság. Szerk. *Csukovits Enikő.* Budapest, 2003.
- Engel Életrajz* *Engel Pál: Zsigmond bárói. Rövid életrajzok. Művészet Zsigmond király korában 1387–1437.* Szerk. *Beke László, Marosi Ernő, Wehli Tünde,* I. Tanulmányok. Budapest, 1987.
- Hazai* Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius VII. Kiadják: *Ipolyi Arnold – Nagy Imre – Véghely Dezső.* Budapest, 1880.
- Itinerárium* *Engel Pál, C. Tóth Norbert: Itineraria regum et reginarum, 1382–1438.* Budapest, 2005.
- Középkor* Középkori históriák oklevelekben (1002–1410). (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 1.) Szerk. *Kristó Gyula.*Szeged, 1992.
- Mályusz* *Mályusz Elemér: Zsigmond király uralma Magyarországon.* Budapest, 1984.
- Pálosfalvi Rázsó* *Pálosfalvi Tamás: Nikápolytól Mohácsig 1396–1526.* Budapest, 2005.
Rázsó Gyula: A Zsigmond-kori Magyarország és a török veszély (1393–1437). *Hadtörténelmi Közlemények,* 20. (1973).
- C. Tóth 2004.* *C. Tóth Norbert: Zsigmond király tisztségviselőinek itineráriuma I. Századok,* (138). 2004.
- C. Tóth 2009.* *C. Tóth Norbert: Az 1395. évi lengyel betörés. A lengyel–magyar kapcsolatok egy epizódja.* In: Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére. Szerk. *Neumann Tibor – Ráczy György.* Budapest–Piliscsaba, 2009.
- C. Tóth 2012.* *C. Tóth Norbert: Nádorváltások a Zsigmond-korban (1386–1437). Az 1439. évi 2. tc. nyomába.* In: Tiszteletkör. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára. Szerk. *Mikó Gábor – Péterfi Bence – Vadas András.* Budapest, 2012.
- Veszprémy* *Veszprémy László: A nikápolyi hadjárat értékelése az újabb hadtörténetírásban.* *Hadtörténelmi Közlemények,* 111. (1998).
- Wertner* *Wertner Mór: A nikápolyi hadjárat 1396-ban.* *Hadtörténelmi Közlemények,* 26. (1925).
- ZsO* Zsigmondkori oklevéltár I–IX. Összeállította és szerk. *Mályusz Elemér – Borsai Iván – C. Tóth Norbert.* Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. sorozat. Budapest, 1956–2004.

CLAUDE-LOUIS-HECTOR DE VILLARS MÁRKI ÉS AZ 1687. ÉVI MAGYARORSZÁGI TÖRÖKELLENES HADJÁRAT

Marquis Claude-Louis-Hector de Villars and the anti-Turkish campaign
in Hungary in 1687

Marquis Claude-Louis-Hector de Villars (1653–1734) was a renowned war-lord of Louis XIV's France. The marquis may be especially interesting for Hungarian research in connection with the reoccupation war of Hungary, for he took part in the military campaign in Hungary in 1687 and in the campaign's final battle at Harsány Mountain (second Battle of Mohács) as a volunteer member of the entourage of Maximilian Emanuel, Elector of Bavaria. Villars gave an account of the campaign in his memoirs and in his letters to Charles Colbert. (The marquis wrote 21 letters during the campaign, he wrote details about the battle at Harsány Mountain in three letters.) We may ask the question: how important the participation in the 1687 military campaign to Hungary was in Villars's career. He might have gained valuable new front experiences, and he could have seen many of the excellent members of the imperial army in the battlefield, including his later great adversary Eugene of Savoya. A monograph on Maximilian Emanuel, written by Ludwig Hüttl in 1976, gives a negative interpretation of Villars's work for the Elector of Bavaria, because the marquis failed to keep Maximilian II Emanuel away from the Hungarian theatre of war. However, it cannot be a coincidence that in 1688 it is Villars again who was there in the Munich court of the Elector of Bavaria. The marquis was given important diplomatic tasks later on, too, his name turns up many times in the French diplomatic correspondence of the period of the Rákóczi War of Independence.

Keywords: Marquis Claude-Louis-Hector de Villars, Villars documents, reoccupation war, Battle of Harsány Mountain (1687)

Claude-Louis-Hector de Villars (*I. kép*) 1653-ban született a középső-franciaországi Moulins-ban, Marie Gigault de Bellefonds és a katona, illetve diplomata Pierre de Villars gyermekeként. A Villars-család a XVI. században nyert, pontosabban vásárolt nemesi címet. A haszonbérbeadásból és kereskedésből meggazdagodott família tekintélyét Claude de Villars városi tanácsos alapozta meg.¹ Villars kezdetől fogva a katonai pálya felé orientálódott, már fiatalon a Maison militaire du roi muskétásai között találjuk. Rövid idő alatt több hadszíntéren is megfordult.² Karrierje folytatására kedvező lehetőséget látott a német császár és a szultán háborújában, ezért Miksa Emánuel bajor választó oldalán önkéntesként részt vett az 1687. évi törökellenes hadjáratban és a hadjárat végét jelentő Harsány-hegyi csatában.³ Villars utóbb XIV. Lajos korának egyik legjelentősebb francia tábornoka lett, *pairi* méltóságot nyert, és megkapta a „Franciaország marsallja” címet is.

¹ *El Hage* 2012. 12. o.

² Uo. 17–18. o.

³ „La guerre commençant alors entre l'empereur et le Turc, le marquis de Villars ne put se refuser cette occasion de sortir d'un repos, qui n'en étoit pas un pour lui. Il chercha avec empressement toutes sortes de voies pour aller servir dans les armées de l'empereur...” *Villars* I. 1884. 61. o.

1. kép

*Claude-Louis-Hector de Villars márki, Hyacinthe Rigaud festménye, 1704, Versailles.
(El Hage 2012. I.)*

A spanyol örökösödési háborúban 1712. július 24-én, Denainnél, a Savojai Jenő vezette osztrák hadak ellen aratott győzelme megmentette Franciaországot a teljes összeomlástól.⁴ Győzelmének emléke helyet kapott Versaillesban a Galerie des Batailles, a nagy francia csatákat bemutató festménygyűjteményben.⁵ Jóval túlélve a Napkirályt, 81 éves korában, 1734-ben hunyt el Torino városában és itt is temették el.⁶

Claude-Louis-Hector de Villars és a Villars-iratok forrásértéke

Villars márkiról igen gazdag forrásközlések és monografikus művek állnak a kutatás rendelkezésére.⁷ Emlékiratai először halálát követően, 1736. évi kezdettel, Hágában jelentek meg Pierre Gosse könyvkereskedő kiadásában.⁸ A memoár a XVIII–XIX. században több szövegközlést, feldolgozást ért meg.⁹ A Villars-iratok jelentős része François Elzéard márki 1783. évi halálát követően Párizsba, a Bibliothèque de Saint-Geneviève-be került.¹⁰ Az ott őrzött Villars-dokumentumok legjelentősebb, szövegű kiadása Eugene-Melchior de Vogüé (1848–1910) francia történész, régész, orientalista nevéhez köthető,¹¹ aki 1884 és 1904 között hat kötetben adta közre azokat.¹² Vogüé a memoár 1884-ben kiadott első kötetéhez csatolta Villars 1687 és 1691, 1701 és 1705, illetve 1709 és 1711 közt íródott leveleit.¹³ A továbbiakban a Vogüé-féle edícióra hivatkozom, mivel a korábbi közlések nem mentesek hibáktól, például a Joseph-François Michaud és Jean-Joseph-François Poujoulet által 1839-ben megjelentetett Villars-memoár kiadásában az 1687. évi hadjárat eseményei tévesen az 1684. esztendő alatt olvashatóak.¹⁴

Eduard Monnais az 1839-ben megjelent memoárközlés előszavában Saint-Simon herceg soraira hivatkozva kritikával illette Villars művének hitelességét. Saint-Simon szerint ugyanis a márki visszaemlékezéseiben hősként kívánta magát beállítani az utókor számára, így azok nem mentesek a torzításoktól és a rágalmozásoktól.¹⁵ A memoárban olvasha-

⁴ Villars denaini győzelméhez lásd: *Lesage* 1999.

⁵ Villars Denainnél aratott győzelmét Jean Alaux festette meg 1839-ben.

⁶ A neves francia marsall pontos nyughelye meglepő módon máig ismeretlen. *El Hage* 2012. 180. o.

⁷ Just-Jean-Etienne Roy 1857-ben megjelent Villars monográfiájához fontos forráskritikai szempont, hogy Roy a Napkirály Franciaországot védő marsalljának való emlékkállítás céljából, a Villars-émlékiratok felhasználásával írta: „... que nous publions aujourd’hui une histoire du maréchal de Villars, à qui la France fut, en 1712, dans les plaines de Denain, redevable de la conservation de l’intégrité de son territoire”. *Roy* 1857. viii. Fadi El Hage a márki életrajzának fő fejezeteit hadtörténeti és politikátörténeti kontextusba helyezve tárgyalja a Villars személyéhez köthető francia iratanyag (korabeli levelek, memoárok) felhasználásával. *El Hage* 2012. A marsall életéhez lásd még: *Sturgill* 1965.

⁸ A Pierre Gosse-féle kiadás címe: Mémoires du duc de Villars, pair de France, maréchal général des armées de Sa Majesté très chrétienne, etc. Amsterdam, aux dépens de la Campagnie, 1736. A La Haye, chez Pierre Gosse, libraire, 1736. Ez a memoárjegyzeteket az 1700-as esztendőig rendezve adta közre. Lásd: *Vogüé* 1884. i.

⁹ Ezek felsorolása: *Vogüé* 1884. i–ij.

¹⁰ *Vogüé* 1884. iij–iv.

¹¹ *Vogüé* 1884–1904., lásd még: *Vogüé* 1888/1–2.

¹² „Les mémoires que nous publions ne sont pas entièrement inédits, mais c’est la première fois qu’ils sont imprimés dans leur complète intégrité.” *Vogüé* 1884. i.

¹³ *Vogüé* 1884. vj.

¹⁴ *Michaud – Poujoulet* 1839. 22–27. o.

¹⁵ „Telle a été la vanité de Villars, d’avoir voulu être un héros en tout genre dans la postérité, aux dépens des mensonges et calomnies qui font le tissu du roman de ses Mémoires ...” *Eduard Monnais: Notice sur Villars et sur ses mémoires*. In: *Michaud – Poujoulet* 1839. vi.

tó valótlán állítások szemléletes példája a Villars-család eredetének bemutatása: Villars igyekezett azt előkelő, középkori eredetű famíliaként feltüntetni, s ennek érdekében még a szándékos névtorzítástól sem riadt vissza, így lett a XIII–XIV. században élt Guillaume de Villaret johannita nagymesterből nála Guillaume de Villars.¹⁶

A Villars-iratokat, illetve a Villarsról informáló franciaországi forrásokat utoljára Fadi El Hage rendszerezte 2012-ben megjelent monográfiájában. El Hage munkájában a Service Historique de la Défense, a Bibliothèque nationale de France és az Archives nationales (départementales et municipales) forrásait használta fel.¹⁷ El Hage 2012-ben megjelent könyvében kritikával illette a Villars-iratokat: véleménye szerint Villars (hézagos) memoáriratai egy, az állam szolgálatában álló, jelentős karriert befutó hadvezér „krónikája”, amely nem mentes saját véleményétől, reflexióitól.¹⁸

Villars az 1687. évi magyarországi hadjáratról és a Harsány-hegyi csatáról

A márki személye a magyarországi visszafoglaló háború szempontjából is érdekes lehet a hazai hadtörténetírás számára, mivel, mint említettük, Miksa Emánuel oldalán önkéntesként maga is részt vett abban. Az ezzel kapcsolatos dokumentumok nem voltak ismeretlenek a magyar hadtörténetírás számára, már Breit József hivatkozott rájuk a magyar nemzet hadtörténete megírásakor,¹⁹ a magyarországi törökellenes hadszíntérre vonatkozó Villars-iratok kritikai forráselemzésére azonban máig nem került sor.²⁰

A hazai szakirodalomban vita tárgyát képezi, hogy a márki mikor járt először Magyarországon: Tóth Ferenc 2003-ban közölt cikkében egy „De Villars”-aláírással szignált, a Budát ostromló táborból keltezett levelet adott közre a Batthyány-Strattmann család körmendi könyvtárából. Kérdéses azonban, hogy ez a levél valóban az 1687-ben a magyarországi hadszíntéren megforduló márkitól származik-e.²¹ Villars 1686. évi hadjárataiban való részvételének ugyanis több megfigyelés is ellentmond. Memoárja szerint 1687-ben, a magyarországi hadjárat megindulását megelőzően Bécsben olyan hadvezérekkel beszélt, akik megfordultak az előző hadjáratokban,²² továbbá szintén az emlékiratban az 1687. esztendő tárgyalása alatt olvasható, hogy a magyarországi hadjárat régi vágya volt a későbbi mar-

¹⁶ El Hage 2012. 11. o.

¹⁷ El Hage 2012. 199–201. o.

¹⁸ El Hage 2012. 158–159., 181. o.

¹⁹ Breit József: A magyar nemzet hadtörténete. Tizenhetedik rész, 1683–1699. Budapest, 1941. 327–330. o. Lásd még: Kosáry Domokos (szerk.): Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába. I. Budapest, 1951. 406. o.

²⁰ A Villars-iratok utóbbi (a Harsány-hegyi csatára vonatkozó) forráshivatkozásaihoz lásd: Roy – Tóth 2014. 103–104. o., Polgár 2014. 113–114., 118–120. o.

²¹ Tóth 2003. 189–294. o. A Buda expugnata című, 1986-ban megjelent levéltári forrásgyűjtemény történeti bevezetőjében Villars márki neve is szerepel a Buda alatt küzdő külföldi önkéntesek között. A bevezető tanulmány a márki emlékiratának Vogüé-féle szövegváltozatára hivatkozik, az 1884-ben megjelent memoárkiadás azonban az 1683. és az 1687. év közötti eseményeket nem adja közre. A Buda alatt küzdő keresztény sereg vonatkozásában Villars nevét még Bubits Zsigmond említette 1891-ben megjelent munkájában. R. Várkonyi Ágnes: Történeti bevezető. In: Buda expugnata 1986. 38., 55. o., Villars I. 1884. 60–61., 466. o., Bubits 1891. 579. o.

²² „... qui s'étoient passées pendant les dernières guerres...” Villars I. 1884. 61–62. o.

sallnak.²³ Melchior de Vogüé is azt sejteti 1888-ban megjelent munkájában, hogy a márkai először 1687-ben járt Magyarországon.²⁴

Villars számára a diplomáciai szolgálat keretei – a császár édesanyja, Mária-Anna halála miatti részvénytílvánítás – teremtettek lehetőséget a Bécsbe történő elutazáshoz,²⁵ majd a bécsi udvarban ismerkedett meg Miksa Emánuel bajor választóval,²⁶ akit később müncheni udvarába és az 1687. évi magyarországi hadjáratba is elkísért.²⁷ Ludwig Hüttl Miksa Emánuelről írt monográfiájában Villars 1687. évi diplomáciai tevékenységét elemezve arra a véleményre jutott, hogy Villars Franciaország külpolitikai törekvéseit közvetítette a bajor választó felé. Miksa Emánuel az újabb magyarországi hadjáratban való kiemelkedő szerep biztosítása céljából, a császári udvarra való nyomásgyakorlás miatt – mintegy folyamatos fenyegetésként – tartotta maga mellett a francia diplomatát.²⁸ A császári seregben természetesen bizalmatlanul tekintettek a francia önkéntesre, Villars több levelében is panaszkodott, hogy küldeményeit felnyitották.²⁹

Villarsnak a magyarországi hadszíntérről küldött, Melchior de Vogüé kiadásában olvasható legkorábbi levelei 1687-ből valók. Vogüé 21 (1687. június 15-e és 1687. október 12-e között, a magyarországi hadszíntéren, illetve Bécsben keltezett) levelet gyűjtött össze 1884-es memoárkiadására *Lettre écrites par Villars pendant la campagne de Hongrie* című függelékében. Az e levelek keletkezésével kapcsolatos adatokat az alábbi táblázatban összegezzük.³⁰

²³ „Nous allons voir commencer une négociation, qui fut assés vive, et qui engagea le marquis de Villars à voir les guerres de Hongrie, ce qu’ il avoit toujours très ardemment désiré.” *Villars I.* 1884. 63. o. (Tóth Ferenc ugyanezen forrásrészlet alapján kérdőjelezte meg a márkai részvételét az 1686. évi magyarországi hadjáratban. *Tóth* 2003. 291. o.)

²⁴ „Leurs [ti. Villars márkai és Savoyai Jenő] premières relations dataient de 1687, de la campagne de Hongrie; ils avaient combattu le Turc côte à côte, fourni ensemble la brillante charge de Mohacz: Eugène avait alors vingt-quatre ans, mais l’oeil compétent de Villars avait deviné en lui le capitaine.” *Vogüé* 1888/2. 4. o.

²⁵ „Enfin, celle d’aller faire un compliment de condoléance à l’empereur sur la mort de l’impératrice sa mère, lui fut donnée.” *Villars I.* 1884. 61. o., *Kalmár* 2007. 61. o.

²⁶ „L’électeur de Bavière vint à Vienne, et marqua beaucoup de bontés au marquis de Villars. Il l’admit même dans sa confiance ...” *Villars I.* 1884. 62–63. o.

²⁷ *Villars I.* 1884. 63. o.

²⁸ *Hüttl* 1976. 161–166. o., *Hüttl* 1989. 142–143. o. Nem Villars volt az egyetlen francia a bajor választó közvetlen környezetében, hiszen szárnysegédje, Gabrielli márkai szintén gallföldről származott. Gabrielli márkai sebesüléséről Villars egy 1687. július 17-én kelt levelében adott hírt: „Le marquis de Gabrielli, ayde de camp de l’Électeur, y a esté blessé aussy.” *Villars I.* 1884. Villars au marquis de Croissy. Au camp entre Valpo et Essek, le 17e juillet 1687. 359. o. (Louis Hector Villars ezredes levelei 1987. 344. o.)

²⁹ „... quand on n’écrit rien de plus particulier que ce que j’ay l’honneur de vous mander, les lettres vont en seureté. Je crois que l’on ouvre toutes les miennes et je le scais...” *Villars I.* 1884. Villars au marquis de Croissy. Au camp entre Moaich et Baraniavar, le 4e aoust 1687. 365. o. (Louis Hector Villars ezredes levelei 1987. 352. o.)

³⁰ *Villars I.* 1884. 353–376. o.

Villars-levelek az 1687. évi magyarországi törökellenes hadjárataból

<i>Szám</i>	<i>A levél címzettje</i>	<i>A levél kelte</i>
1.	marquis de Croissy (Charles Colbert) ³¹	Bécs, 1687. június 15.
2.	marquis de Croissy	Siklós melletti tábor, 1687. július 5.
3.	marquis de Croissy	Valpó melletti tábor, 1687. július 14.
4.	marquis de Croissy	Valpó és Eszék közti tábor, 1687. július 17.
5.	marquis de Croissy	Dráva-híd melletti tábor, 1687. július 22.
6.	marquis de Croissy	Mohács és Baranyavár közti tábor, 1687. augusztus 1.
7.	marquis de Croissy	Mohács és Baranyavár közti tábor, 1687. augusztus 4.
8.	marquis de Croissy	Mohácsi tábor, 1687. augusztus 8.
9.	marquis de Croissy	Baranyavári tábor, 1687. augusztus 13.
10.	marquis de Croissy	Baranyavári tábor, 1687. augusztus 15.
11.	marquis de Croissy	Szekcsői tábor, ³² 1687. augusztus 18.
12.	marquis de Croissy	Bajai tábor, 1687. augusztus 22.
13.	marquis de Croissy	Dárdai tábor, 1687. augusztus 27.
14.	marquis de Croissy	Erdődi tábor, 1687. augusztus 30.
15.	marquis de Croissy	Bécs, 1687. szeptember 1.
16.	XIV. Lajos	Bécs, 1687. szeptember 14.
17.	XIV. Lajos	Bécs, 1687. szeptember 16.
18.	marquis de Croissy	Bécs, 1687. szeptember 16.
19.	marquis de Croissy	Bécs, 1687. szeptember 25.
20.	marquis de Croissy	Bécs, 1687. október 6.
21.	marquis de Croissy	Bécs, 1687. október 12.

A magyarországi törökellenes hadszíntérhez köthető levelek közül tizenkilenc a *Budától Belgrádig* című forrásgyűjteményben, 1987-ben magyar nyelven is megjelent.³³ A Szita László gondozásában napvilágot látott kötetből a Vogüiénél olvasható 21 levél közül egy 1687. szeptember 16-án és egy 1687. október 6-án Bécsben írt levél maradt ki. Kritikai észrevételként fontos megjegyeznünk, hogy a magyar kiadásban Villars Colberthez

³¹ Charles-Jean-François Colbert, marquis de Croissy (1625–1696) 1680-tól haláláig külügyi államtitkár (secrétaire l'État des Affaires étrangères) és államminiszter (ministre d'État). *Tellier* 1987. 695. o.

³² Melchior de Vogüé a „Sutzwy”-frásképpel rendelkező településnevet nem tudta feloldani, Szita László később azt Szekcsővel azonosította. *Villars* I. 1884. Villars au marquis de Croissy. Au camp de Sichwy, le 18 août 1687. 373. o. (Louis Hector Villars ezredes levelei 1987. 361. o.)

³³ Louis Hector Villars ezredes levelei 1987. 335–386. o.

írt, (tévesen) 1687. augusztus 28-ra datált levele valójában július 22-én íródott,³⁴ valamint, hogy a Szita-féle szövegkiadás nem teljesen szövegű, és a levelekhez tartozó lábjegyzet-apparátus sok tekintetben Melchior de Vogüé jegyzeteire épül.

Az 1687. évi magyarországi törökellenes hadjárat és az 1687. augusztus 12-én vívott Harsány-hegyi csata gazdag írott és képi forrásanyaggal bír, így a márki által leírtak jól összevethetőek a hadjárat más résztvevőinek jelentéseivel, hadinaplóival és magánlevelezéseinek adataival, illetve az eseményekről készített hadmérnöki vázlatrajzokkal, metszetekkel.³⁵ Utóbbiakat Veress D. Csaba elemezte 1987-ben és 1989-ben megjelent munkáiban.³⁶ A Harsány-hegyi csata ábrázolásai közül különösen figyelemre méltó az OSZK Apponyi-gyűjteményében őrzött XVII. századi francia nyelvű rézmetszet, amely Villars márkít név szerint is megnevezi és feltünteti (2. kép).³⁷

Villars leveleiben alapvetően a hadjárat katonai eseményeiről írt: részletesen beszámolt a keresztény sereg vonulásáról, illetve rendszeresen hírt adott a hadjárat során megsérült nevezetes franciákról.³⁸ A tájról csak akkor informált részletesebben, ha az adott tájlejek közvetlenül kihatottak a sereg vonulására vagy egy összecsapás kimenetelére.³⁹ Villars nem csekély kritikával illette a császári hadvezetést és a haditerveket.⁴⁰ Híradása szerint a keresztény hadvezetés kezdetben Szigetvárat („Siget”) és Gyulát („Youlo”) akarta megostromolni, Lotharingiai Károly ellenben Székesfehérvár („Albe Royale”) ostroma mellett foglalt állást.⁴¹ A márki szintén Székesfehérvár ostromát tartotta a leginkább sikerrel kecsegtetőnek.⁴² Úgy vélte, a császári sereg bizonytalansága mögött a bécsi udvar konstantinápolyi béketapogatózása húzódnak,⁴³ legalábbis több levelében hangot adott annak az elképzelésének, miszerint a császár lehetőség szerint békét fog kötni a Fényes Portával.⁴⁴

³⁴ Villars I. 1884. Lettre écrites par Villars pendant la campagne de Hongrie. 353–376. o.

³⁵ Villars levelei és memoárja olvasásakor az iratok keletkezési körülményére és célját figyelembe véve természetesen fokozott forráskritikai szemléletre van szükség.

³⁶ Veress D. 1987. 693–703. o.; Veress D. 1989. 51–60. o.

³⁷ „Défaites de l’Armée des Turcs pres de Mohats en Hongrie ...” OSZK, Régi Nyomatványok Tára, App. M. 110.

³⁸ Kalmár 2007. 62. o.; Polgár 2012. 202–203. o.

³⁹ A sereg vonulását jelentős mértékben megnehezítette a Dráva áradása, a márki szemléletesen a Szajnához hasonlítva írt a Dráváról: „Nous cherchons présentement un lieu propose à faire un pont et à pouvoir passer seurement; cela est assés difficile, parceque la Drave est débordée, et beaucoup plus large présentement que la Seyne ne l’est à Paris, et bien plus fascheuse pour pouvoir assurer le passage d’une armée.” Villars I. 1884. Villars au marquis de Croissy. Du camp pès Siclos, ce 5e juillet. 356. o. (Louis Hector Villars ezredes levelei 1987. 340. o.)

⁴⁰ „Il ne paroist point qu’il y ayt encore aucun projet formé ...” Villars I. 1884. Villars au marquis de Croissy. Vienne, le 15 juin 1687. 354. o. (Louis Hector Villars ezredes levelei 1987. 337. o.)

⁴¹ Villars I. 1884. Villars au marquis de Croissy. Vienne, le 15 juin 1687. 353–354. o. (Louis Hector Villars ezredes levelei 1987. 338. o.)

⁴² „... selon toutes les apparences ce dessein là est le meilleur et le plus seur, ... le siège d’Albe Royale est le seul qu’on puisse faire avec seureté ...” Villars I. 1884. Villars au marquis de Croissy. Vienne, le 15 juin 1687. 354. o. (Louis Hector Villars ezredes levelei 1987. 338. o.)

⁴³ „Je suis assés porté à croire qu’il y a quelque négociation pour la pais, et il n’est pas possible qu’on agit avec tant de lenteur si l’on vouloit continuer la guerre.” Villars I. 1884. Villars au marquis de Croissy. Du camp pès Siclos, ce 5e juillet. 356. o. (Louis Hector Villars ezredes levelei 1987. 340. o.)

⁴⁴ „L’on parle bien moins icy de paix qu’an commencement de la campagne, mais, comme je scay de science certaine qu’elle estoit résolue avant une bataille dont la victoire jusques icy ne rapporte aucun fruit, je ne scaurois douter qu’on ne persiste dans le dessein de finir une guerre qu’ils avouent eus-même ne pouvoir plus soutenir.” Villars I. 1884. Villars au roi. Vienne, 16 septembre 1687. 382. o. (Louis Hector Villars ezredes levelei 1987. 373. o.)

2. kép

*Villars márki alakja egy a Harsány-hegyi csatát láttató korabeli francia metszeten
(OSZK App. M. 110.)*

A Lotharingiai Károly és Miksa Emánuel vezette keresztény csapatok július 15-én egyesültek Sikkós térségében, majd a 60 ezer fős szövetséges sereg Eszék ellen vonult.⁴⁵ Villars a Dráva-híd menti táborban, július 22-én kelt levelében részletesen informálta Charles Colbertet az Eszéknél felsorakozó török erődítésekről⁴⁶ és hadrendről: a Drávára támaszkodó erődítésvonalban a gyalogság két sorban helyezkedett el, a lovasság a sáncok mögött, a gyalogság közt és a sáncok előtt foglalt állást, a szövetséges sereg és a török vonalak közt három nagy lovascsapat is felsorakozott.⁴⁷ Igen hasonló képet mutatott be az ellenséges

⁴⁵ Lakatos 1937. 203. o.

⁴⁶ Villars információi szerint a nagyvezír három napon keresztül végzett erődítő munkálatokat Eszéknél: „L'on prit quelques paisans par lesquels on apprit que le grand vizir, avec tout le reste de l'armée, étoit arrivé depuis trois jours, et que d'abord il avoit commencé à se retrancher ...” Villars I. 1884. Villars au marquis de Croissy. Du camp près le pont de la Drave, le 22 juillet 1687. 361. o. (Téves dátummal: Louis Hector Villars ezredes levelei 1987. 346. o.)

⁴⁷ „... je trouvay premièrement qu'ils avoient un front encore plus étendu que le nôtre; à leur droite qui touchoit la Drave étoit un fort; dans le centre le leur ligne, il y avoit encore quelque retranchement plus élevé que le reste de la ligne. Leur gauche finissant à un bois impénétrable et tout le front étoit couvert d'une ligne droite

hadrendről Ferdinando Luigi Marsigli az Oszmán Birodalom felemelkedéséről és hanyatlásáról írt munkájában (3. kép).⁴⁸ Az olasz hadmérnök külön kihangsúlyozta a török erődítések („Trinceramento”, „Rondelle”) újszerűségét,⁴⁹ Villarsral ellentétben ugyanakkor a sáncok előtt nem három, hanem négy lovascsapatról tett említést a keresztény hadrend előterében.⁵⁰ Lotharingiai Károly Eszék kétes kimenetelű ostromának folytatása helyett cselt alkalmazott:⁵¹ elvonult Eszék alól, hogy a török erőket kicsalja az erődítések mögül. Szulejmán nagyvezír tévesen értelmezte a keresztény sereg hadmozdulatát, úgy ítélte meg, hogy az visszavonul, és így lehetőség kínálkozik a szövetséges keresztény sereg szétzúzására. A két, nagyjából azonos erejű sereg döntő összecsapására 1687. augusztus 12-én a Harsány-hegy térségében került sor (4. kép).⁵²

A márki a Harsány-hegyi csatáról három levélben számolt be,⁵³ a harmadik, 1687. augusztus 22-én kelt, Colbertnek írt misszilis mellé egy, a terepviszonyokat és a csapatok elhelyezkedését bemutató vázlatrajzot is küldött.⁵⁴ Villars visszaemlékezése és levelei különösen becses források az összecsapásnak, mivel a márki a csata korai fázisától kezdve aktív résztvevője volt a küzdelemnek. Villars a keresztény sereg balszárnyán, a bajor választó vezetése alatt, lovasezredet vezetve („mestre de camp de cavalerie”-ként) vett részt a Harsány-hegyi csatában.⁵⁵ A baranyavári táborban, augusztus 15-én, Colbert miniszterhez írt levelében részletesen emlékezett meg a csata korai történéseiről: augusztus 12-én Lotharingiai Károly oszlopban haladó hadserege a terepviszonyok miatt a Harsány-hegyhez (5. kép) közel vonult Siklós irányába, mikor egy 4-5 ezer fős török lovascsapat kísérletet tett a Miksa Emánuel vezette keresztény balszárny bekerítésére. A balszárny ekkor védekezésre kényszerült, és a Harsány-hegy felé húzódott vissza.⁵⁶ (A Lotharingiai

---

sans angles. Toute cette ligne étoit bordé d'infanterie, mais tout au plus sur deux rangs, et il paroissoit trois fort gros corps de troupes à la droite, à la gauche et dans le centre, et beaucoup de cavalerie sans ordre répondeue entre ces corps-là.” *Villars* I. 1884. Villars au marquis de Croissy. Du camp près le pont de la Drave, le 22 juillet 1687. 361. o. (Téves dátummal: Louis Hector Villars ezredes levelei 1987. 347–348. o.)

⁴⁸ *Marsigli* 1732. *Espiegazione della tavola XXVII.* 86–87. o. (*Marsigli* 2007. 187–189. o.) Az eszéki török erődítésekhez lásd még Michael Wening és Nicolas d’Hallart a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött rézkarcát: TKes T. 3943.

⁴⁹ *Marsigli* 1732. *Espiegazione della tavola XXVII.* 86. o. (*Marsigli* 2007. 187. o.)

⁵⁰ *Marsigli* 1732. *Espiegazione della tavola XXVII.* 86. o. (*Marsigli* 2007. 187. o.)

⁵¹ A szövetséges keresztény sereg az Eszéknél vívott harcokban jelentékeny veszteségeket szenvedett el. *Szita László*: Tobias von Hasslingen báró, vezérőrnagy hadsereg főszállásmester parancskönyve és hadinaplója az 1687. évi hadjáratról. In: Budától Belgrádig 1987. 195. o., *Nagy Lajos*: Részletek páter Gaetano Bonomo Miksa Emánuel gyóntató papjának naplójából. (1687). In: Budától Belgrádig 1987. 233. o.

⁵² *Kerekes* 2007. 24–25. o., *Veress D.* 1987. 693. o.

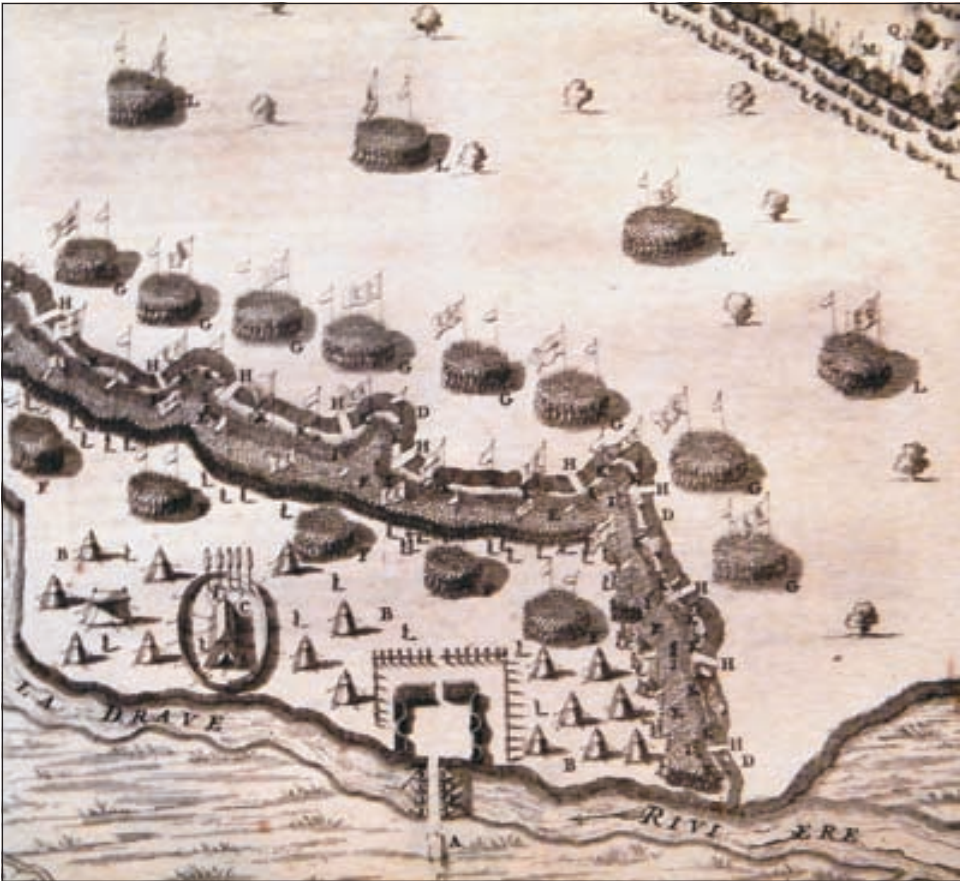
⁵³ *Villars* I. 1884. Villars au marquis de Croissy. Au camp de Baraniavar, le 13^e d’aoust. 368–369. o. (Louis Hector Villars ezredes levelei 1987. 356. o.), Villars au marquis de Croissy. Au camp de Baraniavar, le 15 août 1687. 369–372. o. (Louis Hector Villars ezredes levelei 1987. 357–360. o.), Villars au marquis de Croissy. Au camp de Baya, le 22 aoust 1687. 373–375. o. (Louis Hector Villars ezredes levelei 1987. 362–363. o.)

⁵⁴ *Villars* I. 1884. Villars au Marquis de Croissy. Au campe de Baya, le 22 aoust 1687. 373. o. (Louis Hector Villars ezredes levelei 1987. 362.) Az 1884-ben megjelent, Vogüé-féle kiadás nem tartalmazza a csatáról készített vázlatrajzot.

⁵⁵ *Villars* I. 1884. Villars au marquis de Croissy. Au camp de Baraniavar, le 15 août 1687. 370. o. (Louis Hector Villars ezredes levelei 1987. 358. o.), lásd még: *Sarmant* 2005. 643. o.

⁵⁶ „... le 12, l’armée de Lorraine eust encore l’avant-garde et marchoit vers Siclos; un petit bois resservoit sa marche vers la montagne, et comme nôtre droite commençoit à s’estendre dans la plaine de Siclos, nous vîmes clairement que l’ennemy escarmouchoit depuis le matin. se disposoit à attaquer tout de bon nôtre arrière-garde; ... l’enemy ayant détaché un corps de quatre ou cinq mil chevaux qui environnoit toute nôtre gauche, l’on fust

3. kép

Marsigli vázlatrajza a török seregről Eszéknél. (Ferdinando Luigi Marsigli: *Stato militare dell' Impero Ottomano, incremento e decremento del medesimo*. Amsterdam, 1732.

HM HIM, Hadtörténeti Múzeum Könyvgyűjteménye)

Károly vezette jobbszárny a terepviszonyok miatt nem tudott minden erejével a balszárny megsegítésére indulni a csata korai fázisában.⁵⁷⁾ A memoár szerint a keresztény szövetséges sereg balszárnya elleni török támadás megindulásakor a bajor választó Villarst az ellenség szándékának kikémlelése céljából a Harsány-hegyre küldte.⁵⁸⁾ A török hadrendről

obligé de marcher à eux et de les chasser, et, après cela nôtre gauche se replia contre le montagne et l'ennemy s'avança encore un fois." Villars I. 1884. Villars au marquis de Croissy. Au camp de Baraniavar, le 15 août 1687. 369–370. o. (Louis Hector Villars ezredes levelei 1987. 357–358. o.)

⁵⁷⁾ „... il [ti. Lotharingiai Károly] estoit fâché que son aïse ne fust pas à portée de pouvoir attaquer l'ennemy." Villars I. 1884. Villars au marquis de Croissy. Au camp de Baraniavar, le 15 août 1687. 370. o. (Louis Hector Villars ezredes levelei 1987. 358. o.)

⁵⁸⁾ „L'électeur de Bavière dit au marquis de Villars de monter le plus diligemment qu'il pourroit, sur la montagne d'Ersans, pour découvrir les mouvements des turcs." Villars I. 1884. 73. o.

4. kép

A Harsány-hegyi csata 300. évfordulója alkalmából emelt nagyharsányi emlékmű

is értékes adatokat szolgáltat Villars márki: az ellenség balszárnya erdőben, a jobbszárnya erdős völgyben foglalt állást.⁵⁹

A délutáni órákban már a keresztény sereg vette át a kezdeményezést és támadásba lendült, az előrenyomuló, császári erőkkal is megtámogatott bajor seregrész mocsaras területek által határolt szárazulaton érte el az ellenség táborát.⁶⁰ (A Lotharingiai Károly-féle hadinapló szerint a török tábor több mint 2 mérföld hosszan nyúlt el.⁶¹) A csata kimenetele szempontjából döntő jelentőségű volt, hogy a táborot védő sáncok Lotharingiai Kár-

⁵⁹ „... l'on résolust de marcher aux ennemis qui estoient postéz leur gauche à un bois et leur droite dans un valon appuyée aussi d'un bois.” *Villars* I. 1884. Villars au marquis de Croissy. Au camp de Baraniavar, le 15 août 1687. 370. o. (Louis Hector Villars ezredes levelei 1987. 358. o.)

⁶⁰ „... nous trouvâmes leur camp à une demie-lieue du premier retranchement qui estoit entre de marais dans une espace fort étroite ...” *Villars* I. 1884. Villars au marquis de Croissy. Au camp de Baraniavar, le 15 août 1687. 371. o. (Louis Hector Villars ezredes levelei 1987. 359. o.) Villars leírása jól összevethető Lotharingiai Károly fővezér hadinaplójának adataival, miszerint a keresztény sereg erdővel szegélyezett magaslaton érte el a török táborát: „Lors que nous approchâmes de leurs leur gros, nous trouvâmes un retranchement devant ... une éminence aboutissante à ces deux bois ...”. Österreichisches Staatsarchiv (Bécs), Habsburgische Lotharingische Familienarchive, Lotharingische Hausarchive, 50. katon. (A továbbiakban: Lotharingiai Károly hadinaplója 1683–1689.) „Du camp entre harshan et mohats, le 16 d' août [sic!] 1687”. 973. o.

⁶¹ „... quasi huit heures ce soir lors que nous arrivâmes de leur camp qui avoit près de deux lieues longueur.” Lotharingiai Károly hadinaplója 1683–1689. „Du camp entre harshan et mohats, le 16 d' août [sic!] 1687”. 973. o.

oly leírása szerint nem voltak befejezettek.⁶² Lotharingiaihoz hasonlóan Marsigli is félkész sánc képét festette le visszaemlékezésében.⁶³ Villars a táborat védelmező sáncok befejezetlensége mellett a lovasság gyors megfutamodásában látta a török sereg vereségének másik fő okát.⁶⁴

A keresztény sereg győzelme az 1687. évi Harsány-hegyi csatában teljes volt: a török tábor, a hadianyag és a hadipénztár Lotharingiai Károly seregének kezére került,⁶⁵ a fővezér számításai szerint az erdőben, illetve a táborban több mint 10 ezer török katona – többségében janicsár – holtteste feküdt.⁶⁶ Villars igen részletesen írt a nagyvezír sátrának kifosztásáról,⁶⁷ a nagyvezír sátrában a francia önkéntes figyelmét a sok ezüst mellett a mívés pipák is megragadták.⁶⁸ A márki későbbi leveleiben a szövetséges keresztény sereg Erdélybe vonulásáról és a téli szállások elfoglalásáról, valamint az önkéntesek hazaindulásáról tudósított.⁶⁹

A hadjárat alatt kelt leveleiben Villars természetesen nem mulasztotta el a lehetőséget, hogy méltassa a részt vevő francia katonák és ismert francia személyek erényeit. 1687. szeptember 16-án, Bécsből a királynak írt levelében például túlzásnak tűnően megemlékezett róla, hogy a keresztény sereg első hadsoraiban mindig franciák álltak.⁷⁰ A hadjárat végén a márki drámai képet festett a magyarországi járványokról, a Colberthez, 1687. szeptember 25-én írt levelében hosszasan szólt a járványokról és a fertőzött vizekről, a vizekben fogható, betegséget terjesztő halakról.⁷¹

⁶² „Le Turcs n' y travaillons depuis le matin et le fossé n'estoit pas fort [et] profond. Lotharingiai Károly hadinaplója 1683–1689. „Du camp entre harshan et mohats, le 16 d' aoust [sic!] 1687.” 973. o.

⁶³ „... i quali gia aveano cominsiato i Trinceramenti nell' interspazi frà Boschi...” *Marsigli* 1732. *Espiegazione della tavola XXXV*. 125. o. (*Marsigli* 2007. 221. o.)

⁶⁴ „... enfin nous découvrimés leur turpitude en marchant à eux, et sans faire aucune résistance leur cavalerie d'abord et tout le reste de leurs troupes prirent la fuite et nous trouvâmes dix ou douze mille janissaires abandonnés...” *Villars* I. 1884. Villars au marquis de Croissy. Au camp de Baraniavar, le 15 août 1687. 371. o. (Louis Hector Villars ezredes levelei 1987. 358. o.)

⁶⁵ Lotharingiai Károly hadinaplója 1683–1689. „Du camp entre harshan et mohats, le 16 d' aoust [sic!] 1687”. 974. o.

⁶⁶ „... on compta ce jour ... dans la camp que dans des bois plus de dix mil mortes sur la place presque toutes Janissaires ...” Lotharingiai Károly hadinaplója 1683–1689. „Du camp entre harshan et mohats, le 16 d' aoust [sic!] 1687”. 975. o.

⁶⁷ „... le marquis de Créquy, le prince de Curlande, le comte Marton, Du Héron et moy entrâmes les premiers dans la tente du grand vizir...” *Villars* I. 1884. Villars au marquis de Croissy. Au camp de Baraniavar, le 15 août 1687. 371. o. (Louis Hector Villars ezredes levelei 1987. 359. o.)

⁶⁸ „... les tentes du grand vizir sont d'une extrême magnificence, et l'on y a trouvé, outre l'argent, des pipes très riches.” *Villars* I. 1884. Villars au marquis de Croissy. Au camp de Baraniavar, le 15 août 1687. 371. o. (Louis Hector Villars ezredes levelei 1987. 359. o.)

⁶⁹ „Jusques icy, depuis la bataille nous n'avons d'autre dessein que de marcher en Transylvanie et mesme tout le monde opine encore à persévérer dans celui-là. Si cela, est l'Électeur s'en ira et le reste des volontaires, car plusieurs sont déjà partis ...” *Villars* I. 1884. Villars au roi. A [Vienne], le 14 septembre 1687. 376. o. (Louis Hector Villars ezredes levelei 1987. 365. o.)

⁷⁰ „Je crois devoir dire à Vostre Majesté qu'il y a une prodigieuse quantité de François dans ces armées, presque tous leurs grenadiers le sont, et il est certain que dans toutes les attaques et à la teste de toutes les escarmouches, l'on ne voit que François ...” *Villars* I. 1884. Villars au roi. Vienne, 16 septembre 1687. 382–383. o. (Louis Hector Villars ezredes levelei 1987. 373. o.)

⁷¹ „... beaucoup de gens qui se sont bien portés toute la campagne tombent malades icy. C'est un vrai poison que l'air et tout ce que l'on boit en Hongrie. Il y a mesme de certaines rivières, comme le Tibisc dont le poisson fait mourir presque tout ce qui en mange.” *Villars* I. 1884. Villars au marquis de Croissy. A Vienne, le 25 septembre 1687. 385. o. (Louis Hector Villars ezredes levelei 1987. 374. o.)

Villars márki szerint a hadjárat megítélése némileg kettős volt: Bécs nem nézte jó szemmel, hogy a szövetséges keresztény sereg nem ostromolt meg sikerrel jelentős erősséget,⁷² ugyanakkor kétségtelen, hogy az 1687. évi magyarországi hadjárat jelentős sikerekkel zárult. A keresztény sereg csatában újabb győzelmet aratott a török seregek fölött, és a magyarországi hadszíntér kulcsfontosságú erőssége, Eszék is a kezére került. (Utóbbi elfoglalásánál a véletlen is a kezükre játszott: Johann Heinrich Dünnewald lovassági tábornok egy kisebb csapatral Valpó elfoglalását tűzte ki célul, a török azonban Eszékét is feladta, minden hadiszerét (köztük 52 ágyút) hátrahagyva.⁷³) Végezetül fontos megjegyeznünk, hogy a Fényes Porta krízishelyzetben veszítette el akcióképességét: a Harsány-hegyi csata után janicsárlázadások robbantak ki a birodalomban.⁷⁴

Miksa Emánuel bajor választó a hadjárat után visszatért Münchenbe, kiélvezni a hadjáratban kiérdemelt diadalt, Villars 1688 nyarán tért haza Franciaországba. Még ebben az esztendőben, a kölni érseki, illetve választófejedelmi cím betöltése kapcsán kibontakozott diplomáciai feszültség miatt Villarst ismét a bajor udvarba küldték.⁷⁵

Összegzés

Villars márki híradásai nem egyedülállóak az 1687. évi magyarországi történésekre vonatkozó francia források sorában. A hadjáratról értékes tudósítások maradtak fenn az 1686 januárjától Konstantinápolyban diplomáciai szolgálatot teljesítő Pierre de Girardintól is.⁷⁶ A francia közvélemény természetesen szintén foglalkozott az 1687. évi magyarországi hadjáratral, Madame de Sévigné például élénk levelezést folytatott a hadjáratról Rabutin Bussy grófjával. 1687. szeptember 2-án kelt levelében arról panaszkodott Rabutin grófnak, hogy a Magyarországon harcoló Louis de Rabutinról hallgatnak a híradások: „... Ön tud minden csodáról, amit a törökökkel cselekedtünk. A mi bécsi rokonunk [Louis de Rabutin] nem az elsőik között volt? Néha haragos vagyok, hogy soha nem nevezik meg őt a németországi csatározásokról szóló hírekben: ő nem hadvezér? Szeretném, ha a nagyobb fiunk részt vett volna ebben a törökök elleni hadjáratban, amelyben a mi franciáink mind olyan nagy becsületet szereztek...”⁷⁷ Rabutin 1687. szeptember 12-én írt válaszlevelében külön

⁷² „L'on trouve fort mauves qu'on n'ayt point fait de siège ...” Villars I. 1884. Villars au roi. Vienne, 16 septembre 1687. 381. o. (Louis Hector Villars ezredes levelei 1987. 373. o.)

⁷³ Villars I. 1884. Villars au Roi. A [Vienne], le 14 septembre 1687. 379. o. (Louis Hector Villars ezredes levelei 1987. 370. o.)

⁷⁴ A zendülésekről, a nagyvezír és a janicsár aga meneküléséről és a csapatok szétszóródásáról Villars is tudósított: „Par les dernières nouvelles qu'on a de l'armée ottomane, on prétend qu'il y avoit eu de grandes sédition; que le grand vizir et l'aga des janissairés avoient été obligez, pour échaper à la fureur de leurs soldats ... qu'ensuite beaucoup de troupes s'estoient débandées ...” Villars I. 1884. Villars au Roi. A [Vienne], le 14 septembre 1687. 379. o. (Louis Hector Villars ezredes levelei 1987. 370. o.)

⁷⁵ A kölni választó címért a francia támogatást élvező fürstenbergi bíboros és Miksa Emánuel testvére, Joseph-Clément versengett. (Végül utóbbi szerezte meg az érseki süveget.) *El Hage* 2012. 31–33. o., *Young* 2004. 221. o.

⁷⁶ *Kerekes* 2007. 20–28. o.

⁷⁷ „...Vous savez toutes les merveilles qu'on a faites sur les Turcs. Notre cousin de Vienne n'y étoit-il pas des plus avant? Je suis quelquefois en colère, de ne l'entendre jamais nommer: n'est-il pas général de bataille? Je voudrais que notre grand garçon eût été à cette campagne contre les Turcs, où tous nos François ont acquis tant d'honneur...” De Madame de Sévigné et de Corbinelli au Comte de Bussy Rabutin. A Paris, ce 2e septembre 1687. In: *Lettres de Madame de Sévigné* 1862. 90–91. o.

5. kép

A Harsány-hegy és a modern kori kőfejtő napjainkban délkelet felől

kitért arra, hogy a franciaországi híradások főleg a bajor választót és Charles François Commercy de Lothringen herceget említik meg: „... Haragudtam, hogy nem találtam a németországi küzdelmekről szóló jelentésekben a rokonunk nevét; igaz, hogy alig neveztek meg bennük valakit név szerint, kivéve a bajor választót és Commerci herceget, akik megsebesültek. Kaptam egy Bécsben kelt levelet Rabutin-unokahúgainktól: hírül adják, hogy a fivérük a seregben van és, hogy a sógornőjük vajúdik. A nagy fiam nem tudott elmenni a németországi hadjáratra, mivel kapitány a király seregében: nincsenek abban az országban más franciák, mint önkéntesek...”⁷⁸

Villars alapvetően értékes információkat ad az 1687. évi magyarországi hadjáratról, a Harsány-hegyi csatáról beszámoló híradásában jól tetten érhetőek a „csataleírás” műfajának jellegzetességei: a katonák viselkedésének uniformizálódása és az események gyors,

⁷⁸ „... J'ai été fâché comme vous de ne pas trouver dans les relations de combats d'Allemagne le nom de notre cousin, il est vrai qu'elles ne nomment presque personne, hors le duc de Bavière et le prince de Commerci, qui viennent d'être blessés. Je viens de recevoir une lettre de nos cousines de Rabutin, datée de Vienne: elles me mandent que leur frère est à l'armée, et leur belle-soeur sur le point d'accoucher. Mon grand garçon ne pouvoit être à combats d'Allemagne, étant capitaine dans le régiment du Roi: il n'y a en ce pays-là de François que des volontaires...” Du Comte de Bussy Rabutin a Madame de Sévigné et a Corbinelli. A Coligny, ce 13e septembre 1687. In: Lettres de Madame de Sévigné 1862. 93–94. o.

de szaggatott ütemű leírása.⁷⁹ A Harsány-hegyi csatát a későbbi francia marsall csodával felérő győzelemnek tartotta,⁸⁰ és élesen bírálta a hadvezérek hibáit.⁸¹ Villars nem mulasztotta el megemlíteni 1687. szeptember 16-án, Bécsben, a francia uralkodónak íródott levelében, hogy egy, a német császárral szemben jövőbeli háborúban a franciák könnyen kerülhetnének győztes helyzetbe.⁸²

Villars nem hajtott végre jelentős fegyvertényt az 1687. évi hadjáratban. Feltehetjük a kérdést, hogy a magyarországi hadszíntéren való megfordulás egy mellékállomást jelentett karrierjében, vagy pedig meghatározó jelentőségű volt a későbbi évek számára? Just-Jean-Etienne Roy 1857-ben megjelent monográfiájában meglehetősen hiányosan olvashatunk csak az 1687. évi eseményekről, a szerző a bécsi diplomáciai követjárást és a Miksa Emánuellel való találkozást említette csupán,⁸³ Fadi El Hage 2012-ben kiadott monográfiájában szintén a bajor választóval való találkozást hangsúlyozta ki.⁸⁴ A külföldi udvarokban való megfordulás, diplomáciai szolgálat fontos állomása volt az udvari karriersémának,⁸⁵ emellett a márki újabb értékes hadszíntéri tapasztalatokat gyűjthetett Magyarországon, illetve a német császár több kiváló főtisztjét láthatta csatározás közben.⁸⁶ Villars 1687. évi diplomáciai tevékenységének eredményét Ludwig Hüttl negatívan értékelte. Hüttl véleménye szerint Villars fő feladata ekkor a diplomáciai puhatolódzás, a bajor választó francia politikájának kifürkészése és a magyarországi hadszíntértől való távoltartása volt.⁸⁷ Az 1687–1688. évi keresztény sikerek, a Harsány-hegyi diadal és Belgrád bevétele I. Lipót császár európai tekintélyét jelentős mértékben növelte,⁸⁸ azonban nem lehet véletlen, hogy 1688-ban éppen Villarst találjuk újra a bajor választó müncheni udvarában.⁸⁹ Villars a későbbiekben több alkalommal is betöltött fontos diplomáciai feladatokat. A pfalzi örökösödési háborút lezáró 1697. évi ryswicki béke megkötése után a márki Bécsben volt diplomata, majd a „denaini győző” a spanyol örökösödési háborút lezáró béketárgyalásokon XIV. Lajos megbízottja-

⁷⁹ *John Keegan*: A csata arca. A közkatonák háborúja, 1415–1976. Budapest, 2013. 41–56. o.

⁸⁰ „... ça esté un miracle que la victoire que nous avons remportée...” *Villars* I. 1884. Villars au roi. Vienne, 16 septembre 1687. 380. o. (Louis Hector Villars ezredes levelei 1987. 371. o.)

⁸¹ *Villars* I. 1884. Villars au marquis de Croissy. A Vienne, le 16 septembre 1687. 380. o. (Louis Hector Villars ezredes levelei 1987. 371. o.)

⁸² „... s'ils se gouvernoit contre les armées de Vostre Majesté comme ils font avec celles des ennemis auxquels ils ont présentement à faire...” *Villars* I. 1884. Villars au roi. Vienne, 16 septembre 1687. 380. o. (Louis Hector Villars ezredes levelei 1987. 371. o.)

⁸³ *Roy* 1857. 20, 22–23. o.

⁸⁴ *El Hage* 2012. 30–31. o.

⁸⁵ *Jacob Soll*: The Information Master. Jean-Baptiste Colbert's Secret State Intelligence System. Greene, 2009. 69–70. o.

⁸⁶ Villars a császári sereg vezetőinek katonai képességeiről szerzett tapasztalatait részletesen kifejtette később, egy 1689-ben készült írásában. A hadjáratban megforduló császári főtisztek közül Savoyai Jenőről is írt, akinek erényeiről elismerően emlékezett meg: „Le Prince de Savoye a beaucoup de de courage, plus bon sens que d'esprit, assez d'étude, cherchant fort à se rendre bon officier et très capable de le devenir un jour...” *Villars* I. 1884. Portrait des généraux d'armée de l'empereur en 1689 par M^r le marquis de Villars. 440. o. (Louis Hector Villars ezredes levelei 1987. 384. o.) Az iromány teljes szövegét lásd: *Villars* I. 1884. Portrait des généraux l'armée de l'empereur en 1689 par M^r le marquis de Villars. 435–442. o. (Louis Hector Villars ezredes levelei 1987. 377–389. o.)

⁸⁷ *Hüttl* 1976. 161. o.; *Hüttl* 1989. 143. o.

⁸⁸ *Young* 2004. 221. o.

⁸⁹ *El Hage* 2012. 31–33. o.

ként volt jelen.⁹⁰ Nem érdemtelen továbbá megjegyeznünk, hogy Villars neve a Rákóczi-szabadságharcral kapcsolatos francia diplomáciai levelezésben is több esetben felbukkan: Jean-Louis d'Usson marquis de Bonnac⁹¹ két, 1703 nyarán kelt levelében is megemlékezett Villars marsallnak a magyarországi ügyekről való informálódásáról.⁹²

Összegzésül kijelenthetjük, hogy a Villars-iratok (a márki levelezése és az utólagosan összeállított memoárja) értékes forrásai az 1687. évi magyarországi törökellenes hadjáratnak. Villars számára a magyarországi hadjáratban való részvétel egyszerre volt diplomáciai megbízatás és a császári seregről való információgyűjtés, illetve a ranglétrán való emelkedés lehetősége.

⁹⁰ Kalmár 2007. 62., 65–66. o.

⁹¹ Jean-Louis d'Usson, marquis de Bonnac (1672?–1738) svédországi, lengyelországi, spanyolországi és a törökországi francia követ. Linda Frey – Marsha Frey: Bonnac, Jean Louis d'Usson. In: Linda Frey – Marsha Frey (ed.): *The Treaties of the War of the Spanish Succession*. Linda Frey – Marsha Frey (ed). Westport, 1995. 52–54. o.

⁹² Bonnac à Louis XIV. (Varsovie, le 16 juin 1703.) In: Tóth 2012. 130. o. és Bonnac à Louis XIV. (Olive, le 22 août 1703.) In: uo. 141. o. (Villars a rastatti béketárgyaláson Rákóczi fejedelem ügyében is kapott utasítást XIV. Lajostól. Köpeczi Béla: Rákóczi fejedelmi címének európai elismerése. In: „Nem súlyed az emberiség” ... Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára. Főszerk. Jankovics József. Budapest, 2007. 1458–1459. o.)

BIBLIOGRÁFIA

- Bubics* 1891. *Bubics Zsigmond: Kik vettek részt Buda 1686-iki ostromában? Hadtörténelmi Közlemények*, 4. [1891] 4. 577–595. o.
- Buda expugnata 1986. Buda expugnata 1686. Europa et Hungaria 1683–1718. A török kiűzésének európai levéltári forrásai. I. Szerk. *Bariska István, Haraszti György, Varga J. János*. Budapest, 1986.
- El Hage* 2012. *Fadi El Hage: Le maréchal de Villars. L'infatigable bonheur*. Paris, 2012.
- Hüttl* 1976. *Ludwig Hüttl: Max Emanuel. Der Blaue Kurfürst 1679–1726. Eine politische Biographie*. München, 1976.
- Hüttl* 1989. *Ludwig Hüttl: Miksa Emánuel bajor választófejedelem és Magyarország visszafoglalása az oszmánoktól*. In: Előadások és tanulmányok a török elleni visszafoglaló háborúk történetéből. 1686–1688. Szerk. *Szita László*. Pécs, 1989.
- Kalmár* 2007. *Kalmár János: La question de la Transylvanie au cours des traités de Rastatt (1713–1714)*. In: Európai szemmel. Tanulmányok Köpeczi Béla tiszteletére. Szerk. *Kalmár János*. Budapest, 2007.
- Kerekes* 2007. *Kerekes Dóra: Pierre de Girardin francia követ feljegyzései az Oszmán Birodalomról (1685–1689)*. Documenta Hungarorum in Gallia III. 2007.
- Lakatos* 1937. *Lakatos Géza: A második mohácsi csata. Magyar Katonai Szemle*, 1937. 8. 199–209.
- Lesage* 1999. *Gérard Lesage: Denain 1712: Louis XIV sauve sa mise*. Paris, 1999.
- Lettres de Madame de Sévigné 1862. Lettres de Madame de Sévigné, de sa famille et de ses amis. Les grands écrivains de la France. Tome VIII. Par M. Monmerqué. Paris, 1862.
- Louis Hector Villars ezredes levelei 1987. *Szita László: Louis Hector Villars ezredes levelei Charles Colbert Marquis de Croissy francia külügyi államtitkárhoz*. In: Budától Belgrádig. Válogatott dokumentumrészletek az 1686–1688. évi törökellenes hadjáratok történetéhez. Szerk. *Szita László*. Pécs, 1987. 335–386. o.
- Marsigli* 1732. L'état militaire de L'Empire Ottoman, ses progrès et sa décadence par Mr. le comte de *Marsigli*. Seconde Partie. Amsterdam, 1732.
- Marsigli* 2007. *Luigi Ferdinando Marsigli: Az Oszmán Birodalom katonai állapota, felemelkedéséről, és hanyatlásáról*. Fordította: *F. Molnár Mónika*. Szerk. és sajtó alá rendezte: *Csákváry Ferenc és Domokos György*. Budapest, 2007.
- Michaud – Poujoulet* 1839. Nouvelle collection des mémoires. Pour servir a l'histoire de France. Depuis le XIIIe siècle jusqu'a la fin du XVIIIe. Tome neuvième. Villars, Forbin, Duguay-Trouin. Par *MM. Michaud et Poujoulet*. Paris, 1839.
- Polgár* 2012. *Polgár Balázs: The marquis of Villars and the War of the Reoccupation of Hungary (1683–1699)*. In: *Tanulmányok. Történelemtudományi Doktori Iskola*. ELTE BTK Doktori Iskolák Tanulmányai 2. Főszerk. *Bárdosi Vilmos*. Budapest, 2012. 199–204. o.

- Polgár* 2014. *Polgár Balázs*: Csataérkutatás a Harsány-hegynél. Az 1687. évi Harsány-hegyi csata. *Hadtörténelmi Közlemények*, 127. (2014) 1. 103–132. o.
- Roy* 1857. *Just-Jean-Etienne Roy*: Histoire du maréchal de Villars. Lille, 1857.
- Roy – Tóth* 2014. *Philippe Roy – Ferenc Tóth*: La défaite ottomane. Le début de la reconquête hongroise (1683). Paris, 2014.
- Sarmant* 2005. *Thiery Sarmant*: « Les Turcs font merveilles » : Louvois, observateur de l'Europe centrale et orientale, 1679–1691. *Dix-septième siècle*, 2005/4-n°. 641–652. o.
- Sturgill* 1965. *Claude C. Sturgill*: Marshall Villars and the War of the Spanish Succession. Lexington, 1965.
- Tellier* 1987. *Luc-Normand Tellier*: Face aux Colbert: Les Le Tellier, Vauban, Turgot ... et l'avènement du libéralisme. Québec, 1987.
- Tóth* 2003. *Tóth Ferenc*: Részt vett-e Villars marsall Buda ostromában? Avagy egy francia szemtanú ismeretlen levele a Batthyány-Strattmann család körmendi könyvtárában. *Vasi Szemle*, 2003. 3. 189–294. o.
- Tóth* 2012. *Tóth Ferenc* (éd.): Correspondance diplomatique relative à la guerre d'indépendance du prince François II Rákóczi (1703–1711). (Bibliothèque de l'étude de l'Europe centrale N° 9), Paris-Genève, 2012.
- Veress D.* 1987. *Veress D. Csaba*: Hol volt az úgynevezett „második mohácsi csata” 1687. augusztus 12-én? *Hadtörténelmi Közlemények*, 34. (1987) 4. 693–703. o.
- Veress D.* 1989. *Veress D. Csaba*: Hol zajlott le a „második mohácsi” vagy a „harsányi-hegyi csata” 1687. augusztus 12-én? In: Előadások és tanulmányok a török elleni visszafoglaló háborúk történetéből. 1686–1688. Szerk. *Szita László*. Pécs, 1989. 49–61. o.
- Villars* I. 1884. Mémoires du Maréchal de Villars. Par Melchior de Vogüé. Tome I. Paris, 1884.
- Vogüé* 1884–1904. Mémoires du Maréchal de Villars. Par *Melchior de Vogüé*. Tome I–VI. Paris, 1884–1904.,
- Vogüé* 1888/1–2. *Melchior de Vogüé*: Villars d'après sa correspondance et des documents inédits. Tome premier / Tome second. Paris, 1888.
- Young* 2004. *William Young*: International Politics and Warfare in the Age of Louis and Peter the Great. Lincoln, 2004.

MŰHELY

FARKAS CSABA

DIPLOMÁCIA ÉS HÁBORÚ KÖZÖTT

Az 1142–43. évi Antióchia elleni bizánci hadjárat értelmezéséhez*

Between diplomacy and war.

Some remarks about the Byzantine campaign against Antioch in 1142–43

Following the conquest of Cilicia in 1142–43, the army of Byzantine Emperor John II (1118–43) reached the walls of Antioch. The principality had been a vassal state of the empire since 1137: according to the treaty signed this year, Raymond of Poitiers could remain prince but he had to acknowledge the authority of Byzantium. In 1142 Raymond decided not to cooperate with John II, and by doing so he violated the five-year-old treaty. The 1142–43 campaign brought about a situation which threatened even the crusader states to get involved in a Byzantine-Antiochian conflict. Emperor John even proposed King Fulk of Jerusalem the plan of a pilgrimage to Jerusalem, which would have meant a covert military expedition. The Byzantine Empire still had its territorial claims in the East, even as far as the Holy Land, and these aspirations endangered the existence of the crusader states. On the other hand, however, the emperor's plans included the joint action against Atabeg Zangi, ruler of Mosul and Aleppo. The resistance of Raymond and his Antiochian nobles, however, upset the basileus's calculations. Suffering from the growing supply problems the emperor was forced to get through the winter with his army in the territory of Cilicia, and he did not set out for Antioch in early spring. Was he preparing for further diplomatic games or for fighting? The stalemate – or the war which was just about to break out and which would have had grave consequences on the Outremer states – came to an end with John II's sudden death in April 1143, preventing thus the military cooperation of the crusaders and Byzantium against the Arabs.

Keywords: Antioch, Raymond of Poitiers, Emperor John II, campaign in 1142–43, King Fulk of Jerusalem, Byzantine Empire, Saizar, Joscelin, Edessa, Zangi

1142 tavaszán II. (Jó) János bizánci császár (1118–1143), mint azt tette évekkorábban, megérkezett Antióchia falai alá, és serege tábort vert a város előtt. Öt évvel azelőtt ugyanígy a városon kívül volt kénytelen táborozni a sereg, most azonban merőben más volt a helyzet, mint 1137–38-ban volt. Ezúttal a császár is a falakon kívül vesztegelt katonáival egyetemben. Hiába üzente meg már jóval érkezése előtt, hogy fogadják uralkodóhoz méltóan, az Antióchiai Fejedelemség ura, Poitiers-i Rajmund (1136–1149) erre egyszerűen nem volt hajlandó. Mi változott ez alatt a 4-5 év alatt és mi okozta Rajmund ellenállását? Milyen események voltak azok, melyek alapvetően egy háborús konfliktushoz is vezethettek volna a Bizánci Birodalom és a keresztes államok között?

A válasz előtt érdemes kitérnünk az előzményekre. Antióchia fontos egyházi és kereskedelmi központ volt a Bizánci Birodalomban, amíg azt 1084-ben az muzulmánok el nem

* Az írás a XXXI. OTDK Humántudományi Szekciójára készült dolgozat bővített változata.

foglalták. Az 1096-ban elkezdődött első keresztes hadjárat vezetői, elérve Konstantinápolyt, esküt tettek I. Alexiosz császárnak (1081–1118);¹ igaz többen, köztük Tarantói Boemund, a későbbi antióchiai fejedelem, nem önként tette ezt.² 1098-ban az első keresztesek 8 hónapos ostrommal végül elfoglalták Antióchiát,³ és mivel I. Alexiosz beígért segítsége nem érkezett meg, hiszen a császár visszafordult (így a keresztesek szemében esküszegő lett),⁴ ezért a keresztes vezetők a várost Boemundra bízták.⁵ A városba érkezett császári küldöttek azonban ezt követően már hiába ígérték Alexiosz személyes megjelenését,⁶ a város új ura végül pápai jóváhagyással felvette az Antióchia fejedelme címet, így a későbbiekben szó sem lehetett arról, hogy a várost átadják Bizáncnak.

Boemund terve, melynek célja egy Bizánc ellenes támadó hadjárat volt, 1107-ben végül Dürrachion ostrománál fulladt kudarcba. Az 1108-ban kötött devoli egyezmény már jogilag a nyugati mintához hasonló kereteken belül rendezte a két fél viszonyát. Az egyezmény értelmében Boemund ténylegesen is a császár alattvalója lett, ráadásul veresége ellenére megmaradhatott Antióchia birtokában is.⁷ A fejedelem azonban már soha többé nem tért vissza Antióchiába, így a devoli egyezmény nem lépett érvénybe, nem kis részben a régens Tankréd, majd Salernói Roger politikája miatt.

1118-ban Alexiosz tárgyalásai csaknem eredményre vezettek. Salernói Roger ugyanis hajlott arra, hogy lányát eljegyezze a császár valamelyik fiával. Ez azonban a régens halála miatt nem valósulhatott meg.⁸ 1119 után II. Balduin, majd Anjou Fulkó jeruzsálemi királyok vették át a nagykorú uralkodót nélkülözni kénytelen Antióchia irányítását (1119–26, 1130–31, 1131–36). Ebben az időszakban kevés információnk van a bizánci–antióchiai kapcsolatokról, a legtöbb kutató ezt Bizánc új császárának, II. Jánosnak a térséget nem érintő háborúival hozza összefüggésbe.⁹ János császár apjától erős hadsereget örökölt,¹⁰ melyet elődjével ellentétben sikeresen tudott alkalmazni a keleti hadszíntéren. A bizánci császár régi és jogos követeléseit, melyek Antióchiára vonatkoztak a frankok figyelmen kívül hagyták. Mihelyt azonban János seregei élén megjelent a város kapuinál, egyszerűen minden követelése jogossá vált.¹¹ A császár 1136-ban ugyanis kelet felé fordult.

II. Boemund fejedelem halála után lánya és örököse, Konstancia összeházasodott a franciaországi Poitiers-i Rajmunddal (1136–49),¹² aki ezzel felesége révén ugyan, de ténylegesen Antióchia urává vált. Konstancia édesanyja, Alíz ugyanakkor egy bizánci orientáció híve volt.¹³ János számára a házassági ügy fontos ürüggyé vált, hiszen felhozhatta azt, hogy mint Antióchia hűbérura, őt illeti a kiházásítás joga, melyet nem csak a helyi frank nemesiség hagyott figyelmen kívül, hanem maga Fulkó jeruzsálemi király is.¹⁴ A hadjárat kiváltó

¹ *Gesta Francorum* I. 6. 28. o.

² Caen-i Raoul, 31. o.

³ *Hunyadi* 2011. 27. o.

⁴ *Holt* 2004. 32. o.

⁵ Komnéné Anna, XI. 4. 197–198. o.; *Gesta Francorum* VIII. 19. 64–65. o.

⁶ *Lilie* 1993. 44. o.

⁷ Komnéné Anna XII. 12. 247–253. o.

⁸ *Holt* 2004. 34. o.

⁹ *Asbridge* 2000. 101. o.

¹⁰ *Runciman* 2002. 430. o.

¹¹ *Oldenbourg* 2001. 311. o.

¹² „...quod Raimondo vocato cives ei Antiochiam tradidissent...” Türoszi XIV. 24. 641. o.

¹³ *Lilie* 1993. 103. o.

¹⁴ Uo., ill. *Jotischky* 2004. 76. o.

oka mindenesetre éppúgy lehetett a kis-ázsiai örmény lázadás leverése,¹⁵ a házassági ügy, a hűbéri jogok felelevenítése, vagy akár Rajmund személye.¹⁶ 1137-ben a gyors, és sikeres örmények elleni háború lehetővé tette János számára, hogy Antióchiába vonulhasson.

Rajmund nem számíthatott Fulkó segítségére, ráadásul eleinte a császár is eltökélt volt szándékait illetően, mint ahogy arról Ordericus Vitalis tudósít minket. A császár hangot adott annak, hogy a város a birodalom része, és hogy az összes kereszties esküt tett apjának, Alexiosz császárnak, hogy a muzulmánoktól visszahódított területeket átadják a birodalomnak. Ennek tükrében szólította fel a magát Antióchia fejedelmének tartó Rajmundot a város átadására.¹⁷ Miután a jeruzsálemi király a levelében a császárral való kibékülést, illetve igényeinek elismerését tanácsolta rokonának,¹⁸ a krízist végül egy egyezmény oldotta meg, melyben *de iure* Rajmund lemondott fejedelemségéről, mindezért cserébe Antióchia élére maga a császár helyezte vissza.¹⁹

A császár tartózkodott a túlzó követelésektől, hiszen a nyugati keresztény államok, mindenekelőtt a pápaság reakciója, döntő módon behatárolta mozgásterét.²⁰ Rajmund ezzel János alattvalójává vált, kvázi helytartó lett, akinek hatalma egyedül a bizánci uralkodótól eredt.²¹ Az egyezményben foglaltak hasonlóságot mutatnak a devoli, illetve a korábbi, 1097-es konstantinápolyi esküvel, hiszen katonai segítségnyújtási kötelezettséget írt elő, görög pátriárka kinevezését tette volna lehetővé, a császárnak pedig Antióchiában mint tényleges úrának szabad bevonulást biztosított.²² Éppen ennek a pontnak a megszegése vezetett 1142–43-ban a feszült helyzethez. Vitatott, hogy az 1137-es egyezmény alapjául az 1097-es konstantinápolyi eskü vagy a devoli egyezmény szolgált-e. A kérdésre jelen pillanatban nincs módunk kitérni, ugyanakkor több történész, köztük Steven Runciman,²³ Thomas Asbridge is az 1097-es esküt valószínűsíti.²⁴ Velük szemben Paul Magdalino a devoli egyezmény szerepét emelte ki.²⁵ Tény azonban, hogy az 1137-es egyezség nem volt olyan előnyös Bizánc számára, mint a devoli egyezmény. Rajmund így jobb helyzetben volt, mint egykor I. Boemund. Az 1137-es egyezség ugyanis egy ideális feltétel volt: Rajmund csak nyerni tudott vele, hiszen nem kockáztatott semmit.²⁶ 1142-ben pedig az antióchiai fejedelem ellen bizánci részről nem a devoli egyezmény, hanem az öt évvel korábbi kompromisszum megszegése volt a vád.²⁷

A tény, hogy János végül nem annektálta a fejedelemséget, magyarázható azzal, hogy a Komnénoszok egyik fő külpolitikai törekvése az volt, hogy ütközőállamok rendszerét

¹⁵ Szíriai XVI. 8. 245. o.

¹⁶ Magdalino 1993. 41. o.

¹⁷ Ordericus Vitalis XIII. 34. 193. o.

¹⁸ Ordericus Vitalis XIII. 34. 194. o.

¹⁹ Kinnamosz I. 8. 19. o.

²⁰ Lilie 1993. 121. o.

²¹ Ezt azért is érdemes hangsúlyoznunk, mert Rajmund és nemesei 1142-ben ezt teljesen figyelmen kívül hagyták, főleg miután a felesége jogaira hivatkozott, kimondatlanul is elutasítva ezzel a korábbi megegyezést.

²² „...quod domino imperatori Antiochiam ingredi volenti, vel ejus praesidium, sive irato sive pacato, liberum et tranquillum non neget introitum.” Türoszi XIV. 30. 652. o.

²³ Runciman 2002. 434. o.

²⁴ Asbridge 2000. 99. o.

²⁵ Magdalino 1993. 37. o.

²⁶ Lilie 1993. 122. o.

²⁷ Asbridge 2000. 102. o.

alakítsák ki határaik mellett.²⁸ Az előretörő muzulmánokkal szemben ez teljesen ésszerű koncepció volt, már I. Alexiosznak is voltak ilyen elképzelései.²⁹ Ebbe illeszkedett bele az is, hogy János nem mondott le Antióchia tényleges megszerzéséről, Rajmundot ugyanis egy zömében muszlim lakosú területtel kívánta kompenzálni Antióchia megszerzéséért cserébe,³⁰ igaz, ezen területeknek örökös ura lett volna.³¹ Rajmund uralma ezzel átmenetivé vált Antióchiában, szíriai fejedelemsége megszerzéséig helytartóvá vált. A sikeres hadjárat Antióchia visszatérését vetítette előre a birodalomba,³² mindezt a muszlimok felől egy frank fejedelemséggel megerősítve.

Az 1137-es egyezségbe belefoglalt rekompensáció tette lehetővé, hogy a császár Edessza és Antióchia urával együttesen lépjen fel az erőszakos terjeszkedésbe kezdő Zangi moszuli és aleppói atabég ellen. A szentföldi frank államokat megalapításuktól fogva a támadó szellem jellemezte. 1128-ban a helyzet azonban gyökeresen megváltozott. Zangi ugyanis tartós defenzívába kényszerítette a frankokat. A császár megjelenése keleten azt eredményezte, hogy az atabég a bizánci seregtől tartva nem támadta közvetlenül a frankokat.³³ Az események után élt Ibn al-Athír arab történétíró szerint az egyesült bizánci–antióchiai–edesszai hadsereg azért vette ostrom alá Saizar városát, mert az Zangi kezén volt.³⁴ Az egyesített keresztény hadsereg hosszan és sikertelenül ostromolta a várat, végül a császár döntött úgy, hogy elvonul onnan, megegyezést kötve Saizar urával.³⁵ Rajmund és Joscelin edesszai gróf passzivitása, mi több a hadjárat szabotálása³⁶ a részükről épp úgy dühíthette Jánost, mint a város sikertelen ostroma. A saizari emír váltságdíjat fizetett az elvonuló császárnak, sőt évi adó fizetését ígérte Jánosnak, nem mellesleg visszakapták a Szent Keresztet, melyet még IV. Romanosz császár serege veszített el a manzikerti csatában.³⁷ Mindenesetre nem adta fel eredeti terveit, és a következő évben újabb hadjáratot kívánt vezetni. Az Antióchiába visszatért János dühét némileg enyhíthette a város lakóitól kapott ünnepélyes fogadtatás,³⁸ melyen mint Antióchia jogos ura vonult fel, lovon ülve, mellette gyalog Rajmund és Joscelin.

A császár Aleppó elfoglalásáig Rajmundtól a fellegvár átadását kérte,³⁹ ám a fejedelem megpróbálta ezt megakadályozni. A patthelyzetet az oldotta meg, hogy Joscelin edesszai gróf lázadást szított a városban, melyet úgy állított be a császár előtt, mint amely veszélyes az uralkodóra nézve is. A császár így birodalma ügyeire hivatkozva sietősen elhagyta Antióchiát és elindult Konstantinápolyba. Hazafelé menet azonban még megígérte az őt felkereső Rajmund követeknek, hogy nem felejtette el kötelességeit és még visszatér, hogy

²⁸ Bréhier 2003. 292. o.

²⁹ Charanis 1952. 129. o.

³⁰ „...dominus vero imperator in recompensationem exhibite fidelitatis, principii concedat, quod si auctore domino eum contigerit Halapiam, Cesaream et omnem circumadiacentem, regionem sibi acquirere, totum principii sine molestia et diminutione accrescat.” Türoszi XIV. 30. 652–653. o.

³¹ Runciman 2002. 433. o.; Lillie 1993. 122. o.

³² Jotischky 2004. 77. o.

³³ Hamilton 1998. 35. o.

³⁴ Ibn al-Athir 56. 341. o.

³⁵ Uo.

³⁶ Türoszi XV. 3. 658–661. o.; Runciman 2002. 435. o.

³⁷ Lillie 1993. 128. o.

³⁸ Khóniatész 9. 42. o.

³⁹ Harris 2006. 84. o.

teljesítse azokat.⁴⁰ János számára ekkor már a külpolitikai helyzet sem kedvezett. II. Ince pápa egy bullát adott ki, melyben a császári seregben szolgáló nyugati keresztényeket feloldozta esküjük alól, Jánost pedig egyszerűen Konstantinápoly királyának címezte. Igaz a bulla egy szóval sem emlékezett meg Bizánc és Antióchia kapcsolatáról.⁴¹

Az 1142–43-as hadjárat

1142-ben III. Konrád német-római és II. János bizánci császár megerősítették a II. Roger szicíliai uralkodó elleni szövetségüket.⁴² A szicíliai veszély megoldása után János újra keletre vonult, hogy megszerezze Antióchiát.⁴³ Az újabb szíriai hadjáratot közvetlenül egy Kis-Ázsia nyugati felében vívott háború előzte meg, majd a császár 1142 késő nyarán Szíria felé vezette seregét.⁴⁴ Apjához, I. Alexioszhoz hasonlóan Jánosnak is két célja volt keleten: Antióchia visszaszerzése, a birodalom határainak kitolása az Eufráteszig és ezzel a bizánci uralom helyreállítása Közép-Anatóliában.⁴⁵ A hódító császárok inkább visszaállítani, semmint terjeszkedni kívántak, ez nagyjából azt jelentette, hogy a bizánci diplomácia alapvetően védekező beállítottságú volt.⁴⁶ Ebben a koncepcióban szükséges elemeznünk

a császár keleti hadjáratait és politikáját, a birodalom igényei ugyanis elévülhetetlenek, még az elveszett területek felett is.⁴⁷

Az 1138-as kudarc egyik oka nem csupán Saizar sikertelen ostroma, hanem a városban kitört lázadás volt.⁴⁸ Ennek előidézője pedig nem Rajmund, hanem Joscelin edesszai gróf volt.⁴⁹ Igaz, antióchiai tartózkodása alatt a császár Rajmundot jobban felügyelte, mint Joscelint. Ezt a hibát János nem követhette el ismét, ezért hadjárata elején túszoikat szedett a fontosabb frank nemesektől, köztük Joscelin családtagjai közül is.⁵⁰ 1142. szeptember 25-én a császári hadsereg elérte a kis-ázsiai Gastun városát, ahonnan küldötteket menesztett Rajmundhoz Antióchiába.⁵¹ A források nem tesznek említést arról, hogy mit is üzent a császár a fejedelemnek, ugyanakkor feltételezhetjük, hogy a bizánci sereg érkezését jelenthették be a küldöttek, előkészítve uruk bevonulását. A bizánci sereg érkezésének hírére Rajmund is követeket küldött a császárhoz.⁵² Sajnos közelebbi információink nincsenek arról, hogy a fejedelem küldöttei mi célból és milyen megbízásból indultak útnak.

Túroszi Vilmos szerint a császár azért vonult Antióchia felé és kereste a kapcsolatot Rajmunddal, mert az 1137-ben kötött egyezés értelmében kész volt egy hercegség kiala-

⁴⁰ „...sumpta licentia promissoque firmissime, quod iterum auctore domino, pacta compluturus, in manu valida esset rediturus...” Túroszi XV. 5. 665. o.

⁴¹ *Lilie* 1993. 131. o.

⁴² *Rowe* 1959. 118. o.

⁴³ *Runciman* 2002. 439. o.

⁴⁴ *Lilie* 1993. 135. o.

⁴⁵ *Gregory* 2010. 303. o.

⁴⁶ *Kazhdan* 2006. 21. o.

⁴⁷ *Bréhier* 2003. 14. o.

⁴⁸ „...fit tumultus cum immoderato strepitu per urbem; et turbis undique convenientibus clamor attolitur in immensum...” Túroszi XV. 4. 661. o.

⁴⁹ *Lilie* 1993. 136. o.

⁵⁰ „Petiit (sc. Imperator) a comite Joscelino iuniore obsides... et omnino ad resistendum non posse sufficere de necessitate faciens virtutem, unam ex filiabus suis, Isabellam nomine, tradidit ei obsidem.” Túroszi XV. 19. 689. o.

⁵¹ *Lilie* 1993. 136. o.

⁵² Túroszi XV. 20. 690. o.

kítására Antióchia ura számára. A krónika szerint a császár még az elől sem zárkózott el, hogy Rajmundnak ezt az új fejedelemségét kibővítsé.⁵³ Az 1137-es egyezség ebben a hadjáratban nagyon fontos hivatkozási alapot biztosított János számára abban a tekintetben, hogy az észak-szíriai térségben, mint hűbérúr, teljesen jogosan léphessen fel és biztosíthassa magának Antióchia birtoklását. Fontos motiváció volt a muzulmánok elleni harc is, hiszen a mindenkori bizánci császár a keleti keresztények védnökének tekintette magát.⁵⁴ Az egyezségekre való sűrű hivatkozás bizonyítéka, hogy a hivatalos császári propaganda is, mint azt már fentebb említettük, az 1137-es kompromisszum megvalósítására, mi több, kibővítésével hitegette Rajmundot.⁵⁵ A Bizánci Birodalom története azonban diplomáciai játékok sorozata is egyben, így a tudatos megtévesztés, hitegetés mind eszközök voltak, csak hogy a császárok a céljaikat elérhessék.⁵⁶ Így a hangsúly továbbra sem azon volt, hogy az 1137-es egyezséget miképpen valósítják meg. Az udvarias gesztusok és taktikázások ellenére mindkét fél számára világos volt, hogy a bizánci hadsereg miért vonult újból Antióchia falai alá.

Nikétász Khóniátész szerint János császár célja az volt, hogy végre-valahára visszaszerzhesse Antióchiát,⁵⁷ még akkor is, ha a császár hadjáratát egy szentföldi zarándoklat kíséretében próbálta feltüntetni.⁵⁸ II. János valódi céljaival Antióchiában is teljesen tisztában voltak. A fejedelemség politikai mozgásterét nagyon szűk volt, hiszen Joscelint a császár ezúttal időben félre tudta állítani, Fulkó jeruzsálemi király támogatása pedig semmivel sem tűnt valószínűbbnek, mint 1137–38 folyamán. Rajmundot a császár így gyakorlatilag elvágta potenciális szövetségeseitől. Antióchia szuverenitását komoly veszély fenyegette. Az antióchiai nemesek ugyanakkor azt tanácsolták uruknak, hogy egy ilyen gazdag és hatalmas várost semmiféleképpen sem szabad Bizáncnak átadni.⁵⁹ A nemesek szerint Rajmund, aki csupán felesége jogán ura Antióchiának, ezt törvényesen meg sem teheti, máskülönben fejedelemségétől fosztanak meg. Nem is beszélve arról, hogy a fejedelem hűbéreseinek hozzájárulására is szükség lenne egy cseréhez.⁶⁰ Antióchia nem Rajmundé, és erre a fejedelmet nemesei heves ellenállása is figyelmeztette.⁶¹ Nem hiába szentesítette az 1137-es egyezséget János az antióchiai frank nemesek jelenlétében Rajmunnal.⁶² A császár számára is egyértelmű volt, hogy Rajmund házasságának köszönheti trónját, a nemesség ellenállásával pedig ő is számolt. Az, amit a nemesek tanácsoltak Rajmundnak,

⁵³ „...pacta quae scriptis indita prius fuerant, larga interpretatione complere, et insuper addere mensuram bonam et confertam, secundum qualitatem meritorum.” Türoszi XV. 19. 689. o.

⁵⁴ Magdalino 1993. 40. o.

⁵⁵ Khóniátész I. 11. 52–53. o.

⁵⁶ Bréhier 2003. 285. o.

⁵⁷ Khóniátész, 11. 52. o.

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ „Illi vero post multam deliberationem unanimiter convenientes, nullatenus arbitrantur expedire statui regionis, quod urbs tam nobilis, tam potens, tam munita, in manus aliquo pacto tradatur imperatoris...” Türoszi XV. 20. 690. o.

⁶⁰ Runciman 2002. 440. o.

⁶¹ „Se principis facta, quae praecesserant, rata omnino non habituros, neque eundem principem sic paciscendi in uxoris hereditatem, de iure habuisse facultatem: sed necque eandem absque conventia civium et procerum, transferendi dominium in aliquam personam habuisse, vel principum regionis transigendi, ullam aliquo iure, alterutri illorum concessam.” Türoszi XV. 20. 690–691. o.

⁶² „Egressus est igitur dominus princeps iuxta conductum, cum omni suorum nobilium comitatu, ad castra imperialia” Türoszi XIV. 30. 653. o.

nem volt más, mint az 1137-es egyezség, a politikai alkudozások utolsó lehetőségének megszegése. Tény, hogy végül a városhoz érkezett bizánci uralkodó előtt a város nem nyitotta meg kapuit, Rajmund azonos álláspontra helyezkedett nemeseivel, igaz, az adott helyzetben más lehetősége nem is volt.

A város kapui előtt vesztegelő császár így kénytelen volt belátni, hogy Rajmund ezzel a lépésével voltaképpen az ő célkitűzéseit tette lehetetlenné, hiszen az 1137-es egyezség és a muszlimok elleni hadjárat is az Antióchiába való szabad bevonulástól függött. A krónikák ellentmondásosak abban a kérdésben, hogy mik is voltak a császár céljai a hadjáratral kapcsolatban. Mint azt már említettük, a legvalószínűbb cél Antióchia megszerzése volt, ugyanakkor Joannész Kinnamosz bizánci történetírónál olvashatunk egy hercegség kialakításáról is, melyet Mánuel, János legkisebb fia kapott volna. Kinnamosz szerint ez az apanázbirtok magában foglalta Kilikiát, Ciprust, Attaliát és természetesen Antióchiát.⁶³ A források szűkszavú megjegyzései miatt ennek a Komnénosz-hercegségnek a viszonya a Bizánci Birodalomhoz nem egészen tisztázott. Ugyanakkor, már magát a feltevést is kellő kritikával kell illetni, hiszen ez ellentmondana az egész világ uralmára hivatott birodalom oszthatatlanságának elvével.⁶⁴ A Mánuelnek szánt apanázbirtok, új állam kialakításának kérdése tehát nem több egyszerű történetírói túlzásnál, ugyanakkor nem tarthatjuk kizártnak azt, hogy János eljátszott a gondolattal, hogy fiát bízta meg a visszaszerzett Antióchia kormányzásával. Egy bizánci herceg Antióchiában hosszú távon a császár reprezentánsa lett volna, a térségben pedig tovább erősödött volna ezáltal a bizánci befolyás.⁶⁵ Khóniatész mellett Kinnamosz is megemlíti ezt a lehetőséget, aki történeti munkájában arról számol be, hogy a császár örökségképpen akarja fiának adni a régió fontos tartományait.⁶⁶

A másik problematikus kérdés a hadjáratot illetően, hogy hitelt adhatunk-e annak a feltevésnek, miszerint János eredeti vagy legalábbis vágyott célja egy Jeruzsálembé irányuló zarándoklat vagy hadjárat lett volna. Az erre történő utalást időrendben elsőként említi Khóniatész munkája, mely már a császár Antióchiába való megérkezése előtt János legfontosabb célkitűzésének tartja a szentföldi keresztények megsegítését.⁶⁷ Túroszi Vilmos a császár kilikiai téli szállásáról Fulkó királyhoz intézett üzenetéről emlékezik meg.⁶⁸ Fulkó király, aki eddig passzív szemlélője volt annak, hogy a bizánci császár mit is tesz az ő érdekszférájának tekinthető Észak-Szíriában, kellemetlen helyzetbe került. A császár keresztény összefogást hirdetve kívánt segítséget nyújtani, ugyanakkor ez a segítség a Jeruzsálemi Királyság szuverenitására is súlyos következményekkel járhatott volna, csakúgy, mint Antióchia esetében, hiszen a császárban felmerülhetett az igény a Szent Városra vonatkozóan is.⁶⁹ Az is nyilvánvalóvá vált, főleg azt követően, hogy Rajmund nem volt hajlandó városába beengedni őt, hogy János 1137–38-al ellentétben még csak névlegesen sincs birtokában Antióchiának. Ahhoz, hogy a császár Jeruzsálembé érhesen, előbb Antióchia

⁶³ Harris 2006. 85. o.

⁶⁴ Bréhier 2003. 13–14. o.

⁶⁵ Lilie 1993. 141. o.

⁶⁶ Kinnamosz I. 10. 22–23. o.

⁶⁷ Kinnamosz I. 11. 52. o.

⁶⁸ „...dissimulat mentis conceptum et occultandi gratia proposita, ad dominum Fulconem Hierosolymorum regem, magnae nobilitatis viros dirigít significans, quod devotionis et orationis gratia, ut contra hostes in partibus illis opem ferat libenter, si ita Christianis videretur, veniret.” Túroszi XV. 21. 691. o.

⁶⁹ Ostrogorky 2001. 331. o.

urával, Rajmunddal kell leszámolnia. Fulkó válasza azonban még így is udvariasabb hangnemet ütött meg, mint Rajmundé Antióchia zárt kapuival. A király tanácsot tartott nemesivel és végül a császárhoz küldte Anzelm betlehemi püspököt, Gottfriedet, a Szent Sír Bazilika apátját (aki nem melleleg tudott görögül) és Roardus jeruzsálemi várnagyot.⁷⁰ A Türoszi Vilmos által közölt levél egyszerre volt visszautasító és hízelgő. Fulkó ugyanis kifejezte abbéli meggyőződését, hogy egy ekkora sereget királysága képtelen ellátni,⁷¹ ugyanakkor egy esetleges szentföldi zarándoklat során az ország, mint kegyes fejedelmet köszöntené a császárt.⁷² Fulkó a levelében 10 ezer katona ellátását vállalja magára, de többet nem.⁷³ Már csak emiatt is feltételezhetjük, hogy a forrásokban számszerűen nem megadott császári sereg létszáma jóval nagyobb volt, mint azt a jeruzsálemi király megadta. Türoszi Vilmos és Khóniatész mellett Kinnamosz a császár halálakor értesíti az olvasót arról, hogy a halálos ágyán fekvő, beteg császár már képtelen arra, hogy palesztíniai expedícióját bevégezze.⁷⁴

Mennyiben adhatunk hitelt ezeknek a tudósításoknak? A bizánci diplomáciát ismerve akár félrevezetésről is lehetett szó, mellyel Antióchia megszerzése érdekében is élt a császár, ám ezúttal Rajmundot nem sikerült kijátszania. Türoszi Vilmos szerint János a téli szállásáról üzent Jeruzsálembe, a császár ekkor nem máshol volt, mint Kilikiában.⁷⁵ A több száz kilométerre lévő Jeruzsálem egy igen kockázatos vállalkozásnak számított. Azért is, mert ezzel kiszolgáltathatta volna seregét és saját magát is a frankoknak, nem is beszélve a muzulmánokról, akik folyamatos támadásaikkal megkeseríthették volna a bizánci sereg útját. Rajmundnak és Joscelinnak az 1138-as hadjárat során tanúsított „aktív” segítsége pedig intő jel volt arra nézve, hogy Fulkó királytól hasonló támogatásra számíthat egy közös, arabok elleni keresztény hadjárat során. A szentföldi hadjárat ötlete éppen Antióchia miatt már a kezdetek kezdetén kivitelezhetetlen volt. A sikeres hadjárat kulcsa Rajmund városának megszerzése volt, ezt azonban János nem tudta elérni. Legalábbis békésen, egyezségekre hivatkozva semmiféleképpen sem. Hasonló dilemmával szembesült a császár már 1137-ben az örmény hadjárata során. János ugyanis nem tudott addig Antióchia ellen vonulni, amíg az ellenálló örmény erődöket el nem foglalta.⁷⁶ Anazarbusz bevétele például egy egész hónapig eltartott.⁷⁷ A császár éppen ezen tapasztalatból nem igen gondolhatott jeruzsálemi útra, míg Antióchián nem leng újra a bizánci lobogó.

A bizánci császárok, mint arra már fentebb utaltunk, az összes keleti keresztény felett egyfajta védnökséget kívántak elismertetni. I. Alexiosznak erre az első keresztetek idején nem volt még csak esélye sem, II. János számára azonban 1142–43-ban már másodjára is lehetősége nyílt. Nem lehetetlen, sőt nagyon is valószínű, hogy – mint azt A. A.

⁷⁰ Türoszi XV. 21. 691–692. o.

⁷¹ „dicens regnum artissimum esse, nec ad sufficientiam tante multitudini alimentorum copiis habundare; nec tantos nisi cum famis et rerum necessariarum periculo sustinere posse exercitus.” – Türoszi XV. 21. 692. o.

⁷² „Et cum omni laetitia et mentis exultatione eius susciperent adventum; et tanquam domino et maximo principi orbis terrarum obedirent.” Uo. 692. o.

⁷³ „Verumtamen, si cum decem milibus eius Deo amabili placeret imperio, usque ad urbem beatam et loca nostre salutis venerabilia pervenire, et aliquid pro votis disponere omnes cum summis desideriiis ei obviam exirent.” Uo. 692. o.

⁷⁴ Kinnamosz I. 10. 25. o.

⁷⁵ *Lilie* 1993. 137. o.

⁷⁶ Uo. 118. o.

⁷⁷ Kinnamosz I. 7. 17–18. o.; Khóniatész 7. 33–35. o.

Vasiliev is megfogalmazta – a császár a Jeruzsálemi Királyság felett protektori hatalmát kívánta hangsúlyozni,⁷⁸ még ha az erőviszonyok tudatában János nem is gondolhatott arra, hogy akár Jeruzsálemet, akár a szentföldi keresztes államok egészét birodalmához csatolja. Ugyanakkor felismerhette, hogy a jeruzsálemi király legitimitása sem áll szilárd talajon: Rajmundhoz hasonlóan Fulkó is csupán felesége, Melisenda (II. Balduin király leánya) révén bírta a trónját.

A legnagyobb akadály, amellyel azonban a császár kénytelen volt szembesülni, az volt, hogy Rajmund nem nyitotta meg előtte és serege előtt Antióchia kapuit. Az 1137-es egyezés alapján Jánosnak minden joga meg lett volna, hogy bevonuljon a városba. Több napos várakozás után, mivel nem tudta megújítani Rajmuddal a korábbi egyezséget, a császár végül úgy döntött, nem vár tovább és téli szállásra vezeti seregeit.⁷⁹ Khóniatész, igaz propaganda jelleggel, de részletesen leírja, hogy a császár még megaláztatott helyzete ellenére sem állt bosszút a helyi lakosokon, hiszen katonáinak csupán az elhagyott külvárosok kifosztását engedélyezte, de szigorúan megtiltotta a frankok elleni erőszakot és bármit, ami háborúhoz vezetne.

Ezt követően a bizánci sereg Kilikiában elfoglalt egy várat és ott rendezkedett be.⁸⁰ Mint arra már utaltunk, Türoszi Vilmos szerint a császár már Kilikiában fogalmazta meg a Fulkó jeruzsálemi királyhoz intézett levelét. Nem tudjuk, vajon János komolyan gondolta-e a hadjárat további folytatását, ugyanakkor a méltóságát ért sérelem sokkal jobban minősült *casus bellinek* mint 1137-ben az, hogy Konstancia örökös nő kiházásításakor megkérdezték-e őt vagy sem mint Antióchia hűbérurát. Tény, hogy II. János halála egy bizánci–antióchiái, talán bizánci–frank konfrontációtól mentette meg a Szentföldet.⁸¹

A fegyveres konfliktus valószínűségét azonban némileg megkérdőjelezi az a tény, hogy az elvonuló hadsereg számára maga a császár tiltott meg mindenféle hadi vállalkozást. A kérdés persze továbbra is nyitott, hogy János miért nem vállalta a konfliktust Rajmuddal, illetve miért várt vele olyan sokáig, hiszen 1143 áprilisában még Kilikiában táborozott, holott ekkor már a téli fagyok sem feltétlenül jelenthettek volna akadályt a haladásban. 1142 őszén nyilván értelmetlen lett volna bármilyen hadi vállalkozás a tél közelsége miatt, ugyanakkor a bizánci sereg még ostromzárat sem vont Antióchia köré, mi több, onnan több száz kilométerre táborozott le. Erre a kérdésre a forrásokban találjuk meg a választ. A kései hadjárat, az, hogy a bizánci sereg csak ősszel éri el Antióchiát, mind-mind annak a bizonyítéka, hogy a császár a kezdetektől fogva rosszabb logisztikai helyzetben volt, mint Rajmund.

Az ok azonban még csak nem is feltétlenül az időjárásban keresendő, bár tény, szerepe óriási. A források is említik az élelmezés problémáját, igaz nem emelik ki fontosságát. Az Antióchiába érkezett sereg számára 1142 őszére feltételezhetően komoly gondot okozott az ellátás. A külvárosok kifosztása, valamint az, hogy az antióchiái ellátásban sem bízhatnak, készíthette többek között János császárt arra, hogy Kilikiában keressen magának szállást és utánpótlást. Az elvonuló bizánci katonák, mint ahogy arról Khóniatész is beszámol,

⁷⁸ Vasiliev 1952. 417. o.

⁷⁹ Khóniatész 11. 53. o.

⁸⁰ Uo.

⁸¹ Magdalino 1993. 41. o.

még az antióchiai kertekből a gyümölcsfákat is kivágták, csakhogy élelemhez jussanak.⁸² Ezek alapján érthető, hogy nem voltak a város köré ostromzárat, ugyanakkor az utánpótlási gondok másik bizonyítéka a már többször is idézett levél, melyet a jeruzsálemi király küldött a császárnak. A levél tanulsága szerint a császári sereg ellátási problémáiról Fulkónak is lehettek információi. Bár a levelében óvatosan fogalmaz, az, hogy csupán 10 ezer bizánci katona ellátását tudja biztosítani, nagyon is beszédes. A császár levelét ugyanakkor egészében nem ismerjük, de Fulkó leveléből következően annyit tudunk róla, hogy keresztény összefogásra buzdította a frankokat és tiszteletét kívánta tenni a szent helyeken Jeruzsálemben. De a válaszban szereplő kitétel már magában sokatmondó. Fulkó külön említi meg, hogy nem tudja ellátni a sereg egészségét, mert királysága szegény. János hadjárata tehát térbeli korlátokba ütközött, mikor ilyen messzire kívánta vezetni seregét, hiszen komoly ellátási problémákkal is szembesült: sem Antióchia, sem Jeruzsálem nem volt hajlandó ellátni, illetve befogadni őt és seregét.

1143 áprilisában a császár egy dologban bízhatott csupán, abban, hogy Rajmund esetleg felkeresi és bejelenti: kész az együttműködésre; vagy marad a másik lehetőség, a háború. Igaz az időhúzás a bizánci diplomácia egy jellegzetes vonása,⁸³ itt azonban nem csak erről volt szó. Háborúra azonban végül nem került sor. A császár egy vadászat alkalmával megsérült, és pár nappal később, 1143. április 8-án vérmérgezésben elhunyt.⁸⁴ A nem sokkal apja halála előtt császárrá kikiáltott Komnénosz Mánuel⁸⁵ azonban nem folytatta apja megkezdett vállalkozását. A bizánci császári trón öröklését ugyanis semmi sem szabályozta,⁸⁶ így Mánuelnek előrébbvaló volt az, hogy trónját az idősebb testvéreitől biztosítva minél gyorsabban visszaerjen a császári fővárosba, Konstantinápolyba, minthogy keleten Rajmundot, egy lázadó alattvalóját megrendszabályozza.

Összegzés

Már I. Alexiosz számára világossá vált, hogy a Bizánci Birodalom ereje attól függ, hogy a Mediterráneum keleti felén tud-e uralkodni, különösen, miután uralkodása legelején veszítette el a birodalom Antióchiát.⁸⁷ A rengeteg háborút megvívó II. János számára apja célkitűzései példaértékűek voltak, így 1137–43 között Antióchia megszerzésére törekedett.⁸⁸

A külpolitikai konstelláció sem alakult számára kedvezően, hiszen Roger és újonnan létrejött Szicíliai Királysága hasonló birodalomépítésbe fogott, mint amelyet Guiscard Róbert és Tarantói Boemund már jó pár évtizeddel korábban elkezdett.⁸⁹ II. János elődeihez hasonlóan a keresztény államok között egyfajta hierarchiát képzelt el, mely szerint a fejedelmek felett a császár áll.⁹⁰ Különösen igaz ez a keleti régióra, ahol mindenféle nyugati

⁸² Khóniatész 11. 53. o.

⁸³ Mullett 2006. 284–285. o.

⁸⁴ Kinnamosz I. 10. 29. o.

⁸⁵ Khóniatész 12. 62. o.

⁸⁶ Bréhier 2003. 15. o.

⁸⁷ Rowe 1959. 117. o.

⁸⁸ Hamilton 1998. 35. o.

⁸⁹ Rowe 1959. 118. o.

⁹⁰ Kazhdan 2006. 21. o.

beavatkozás érzékenyen érintette a birodalmat. János 1142-ben ügyes taktikázással megkötötte Joscelin edesszai gróf kezét a túsok szedésével, illetve azzal, hogy tudta: Fulkó király sem fog ellene vonulni, mert ő is épp olyan legitimitásbeli deficittel bír, mint Rajmund, egy esetleges összecsapás ráadásul beláthatatlan következményekkel járhatott volna Jeruzsálemre nézve. Rajmund teljesen egyedül maradt, elvágvá minden szövetségeseitől. II. Ince pápa ugyan mellette állt mindvégig, de Rómában az éppen ekkor lezajlott városi zavargás nagymértékben leszűkítette az egyházfő mozgásterét.⁹¹ Bizánc mindezek mellett még a német császár szövetségét is bírta.⁹²

1142-ben minden tökéletesen alakulhatott volna, ám a Kis-Ázsiában elhúzódó harcok, a kései, őszi hadjárat, az utánpótlás hiányosságai, majd Antióchia nemeseinek kitartása fejedelmük mellett még az 1137-es egyezség megszegése árán is, önkéntelenül előnyhöz juttatták Rajmundot. Igaz, a császár elképzelései vagy akár megítélése Tűroszi Vilmos *Historiája* nyomán rendkívül pozitív.⁹³ 1142–43 folyamán 1137–38-al szemben nem sikerült elérni semmilyen közös keleti és nyugati keresztények közötti katonai összefogást. 1137-ben a nyomasztó császári jelenlét ellenére a legtöbb frank vezető számára magától értetődő volt, hogy Bizánc ura, még ha skizmatikus is, a térség egyetlen, komoly hadi arzenállal bíró,⁹⁴ potenciális keresztény szövetségese.⁹⁵ Az egyetlen hatalom a térségben, mely ráadásul ekkor önként, igaz nem önzetlenül, de képes lett volna megsegíteni a szentföldi kereszties államokat.

1142-ben az ilyenfajta bizánci közeledést az Outremer kereszties államai egyszerűen elutasították és nem látták be az összefogás szükségességét. Igaz ez nem csupán Poitiers-i Rajmundra, hanem Fulkó jeruzsálemi királyra is. A szent háború jelszavát ugyan János császár nem hangoztatta, hiszen az Bizánc számára ismeretlen fogalom volt,⁹⁶ ennek ellenére könnyen össze lehetett volna kapcsolni a törekvéseket és valamiféle kooperációt kialakítani. A császár személyes jelenléte, a bizánci haderő felvonultatása a szíriai–palesztíniai térségben magában nem lehetett képes egyedül felvenni a harcot Zangival, igaz Antióchia és Edessza szövetségével sem sikerült átütő sikert elérniük 1138 folyamán, hiszen egy kisebb vár, Saizar alatt elakadtak a hadműveletek. A célok, nevezetesen Aleppó vagy akár Damaszkusz bevétele magában véve is irreális volt, ám maga a lehetőség, hogy Bizánc segítségével egyáltalán megkíséreljék, már nem. Antióchia megszerzése magában súlyos forráselvonásokat okozott volna,⁹⁷ még akkor is, ha a császár úgy tekintett a szentföldi kereszties államokra, mint lázadó hűbéresekre, akiket emlékeztetni kell arra, hogy a birodalomtól függenek.⁹⁸

⁹¹ *Deér* 2010. 160. o.

⁹² *Rowe* 1959. 118. o.

⁹³ *Špoljarić* 2008. 17. o.

⁹⁴ *Birkenmeier* 2002. 85. o.

⁹⁵ *Oldenbourg* 2001. 314. o.

⁹⁶ *Papadakis – Meyendorff* 2002. 131. o.

⁹⁷ *Harris* 2006. 81. o.

⁹⁸ *Le Monte* 1932. 255. o.

Az összefogás elmaradása, II. János császár halála újabb fordulatot hozott a Szentföld, és különösen az Antióchiai Fejedelemség történetében. 1144-ben Zangi atabég ugyanis elfoglalta Edesszát, ezzel maga Antióchia vált közvetlenül az előretörő muzulmánok egyik közvetett célpontjává. A történelmi lehetőség többször nem ismétlődött meg, Mánuel császár (1143–1180) ezt követően beírta Antióchia névleges birtoklásával és fejedelmének hódolatával. Antióchia a két hadjárat eredményeképpen szorosabb kapcsolatba került Bizánccal, mint az azt megelőző időszakban, de a bizánci hegemonia még így is csupán névleges volt a térségben, ráadásul Mánuel uralkodása idején Bizánc és a keresztések egy-egy-szerűen beérték a kompromisszumos megoldásokkal.⁹⁹ A diplomáciai játszma állandóságával szemben a két fél kapcsolatának története a következő évtizedben egy, már hatalmi viszonyok megváltozását mutató térségben zajlott le, merőben más környezetben, új szereplőkkel.

⁹⁹ Lilie 1993. 99. o.

BIBLIOGRÁFIA

- Anna Komnéné *Anna Comnena: The Alexiad*. Transl. by *Elisabeth A. S. Dawes*. (Byzantine Series.) Cambridge, Ontario, 2000.
- Asbridge 2000. *Asbridge, Thomas S.: The Creation of the Principality of Antioch 1098–1130*. Bury St. Edmunds, 2000.
- Birkenmeier 2002. *Birkenmeier, John: The Development of the Komnenian Army 1081–1180*. Leiden, Boston, Köln, 2002.
- Bréhier 2003. *Bréhier, Louis: A bizánci birodalom intézményei*. Budapest, 2003.
- Caen-i Raoul *The Gesta Tancredi of Ralph of Caen. A History of the Normans on the first crusade*. Transl. by *Bernard S. Bachrach – David S. Bachrach*. Aldershot, Hampshire, 2005.
- Charanis 1952. *Charanis, Peter: Aims of the Medieval Crusades and How They Were Viewed by Byzantium*. *Church History*, 21. (1952) 2. sz. 123–134. o.
- Deér 2010. *Deér József: A pápaság és a normannok*. Ford. *Romhányi Beatrix*. Máriabesnyő–Gödöllő, 2010. (Németül: *Das Papsttum und die süditalienischen Normannenstaaten, 1053–1212*. Göttingen, 1969.)
- Gesta Francorum *Névtelen Krónikás: A frankok és a többi jeruzsálemi zárandokok tettei*. (Anonymi *Gesta Francorum et aliorum Hierosolymitanorum*.) In: *Az első és második keresztes hadjárat korának forrásai*. Szerk. *Veszprémy László*. (Középkori Keresztény Írók I.) Budapest, 1999. 11–128. o.
- Gregory 2010. *Gregory, Timothy E.: A History of Byzantium*. Massachusetts, 2005.
- Hamilton 1998. *Hamilton, Bernard: The Crusades*. Stroud, 1998.
- Harris 2006. *Harris, Jonathan: Byzantium and the Crusades*. London, 2006.
- Holt 2004. *Holt, Peter Malcolm: The Crusader States and Their Neighbours: 1098–1291*. Harlow, 2004.
- Hunyadi 2011. *Hunyadi Zsolt: A keresztes háborúk világa*. Debrecen, 2011.
- Ibn al-Athir *The Chronicle of Ibn al-Athir for the Crusading Period from al-Kamil fi'l-Ta'rikh*. Part 1. Ed. by *Donald S. Richards*. Furnham, 2010.
- Jotischky 2004. *Jotischky, Andrew: Crusading and the Crusader States*. Harlow, 2004.
- Kazhdan 2006. *Kazhdan, Alexander: A bizánci diplomácia fogalma*. In: *A bizánci diplomácia*. Szerk. *Jonathan Sheppard – Simon Franklin*. Budapest, 2006. 11–35. o. (Első kiadása: *Byzantine Diplomacy*. Aldershot, 1992.)
- Khóniatész *Nikétász Khóniatész: Historia*. (Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae.) Bonn, 1835.
- Kinamosz *Ioannész Kinamosz: Epitome Historiarum*. (Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae.) Bonn, 1836.
- La Monte 1932. *La Monte, J. L.: To What Extent was the Byzantine Empire the Suzerain of the Crusading States?* *Byzantion*, 7. (1932) 253–264. o.
- Lilie 1993. *Lilie, Ralp-Johannes: Byzantium and the Crusader States, 1096–1204*. Oxford, 1993.
- Magdalino 1993. *Magdalino, Paul: The Empire of Manuel I Komnenos, 1143–1180*. Cambridge, 1993.
- Mullett 2006. *Mullett, M. E.: A bizánci diplomácia nyelvezete*. In: *A bizánci diplomácia*. Szerk. *Jonathan Sheppard – Simon Franklin*. Budapest, 2006. 277–296. o.

- Oldenbourg* 2001. *Oldenbourg, Zoé*: The Crusades. Transl. Anna Carter. London, 2001. (Első kiadása: Les Croisades, Paris, 1965.)
- Ordericus Vitalis* *Ordericus Vitalis*: The Ecclesiastical History of England Trans. by *Thomas Forster*. Vol. IV. London, 1856.
- Ostrogorsky* 2001. *Ostrogorsky, George*: A bizánci állam története. Budapest, 2001. München, Berlin, 1952.
- Papadakis Meyendorff* 2002. –Az első kereszties hadjáratok és vallási következményeik. In: *Aristeides Papadakis – John Meyendorff*: A keresztény Kelet és a pápaság felemelkedése. Ford. *Bódogh-Szabó Pál*. Budapest, 2006. 105–156. o. (Angolul: The Christian East and the Rise of the Papacy: The Church 1071–1453 A.D. N.Y., 1994.)
- Rowe* 1959. *Rowe, John Gordon*: The Papacy and the Greeks (1122–1153) *Church History*, 28. (1959.) 2. sz. 115–130. o.
- Runciman* 2002. *Runciman, Steven*: A kereszties hadjáratok története. Ford. *Bánki Vera, Nagy Mónika Zsuzsanna*. Budapest, 2002. (Angolul: A History of the Crusades. Cambridge, 1951–1954.)
- Špoljarić* 2008. *Špoljarić, Luka*: William of Tyre and the Byzantine Empire: The Construction and Deconstruction of an Image. (MA Thesis in Medieval Studies. Central European University.) Budapest, 2008.
- Szíriai Mihály *J.-B. Chabot*: Chronique de Michel le Syrien, patriarche jacobite d’Antioche. III. Tom. Paris, 1905.
- Tűroszi *Tűroszi Vilmos*: Historia rerum in partibus transmarinis gestarum. In: Recuel des Historiens des Croisades. Historiens Occidentaux. Impriomerie Impériale, I. k. Paris, 1844. (Modernkiadása: Willelmi Tyrensis Archiepiscopi Chronicon. Ed. R. B. C. Huygens. 2 vols. [Corpus Christianorum Continuatio Medievalis, vols. 63, 63a.] Turnholt: Brepols, 1986.)
- Vasiliev* 1952. *Vasiliev, A. A.*: History of the Byzantine Empire. The University of Wisconsin Press, 1952.

RIBI ANDRÁS

KERESZTESEK A TENGEREN ÉS SILVES OSTROMA 1189-BEN**A Narratio de Itinere Navali Peregrinorum Hierosolymam Tendentium et Silviam Capientium, A. D. 1189 alapján**

Crusaders at Sea and the Siege of Silves in 1189

Based on Narratio de Itinere Navali Peregrinorum Hierosolymam Tendentium et Silviam Capientium, A. D. 1189

In April 1189 eleven ships left Bremen to set out for the Holy Land with the third Crusade. During the voyage they shipped along the coast of Western Europe, visited two famous places of pilgrimage, Oviedo and Compostela; then, allying with King of Portugal Sancho I, successfully sieged Silves in Algarve. One of the participants of the voyage left the lesser-known narrative source to posterity which was published under the title *Narratio de Itinere Navali Peregrinorum Hierosolymam Tendentium et Silviam Capientium A. D. 1189*. This source helps the exploration of the pilgrims' voyage and of the connection between the Reconquista and the Crusades to the Holy Land. The Portuguese kings made excellent use of the presence of the Northern and Western European crusaders heading towards Jerusalem to achieve their own goals. This was the case with the siege of Lisbon in 1147, and another excellent albeit neglected example is the conquest of Silves in 1189. The conclusions of the paper raise further questions and research directions, for example concerning the early appearance of cog ships in the Mediterranean Sea, the study of the geographical descriptions of *Narratio*, and the comparative analysis of the sieges of Lisbon and Silves.

Keywords: Crusades, Reconquista, Silves, Portugal, shipping, siege, Bremen, Lisbon

1189 áprilisában tizenegy hajó hagyta el Bréma kikötőjét, hogy a harmadik kereszties hadjárat keretében nekivágjon a Szentföldre vezető útnak. Az utazás egyik résztvevője részletesen megörökítette a tengeri út viszontagságait, az Ibériai-félsziget két híres zarándokhelyének, Oviedónak és Santiago de Compostelának meglátogatását és a portugálokkal szövetségben lezajló Silves ostromát. A forrás elbeszélése a Marseille-be való megérkezéssel véget ér.¹ A szöveg elemzése számos kérdést vet fel, melyek megválaszolásával közelebb jutunk a kereszties hadjáratok és a reconquista kapcsolatának megismeréséhez. Fontos megjegyeznünk, hogy nem célunk Silves ostromának átértékelése, hiszen, bár a várost sikerült elfoglalni, az kevesebb, mint két évvel később, 1191. július 10-én újfent muzulmán kézre került, és 1242-ig kellett várni az újabb – immár végleges – keresztény hódításra.²

Kik voltak ezek a zarándokok, honnan tudták, merre kell menni, milyen – mai szemmel minden bizonnyal lélekvesztőnek tűnő – hajókkal vágtak neki az expedíciónak? Melyek voltak a legfőbb akadályozó tényezők az út során, és mire számíthattak, ha bajba jutottak? Hogyan tudták kihasználni jelenlétüket a portugál királyok a muszlimok elleni harcban, és mik voltak ezen vállalkozások előnyei, illetve hátrányai? Hogyan zajlott egy nagyváros

¹ A tanulmány első változata a 2013-as OTDK konferencián hangzott el.

² *Huici Miranda* 1954. 53–74. o.; *David* 1939b. 646–659. o.

ostroma a XII. század végén egy olyan területen, ahol a keresztények és muszlimok évszázados párharca volt folyamatban?

Munkánk során a kérdések megválaszolása közben bemutatunk egy, a hazai szakirodalomban még nem közismert forrást, mely magában foglalja egy izgalmas hajóút állomásait, illetve egy város ostromát. Miután a *Narratio Silves* ostromát illetően bizonyos értelemben túlságosan letisztult, ezért az ostrom elemzéséhez segítségül hívjuk a Lisszabon 1147-es ostromáról szóló beszámolókat,³ és – bár a téma még bővebb kutatást igényel – néhány ponton összevetjük a történeteket.⁴ Az események könnyebb megértéséhez és nyomon követéséhez készült a táblázatos itinerárium és a térkép (lásd írásunk végén).

A brémaiak útját és Silves ostromát alapvetően egy részletes forrás, a *Narratio* írja le, illetve más kereszties, portugál és természetesen arab szerzők is röviden megemlítik az eseményeket.⁵

A kiváló, eredetileg cím nélküli narratív forrást 1837-ben a torinói Constanzo Gazzera fedezte fel egy Aix-en-Provence-i könyvvásáron, és adta ki, melyet 1844-ben a portugál Silva Lopes kiadása követett.⁶ 1928-ban Anton Chroust műve tette ténylegesen ismertté a világ számára. A forrásról a 2013-ig legrészletesebb tanulmányt az amerikai Charles Wendell David írta 1939-ben, ő nevezte a jelen dolgozatban említett címen a szöveget, ráadásul ezen kiadás szolgált az angol fordítás alapjául is.⁷ Maga a kézirat Chroust szerint gyenge minőségű másolatként Dél-Franciaországban készült a XIII. század elején.⁸

A forrás eredetijének keletkezését tekintve tudjuk, hogy a szerző aktív résztvevője a történeteknek, és nem hivatkozik későbbi eseményekre. Ebből arra következtethetünk, hogy szerzőnk az út során naplószerűen feljegyezte, mi történt, majd később formálta szöveggé azt. Elképzelhető, hogy erre akkor adódott lehetősége, amikor 1189 októberében Marseille-be érkeztek. Bár erről nincs szó, de a földközi-tengeri viszonyokat ismerve feltételezhető, hogy itt töltötték a telet.⁹ Talán ekkor maradt itt a kézirat, és ez magyarázatot nyújt a Chroust által valószínűsíthető dél-francia keletkezésre és provençe-i felbukkanásra.

A szerző nevét nem ismerjük, de viszonylag sok mindent kideríthetünk róla művéből. Bizonyosnak látszik, hogy Alsó-Németországból származik: többes szám első személyben beszél a Birodalomról, Silves és a tenger távolságát német mérföldben határozza meg, kü-

³ Lisszabon 1147-es ostromának legfontosabb forrásai: DeL és a „Teuton forrás” vagy „Lisszabon levél”(L1), amely három, egymáshoz hasonló levél német főpapoknak. Ezekon kívül megemlíthetjük még a *Historia Anglorum*, a *Cronica Slavorum*, a *Chronica Gothorum* és az *Indiculum fundationis monasterii beati Vincentii Ulixbone* rövidebb beszámolóit. A város ostroma 1147. július 1-jétől október 23-ig tartott.

⁴ Lisszabon és Silves ostromainak, és a hozzájuk kapcsolódó kereszties expedícióknak összehasonlító elemzése kutatás alatt áll, és bőségesen meghaladja jelen munka terjedelmét. Tanulmányunk csupán néhány ponton, elsősorban az ostrom kapcsán mutat rá a hasonlóságokra, illetve különbségekre.

⁵ A Silves ostromáról szóló egyéb nyugati beszámoló: *Itinerarium peregrinorum et gesta regis ricardi*, cap. 27., Diketói Radulfus, 65–66. o., Peterborough-i Benedek, 89–90. o. és Hovedeni Roger, 18. o. A portugál források közül a *Chronicon Conimbricense* foglalkozik Silves ostromával, illetve megemlíthetünk számos arab forrást is: például El Anónimo de Madrid y Copenhague, Abd al-Wahid al-Marrakushi, Ibn al-Athir vagy Ibn Khaldun műveit.

⁶ Kurth 1911. 164. o.

⁷ Account, 193–208. o.

⁸ David 1939a. 596–598. o. Sajátos módon jelen tanulmány leadása után néhány héttel jelent meg a témában az amerikai Dana Cushing könyve: *A German Third Crusader's Chronicle of His Voyage and the Siege of Almohad Silves, 1189 AD / Muwahid Xelb, 585 AH: De Itinere Navali*. Tucson (AZ), 2013., melynek következtetéseit egyelőre nem áll módunkban feldolgozni, ám a további kutatásba mindenképpen bevonjuk.

⁹ Ohler 1989. 11. o.

lön kiemeli két brémai szerencsétlen halálát, a Tagus¹⁰ torkolatát az Elbáéhoz, Silves méreteit Goslar városához hasonlítja. Ez utóbbi két példából úgy tűnik, mintha tájékoztatni akarná az otthoniakat a történeésekről, ezért számukra is ismerős hasonlatokat említ.¹¹ Az is kiderül, hogy alapvetően szárazföldi tapasztalatokkal rendelkezett, hiszen a tengerészeti kérdésekben bizonytalan, és csodálattal vegyes félelemmel tekint a tengerre.

A szerző minden bizonnyal klerikus, de talán nem pap. Előbbit támasztja alá a pütkösd tengeren való eltöltése miatti aggodalom, a zarándokhelyek felkeresése, a katonai rendek említése, míg utóbbit a kor viszonyai között kevésnek számító egyetlen szövegbeli bibliai idézet.¹² Ettől függetlenül kifejezetten figyelmes utazóval van dolgunk: rengeteg dolgot észrevesz, meglepően pontos a dátumokat, a földrajzi távolságokat és a seregek létszámát illetően, többnyire tartózkodik a látványos túlzásoktól, és külön kiemelendő rendkívüli földrajzi érdeklődése. Érdekesség, hogy nem említ neveket; keresztény oldalról senkit, arab oldalról pedig csak a város parancsnokát nevezi nevén. Saját csapatára „társaságként” (socii) tekint, vagyis még nem használta a keresztes elnevezést.¹³

Keresztesek a tengeren

A keresztesek tengeri útjának vizsgálata két részletre bontható: a legérdekesebb a hajók és emberek problémája, ez tartogatja számunkra a legtöbb újdonságot, így elemzésünket is ezzel kezdjük. Ezt követi majd maga a hajóút, és néhány kiemelt aspektusának bemutatása.

Kik foglaltak helyet a hajók fedélzetén, és vajon milyen tengerjárókkal vágta neki a hosszú útnak?

A hajó utasai minden bizonnyal a legkülönbözőbb társadalmi csoportok tagjai közül kerültek ki, ahogy azt Lisszabon ostromakor is megfigyelhetjük,¹⁴ ám feltételezhető, hogy különösen előkelő személy nem volt köztük, hiszen őt minden bizonnyal külön is megemlégette volna a forrás szerzője.

Nyilvánvalóan utaztak a fedélzetén brémai polgárok is, de nem valószínű, hogy velük meg lehetett volna tölteni tizenegy hajót. Egyet kell értenünk Friedrich Kurth-tal, aki szerint a „brémai” nem városlakót, hanem a brémai egyháztartomány lakóit jelenti, ahogy az 1147-es hadjáratban a „kölni” kifejezést is hasonlóan kell értelmezni.¹⁵ A brémai érsekség gyakorlatilag a mai Észak-Németország egészét magában foglalta; ez a terület ekkor a Szász Hercegség fennhatósága alatt állt, ráadásul az egyháztartomány nyugati sarka Frízföldre esett. Ennek a területnek a lakói már a kora-középkor óta kiváló hajósok voltak. Ezek alapján feltételezhető, hogy a hajók legénysége fríz volt, míg a harcosok nagy része szász. Ráadásul az 1189-es év Bréma szempontjából azért is jelentős, mert a város ekkor került ki az érsek irányítása alól,¹⁶ így megfontolandó Tyerman érvelése, aki úgy véli,

¹⁰ Spanyolul Tajo, portugálul Tejo. Tagus a folyó latin elnevezése.

¹¹ Narratio, 599. o.

¹² Narratio, 600. o.

¹³ A szentföldi zarándokok a XII. század végétől kezdték magukat keresztesnek nevezni. Lásd: *Veszprémy* 1999. 226. o.

¹⁴ DeL 52–56. o.; Tyerman 2006. 309. o.

¹⁵ Kurth 1911. 167. o.

¹⁶ Meier 2006. 139. o.

maga az érsek indította az expedíciót, ami újabb érvet jelent az egész egyháztartományból való toborzás mellett.¹⁷

A *Narratio* szerzője nem nevezi meg pontosan, hogy milyen hajókkal mentek, ám biztosnak látszik, hogy vitorlákkal ellátott hajókról lehetett szó, hiszen a viking hajók óta, amelyek északon a hajófejlődés kezdeteit jelentik, alapvetően vitorlás hajókat használtak (csak néha vették elő az evezőket kiegészítő hajtóerőként).¹⁸ A XI. századtól a térségben tért nyertek a flandriai, fríz, angol és normandiai hajósok, a XII. századi kereskedelmi fejlődés egyre nagyobb hajókat kívánt. Ebben az időszakban jelent meg északon az új hajótípus, a kogge. Prototípusa egy frízek által már 800 körül használt hajóban lelhető fel, amellyel jól lehetett a sekély, zátonyos vízben is hajózni.¹⁹ Ezt vették át az északi városok kereskedői a XII. század második felében, és módosításokkal létrejött az új, hosszú távú kereskedelemre is alkalmas, nagyobb létszámú legénységet igénylő, de kevésbé jól manőverező kogge, amely fríz elődjével ellentétben már nem tudott a sekély vízben hajózni: súlyánál fogva könnyen beragadt vagy fennakadt a homokpadokon.²⁰ A hajóra az egy árboc – egy vitorla konstrukció volt a jellemző, de a korábbi evezőkormány helyett már a modern kormánylapátot használták. Az új eszköz az 1180 körül készült winchesteri keresztelőmedence faragásán is látható, mi több, a *Narratio* is említi.²¹ Az első ránk marad kogge a Kollerupnál, a XIII. század elején elszüllyedt, 22 méter hosszú és 6 méter széles, viszonylag keskenynek számító hajó.²²

Azért indokolt áttekinteni a kogge legfontosabb jellemzőit, mert feltételezhető, hogy a Brémából induló keresztesek is ennek egy korai változatával vágtak neki a tengernek. Mint említettük, a forrásban csak az szerepel, hogy vitorlásokkal utaztak, de néhány egyéb információ is kiszűrhető. Rögtön az indulás másnapján, 1189. április 23-án az egyik hajó a homokos, sekély tengeren zátonyra futott, és csak később tudott a többiek után vitorlázni Anglia felé.²³ Ilyen homokzátonyok éppen a Fríz-szigetek környékén vannak, és mint feljebb említésre került, ők úgy építették hajóikat, hogy ez ne akadályozza őket. Akik átvették a technikát, már nem figyeltek erre, hiszen nekik nem volt szükségük rá.

Másrészt, ahogy a korábbiakban kiderült, a legénység tagjai frízek lehettek, akik az új típus elterjesztéséért feleltek: 1210-ben I. János angol király tőlük kölcsönzött öt hajót egy írek elleni expedícióhoz, de már 1200 körül, Ipswich pecsétjén megfigyelhető kogge-ábrázolás.²⁴ Logikus azt állítani, hogy a hozzájuk közelebb lévő, ráadásul egyház-szervezetileg följük rendelt brémai érsekség területén már korábban elterjedt az innováció. Az is valószínű, hogy szükségszerűen nagyobb hajókkal mentek. Erre egyrészt bizonyíték, hogy a szerző szerint jól el voltak látva élelemmel, harcosokkal és fegyverekkel (armis et cibariis sufficienter instructis),²⁵ valamint az út teljes időtartama alatt egyszer sem panaszkodott élelem- vagy vízhiányra, ami az egyik legnagyobb veszély volt a hosszú kényszerpihenők, esetleges szélcsendes időszakok miatt. Ráadásul hajó fedélzetén viszonylag sokan

¹⁷ Tyerman 2006. 414. o.

¹⁸ Ohler 1989. 37. o.

¹⁹ Meier 2006. 32–33. o.

²⁰ Unger 2006. 269. o.

²¹ Hutchinson 1994. 50. o.; *Narratio*, 623–625. o.

²² Hutchinson 1994. 59. o.

²³ *Narratio*, 611. o.

²⁴ Hutchinson 1994. 15–16. o.

²⁵ *Narratio*, 610–611. o.

voltak, ahogy arra rövidesen rátérünk. Végül a legfontosabb bizonyíték – amire viszont fenntartással kell tekinteni –, hogy az *Itinerarium Peregrinorum et Gesta Regis Ricardi* konkrétan megnevezi, hogy koggékkal utaztak a Szentföldre (vulgo coggas dicunt).²⁶ A probléma lényege az, hogy ebben a forrásban szerepel a legtöbb pontatlanság Silves ostromával kapcsolatban, és meglehetősen összemósódnak a forrásban a különböző hajós expedíciók Szentföldre érkezései. Amennyiben viszont a szerző hitelesen ír, és jelen dolgot következtetései is helyesek, úgy a harmadik keresztes hadjárat résztvevőit tekinthetjük az elsőeknek, akik koggéval érkeztek a Mediterráneumba. Más források csak 1197-re teszik a német koggék megjelenését a Földközi-tengeren, amelyek keresztény rabokat mentettek ki Bejrútból.²⁷

Végezetül érdemes még arra kitérni, hogy mennyien lehettek a brémaiak. A *Narratió*ban az szerepel, hogy mindent egybevetve Silves ostromának kezdetén 3500-an voltak, hiszen ekkor még a portugál szárazföldi erők nem értek oda, ráadásul ezt krónikájában Dicotói Radulfus is megerősíti.²⁸ Az angol krónikások szerint legfeljebb nyolcvan ember lehetett a keresztes hajókon,²⁹ és többé-kevésbé ehhez tartja magát Kurth is, aki úgy véli, a Lisszabonból kihajózó 3500 ember csak a kereszteseket jelenti. Így következik az eredmény, hogy a 36-37 északra jött hajó mindegyikén 80-85 fő volt; azaz a brémaiak 800-850-en lehettek (ekkor már csak tíz hajójuk volt, mint később látni fogjuk).³⁰ Ez azt feltételeznél, hogy lovakat alig vittek, ami hihető, mivel a zarándokok alacsonyabb társadalmi helyzetűek voltak. Azonban jelen dolgot részben később tárgyalt következtetései szerint ez a létszám magában foglalja a portugál hajósokat is, így a szám lecsökken. A forrást így értelmezve összesen több mint 75 hajó közt oszthatott meg a 3500 katona, azaz 46 fő foglalhatott helyet hajónként.³¹ Mivel a hajók teljesen pontos számát és méretét nem lehet meghatározni a forrásokból, így talán nem tévedünk nagyot, ha mintegy 400-450 brémaival számolunk.

A hajóút részletes bemutatására terjedelmi okokból nincs lehetőség, ám a már említett itineráriumot és térképet vizsgálva erre nincs is igazán szükségünk. Jelen munka az utazás hat fontos aspektusát emeli ki.

Elsőként a földrajzi leírásokkal foglalkozunk. Az április 22-i Brémából, pontosabban kikötőjéből, Blexenből való indulás után, és a másnapi szerencsésen végződött zátonyra futást követően április 24-én a keresztesek megérkeztek Angliába. A szigetország az egyetlen olyan terület, amelyről nincs földrajzi leírás a szövegünkben. Ennek az lehet az oka, hogy idáig sokan eljuthattak német földről, ez a két-három napos hajóút nem volt különösebben megterhelő. Ezzel szemben később minden tájról, minden fontosabb településről megtudunk néhány információt a *Narratio* szerzőjétől, aki mindehhez az ekkor jellemző part menti hajózás előnyeit kihasználva, illetve a tengerészekkel és helyiekkel beszélgetve juthatott. Az első leírást Bretagne-ról kapjuk, melyről megtudhatjuk, hogy kilenc püspöksége van, melyek közül háromban bretonul beszélnek,³² a terület a Francia Királyság része, és határos Anjou-val illetve Poitou-val. A leírásba kisszámú földrajzi tévedés is esik:

²⁶ *Itinerarium peregrinorum et gesta Regis Ricardi*, Cap. 27., 64. o.

²⁷ *Hutchinson* 1994. 72. o.

²⁸ *Narratio*, 629. o.; Dicotói Radulfus, 66. o.

²⁹ *Unger* 2006. 262. o.

³⁰ *Kurth* 1911. 176. o.

³¹ Lásd a *Silves ostroma* c. fejezetet!

³² Nantes, Rennes, Dol, Saint-Malo, Saint-Brieuc, Vannes, és a három breton nyelvű: Léon (Saint-Pol), Tréguier, Cornouaille (Quimper).

a szöveg szerint a Belle Ile északabbra van a Saint-Mathieu-foknál, holott a valóságban ez fordítva van.³³ Érdekes az Ibériai-félsziget királyságairól szóló beszámoló is: rövid értekezést kapunk az Ibériai-félszigetről, a szerző tisztában van az öt keresztény királyság helyzetével,³⁴ határaikkal, ismeri fővárosaikat (ez részben később derül csak ki), illetve azt is, hogy délen komoly harcok folynak a saracénokkal.³⁵ Ezek után nem csoda, hogy Silves elfoglalása után, már mór területen járva is pontosak szerzőnk információi: több mint húsz települést felsorol a Gibraltári-szoros mindkét partjáról. Megemlíti Marrakesh-t, majd azt, hogy a táj hegyvidéki, és – itt jelentőset ugrik a leírásban – ez eltart egészen Mekkáig (durat usque Mecam).³⁶

Második témánk az út időtartama. Az itineráriumot vizsgálva láthatjuk, mennyi késlekedés, vihar, szélszél akadályozta a kereszttesek útját, és május 19-én indulva csak július 2-án érték el Oportót. A legnagyobb kárt mindközül az első vihar okozta: a Temze torkolatán áthaladva két hajót végleg elveszítettek, egy harmadik pedig javításra szorult, és egy új hajót is kellett vásárolniuk.³⁷ Ezután már csak tíz brémai hajóval számolhatunk. A sok vihar már-már szerencsétlenségnek is tekinthető, hiszen a szakirodalom szerint a Földközi-tengeren és az Atlanti-óceánon nyáron kifejezetten kedvező volt a széljárás, gyorsan lehetett hajózni.³⁸ Ezt bizonyítja, hogy 1147-ben a második kereszties hadjárat keretében erre haladóknak három héttel rövidebb időbe került az út: május 23-án indultak Dartmouth-ból (Kölnből még április 27-én) és június 16-án értek Oportóba.³⁹

Harmadikként ki kell emelnünk a révkalauzok korai megjelenését. Június 9-én kereszteseink befutottak La Rochelle kikötőjébe, ahová révkalauzok (duces vie) navigálták be őket.⁴⁰ Meglepő, hogy ez a fogalom előkerül már ilyen korán, ráadásul a forrás később megismétli egy galíciai hajó kapcsán (dux cuiusdam navis nostre).⁴¹ Maga a tény azért említésre méltó, mert Angliából különösképpen csak a XIV. század közepéről vannak róluk források, úgy tűnik, korábban nem volt jellemző jelenlétük.⁴² Ezzel szemben másfél évszázaddal korábban francia és hispán földön is találkoztak velük a brémaiak, ami mögött minden bizonnyal földrajzi okokat kell sejtenuk.

Negyedik témánk, hogy elődeikhez hasonlóan (ti. az 1147-ben Lisszabont megostromlókhoz) kereszteseink is felkeresték az oviedói Camara Santa ereklyekincset (június 19–22.),⁴³ majd Santiago de Compostelát is (június 24.). Ebben is követik a lisszaboni kereszteseket, akik 1147. június 7–8-án jártak Szent Jakab városában.⁴⁴ Ha valaki elzárándokolt valahová a középkorban, akkor az út során igyekezett minél több kultikus helyet meglátogatni, ráadásul ez a nyári időszak kiváló alkalom vándorolni a hosszú nappalok, az enyhe éjszakák és az élelem könnyű beszerzésének lehetőségei miatt. A városlátogatás után nyolc napot kellett várniuk a megfelelő szélre, ám július 1-jén indulva már másnap

³³ Narratio, 612–613. o.

³⁴ Kasztília, León, Portugália, Aragónia-Katalónia, Navarra.

³⁵ Narratio, 614. o.

³⁶ Narratio, 635–638. o.

³⁷ Narratio, 611. o.

³⁸ Ohler 1989. 8. o.

³⁹ DeL 58–66. o.; LI 63. o.

⁴⁰ Narratio, 613. o.

⁴¹ Narratio, 624. o.

⁴² Hutchinson 1994. 165. o.

⁴³ Kurth 1911. 180. o.

⁴⁴ DeL 64. o.; LI 63. o.; Cronica Slavorum I. 61.

elhajóztak Oporto mellett, majd 3-án vagy 4-én befutottak Lisszabon kikötőjébe, ahol I. Sancho éppen sereget szervezett Silves ellen, melybe őket is bevonta.⁴⁵ Ötödik témánk ennek okainak boncolgatása.

Az Ibériai-félsziget királyai a XIII. századig nem fejlesztették flottáikat,⁴⁶ emiatt korábban a tengeri akciók meglehetősen esetlegesek voltak a térségben. A legfontosabbak a következők: 1112-ben Diego Gelmirez compostelai püspök angol hajókat szerzett Urraca támogatására,⁴⁷ 1113–15-ben a mallorcai kereszties hadjáratban 200–300 pisai hajó vett részt, Almeira 1147-es ostromában 63 genovai és 163 egyéb hajó, Lisszabon alatt 164–200 kereszties hajó, Silves ostromakor legalább 75, Alcácer do Salnál pedig 180 hajó (1195).⁴⁸ Utóbbi három expedíció a portugál királyok nevéhez fűződik, akik kihasználták, hogy a Szentföldre, illetve a Mediterráneumba tartó északiaknak itt okvetlenül meg kellett állniuk, hogy készleteiket feltöltsék,⁴⁹ hiszen arra legközelebb Katalóniában nyílt volna lehetőségük a mórok miatt. Ennek a folyamatnak voltak tehát részesei a brémai keresztiesek is.

Miután tanulmányunk tematikusan elemzi a történeteket, ezért most azt vizsgáljuk meg, hogy mi történt a Silvesből való szeptember 20-i kihajózás után. Először ki kell térnünk a fosztogatásokra: szeptember 25–27. között előbb Cádizt rabolták ki, majd ugyanezt tervezték szeptember 29-én Tarifával kapcsolatban is, melyre azonban már nem került sor.⁵⁰ Nincs új ebben sem: 1148 februárjában a Lisszabont elfoglaló, majd ott áttelelő flamand és német csapatok Farót fosztották ki.⁵¹

Vélhetően másnap, szeptember 30-án elhaladtak Algeciras és Gibraltár előtt, és ezzel behajóztak a Földközi-tengerre. Meglepőnek tűnik, hogy mindez ilyen könnyedén ment. Először is meg kell jegyezni, hogy a Gibraltári-szorosban van egy Nyugatról Keletre tartó 2-3 csomós áramlat (az ellenáramlat 100 méter mélyen jön vissza), amelynek köszönhetően ebbe az irányba meglehetősen gyorsan lehet haladni.⁵² Ezen túlmenően felmerül a kérdés, hogy miért asszisztáltak ehhez a muszlimok, hol volt az ő flottájuk? A Cordobai kalifátus bukásával a nyugati muszlim flotta olyannyira meggyöngült, hogy sem az első, sem a második kereszties hadjárat idejében nem tudta megakadályozni a keresztiesek keletre hajózását.⁵³ Az 1147. évi almohád hatalomátvétel hozott némi változást; az 1160-as évektől új, erős flottát építettek ki, mely szilárdan tarthatta a szoros két oldalát. Az 1179–1181. közötti időszakról már vannak források az almohád flotta és a portugál hajók kisebb összeütközéseiről.⁵⁴ Ám ez a flotta hiába volt erős, az 1190-es évekig komoly tengeri erő nem tudott kifejtetni a belharcok miatt, ráadásul az ismert kereszties expedíciók mind nagy létszámúak voltak. Egyébiránt még 1202-ben is át tudott jutni 50 flamand hajó a negyedik kereszties hadjárat keretében.⁵⁵

⁴⁵ Narratio, 615–617. o.

⁴⁶ Rose 2002. 43. o.

⁴⁷ DeL 18–19. o.

⁴⁸ O'Callaghan 2003. 149. o.

⁴⁹ Unger 2006. 263. o.

⁵⁰ Narratio, 638–640. o. Megjegyzendő, hogy szeptember 29-e (Szent Mihály napja) az utolsó konkrét dátum a szövegben, innentől kezdve a szerző csak azt adja meg, hány napot és éjszakát hajóztak két helyiség között. Sajnos ez nem mindig egyértelmű, ezért szerepelnek ezek a dátumok kérdőjellel az itineráriumban.

⁵¹ Tyerman 2006. 316. o.

⁵² Mollat 1996. 27. o.

⁵³ A témáról lásd bővebben: David 1936. 12–26. o.

⁵⁴ Narratio, 594. o.

⁵⁵ Lewis 1978. 150–151. o.

Silves ostroma

Brémai kereszteseink a július 3-i (vagy 4-i) érkezést követően július 14-ig Lisszabonban tartózkodtak. Az itt történekről a *Narratio* csak annyiban tesz említést, hogy I. Sancho bevonta őket is a Silves elleni hadjáratba.⁵⁶ Feltehető, hogy az itt eltöltött tíz nap a pihenésen, tervezetesen és a készletek feltöltésén túl sok-sok alkudozással is telt. Dicitói Radulfus szerint már ekkor szerződést kötöttek a portugál királlyal három püspöke jelenlétében, hogy a város elfoglalása után az a király tulajdonába kerül, ám minden mozdítható érték a kereszteseké lesz.⁵⁷ Ezt a mozzanatot a *Narratio* nem említi, a szerző szerint – ahogy lentebb olvasható – erről csak a város feladása után kezdtek alkudozni. Nyilvánvalóan a brémai fizikailag közelebb volt az eseményekhez, mint Dicitói Radulfus, mindazonáltal nehezen képzelhető el, hogy Lisszabonban nem esett volna szó arról, hogy mi az ára a segítségnek. Ezen a ponton nagyon komoly hasonlóság fedezhető fel Lisszabon ostromával, hiszen a lényegi kérdéseket tekintve ott is ugyanazokat a feltételeket szabták meg, amiket Dicitói Radulfus említ.⁵⁸ Természetesen könnyedén elképzelhető, hogy egyszerűen felelevenítették a negyvenkét évvel korábbiakat, amire már csak azért is lehetett lehetőségük, mert Raol, a *De expugnatione Lyxbonensi* szerzője,⁵⁹ a megegyezés szövegét oklevél formában csatolta művéhez; minden bizonnyal valóban le is írták az akkori feltételrendszert.

Ezt követően a keresztések újfent hajóra szálltak, és elindultak Silves felé, míg a portugál sereg szárazföldön követte őket. A kihajózás kapcsán ki kell térni arra, hogy hány hajó vett részt az akcióban, és ezek honnan érkeztek. Mindezt nem az előző nagy fejezet tárgyalja, mivel a seregek vizsgálatához ez a legfontosabb információ. A forrásból kiderül, hogy harminchat nagy hajó, egy galíciai gálya, és sok lisszaboni hajó vett részt a hadjáratban,⁶⁰ illetve később csatlakozott hozzájuk egy breton hajó is.⁶¹ A harminchat kereszties hajóból nyilvánvalóan tíz volt brémai (ne feledjük, amikor a Temze torkolatában két hajót elveszítettek, csak egyet vásároltak helyettük), tizenkettő flandriai, ahogy azt Kurth egy pápai levélre hivatkozva megállapította,⁶² a maradék tizennégy pedig vélhetően angol volt. Tudjuk továbbá, hogy Dicitói Radulfus 37 portugál gályát és több kisebb hajót, ún. sagitariust említ.⁶³ Egy ilyen közepes méretű flotta – a breton hajóval együtt tehát több mint hetvenöt hajó – megszervezése mind 1147-ben, mind 1189-ben nagyon komoly kommunikációt igényelhetett.⁶⁴

Ezen a ponton érdemes kitérni arra, hogy milyen jellegű csapatok vettek részt a város ostromában. A portugál sereg – amelyről a *Narratio* szerzője kifejezetten rossz véleményekkel van – a XIV. századig egy alapvetően régimódi struktúrájú szervezet volt, a katonák mozarab-andalúziai jellegű ruhákban jártak és sokáig használták a hosszúíjat.⁶⁵

⁵⁶ *Narratio*, 615–617. o.

⁵⁷ Dicitói Radulfus, 65–66. o.

⁵⁸ DeL 110–114. o.

⁵⁹ *Livermore* 1990. 1–16. o.

⁶⁰ *Narratio*, 617. o.

⁶¹ *Narratio*, 618. o.

⁶² *Kurth* 1911. 168. o.

⁶³ Dicitói Radulfus, 65. o.

⁶⁴ *Phillips* 2007. 142.

⁶⁵ *Men-at-Arms* 2008. 12. o.

Hasonlóképpen elégedetlen a portugálok harci szellemével a „Lisszabon levél” is.⁶⁶ A keresztesekről csak nagyon keveset tudunk azon kívül, hogy közel 3500-an voltak,⁶⁷ és ezt a *Narratio*n kívül Dicotói Radulfus is megerősíti.⁶⁸ Vélhetően mindegyik náción szülőttei nagyrészt alacsonyabb rangúak voltak, habár O’Callaghan Silves ostroma kapcsán kiemel néhány nevet: Lajos, Turingia tartományi grófja, Henrik, Bar grófja, Airald, Braine grófja és Sandwichi Saindo.⁶⁹ Ezek közül a *Narratio* senkit nem említ, ahogy arról már volt szó, pedig Lajos gróf valószínűleg velük kellett, hogy jöjjön, ha igazak O’Callaghan állításai. Ezt árnyalja Alexander Cartellieri tanulmánya, aki szerint Lajos valóban tengeren jutott el a Szentföldre, de mindössze annyi biztos, hogy Brindisiből hajózott ki, és 1189 szeptemberében már Akkóban volt,⁷⁰ így nem vehetett részt Silves ostromában. Lovakról szintén nincs szó, feltehetően gyalogos katonák voltak íjakkal, lándzsákkal és egyszerűbb páncélzattal felszerelve. Jellemzően az angolok fehér, a flamandok zöld keresztest viseltek ruhájukra varrva.⁷¹ Lisszabon alatt 1147-ben ugyanezen három nép képviseltette magát a keresztesek soraiban, ám akkor lényegesen többen, mintegy tízezeren lehettek.⁷²

A király seregében harcoltak a különböző lovagrendek csapatai is. A forrás szerint templomosok, ispotályosok és a Calatrava-rend (milites de ordine Cisterciensi..., quorum caput est Callatravia)⁷³ volt jelen. A templomosok és az ispotályosok meglehetősen korán, már a XII. század elején megjelentek az Ibériai-félszigeten,⁷⁴ míg a Calatrava-rend 1158-ban jött létre ciszterci védnökség alatt.⁷⁵

Silves védőiről szinte semmilyen információt nem kapunk, hiszen jellemzően a keresztes források alig foglalkoznak a muszlimokkal.⁷⁶ Dicotói Radulfus a nyilvánvalóan túlzó 60 000 főről beszél.⁷⁷ A *Narratio*ból csak annyit tudunk meg, hogy az ostromnak 15 800 túlélője volt,⁷⁸ ám ebből nem deríthető ki, hány fegyverforgatásra alkalmas ember volt a várban a szerző szerint. A portugál történész, de Oliveira Marques szerint a XII. századi ibériai városok lakossága 5000 fő körül mozgott, ami hozzátevé a környék idemenekült lakosságát, sem jelenthet egy-kétezernél több fegyverforgatót.⁷⁹ A parancsnokot a *Narratio* Albainusnak, Dicotói Radulfus Alcadnak hívja (a pozíció, arabul alcaide nevével azonosítja az embert), David szerint Aisa ben Abu Hafs ben Ali állt ekkor a város élén.⁸⁰

Az ostrom ismertetése előtt elengedhetetlen megismerkedni a város fekvésével és erődítéseivel. Ezekkel kapcsolatban bőven kapunk információt a *Narratio*ból, illetve rendelkezésünkre áll az arab földrajztudós, Idrisi munkája is.⁸¹ Silves városa egy 60 méter magas domb tetején található az Arade folyó felett, körülbelül 10-12 km-re a tengertől,

⁶⁶ Ll 65. o.

⁶⁷ Véleményünk szerint a portugál flotta legénységével együtt.

⁶⁸ *Narratio*, 630. o.; Dicotói Radulfus, 66. o.

⁶⁹ O’Callaghan 2003. 59. o.

⁷⁰ Cartellieri 1940. 42–64. o.

⁷¹ Runciman 2002. 647. o.

⁷² Bennett 2001. 74. o.

⁷³ *Narratio*, 630. o.

⁷⁴ Forey 1994. 199–204. o.; The Atlas of the Crusades 1991. 54. o.

⁷⁵ Hunyadi – Pószán 2011. 107–108. o.

⁷⁶ Powers 1999. 25. o. o.

⁷⁷ Dicotói Radulfus, 66. o.

⁷⁸ *Narratio*, 629. o.

⁷⁹ De Oliveira Marques 2001. 40. o.

⁸⁰ *Narratio*, 628. o.; Dicotói Radulfus, 66. o.; David 1939b. 657. o.

⁸¹ David 1939b. 645. o.

így dagálykor könnyedén fel lehet hajózni.⁸² A *Narratio* a várost Goslarhoz hasonlítja (magnitudine non multum dissidet a Goslaria).⁸³ Silvest fal vette körül,⁸⁴ sőt, még árok is védte a települést. A falat négyszög alaprajzú tornyok tagolták, olyan sűrűn, hogy egyikről a harmadikig könnyedén el lehetett hajítani egy követ.⁸⁵ A még ma is álló felsővárnak megvan tizenhét tornya, melyek az almohád tradíciók⁸⁶ szerint kicsit előrébb állnak (2–3 méterrel), és egy íves átjáró köti össze őket a falakkal. Átlagosan 16 m² alapterületűek, de a legnagyobb eléri a 40 m²-t is.⁸⁷

Az erődnek négy része volt. A völgyben fekvő külvárost arrabaldének⁸⁸ nevezték, melyet egy nagy, magányos torony, az albarrana védett. Ezek napjainkra majdnem teljesen megsemmisültek. A domb tetején állt az al-medina,⁸⁹ azaz a felsőváros, benne az alcázárral,⁹⁰ azaz a fellegvárral. Ennek kapuja olyan erős volt, és az átjáró annyira kacskaringós, hogy érdemesebb volt a falon át megpróbálni bejutni a városba.⁹¹ Fentről egy dupla fallal védett vízvezeték futott le a folyóhoz, a felsőváros vízellátását biztosítandó, melyet a négy toronnyal megerősített couraca is támogatott. Ezen elnevezésekre a szerző úgy hivatkozik, hogy mind a keresztények, mind a szaracének használják őket.⁹² Mindaz nagyfokú tájékozottságra és tisztánlátásra vall, hogy a német szerző a helyi elnevezéseket használja, és azokkal rendre pontosan bánik.

A tényleges harci cselekmények július 21-én kezdődtek meg.⁹³ Terjedelmi okokból nincs lehetőség az ostrom eseményeinek részletes bemutatására, inkább azon módszerekre koncentrálunk, amellyel a fentebb említett erődítményrészeket bevették a keresztények. Kiemelendő, hogy a többi nyugati forrás csak tényként említi Silves bevételét, a *Narratió*n kívül egyedül Dicitói Radulfus ír néhány sort magáról az ostromról is. Megerősíti a július 17-i érkezést, de az alsóváros és víznyerő hely elfoglalását már egy időpontra teszi, és a vár feladása, véleménye szerint, szeptember 6-án volt.⁹⁴

A város elleni első akció magától értetődően az arrabalde, azaz az alsóváros két oldalról való megtámadása volt, melyet itt – szemben Lisszabonnal⁹⁵ –nem előzött meg tárgyalás a két fél között. Már az első napon sikerélményben volt része a keresztényeknek, hiszen létrás roham segítségével elfoglalták az egész alsóvárost, és bár a forrás nem említi, az albarrana torony is ekkor eshetett el. Rövidesen azt is megtudjuk, hogy a város parancsnoka kivégeztette a visszavonulás kezdeményezőit, és tetemeiket kidobálták a falon kívülre, amit a *Narratio* szerzője nem ért,⁹⁶ hiszen ők általában eltemették halottaikat a csata után.

⁸² *Narratio*, 618. o.

⁸³ *Narratio*, 619. o.

⁸⁴ David szerint ez a táipa nevű vályogszerű téglából épült, ami Afrikában és az Ibériai-félszigeten volt jellemző. Lásd: *David* 1939b. 644. o.

⁸⁵ *Narratio*, 621. o.

⁸⁶ *Men-at-Arms* 2008. 39. o.

⁸⁷ *David* 1939b. 644–645. o.

⁸⁸ Az arab al-rabad = külváros szóból.

⁸⁹ Az arab al-medinah = város szóból, melynek a félszigeten a város legfőbb erődítményére utaló jelentése is volt.

⁹⁰ Az arab al-kasr = erőd szóból.

⁹¹ *Narratio*, 620. o.

⁹² *Narratio*, 621. o.

⁹³ Uo.

⁹⁴ Dicitói Radulfus, 66. o.

⁹⁵ DeL 114–124. o.

⁹⁶ *Narratio*, 622. o.

Ez egy érdekes példa az arabok higiéniai ismereteinek előrehaladottságára az északiakkal szemben.

Július 22-én ugyanilyen módszerekkel megindultak a felsőváros bevételeire is, ám hiába a hosszas próbálkozás; a mély árok (gyakori volt városoknál, hogy külön árka volt a városnak, és a magasabban lévő felsővárosnak vagy fellegvárnak is),⁹⁷ a meredek domboldal és a védők keménysége miatt kénytelenek voltak visszavonulni. Az ilyen jellegű kemény rohamok általánosak voltak az ostromok elején, hiszen abban bíztak, hogy gyorsan megadásra bírják az ellenséget, és ezzel elkerülhetik a hosszú blokádot.⁹⁸ Ugyanez figyelhető meg Lisszabon esetében, ahol a külvárosok rögtön az ostrom első napján, július 1-jén elesetek.⁹⁹

A következő hét ácsolással telt: a tengerészek szakértelmét kihasználva ostromgépeket, ostromtornyokat, új létrákat és egyéb szerkezeteket építettek a város bevételehez. Nehézséget okoz, hogy a középkori források rendszerint nem nevezik nevén, mire gondolnak pontosan, inkább csak a gépek (*machinas*) szót használják.¹⁰⁰ Üdítő kivételt jelentenek a Lisszabonról szóló források: a „Lisszabon levél” megemlíti a hajtógép egyik típusát, a mangonelt,¹⁰¹ a *De expugnatione Lyxbonensi* pedig felsorolja a vetőgépet, a faltörő kost, a mozgatható tornyot, külön kiemelve az anglo-normannok 95 láb magas monstrumát.¹⁰²

Augusztus elején új cél fogalmazódott meg az ostromlóknak: el kell foglalni a couracát, hogy a silvesieket elvágják az éltető víztől. Augusztus 6-án a német keresztesek faltörő kossal támadtak a négytornyú erőd ellen azzal a céllal, hogy két torony közti falszakaszon rést üssenek. A *Narratio* szemléletesen leírja a faltörő kost: erős, nagy gerendákat használtak, befedték hajókormányokkal, majd erre földet, filcet és agyagot tettek. Az akció sikertelen volt, de a lelkesedés nem lankadt; a következő pár napon sikerült az egyik tornyot lerombolni, és augusztus 9-én már aknákat ástak a couraca ellen. Másnap rohammal bevették az erődöt és eltömítették a kutat.¹⁰³

Ezt követően újra az al-medina ellen fordultak; augusztus 11-én két helyen is megkezdtek a falak aláásását. A védők kitöréssel próbálták elejét venni ennek, és felgyújtották azokat a házakat, melyek alól az alagutak indultak, sőt, a további próbálkozásokat megakadályozandó, lebontottak egy kisebb falszakaszt a tiszta kilátás érdekében.¹⁰⁴ Rövid úton kiderült, hogy a felsőváros nemcsak létrás rohammal nem vehető be, de a couracánál használt módszerrel sem, ahogy ez utóbbi sem volt bevehető az arrabalde esetében látottakkal.

Azonban volt egy, az aknáknál sokkal veszélyesebb fenyegetés a védőkre nézve: a vízhiány. Augusztus folyamán egyre többen dezertáltak a védők közül emiatt. Ezen felbuzdulva a keresztények augusztus 18-án ismét teljes rohamot indítottak az al-medina ellen, ám ez is kudarcba fulladt. Ekkor kérték először a portugálok királyukat arra, hogy vonuljanak vissza, ám I. Sancho a keresztesek kérésére beleegyezett a maradásba. Újrakezdődött az ásás, ám ezúttal messzebből indulva, így az augusztus 22-i szaracén kitörés csúfos kudarcba fulladt: nem találták meg az alagút bejáratát, ráadásul néhány keresztes a kapuig

⁹⁷ Kaufmann – Kaufmann 2004. 47. o.

⁹⁸ Bradbury 1994. 81. o.

⁹⁹ DeL 124–128. o.; L1 63. o.

¹⁰⁰ Bradbury 1994. 251. o.

¹⁰¹ L1 64. o.

¹⁰² DeL 134. o.

¹⁰³ Narratio, 623–625. o.

¹⁰⁴ Narratio, 625. o.

kergette őket vissza. Itt jegyzi meg a szerző, hogy talán ha többen lettek volna, akár el is tudták volna foglalni a felsővár bejáratát.¹⁰⁵

Augusztus 23-án az élelmiszerhiány miatt a portugálok ismét a visszavonulás mellett érveltek, ám a keresztések még négy napot kiharcoltak. Újabb alagút indult; egy puha talajon, falhoz közel álló gabonarakorból. Ezúttal a szaracénok ellenaknával védekeztek; véres harc tört ki a föld alatt, próbálták a keresztéseket „görgőtűzzel” kiűzni (igneo copioso fluvio).¹⁰⁶ Silves védői ekkor már nem jártak sikerrel, amiben a vízhiány miatti gyengeségük is nyilvánvalóan közrejátszott. A keresztény alagút augusztus végén lassan, de biztosan haladt a felsővár felé, és igaz, hogy a földalatti harcok mindennaposá váltak, a védők helyzete egyre reménytelenebb lett.¹⁰⁷

Munkánk egyik legérdekesebb problémája a portugál–keresztes konfrontáció. Szeptember 1-jén I. Sancho bekiabáltatta a várból, hogy kész tárgyalni a megadás feltételeiről, amire természetesen a szomszagos városiakban is megvolt a hajlandóság. A király először meg akarta ígérni, hogy mindenki szabadon elvonulhat a javaival együtt, de ebbe a keresztések nem akartak beleegyezni. Ezért először tízezer, majd húszezer maravedist¹⁰⁸ ígért nekik, amit már az északiak hajlandóak lettek volna elfogadni, ám mivel csak nagyon sokára jutottak volna hozzá a pénzhez, ezt a megoldást is elvetették. Végül az a döntés született, hogy a szaracénok egy ruhában szabadon elvonulhatnak, a keresztések megkapnak minden mozgathatót, a király pedig a várost. Ebbe a védők is belenyugodtak, és szeptember 3-án a parancsnok vezetésével (csak ő lovagolt) elkezdtek kivonulni a városból. Sajnos a keresztések nem bírták türtőztetni magukat, és szégyenteljesen kifosztották őket (sed populus noster satis turpiter quosdam expoliavit contra pactum et verberavit).¹⁰⁹ Ez az epizód az amúgy is állandó rivalizálástól terhes viszonyt a király és a keresztések között alaposan elmélyítette. A győzelem utáni egyezkedés Lisszabon esetében még ennél is problémásabb volt, hajszálon múltott, hogy a flamand-német csapatok és az anglo-normannok ne essenek egymásnak. Ott végül úgy oldották meg a helyzetet, hogy amíg Portugáliában vannak, mind felesküdnék a királynak, majd meghatározott létszámban léphetnek a város területére. Ettől függetlenül a kegyetlenkedéseket egyik helyen sem sikerült elkerülni.¹¹⁰

Még ugyanezen nap éjszakáján sok keresztés betört a városba és kegyetlenkedett, pénzt követelt. Másnap, szeptember 4-én már józanabban terelték ki a muszlimokat; ekkor látták, mennyire legyengültek, sokan félholtan fetrengtek, ocsmány bűz terjengett mindenfelé.¹¹¹ Dicitói Radulfus említi, hogy a Silvest így elhagyók nagy része később Sevillába ment,¹¹² ami ekkor Andalúzia legfontosabb városa volt, így tehát érthető, hogy Silves elestének híre gyorsan elterjedt, és a Marseille-be tartó keresztések szeptember végén, október elején lépten-nyomon találkoztak saját tetteik hírével. Az ezt követő napokban csak a keresztések tartották a várost, minden mozdítható az övék volt. Természetesen hamar elindult az üzletelés, elsősorban a flamandok és portugálok között, a városban felhalmozott gabona miatt (élelmük tehát volt a móroknak, vizük nem), ami újabb konfliktusforrást eredményezett.

¹⁰⁵ Narratio, 625–626. o.

¹⁰⁶ Narratio, 627. o.

¹⁰⁷ Narratio, 627–628. o.

¹⁰⁸ Kasztíliaiban, Leónban és Portugáliában 1172-től használt pénz; érmét és mértékegységet is jelöl. Lásd: O'Callaghan 2003. 152. o.

¹⁰⁹ Narratio, 628–629. o.

¹¹⁰ DeL 164–176. o.

Ekkor elkerülendő, hogy egymásnak essenek, a keresztes vezetők bölcsen átadták a várost I. Sanchónak, aki persze ezután már semmit nem juttatott nekik.¹¹³ Összességében Silves feladása lényegesen emberibb volt, mint 1147-ben Lisszabon esete, ahol óriási mézszárlást rendeztek a keresztesek; még a város mozarab püspöke is áldozatul esett a kegyetlenkedéseknek.¹¹⁴

A megadás körülményeinek ismertetése közben a *Narratio* szerzője mérleget von az ostrommal kapcsolatban: itt beszél a seregekről, a lakosságról, bírálja a portugálokat, majd – ezt nyilvánvalóan nem szabad készpénznek vennünk – megállapítja, hogy Silves erősebb még Lisszabonnál is, ráadásul tízszer gazdagabb. Számításai pontosak: az ostrom valóban hat hétig és három napig tartott (július 21. – szeptember 3.).¹¹⁵ Fontos megjegyezni, hogy míg Lisszabon esetében az ostrom elhúzódása bénítóan hatott a második keresztes hadjárat főerőire,¹¹⁶ addig itt erről nem volt szó, hiszen az angol és francia csapatok még el sem indultak.¹¹⁷

Fontos szokás volt a visszafoglalt területeken az egyházmegyéket újjá- vagy megalakítani. Ezt megfigyelhetjük Toledo, Tarragona és Lisszabon esetében is;¹¹⁸ utóbbinál egy keresztes pap, az angol Hastings-i Gilbert lett a püspök.¹¹⁹ Hasonlóan jártak el Silves kapcsán is, ahol egy flamandot nevezett ki a király helytartója – valószínűleg az alférezként, azaz főparancsnokként működő Alvaro Martins – az egyházmegye élére,¹²⁰ akinek nevét ugyan a *Narratio* nem említi, ám okleveles forrásokból kiderül, hogy Miklósnak hívták.¹²¹ Kihasználva a szeptember 8-i Mária ünnepet, Miklós és a portugál püspökök felszentelték az átalakított mecsetet a város katedrálisának,¹²² majd a király elhagyta a várost. Az ilyen jellegű egyházi események nagyon fontosak voltak a reconquista során,¹²³ természetesen ugyanez történt Lisszabon elfoglalásakor is, ahol Raol még az új egyházmegye határait is tudunkra adja.¹²⁴

A vallási mozzanatokat a *Narratio* már nem említi, ugyanis a brémaiak előző nap, szeptember 7-én elhagyták a várost és lehajóztak a folyón, majd 13 napot késlekedtek a zsákmány elosztása körüli viták és két hajó megjavítása miatt. Ebben a néhány napban Silves környékén még számos kisebb erődöt elfoglaltak a keresztények; élen jártak ebben a püspökükkel maradó flamandok, akik sok helyen a lakosságot is lemészárolták. Így Silves és Lisszabon között nem maradt számottevő erősség, ahogy azt szerzőnk jó stratégiai érzékel észrevette.¹²⁵ Ezt követően rátér a Marseille-be való utazásra, amiről már dolgozatunk második fejezetében szóltunk.

¹¹¹ *Narratio*, 629. o.

¹¹² Dicetói Radulfus, 66. o.

¹¹³ *Narratio*, 631–632. o.

¹¹⁴ DeL 176. o.

¹¹⁵ *Narratio*, 629. o.

¹¹⁶ *France* 2006. 61. o.

¹¹⁷ *Runciman* 2002. 645–649. o.

¹¹⁸ *Lomax* 1978. 98. o.

¹¹⁹ DeL 178–180. o.

¹²⁰ *Narratio*, 633. o.

¹²¹ *Mattoso* 1997. 94. o.

¹²² Dicetói Radulfus, 66. o.; Peterborough-i Benedek, 90. o.; Hovedeni Roger, 18. o.

¹²³ *O'Callaghan* 2003. 185–205. o.

¹²⁴ DeL 180. o.

¹²⁵ *Narratio*, 633–635. o.

Munkánk végén szeretnénk felhívni a figyelmet a további kutatások lehetőségeire. Az események hasonlósága miatt adódik Silves és Lisszabon ostromának összehasonlító elemzése, melyre tudomásunk szerint még nem került sor. Ennek keretében lehetne vizsgálni a keresztetek egymással és portugálokkal való együttműködését, konfliktusait, a hajózásban, zarándoklatban és ostromharcászatban tapasztalt változásokat, továbbá az elbeszélő források szerzőinek hozzáállását az expedíciókhoz. Mindez a tanulmány megjelenésekor kutatás alatt áll.

BIBLIOGRÁFIA

- Account An Account of the Seaborne Journey of the Pilgrims Heading to Jerusalem Who Captured Silves in 1189. In *The Crusade of Frederick Barbarossa. The History of the Expedition of the Emperor Frederick and Related Texts*. Transl. by Loud, Graham A. Farnham, 2010. 193–208. o.
- Bennett 2001. *Bennett, Matthew: Military Aspects of the Conquest of Lisbon, 1147*. In *The Second Crusade. Scope and Consequences*. Ed. by Phillips, Jonathan – Hoch, Martin. Manchester and New York, 2001. 71–89. o.
- Bradbury 1994. *Bradbury, Jim: The Medieval Siege*. Woodbridge, 1994.
- Cartellieri 1940. *Cartellieri, Alexander: Landgraf Ludwig III. von Thüringen und der dritte Kreuzzug. Zeitschrift des Vereins für Thüringische Geschichte und Altertumskunde*, 42. (1940) 42–64. o.
- Itinerarium Peregrinorum *Chronicles and Memorials of the Reign of Richard I. Vol. I. Itinerarium Peregrinorum et Gesta Regis Ricardi; Auctore, ut Videtur, Ricardo, Canonico Sanctae Trinitatis Londoniensis*. Ed. by Stubbs, William. (Rolls Series 38.) Nendeln, Liechtenstein, 1964.
- David 1936. *David, Charles Wendell: Early Crusading Enterprises of the Maritime Populations of England and the Low Countries*. In DeL, 12–26. o.
- David 1939a. *David, Charles Wendell: Introduction*. In *Narratio*, 593–609. o.
- David 1939b. *David, Charles Wendell: Appendix A – Silves: Its Situation, Fortifications, and History Under Muslim Rule*. In *Narratio*, 643–662. o.
- Narratio *David, Charles Wendell: Narratio de Itinere Navali Peregrinorum Hierosolymam Tendentium et Silviam Capientium, A. D. 1189. Proceedings of the American Philosophical Society*, 81. (1939. december 31.) 5. sz. 591–676. o.
- De Oliveira Marques 2001. *De Oliveira Marques, A. H.: Geschichte Portugals und des portugalschen Weltreichs*. Stuttgart, 2001.
- DeL *De Expugnatione Lyxbonensi. The Conquest of Lisbon*. Ed. and transl. by David, Charles Wendell. Morningside Heights, 1936.

- Dicetói Radulfus Ymagines Historiarum. In Radulfi de Diceto Decani Lundeniensi Opera Historica. The Historical Works of Master Ralph de Diceto, Dean of London. Ed. by *Stubbs, William*. Vol. II. (Rolls Series 68.) Nendeln, Liechtenstein, 1965. 3–174. o.
- Forey* 1994. *Forey, Alan*: Military Orders and Crusades. Variorum, Aldershot, 1994.
- France* 2006. *France, John*: A korai keresztés hadjáratok. In Magyarország és a keresztés háborúk. Lovagrendek és emlékeik. Szerk. *Laszlovszky József, Majorossy Judit és Zsengellér József*. Máriabesnyő–Gödöllő, 2006. 59–74. o.
- Cronica Slavorum Helmbold Presbyteri Bozoviensis Cronica Slavorum. Editio Secunda. Post *Lappenberg, Iohannem M.*, recognovit *Schmeiler, Bernhardus*. (MGH) Hannoverae et Lipsiae, 1909.
- Historia Anglorum *Henry, Archdeacon of Huntingdon*: Historia Anglorum. The History of the English People. Ed. and transl. by *Greenway, Diana*. Oxford, 1996.
- Mattoso* 1997. História de Portugal. Direccao de *Mattoso, José*. Segundo Volume. A Monarquia Feudal (1096–1480). Coordenador: *Mattoso, José*. Autores: *Mattoso, José – de Sousa, Armindo*. Lisboa, 1997.
- Hovedeni Roger Chronica Magistri Rogeri de Houdene. Ed. by *Stubbs, William*. Vol. III. (Rolls Series 51.) Nendeln, Liechtenstein, 1964.
- Huici Miranda* 1954. *Huici Miranda, Ambrosia*: Los Campanas de Yaqub al-Mansur em 1190 y 1191. *Anais de Academia Portuguesa da História*, 2-a série, 5. (1954) 53–74. o.
- Hunyadi – Pószán* 2011. *Hunyadi Zsolt – Pószán László*: Krisztus katonái. A középkori lovagrendek. Debrecen, 2011.
- Hutchinson* 1994. *Hutchinson, Gillian*: Medieval Ships and Shipping. London, 1994.
- Kaufmann – Kaufmann* 2004. *Kaufmann, J. E. – Kaufmann, H. W.*: Középkori várak. Szeged, 2004.
- Kurth* 1911. *Kurth, Friedrich*: Der Anteil niederdeutscher Kreuzfahrer an den Kämpfen die Portugiesen gegen die Mauren. (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung. VIII.) Ergänzungsband. Innsbruck, 1911. 131–251. o.
- Lewis* 1978. *Lewis, Archibald R.*: Northern European Sea Power and the Staits of Gibraltar, 1031–1050 A.D. In: *Lewis, Archibald R.*: The Sea and Medieval Civilisations. Collected Studies. London, 1978. X/13–9–165. o.
- Livermore* 1990. *Livermore, Harold*: The 'Conquest of Lisbon' and its Author. *Portuguese Studies*, 6. (1990.) 1–16. o.
- Ll The Lisbon Letter. Transl. by *Edgington, Susan B.* In: *Uő*: Albert of Aachen, St. Bernard and the Second Crusade. Appendix. In *The Second Crusade. Scope and Consequences*. Ed. by *Phillips, Jonathan – Hoch, Martin*. Manchester and New York, 2001.
- Lomax* 1978. *Lomax, Derek W.*: The Reconquest of Spain. London and New York, 1978.
- Meier* 2006. *Meier, Dirk*: Seafarers, Merchants and Pirates in the Middle Ages. Woodbridge, 2006.
- Men-at-Arms 2008. *David, Nicolle*: El Cid and the Reconquista 1050–1493. Men-at-Arms 200. Illustr. by *McBirde, Angus*. Oxford, 2008.

- Mollat* 1996. *Mollat du Jourdin, Michel*: Európa és a tenger. Budapest, 1996.
- O'Callaghan* 2003. *O'Callaghan, Joseph*: Reconquest and Crusade in Medieval Spain. Philadelphia, 2003.
- Ohler* 1989. *Ohler, Norbert*: The Medieval Traveller. Woodbridge, 1989.
- Peterborough-i Benedek *Gesta Regis Ricardi*. In: *Gesta Regis Henrici Secundi Benedicti Abbatis*. The Chronicle of the Reigns of Henry II. and Richard I. A. D. 1169–1192; known commonly under the name of Benedict of Peterborough. Ed. by *Stubbs, William*. Vol. II. (Rolls Series 49.) Nendeln, Lichtenstein, 1965. 72–252. o.
- Phillips* 2007. *Phillips, Jonathan*: The Second Crusade. Extending the Frontiers of Christendom. New Haven and London, 2007.
- Powers* 1999. *Powers, James F.*: Life on Cutting Edge: The Besieged Town on the Luso-Hispanic Frontier in the Twelfth Century. In: *The Medieval City Under Siege*. Ed. by *Corfis, Ivy A.* and *Wolfe, Michael*. Woodbridge, 1999. 17–34. o.
- Rose* 2002. *Rose, Susan*: Medieval Naval Warfare 1000–1500. London, New York, 2002.
- Runciman* 2002. *Runciman, Steven*: A kereszties hadjáratok története. Budapest, 2002.
- The Atlas of the Crusades, 1991. The Atlas of the Crusades. Ed. by *Riley-Smith, Jonathan*. New York, Oxford, 1991.
- Tyerman* 2006. *Tyerman, Christopher*: God's War. A New History of Crusades. Cambridge (Mass.), 2006.
- Unger* 2006. *Unger, Richard*: The Northern Crusaders: The Logistics of English and Other Northern Crusader Fleets. In: *Logistics of Warfare in the Age of Crusades*. Ed. by *Pryor, John H.* Aldershot, 2006. 251–273. o.
- Veszprémy* 1999. Az első és a második kereszties háború korának forrásai. Válogatta, ford., a jegyzeteket és az utószót írta: *Veszprémy László*. Budapest, 1999.

Dátum	Hely	Megjegyzés	Hozzávetőleges távolság
22.ápr	Bleisen (Bréma kikötője)	Indulás.	Bréma-Lowestoft: kb. 455 km
23.ápr	Északi-tenger, Frib-zök.	Egy hajó zábornyra fut, később követi őket.	
24.ápr	Lowestoft, Anglia	-	
április 25. - május 18.	Sandwich	-	
19.máj	Winchelsea	A viharban két hajót végleg elveszítettek, kitérkedés.	Lowestoft-Sandwich kb. 135 km
24.máj	Yarmouth (Wight sziget)	Újra úton.	Sandwich-Winchelsea kb. 70 km
25.máj	Atlanti-óceán	Négy nap késés az ellenfél miatt.	Winchelsea-Yarmouth kb. 160 km
28.máj	Atlanti-óceán	Indulás Bretagne irányába.	Yarmouth-Belle Ile kb. 565 km
május 30. - június 8.	Belle Ile	Pünkösdi a tengeren.	
08.jún	Saint-Mathieu-fok megkerülése	Nyolc nap a szigeten.	
09.jún	La Rochelle	Ez téved, az északabbra van, mint a Belle Ile.	Belle Ile-La Rochelle kb. 180 km
18.jún	Luanco öble (Gijón)	Egy nap piherő, majd továbbindulás.	La Rochelle-Luanco öble kb. 585 km
június 19-22.	Oviedo	Viharos kilenc nap után kikötnek az Ibériai-felszíten. Zarandoklat az erőkülékhez.	
23.jún	Tambre torlolata	Innen egy napos gyalogút Compostela.	Oviedo-Tambre torlolata kb. 405 km
június 24. - július 1.	Santiago de Compostela	-	
01.júl	Atlanti-óceán	Újra úton.	Tambre torlolata-Oporto kb. 180 km
02.júl	Atlanti-óceán	Élelik Portugáliát Oportónál.	
július 3. (vagy 4.) - július 14.	Lisszabon	Alkudozások, késztetés a hadjáratra.	Oporto-Lisszabon kb. 270 km
július 17. - szeptember 20.	Silves	Előkészületek, várostrom, portugál-keresztes konfliktus.	Lisszabon-Silves kb. 225 km
20.szept	Silves elhagyása	-	Silves-Guadalquivir torlolata kb. 200 km
22.szept	Guadalquivir torlolata	-	
szeptember 25-27.	Cádiz	Megpróbálkoznak a város kifosztásával, de a morok felgyűlják.	Guadalquivir torlolata-Cádiz kb. 30 km
29.szept	Tarifa	Sikertelen partra szállás a város megtámadása érdekében.	Cádiz-Tarifa kb. 80 km
30.szept	Gibráltári-szoros	Átkelnek a Gibráltár-szoroson.	Tarifa-Gibráltár kb. 35 km
október 5.?	Ebro torlolata (Tortosa)	A part mentén hajóznak, gyors haladás.	Gibráltár-Ebro torlolata kb. 810 km
október 6.?	Tarragona	Nem tudjuk, hogy ezekben a városokban ki is köböztek-e.	Ebro torlolata-Tarragona kb. 70 km
október 7.?	Barcelona	-	Tarragona-Barcelona kb. 90 km
október 13.?	Narbonne	-	Barcelona-Narbonne kb. 250 km
október 15.?	Montpellier	-	Narbonne-Montpellier kb. 90 km
október 18.?	Marsaille	A forrás itt véget ér.	Montpellier-Marsaille kb. 115 km

Itinerárium

PROHÁSZKA LÁSZLÓ

**A MAGYAR KIRÁLYI 30. HONVÉD GYALOGEZRED
KALLÓS EDE TERVEZTE ELSŐ VILÁGHÁBORÚS ALAKULATJELVÉNYE,
PLAKETTJE ÉS EMLÉKMŰVE***

World War I unit badge, plaque and monument
of the Hungarian Royal 30th Honvéd Infantry Regiment, designed by Ede Kallós

Sculptor Ede Kallós (1866–1950), serving in World War I as a standby second lieutenant, created the unit-badge of the Hungarian Royal 30th Honvéd Infantry Regiment in 1917. The triangular piece measures 30×40 millimetres, and portrays the fight between a Russian cavalryman and a Hungarian Honvéd soldier. The badge also has a 34×41 millimetre plaque version, with a handle on the top, and a text by Zsigmond Szóllósi (1872–1952) on the back. The inscription commemorates Ferenc Rácz, a Honvéd soldier killed in action in the Russian Front on 16th July 1916. (There is also a 105×140 millimetre version of the plaque.) Ede Kallós used the badge to create the monument of the 30th Honvéd Infantry Regiment in Budapest, which was unveiled on the Rígó-Street-wall of the corner house at 62 Baross Street, Budapest, on 3 November 1935. The large-size relief portraying the battle scene of the badge, as well as the plaque under it were removed after 1945. Today it is still the limestone ledge projecting from the wall the only thing that can be seen.

Keywords: World War I., Austro–Hungarian Monarchy, 30th Honvéd Infantry Regiment, Russian front, cap badges, medals, war memorials, Ede Kallós, Ferenc Rácz

1916. június 4-én négyszáz kilométeres fronton II. Miklós cár parancsára¹ megindult a Bruszilov tábornok irányította orosz offenzíva, amely áttörte az Osztrák–Magyar Monarchia mélységi hadműveleti tartalékkal lényegében nem rendelkező védőállásait.² Az oroszok néhány nap alatt elfoglalták Luckot és délen Oknát, majd rövid időn belül egész Volhíniát és Bukovinát.³ A frontális orosz támadás sikere a létszámbeli fölény mellett a Bruszilov által tudatosan alkalmazott, huzamosabb ideig tartó, rendkívül erőteljes, összehangolt tüzérségi előkészítés volt, amiről az orosz tábornok később emlékirataiban maga is megemlékezett.⁴

A Monarchia keleti frontja válságos helyzetbe került, és csupán a gyors német segítség tudta stabilizálni a helyzetet.⁵ Tizenöt német és az olasz frontról átirányított hat osztrák–magyar hadosztály bevetésével, óriási véráldozatok árán és jelentős területi veszteséggel lehetett csak megállítani a cári csapatokat.⁶ Az áldozatok mindkét oldalon hatalmasak vol-

* A szerző ez úton mond köszönetet dr. Sallay Gergely Pál úrnak a kutatómunkához nyújtott segítségért.

¹ *Paléologue* 1982. 295. o.

² *Liptai* 1985. 76. o.

³ *Galántai* 1980. 298–300. o.

⁴ *Bruszilov* 1986. 186–187. o.

⁵ A világháború története, 100. o.

⁶ *Julier* 1933. 4. fejezet, 6. rész.

tak. A Monarchia 600 ezer, a német hadsereg 85 ezer katonát veszített, míg az oroszok embervesztesége 800 ezer fő körüli volt.⁷

Amikor a támadás szeptemberre kifulladt, a frontvonal déli része már hetek óta a Kárpátok előterében, a magyar határ közelében húzódott. A határ közelsége szó szerint értendő, mivel a hadműveletekben részt vevő magyar királyi 30. honvéd gyalogezred júliusi harcálláspontja, a Poena Manaila és a Runcul magaslatok térsége alig nyolc kilométerre keletre található Kirlibabától, melynek közvetlen közelében, az Aranyos-Beszterce folyó túloldalán lévő Lajosfalva már Magyarország területe volt. A túlnyomórészt magyar nemzetiségű honvéd egységek számára így nem egyszerűen néhány bukovinai magaslat megtartása volt a feladat. Ennél jóval nagyobb volt a harc tétje: be tud-e törni az orosz hadsereg Magyarországra vagy sem? Ez a tény megsokszorozta az itt harcoló honvédek elszántságát.

A magyar határ előterében küzdő 40. honvéd hadosztály kötelékébe tartozó magyar királyi 30. honvéd gyalogezred is rendkívül nagy áldozatot hozott az oroszok elleni harcban, amelyben szinte a teljes ezred megsemmisült.⁸ Nem egyszer csak egyéni önfeláldozás révén lehetett megőrizni egy-egy harcálláspontot. Az ezred történetét feldolgozó, 1939-ben megjelent emlékkönyvben olvasható Rác Ferenc honvéd helytállása: „Július 16-ikán lovas kozákok támadták meg 5. számú tábori őrsünket a Pirie magaslaton. Annak négy embere közül hármat megöltek. Rác Ferenc honvédünk utolsónak életben maradv felvette velük a kilátástalan küzdelmet. A kozák sok volt, honvéd csak egy. Ez az egy szál honvédünk három kozákot legyűrt már. Hatan megfutottak. Egy még ott maradt. Rác honvéd nekitámadt ennek is. Puskatusával leüti a lóról. A halálos sebbel lezuhanó kozák pikájával a hős honvéd mellét keresztülszúrja. S az 5-ös tábori őrsünkön nyolc halott hever. Négy honvéd, négy kozák. Most már békekességgel megférnek egymás mellett.”⁹ Rác honvéd hőstette később az ezred jelképe lett.

Az első világháború alatt az Osztrák–Magyar Monarchia katonái körében igen népszerűvé vált sapkajelvények között külön csoportot képeznek az alakulatjelvények.¹⁰ A több mint kétezer-féle sapkajelvény sorában a magyar királyi 30. honvéd gyalogezred számára is készült jelvény, nem is egy. Az egyik a néhány kivétellel minden honvéd gyalogezred számára gyártott zománcos zászló, rajta az ezred számával. A másik 1916-ból Körömdi Frim Jenő ovális alakú alkotása, amely puskáját ütésre emelő honvédet ábrázol. A harmadik 1917-ben készült jelvény – ismeretlen szerző alkotása – makkos tölgyfalombon ábrázolja a koronás magyar címet és a 30-as ezredszámot.¹¹

Jelen írás szempontjából az a jelvény érdemli meg a megkülönböztetett figyelmet, amelynek mintázását az első világháborúban népfelkelő hadnagyi rendfokozatban az ezredben szolgáló¹² Kallós Ede (1866–1950) vállalta magára. Kallós 1882 és 1887 között Budapesten Mátrai Lajos Györgynél és Loránfi Antalnál, majd Párizsban Henri Chapunél tanult. (Arcképét 1889-ben a francia fővárosban nem kisebb művész, mint Ferenczy Károly festette meg, akinek ez volt az első olajfestménye.¹³) Hazatértét követően olyan

⁷ *Szűj – Ravasz* 2000. 90. o.

⁸ *Liptai* 1985. 78. o.

⁹ *Szerepai* 1939. 184. o.

¹⁰ A sapkajelvényekről lásd részletesen: *Sallay* 2010.

¹¹ *Hermann – Szanyi* 2012. 216–219. o.

¹² *Lendvai* 1939. 302–303. o.

¹³ *Köber* 2002. 110. o.

kiemelten jelentős köztéri alkotások fűződnek nevéhez, mint a Telcs Edével közösen készített budapesti Vörösmarty-emlékmű.¹⁴ Budapesten még Irányi Dániel emlékműve és Kölcsény Ferenc szobra látható. Vidékre ő mintázta Árpád (Ópusztaszer), Erkel Ferenc (Gyula), Kossuth Lajos (Hódmezővásárhely, Makó), Kölcsény Ferenc (Nagykároly), Besenyei György (Nyíregyháza) szobrát. Ezek mellett számos síremléket is készített.¹⁵ A művész 1892. január 1-jén szerezte tartalékos hadnagyi rendfokozatát a szegedi 5. honvéd gyalogezrednél.¹⁶ 1911-től 1950-ben bekövetkezett haláláig a budapesti Százados úti művésztelepen élt és dolgozott.¹⁷

Kallós Ede 1917-ben mintázta a 30. honvéd gyalogezred alakulatjelvényét.¹⁸ A 30×40 milliméter méretű, háromszög alakú alkotás az orosz pikás lovas és a vele küzdő magyar honvéd összecsapását örökíti meg. A dinamikus megjelenésű kompozíció patosztól sem mentes drámaiságát fokozza a hátsó lábán ágaskodó paripa, amely mögött egy másik megvadult ló látható. Az alkotáson a lováról lehajló kozák szúrja mellbe Rácz Ferencet, aki bal kezével még küzd a kompozíció jobb alsó sarkában fekvő orosz katonával. Első pillantásra nyilvánvaló: a kis jelvény átlagon felüli tudású művész munkája.

A jelvényen alul, hosszanti mezőben, apró betűkkel a következő szöveg olvasható:

RÁCZ FERENCZ A 30. HONV. GY. EZR. VITÉZE
A PIRIE MAGASLATON 1916. JÚLIUS 16-ÁN RÁTÖRT KOZÁK TÚLERŐVEL
UTOLSÓ LEHELETÉIG HARCZOLVA
HŐSI HALÁLT HALT.

Jobbra lent: KALLÓS EDE 1917 felirat utal a művészre. Középen lent, és a két sarokban a 30-as az ezred hadrendi számát jelzi. A középső 30-as számtól balra és jobbra, hosszanti irányban egy-egy fokos látható. A fokos megjelenése nem véletlen a jelvényen. A 30. gyalogezred a magyar királyi 40. honvéd gyaloghadosztály részét képezte. Ezt a hadosztályt azért nevezték fokosos vagy fokos hadosztálynak, mert katonái a közelharcban

¹⁴ Lyka 1983. 34–35. o.

¹⁵ Bárdos 1908.

¹⁶ Hadtörténelmi Levéltár, Katonai anyakönyvi lapok, 25 477. sz. Kallós Ede anyakönyvi lapja.

¹⁷ Csap – Elischer 1965. 17. o.

¹⁸ Lendvai 1939. 302. o. Fényképét közli: Szanyi 2010. 62. o.

gyakran használták a fokost.¹⁹ A fokos alkalmazását alapvetően a harctéri kényszer, a krónikus lőszerhiány kényszerítette ki.²⁰ Sikeres alkalmazása révén gyorsan elterjedt az egész hadosztály szintjén, olyannyira, hogy hivatalosan is engedélyezték a használatát.

Érdekesség, hogy az éremművészeti szakirodalomban alapműnek számító Huszár–Procopius-katalógus eltérő feliratot közöl: RÁCZ FERENCZ A 30. HONVÉD GYALOGEZRED VITÉZE / 1914. JUL. 14-ÉN RÁTÖRT KOZÁK TÚLERŐVEL UTOLSÓ LEHELLETIG HARCZOLT / HŐSI HALÁLT HALT.²¹ Ez a szövegváltozat azonban nyilvánvalóan téves. Az 1914-es évszám egyértelműen elírás (1914. július 14-én még ki sem tört a világháború), a szöveg ráadásul nyelvtanilag sem képez harmonikus egységet. A szerkesztők melegségére szolgál némileg, hogy a téves adatokat éppen Kallós Ede közölte 1931-ben, saját kezűleg írt levelében Procopius Bélával.²²

A 30×40 milliméter méretű, cinkötvözetből vagy ezüstszínű fémből, vert eljárással készült jelvény nem lemezjelvény, hátoldala sima, rögzíteni a hátlapjára forrasztott biztosítófüvel vagy talpas tűvel lehetett. Ez a rögzítési mód nem tekinthető igazán korszerűnek, több olyan példány létezik, amelyikről már hiányzik a tű, de még látszik annak helye.

A jelvénynek 34×41 milliméter méretű, felül sarkos füllel ellátott plakett változata is készült. A kisméretű fül nyilvánvalóan szalag befűzésére szolgált. Arra nézve nincs megbízható adat, hogy a plakettet eleve szalaggal árusították, vagy mindenki maga fűzhetett bele szalagot.

Gohl Ödön a Numizmatikai Közlönyben az első világháborúval kapcsolatos éremművészeti művekről írt cikksorozatában *Rác Ferenc kis emléklakettje* megjelöléssel említi Kallós művét.²³ A plakett változat hátoldalára a következő szöveg került:

¹⁹ Il fokos. L'ascia di guerra ungherese. *Uniformi & Armi*, 2010/2. sz. 4–10. o.; *Sallay* 2010. 58–60. o.; *Rayman* 2011–2012. 151–153. o.; *Hermann – Szanyi* 2012. 62–64. o.

²⁰ A monarchia hadseregének háborúra való felkészületlenségéről lásd: *Pollmann* 2014.

²¹ *Huszár – Procopius* 1932. 265. o., 2998. sz.

²² Kallós Ede levele eredetiben a Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutatóintézetének adattárában található másolata a szerző birtokában.

²³ *Gohl* 1918. 109. o., 345. sz.

A
KOZÁK
SOK VOLT:
A HONVÉD CSAK EGY
DE HONVÉD SEM A SEBET
A MIT KAPOTT, SEM AZ ELLENSÉGET
NEM SZÁMLÁLTA A HOVÁ ÁLLÍTOTTÁK
OTT HARCZOLT, MIG ÖSSZETÖRT TESTÉT
A HALÁLNAK, TÖRHETETLEN LEKÉT A HALHA-
TATLANSÁGNAK, NEVÉT AZ ÖRÖK DICSŐSÉGNEK ADTA.
SZŐLLŐSI ZS.

A szignó a szöveget szerző Szöllősi Zsigmond (1872–1952) személyére utal. Szöllősi napjainkban már nem tartozik a közismert hazai szerzők sorába. 1891-től budapesti újságíróként dolgozott, 1910-től 1914-ig a *Kakas Márton* szerkesztőjeként. E mellett regényeket, elbeszéléseket írt. Ő készítette Hegyi Béla zeneszerző *Boris király* című operettjének szövegét. A Nemzeti Színházban egy vígjátéka (*György úr*) került bemutatásra.²⁴ 1908-tól a Petőfi Társaság tagja volt. A plakett szövege mai szemmel nézve kissé patetikusnak tűnik, de 1917-ben ez általánosan elfogadottnak számított. A szerző dicséretére szolgál, hogy a fennkölt megfogalmazás ellenére tökéletes pontossággal rögzítette a megtörtént eseményeket. A szöveg elrendezése harmonikusan illeszkedik az alkotás háromszög alakjához.

Kallós Edének 1931. március 27-én kelt, Procopius Bélának írt, korábban már említett adatközlő leveléből ugyanakkor fény derül a plakett szövegének egy nyelvtanilag némileg zavaró részére. „A honvéd csak egy, – *de honvéd*” – írta levelében az eredetileg tervezett szövegváltozatot művész. Ebben a formában egészen más értelmet nyer a szöveg, és a Kallós által írt változatban már senki nem hiányolná a határozott névelőt a második „honvéd” szó előtt. A plakett készítése során persze ilyen nyelvi finomságokra aligha figyeltek 1917-ben. Így a „honvéd” szó második említése gondolatjel nélkül és nem kurzív (dőlt betűs) formában került fel a plakett hátoldalára.

A bronz mellett első pillantásra ezüstnek tűnő változat is készült a plakettből. A hátoldal bal alsó sarkában látható apró jelölés azonban nem ezüst próbajel. Az enyhén ovális mezőben látható LE monogram utalás a gyártó nevére, aki a monogram alapján Ludwig Emil volt.²⁵

A plakett egyik cinkötvetből vert példánya a debreceni Déri Múzeum gyűjteményében található, pontos mérete 33,8×40,7 milliméter.²⁶ A Magyar Nemzeti Galéria egy példányt²⁷ őriz a jelvényből és egy ezüstműből vert példányt a plakettből. Ennek súlya 16,5 gramm, mérete 34,5×41 milliméter.²⁸ (Mind a jelvény, mind a plakett 1944-ben Procopius Béla gyűjteményéből került közgyűjteménybe.²⁹) A Magyar Nemzeti Múzeum egy füllel ellátott, cinkötvetből készített plakettet, a bajai Türr István Múzeum egy jelvényt őriz az

²⁴ Péter 1994. 2018. o.

²⁵ Mészáros – Gosztonyi 2000. 87. o.

²⁶ Krankovics – Sallay 2012. 37. o., 143. sz., DM ltsz.: II. 1932.22.141.

²⁷ MNG Éremtár, ltsz.: 55.613-P.

²⁸ MNG Éremtár, ltsz.: 55.612-P.

²⁹ Csengeryné Nagy 1971. 261. o., 759. és 760. sz.

alkotásból.³⁰ A bécsi Heeresgeschichtliches Museum gyűjteményében a 30. honvéd gyalogezred több jelvénye is megtalálható, de a Kallós Ede tervezte változatból nincs példány a múzeumban.³¹ A Szlovák Nemzeti Bank viszonylag jelentős első világháborús sapkajelvény-gyűjteménnyel rendelkező körmöcbányai múzeuma – bár több magyar alakulatjelvényt birtokol – 30-as honvéd alakulatjelvénnel nem rendelkezik.³²

A jelvény és a plakett kivitelezésének sokszínűsége jól érződik a Hadtörténeti Múzeum Numizmatikai Gyűjteményében lévő változatokon. A jelvény két cinköntvény példányán az egyik sima hátoldalán még jól látható a tű forrasztásának nyoma,³³ a másik jelvény hátoldalán viszont eleve nem volt tű.³⁴ A cinköntvény-plakettek hátoldalán szöveg olvasható, felül pedig fül található rajtuk. Van azonban olyan példány is, amelyen – bár a hátoldalon ott a szöveg – felül nincs fül.³⁵ Találhatók a gyűjteményben ezüstszerű, de nem ezüsből készült, hátoldalukon szöveges plakettek füllel³⁶ és ugyanilyen anyagból készült plakett fül nélkül.³⁷ A gyűjtemény szekrénykataszterében, 146. sorszám alatt három, cinköntvözetből készült példány található Kallós alkotásából: két jelvény, a hátoldalon különböző tűvel és egy plakett füllel, de hátoldalán szöveg nélkül.

A magyar királyi 30. honvéd gyalogezred Kallós Ede tervezte jelvényével, vagy plakettjével viszonylag ritkán lehet találkozni a műkereskedelemben. Külföldi aukciós szereplésükre példa, hogy egy 2005-ben Bécsben tartott árverésen mind a jelvény, mind a plakett egy-egy példánya megtalálható volt.³⁸

A Huszár–Procopius-katalógus szerint a plakettnek létezett nagyméretű, kétoldalas változata is. Erről Kallós Ede is megemlékezett a jelen cikkben idézett, Procopius Bélának írt levelében.³⁹ A 105×140 milliméteres alkotás elő- és hátlapja azonos a plakett korábban bemutatott ábrázolásával és szövegezésével.⁴⁰ Ennek a plakettnek a hollétéről nincs adat.

A jelvényen és a plaketten látható kompozíció nagyméretű változata eredetileg emlékműnek készült. Gipszmintája – melynek plasztikai megjelenése megegyezik a plaketten és a jelvényen látható kompozícióval – szerepelt az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat 1917. évi tavaszi kiállításán, amelyet rendhagyó módon nem a hagyományos helyen, a Műcsarnokban, hanem a Szépművészeti Múzeum földszinti termeiben rendezték meg. (A Műcsarnokban 1914-től hadikórház működött.)⁴¹ A tárlaton Kallós több más plasztikai munkáját is bemutatták.⁴²

Az alkotás fényképét közölte a *Művészet* folyóirat *Témavázlat egy hős 30-as honvéd emlékére* címmel.⁴³ Az *Érdekes Újság* viszont már a 30. gyalogezred emlékműve terveként adta

³⁰ MNM Éremtár, ltsz.: 12.A 1919.20.; TIM ltsz.: T 63.14.5.

³¹ *Mag. Dr. Christoph Hatschek* igazgató úr közlése.

³² *Karások* 2010.

³³ HTM Numizmatikai Gyűjtemény, ltsz.: 5562/É.

³⁴ HTM Numizmatikai Gyűjtemény, ltsz.: 5563/É.

³⁵ HTM Numizmatikai Gyűjtemény, ltsz.: 5535/É.

³⁶ HTM Numizmatikai Gyűjtemény, ltsz.: 5235/É, 5583/É., 6322/É, 7654/É.

³⁷ HTM Numizmatikai Gyűjtemény, ltsz.: 5236/É, 7653/É.

³⁸ Kappenabzeichen-Auktion 2005. 64–65. o., 1298. és 1299. sz.

³⁹ A levél a Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutatóintézetének adattárában található.

⁴⁰ *Huszár – Procopius* 1932. 265. o., 2998. sz.

⁴¹ Háborús kiállítás. *Művészet*, 1914/8. sz. 451. o.

⁴² A tavaszi kiállítás. *Művészet*, 1917/tavaszi. 10. o.

⁴³ *Művészet*, 1917/tavaszi. 33. o.

közre Kallós művének fotóját.⁴⁴ (Ugyanennek az emlékmű-tervnek a fényképét adta közre az Eszéken megjelenő *Dicső Lapok* című újság az 1918. évi 4. számának címlapján.)⁴⁵

Az emlékmű felállítására, különösen a nagyméretű dombormű bronzba öntésére a világháború alatti katasztrofális hazai nyersanyag-viszonyok között, természetesen gondolni sem lehetett. Az alkotás csak évekkel később került köztérre Budapesten. A magyar királyi 30. honvéd gyalogezred hősi emlékművét 1935. november 3-án, vasárnap avatták fel a VIII. kerületi Bencés Gimnázium Baross u. 62. és Rigó utca 16. szám alatti sarokházának falán.⁴⁶ Az épületre azért esett a választás, mert az első világháború alatt itt működött az ezred pótzászlóaljának parancsnoksága. (A pótzászlóalj szervezése az 1914-es mozgósításkor megkezdődött, és a háború végéig megmaradt. A pótzászlóalj parancsnoksága gondoskodott az újoncok behívásáról, kiképzéséről, tanfolyamok szervezéséről, a menetszázadok felállításáról és frontra küldéséről.)⁴⁷

Az 1935. november 3-án tartott avatóünnepségen az első világháborúban az ezredben szolgált nagymegyeri Nagy Károly nyugalmazott altábornagy mondott beszédet. Megjelent a rendezvényen báró Szurmay Sándor nyugalmazott gyalogsági tábornok, a Székesfővárost pedig dr. Némethy Károly tanácsnok képviselte.⁴⁸

A csatajelenetet ábrázoló nagyméretű bronz reliefet az épület falából kiálló, harasztí mészkőből faragott párkányzatra helyezték. Érdekesség, hogy a kompozíció nem teljesen azonos a jelvényen és a plaketten látható ábrázolással, illetve az 1917-ben bemutatott

⁴⁴ Az *Érdekes Újság*, 1917. április 15. 41. o.

⁴⁵ Az újság címlapjának fényképét közli: *Hermann – Szanyi* 2012. 218. o.

⁴⁶ *Medvey* 1939. 75. o.

⁴⁷ *Lendvai* 1939. 299–303. o.

⁴⁸ *Képes Pesti Hírlap*, 1935. november 5.

nagymintával. Az emlékműre került domborművön a bal kezével még puskáját szorító, hátrahanyatló Rác Ferenc testét szárnyas angyal öleli magához. Ezen a reliefen nemcsak a jobb alsó sarokban, hanem átellenben, a bal alsó sarokban is hever egy katona holtteste. A háttérben lévő másik ágaskodó ló képe hangsúlyosabb, ami növeli a mű dinamikáját. Kevésbé feltűnő, de nagyon fontos eltérés, hogy az 1935-ben készült domborművön a kozák jól láthatóan, súlyos sebbel hanyatlík le a lováról. Feje jóval lovának feje alatt van, lába már kicsúszott a kengyelből. (Az 1917-es terv nagymintáján a kozák feje még magasabban van, mint a ló feje, és testtartása sem vall sebesülte, inkább aktív támadóra.) Az 1935-ös művészi korrekció révén a leírt történetnek pontosabban megfelelő ábrázolást hozott létre Kallós Ede.

A párkányzat alá egyszerű emléktábla került, amelynek felirata a következő volt:

EZ A DOMBORMŰ RÁCZ FERENCZ 30. EZREDBELI
HONVÉDNEK HALÁLÁVAL MEGPECSÉTEL
HÓSTETTÉT A VALÓSÁGNAK HÍVEN ÁBRÁZOLJA.
EBBEN AZ ISKOLÁBAN MŰKÖDÖTT A VILÁGHÁBORÚ FOLYAMÁN
A M. KIR. BUDAPESTI 30. HONV. GY. EZRED PÓTZÁSZLÓALJA.
EZ A SZÍNMGYAR EZRED A KIVÁLÓ HADITETTEK
EGÉSZ SORÁT HAJTOTTA VÉGRE A NAGY HÁBORÚBAN.
ÉLESSZE EZ A PÉLDA A MAGYAR IFJÚSÁGNAK
A KIRÁLY ÉS A HAZA IRÁNTI LÁNGOLÓ SZERETETÉT,
TOVÁBBÁ A MEGALKUVÁST NEM TŰRŐ BECSÜLET ÉS HŰSÉGNEK
MÉG A HALÁLLAL IS DACOLÓ ÁLDOZATKÉSZSÉGÉT.

A Horthy-rendszer kiemelt figyelmet fordított az első világháborús emlékek ápolására. Ugyanakkor alig tizennégy évvel IV. Károly két sikertelen visszatérési kísérlete után, a király személyére való hangsúlyozott utalás az emléktáblán – különösen olyan kiemelt helyen, mint a főváros – szokatlanul mondható.

Az emlékműnél rendszeresen tartottak megemlékezéseket az ezred egykori tagjai. Az ezred emlékkönyve az 1938. októberi ünnepségről közöl fényképet.⁴⁹ (Érdekesség ugyanakkor, hogy a 30. honvéd gyalogezred történetét feldolgozó kötet⁵⁰ borítóját nem a Kallós Ede, hanem a Körmendi Frim Jenő tervezte jelvénynek a dombornyomásos, aranyozott képe díszíti.)

Noha sem az ezred, sem Rác Ferenc nem tehetett arról, hogy az egységet az első világháborúban az orosz fronton vetették be, az emlékmű nem maradhatott a helyén: 1945 után az emléktáblát és a reliefet eltávolították. Meghagyták viszont a falba beépített, mészköből faragott párkányzatot. (Valószínűleg ennek falból történő kibontása bonyolult, költséges és lényegében feleslegesnek ítélt munkafázisnak ítéltetett.)

Az emlékművet minden valószínűség szerint az oroszok elleni küzdelem ábrázolása miatt kellett lebontani. Ezt a feltételezést támasztja alá, hogy a császári és királyi 32. gyalogezrednek a Rigó utca sarkától alig száz méterre lévő, monumentális hősi emlékműve (Szentgyörgyi István alkotása 1933-ból)⁵¹ a Rákosi- és a Kádár-rendszerben is a helyén

⁴⁹ *Paulovits* 1939.

⁵⁰ Uo.

⁵¹ *Liber* 1934. 429–432. o.

maradhatott, sőt még a Harminckettesek tere nevét sem változtatták meg. Ez a felemás viszonyulás a hazai első világháborús emlékekhez a Kádár-rendszerben nem volt egyedi: „Egyrészt átalakításokkal, áthelyezésekkel, majd lebontásokkal *megszüntetni*, másrészt gondos állagmegőrzéssel, restaurálással *megőrizni* igyekeznek őket” – írta 1985-ben Kovács Ákos.⁵²

Eltávolítása után a 30. honvéd gyalogezred domborművét Rajna György feljegyzései szerint, a Százados úti művésztelepen tárolták.⁵³ A domborműnek azonban nincs nyoma a művésztelepen.

Napjainkban az ELTE Idegennyelvi Továbbképző Központ Kft. székhelye a Baross utca 62. szám alatti saroképület,⁵⁴ amelynek Rigó utcára néző falán még mindig jól látható az egykori emlékmű mészkőből faragott párkányzata. Jelenleg – az egykori emlékmű még meglévő építészeti részét nem túl elegánsan felhasználva – az itt működő nyelviskola hatalmas reklámtáblája látható a párkányzat fölött.

A dombormű újraállítása napjainkban nem lenne megoldhatatlan feladat a fennmaradt plakettek és fényképek alapján. A csupán feliratot tartalmazó emléktábla újbóli elkészítése, a pontos szöveg ismeretében bármikor – akár a dombormű visszahelyezésétől függetlenül – elvégezhető lenne.

Kallós Ede az 1920-as, 1930-as években nagyszámú köztéri első világháborús emlékművet készített, például Rábatótfalu (1923) vagy Decs (1924),⁵⁵ a nagyobb városok közül Székesfehérvár (1925)⁵⁶ és Mosonmagyaróvár (1938)⁵⁷ számára. A császári és királyi aradi 33. gyalogezred budapesti Hadtörténelmi Múzeumban, 1931-ben elhelyezett emléktábláját 1945 után eltávolították.⁵⁸ Kallósnak ezek az alkotásai nagyjából a két világháború közötti időszak hazai háborús emlékműveinek átlagos színvonalán állnak. A magyar királyi 30. honvéd gyalogezred emlékjele viszont mind plasztikai érdekességében, mind művészi kivitelezésében egyértelműen kiemelkedik a korszak nem egyszer sablonos emlékműveinek a sorából.

⁵² Kovács 1991. 118–119. o.

⁵³ Rajna 1989. 314. o., 6240. sz.

⁵⁴ www.itk.hu

⁵⁵ Kovács 1991. 158–159. o.

⁵⁶ Magony 1995. 23. o.

⁵⁷ http://www.geod.bme.hu/staff_h/varga/foto/vh1/vh1.html

⁵⁸ Sallay 2007. 24. o.

BIBLIOGRÁFIA, RÖVIDÍTÉSEK

- A világháború története
Bárdos 1908.
Brusziľov 1986.
Csap – Elischer 1965.
Csengeryné Nagy 1971.
Galántai 1980.
Gohl 1918.
Hermann – Szanyi 2012.
 HTM
Huszár – Procopius 1932.
Julier 1933.
 Kappenabzeichen-Auktion 2005.
Karások 2010.
Kovács 1991.
Köber 2002.
Krankovics– Sallay 2012.
Lendvay 1939.
Liber 1934.
Liptai 1985.
Lyka 1983.
Magony 1995.
Medvey 1939.
Mészáros – Gosztonyi 2000.
 A világháború története 1914–1918. VIII. k. Budapest, é. n.
Bárdos Artúr: Kallós Ede. *Művészet*, 1908/2. sz. 73–82. o.
Brusziľov, Alekszej Alekszejevics: A cár árnyékában. Budapest, 1986.
 Százados úti művésztelep. Szerk. *Csap Erzsébet – Elischer Brigitta*. Budapest, 1965.
 A Magyar Nemzeti Galéria Állagjegyzéke II/b. rész. Szerk. *Csengeryné Nagy Zsuzsa*. Budapest, 1971.
Galántai József: Az első világháború. Budapest, 1980.
Gohl Ödön: Háborús emlékek. *Numizmatikai Közlöny*, 1918/3–4. sz. 104–109. o.
Hermann Attila – Szanyi Miklós: „Csak előre édes fiam..” A magyar Szent Korona országaiból sorozott hadosztályok, ezredek és zászlóaljok jelvényei a Nagy Háborúban. Debrecen, 2012.
 Hadtörténeti Múzeum
Huszár, Lajos – Procopius, Béla v.: Medaillen- und Plakettenkunst in Ungarn. Budapest, 1932.
Julier Ferenc: 1914–1918. A világháború magyar szemmel. Budapest, 1933.
 Kappenabzeichen-Auktion 2005. Teil I. Auktionhaus H. D. Rauch, Wien, 2005.
Karások, Martin: Rakúsko-uhorské památné čiapkové odznaky v zbierkach NBS – Múzea mincí a medail v Kremnici. 2010.
Kovács Ákos: „Emeljünk emléket hőseinknek!” Az első világháborús monumentumok eseménytörténete. In: Monumentumok az első háborúból. Szerk. *Kovács Ákos*. Budapest, 1991.
 Magyar művészeti kislexikon. Főszerk. *Köber Ágnes*. Budapest, 2002.
Krankovics Ilona – Sallay Gergely Pál: Első világháborús jelvények a Déri Múzeum gyűjteményében. *Hajdú – Bihar Megyei Múzeumok Közleményei*, 64. sz. Debrecen, 2012.
Lendvay Károly: A 30. honvéd pótzászlóalj. In: Harmincas honvédek élete a halálmezőn. Szerk. *Paulovits Sándor*. Kecskemét, 1939.
Liber Endre: Budapest szobrai és emléktáblái. Budapest, 1934.
 Magyarország hadtörténete. 2. k. Szerk. *Liptai Ervin*. Budapest, 1985.
Lyka Károly: Magyar szobrászat a századfordulón. Budapest, 1983.
Magony Imre: Székesfehérvár szobrai. Székesfehérvár, 1995.
Medvey Lajos: Vezető Budapest szobrai megtekintéséhez. Budapest, 1939.
 Magyar és magyar vonatkozású érmek mesterjegyei. Szerk. *Mészáros István – Gosztonyi József*. Budapest, 2000.

- MNG Magyar Nemzeti Galéria
Paléologue 1982. *Paléologue, Maurice*: A cárok Oroszországa az első világháború alatt. Budapest, 1982.
- Paulovits* 1939. Harmincas honvédek élete a halálmezőkön. Szerk. *Paulovits Sándor*. Kecskemét, 1939.
- Péter* 1994. Új Magyar Irodalmi Lexikon. 3. k. Főszerk. *Péter László*. Budapest, 1994.
- Pollmann* 2014. *Pollmann Ferenc*: Létszám, lelkesedés, felkészültség. Az osztrák–magyar haderő. *Rubicon*, 2014/4–5. sz. 74–75. o.
- Rajna* 1989. *Rajna György*: Budapest köztéri szobrainak katalógusa. Budapesti Városvédő Egyesület, Budapest, 1989.
- Ráyman* 2011–2012. *Ráyman János*: A magyar 40. honvéd gyaloghadosztály jelvénye. Numizmatikai Közlöny, 2011–2012. 151–153. o.
- Sallay* 2007. *Sallay Gergely Pál*: A Hadimúzeum és a Helyőrségi templom I. világháborús emléktáblái. In: Emlékek a Hadak útja mentén II. Szerk. *Ravasz István*. Budapest, 2007.
- Sallay* 2010. *Sallay Gergely Pál*: Mindent a hazáért! Első világháborús osztrák–magyar katonai alakulat- és emlékjelvények. Budapest, 2010.
- Szanyi* 2010. *Szanyi, Miklós*: K. u. K. Kappenabzeichen Katalog. Budapest, 2010.
- Szere dai* 1939. *Szere dai Miklós*: Élet a halálmezőkön. In: Harmincas honvédek élete a halálmezőkön. Szerk. *Paulovits Sándor*. Kecskemét, 1939.
- Szíjj – Ravasz* 2000. Magyarország az első világháborúban. Lexikon A–Zs. Főszerk. *Szíjj Jolán*, szerk. *Ravasz István*. Budapest, 2000.

SZEMLE

GEORGIOS THEOTOKIS

THE NORMAN CAMPAIGNS IN THE BALKANS, 1081–1108 AD

(*Warfare in History*. Boydell & Brewer Ltd., 2014. 278 o.
60 £ ISBN 9781843839217)

A Szerző, az isztambuli Fatih Egyetem oktatója, a középkori hadtörténelem számos területén publikált már,¹ jelen könyvének alapja pedig a Glasgow-i egyetemen 2010-ben megvédett disszertációja. A történet, a normannok dél-itáliai hódításai és balkáni hadjárata a történészek és szakírók sokszor megírt témája, mégis most is sikerült néhány kevésbé tárgyalt, főleg hadtörténeti szemponttal új szint és új eredményeket hozni az elemzésekbe.

Az első és második fejezet a normannok balkáni hadjáratainak előzményeit, itáliai letelepedésük kiváltó okait, normandiai, franciaországi és angliai hadszervezetüket és hadi intézményeiket mutatja be. Részletesen sorra veszi a normannokra hasznosítható korabeli forrásokat. Amatus a legkorábbi szerző, akinek munkája a capuai herceg, I. Richárd haláláig, 1078-ig terjedt, maga az eredeti latin szöveg azonban csak XIV. századi francia nyelvű, jócskán átdolgozott fordításban maradt ránk. Apuliai Vilmos műve a normannok megjelenésétől, 1012-től kezdve a század végéig halad, Robert Guiscard uralkodásának eseményire koncentrálnak, hiszen művét 1095 és 1099 között írhatta meg. Valószínűleg nem volt egyházi személy, s ennek eredménye számos találó hadművészeti megfigyelése. A mű ajánlása II: Orbán pápának arra utal, hogy már megírásakor szántak neki propaganda-, illetve jogbiztosító feladatot. Ordericus Vitalis mellett a bizánci császárlány, Alexiadja a legfontosabb forrás, ami a hasonlóságok ellenére valószínűsíthetően nem használta közvetlenül Apuliai Vilmos gesztóját, hanem inkább egy közös forrás, talán Nikephorosz Bryenniosz állhat a háttérben.

A Szerző első lényeges megállapítása forrásai, pontosabban a forrásokban található számadatok hadtörténeti hasznosíthatóságára vonatkozik, s az ezzel kapcsolatos nehézségek bizonyítására hivatkozik Maurikiosz *Strategikon*-jának egy helyére, ahol a szöveg kétségbe vonja, hogy hús- és harmincezer fő felett megbízható becslésekhez lehetne jutni. Ugyanakkor érdekes egyezésekre is felhívja a figyelmet, mint pl. amikor Anna Komnéné és Apuliai Vilmos 1084–1085 telének normann veszteségét egyaránt 500 főre becsüli, ha persze nem közös forrásból használták. Nem kevésbé tanulságos példákat olvashatunk a dátumoknak vagy a földrajzi környezetben való tájékozódásnak még egyazon művön belül is rendkívül esetleges és eltéréseket mutató érvényesüléséről.

A harmadik fejezet a bizánci hadszervezet bemutatásán túl már felvezeti a XI. századi balkáni geopolitikai, stratégiai változásokat. Gyökeres változást eredményezett a besenyő tömegeknek a bolgár és észak-macedón területre való bevándorlása, még ha azok 800 ezres száma túlzásnak is tűnik. Tény, hogy a bizánciak 1051 és 1059-ben is sikertelenül próbálták megtörni az erejüket, majd a manzikerti 1071-es vesztes csata után az itáliai és balkáni bizánci pozíciók tovább romlottak. 1071-ben elesett Bari, amit a bolgár, besenyő és magyar támadások, a horvát függetlenedési törekvések csak tovább súlyosbítottak. Közben a normann egységek bizánci szolgálatban fontos szerephez jut-

¹ N. S. *Depastas*-szal közösen: *Military Organization and the Art of War in Byzantium (324–1453)*. Athens, Hellenic Army Press, 2013.; *Uő*: Rus, Varangian and Frankish Mercenaries in the Service of the Byzantine Emperors (9th – 11th c.). Numbers, Organisation and Battle Tactics in the Operational Theatres of Asia Minor and the Balkans. *Byzantina Symmeikta*, 22. (2012) 126–156. o.; *Uő*: The Square Fighting March of the Crusaders at the Battle of Ascalon (1099). *Journal of Medieval Military History*, 11. (2013) 57–72. o.; *Uő*: From Ancient Greece to Byzantium: Strategic Innovation or Continuity of Military Thinking? In: *Antiquitas Viva 4: Studia Classica*, ed. Ilze Rūmniece, Ojars Lāms, B. Kukjalko. Riga, LU Akadēmiskais apgāds, 2014. 106–118. o.

nak: Lombardiába éppúgy bevetik őket, mint az 1060-as években az apuliai partok menti tengeri járőrözésben. A normannok alkalmazásának a jelentőségét a bizánciak számára éppen az adta, hogy saját seregükben tapasztalták ki későbbi ellenfeleik előnyeit és hátrányait, amit utóbb hasznosítani tudtak. A XI. század végére a bizánci flotta is erőre kapott, s különösen az erős pisai flotta mediterránrumbeli megjelenésnek köszönhetően jelenlétüket a térségben még tovább erősítették.

A kötet a dél-itáliai eseményeket 1017-től követi nyomon, amikor a lázadó lombard csapatokat segéderőként már 250 normann lovas támogatta. Az év során a bizánciak számos vereségüket követően Bulgáriában Sámuel legyőzése után mégis nagyobb erőket tudtak áthajózni, és felszámolták a lázadást. A normannok azonban ezt követően is a térségben maradtak, s a helyi fejedelemségek szolgálatába álltak. 1025-ben a bizánciak ismét igénybe vették szolgálataikat, amikor 1038 és 1041 között Szicíliába vezettek megtorló hadjáratokat, aminek alkalmával a normannok a szigetet alaposan felderítették.

A normannok térnyerése aversai és melfi-i megtelepedésük után megállíthatatlan, s IX. Leó pápa seregének a legyőzése 1053-ban mérföldkő a hódítás folyamatában. Az 1053. évi győzelmük azért érdekes, mert korábban kisebb létszámban, leginkább segédcsatókként jelentek meg, 1053-ban azonban egy erős, koalíciós sereget kényszerítettek térdre, mégpedig félelmetes lovasrohamaikkal. Általában keskenyebb harcvonalat képeztek, de több hullámban támadtak, és kihasználták a nehézlövességek által nyújtott előnyöket. Ekkor és még sokáig ezzel ellensúlyozták létszámbeli hátrányukat, s talán ez magyarázza, hogy kerültek a nyílt mezei ütközeteket. A bizánci csapatokban megjelenő gyengébben felszerelt, lándzsás lombard gyalogság legalábbis tehetetlen volt velük szemben. 1056 végére Észak-Calabria jó része az övék lett, s már Reggio falai alatt álltak. Ekkorra már küszöbön állt a három egymással is rivalizáló arab fejedelemség uralta Szicília elleni támadásuk, ami két felderítő akció után, 1061-ben következett be. Amint az várható volt, a rendkívül nehéz, hegyes és sziklás, várakkal jól megerősített terepen lassan haladtak előre, az utolsó arab helyőrséget csak 1091-ben űzték el. Messinát csellel, színelte visszavonulással foglalták el, amit később Hastingsnél és Dyrrachiumnál is sikerrel alkalmaztak. Az első nagy, nyílt mezei csatában, Castrogiovanni közelében legyőzték az arabokat, s először a sziget északkeleti, leginkább ortodox görögök lakta részét vonták fennhatóságuk alá.

A normannok Szicíliában meglepően hosszú ostromokra kényszerültek, amelyek persze a korban egyáltalán nem számítotak kivételnek, így a legjelentősebb dél-itáliai bizánci erődvárost, Barit 1068 nyár végén zárták körül, de csak 1071. április közepén foglalták el. Mindez jól mutatja a normannok biztos anyagi hátterét egyúttal a bizánciak tehetetlenségét és flottájuk gyengeségét, hogy a tenger felől nem tudták szétörni a blokádot, és nem tudtak számottevő felmentő csapatot küldeni – igaz, közben éppen a szeldzsukok ellen vívtak komoly harcot. A normann flotta néhány év alatti látványos megerősödéséhez a Barinál zsákmányolt bizánci hajók is hozzájárultak. Szükség is volt ezekre, hiszen Bari elfoglalása után a normannok menetből azonnal a szicíliai Palermo ellen indultak, ami öt havi ostrom után, 1072 januárjában megadta magát. Annak ellenére, hogy az ostromokban is egyre jártasabbá váltak, Salernót mégis csak nyolc havi ostromot követően, árulás útján vették birtokba. A történészek közül többen utalnak arra, hogy a normannok olyan gyakorlati katonai tudás birtokába jutottak, főleg a partraszállás tekintetében, amit később, 1066-ban Angliában kamatoztattak.

A könyv középpontjában a normannok balkáni hadjáratai állnak, amelyek közül az elsőt 1081-ben indították. Mindezt diplomáciailag is ügyesen előkészítette Robert Guiscard, miután hosszú évek ellenségeskedése után 1080-ban megegyezett VII. Gergely pápával, aki megszüntette a kiközösítését, a Salerno, Amalfi és Abruzzi környéki vitatott területek normann fennhatóság alatt maradtak, igaz elismerve azok pápai hűbérét. Az előkészületek része volt az előzőtt VII. Mihály bizánci császár személyes segítségkérése a normann udvarban, amit indokolt a bizánci–normann házassági kapcsolat, de nem kevésbé VII. Mihály irányába kinyilvánított erőteljes pápai támogatás.

Az 1081 májusában Otrantóból áthajózó normann erők létszáma persze vitatott, Anna Komnéné nyilván nagyobb számokat mond, hogy a bizánciak s apja, Alexiosz sikerét felnagyítsa, más források 700 lovas és 10 ezer gyalogos között mozognak. Egyidejűleg egy elterelő hadműveletet is indítottak jóval délebbre, Vonitsa kikötővárosánál. Maga a főszereg először Aulon felé vette útját, s Korfut igen gyorsan elfoglalta, talán hogy utánpótlási bázist biztosítson magának. Innen fő célja, Dyrrhacium felé vette útját, amelyet június 17-ére ért el. Közben Alexiosz igyekezett Velencét aktivizálni, akik

nem is kérték sokat magukat, részben korábbi szövetségükre, részben a városban lakó nagyszámú velenceire tekintettel. Alexiosz maga augusztus közepére gyűjtötte egybe udvari egységekből, az ütőképes varang gárdából, turkopolobkból s kisebb segédcapatokból és zsoldosokból, mint frankokból, szerbekből, örményekből álló seregét.

Kezdetben a normannok számára az események rosszul alakultak, a megérkező velencei flotta elvágta őket az apuliai utánpótlástól, a kitörések pedig érzékeny veszteséget okoztak, olyannyira, hogy az ostromlóknak a táborukat is át kellett helyezni. Erőfeszítései jutalmául a dózse még a Dalmácia és Croatia dux-a címet is elnyerte a császártól. Mégis az október 18-i ütközetben a bizánci sereg alulmaradt, az elitalakulatnak tekinthető kétezernyi varang gárdista szinte teljesen felmorzsolódott a normannok színlelt visszavonulási taktikája eredményeképpen. Magáról e taktikáról is jó összefoglalás olvasható a könyvben (158–164.o.), amire majd később a Szerző a bizánciak kapcsán még visszatér (174. o.).² A siker ellenére a normannok mégsem vállalkoztak Thessaloniki ostromára, hanem délnek fordultak, Castoria irányába. 1082 tavaszán vezérik, Robert Guiscard is visszatért Itáliába az ottani politikai helyzet miatt, s a sereg vezetését a tapasztalatlanabb Bohemundra hagyta. Alexiosz végül Larisanál állította meg a normannokat, szintén a színlelt visszavonulás sikeres használatával, majd 1083 őszére a visszahagyott szárazföldi normann erősséget, Castoriát is visszahódították a bizánciak, a velencei flotta pedig kis híján ismét birtokba vette Dyrrachiumot. 1084-ben a balkáni támadás következtül felvonására került sor, amikor az év őszén Róbert Brindisiből ismét áthajózott, Apuliai Vilmos szerint 120 hajóval, közel 1300 lóval és 10 ezer emberrel. Ennek ellenére, hogy a normannok Korfu közelében nagy tengeri győzelmet arattak a velenceiek felett, Róbert 1085 nyarán bekövetkezett halála katasztrófális következményekkel járt, s Dyrrachiumot végleg elveszítették.

A szentföldi keresztes hadjárat után (185–199. o.) Bohemund 1105 elején tért vissza Itáliába, s egy rendkívül tudatos Bizánc ellenes propagandahadjáratba kezdett. Kezére játszott a keresztesek 1101. évi kudarca, egy feltételezett bizánci trónkövetelő feltűnése s a pápai politika támogatása. Most azonban a normann támadás már Dyrrachium ostrománál elakadt, a bizánci császárt ismét rendkívül sokféle csapategységből összeálló serege mellett velencei flottasegítség is támogatta, aki kerülve a nyílt mezei csatát, kis győzelmekkel, az ostromlóknak az utánpótlástól való megfosztásával, ügyes diplomáciai akciókkal, megtévesztő levelek küldésével felőrölte a normannok erejét.³

A könyv ki nem mondott magyar vonatkozásai rendkívül fontosak. Ismeretes, hogy Kézai Simon és a magyar krónikaszerkesztés megőrizte Kálmán király által küldött magyar segédcapatnak egy dél-itáliai kalandját, hadjáratát. A hadjárat hitelességét illetően a kutatás mindig is megosztott volt, hiszen egyetlen más korabeli forrásunk sem tud róla, az itáliai Dandolo és további itáliai források pedig nyilvánvalóan Kézai tudósítását vették át. Mindezt Ferdinand Chalandon már 1912-ben gyanúsnak találta, Szűcs Jenő pedig 1973-ban foglalta össze kétségeit, s a történetet Kézai itáliai érdeklődésével magyarázta.⁴

Többen, így Pauler Gyula is abból a tényből, hogy az 1108-as, mai albániai deboli szerződésben a bizánci oldalon két magyar neve szerepel, ennek, a magyar katonai részvételnek a bizonyítékát látták, amiben követte őt legutóbb B. Szabó János is. Persze furcsa, hogy egyedül a Budai krónika szövege őrizte meg a „galetta” hajózási olasz szót, amit sem a krónikaszerkesztés, sem Kézai nem hoz, ám még ez sem rendelkezik önmagában olyan súllyal, hogy a magyar beavatkozást igazolná. Piroska magyar királylány 1104-es bizánci házassága, majd a dalmáciai partszakasz magyar elfog-

² B. Szabó János: Háborúban Bizánccal – Magyarország és a Balkán a 11–12. században. Budapest, Corvina, 2013. 76–77. o.

³ Erre lásd még *Theotokis, G.*: Bohemond of Taranto's 1107-8 campaign in Byzantine Illyria, can it be viewed as a Crusade? *Rosetta*, 11. (2012) 72–81. o. (http://www.rosetta.bham.ac.uk/Issue_11/theotokis.pdf, belépés 2015. 01. 14).

⁴ *Szűcs Jenő*: Társadalomelmélet, politikai teória és történetiszemlélet Kézai Simon Gesta Hungarorumában. 2. rész. Társadalomelmélet, politikai teória és történetiszemlélet Kézai Simon Gesta Hungarorumában. *Századok*, 107. (1973) 823–878., itt 860. o. Korábban kételyeit fejezte ki *Ferdinand Chalandon*: Jean II Commène (1118–1143) et Manuel I Commène (1143–1180). Paris: A. Picard, 1912. 56. o. E kétségekkel egyetértettünk, s leginkább XII. századi eseményekkel próbáltuk magyarázni, vö. Simonis de Kéza, *Gesta Hungarorum*. Kiad. *Veszprémi László*. Budapest, New York, CEU Press, 1999. 140–141. o.

lalása elég indok lehetett a magyar katonai jelenlét aktivizálódására, mégis egyszerűen hihetetlen, hogy a korabeli források említés nélkül hagyták volna egy magyar csapat sikeres, több hónapos dél-itáliai akcióját, ami ráadásul két fontos, a normann Godefroi de Conversano által korábban birtokba vett kikötőváros elfoglalásával s azok Velencének való átadásával járt volna. Ráadásul Pauler Gyula a magyar akció 1107. október 9., Bohemund balkáni támadása utánra teszi, a legújabb magyar történeti kronológia 1108 nyarára. Mások szerint nagyobb valószínűsége lenne a hadjáratnak 1101-ben, amikor Roger, a magyar királyné apja, Robert Guiscard testvére, meghalt, amire legutóbb Tuzson János is utalt,⁵ de a magyar hadjáratnak ebben az évben sem maradt nyoma a forrásokban.

Theotokis könyve sajtóosan egyesíti az ismeretterjesztő és szakmai fejezeteket, ami egy könnyen olvasható, izgalmas szakkönyvet eredményezett. A könyv megállapításai sokban tisztázzák a normann–bizánci kapcsolatokat, miközben a korabeli, a magyar történelem szempontjából meghatározó balkáni erőviszonyokra is fontos információkat tartalmaznak, és igazolják, hogy szükség van jól ismert esemény sorok hadtörténeti szempontú újra olvasására és újra értékelésére.

Veszprémy László

SUSAN B. EDGINGTON – LUIS GARCIA-GUIJARRO (ED.)

JERUSALEM THE GOLDEN
The Origins and Impact of the First Crusade

*(Outremer. Studies in the Crusades and the Latin East, 3. Brepols Publisher,
398 o. 89 € ISBN 978-2-503-55172-2)*

A kötet története régre nyúlik vissza. Még 1995-ben, az 1095-os első keresztes háború megindításának 900. évfordulójára rendeztek egy konferenciasorozatot a reconquista hazájában, Madrid, Huesca és Teruel helyszínekkkel, ám eddig nyomtatásban csak a madridi előadások jelentek meg. Jelen kötet a huescai konferencia jegyzeteiben naprakésszé tett előadásait, valamint a kiesők pótlására a témakör legkiválóbb szakembereitől a kötet számára felajánlott tanulmányokat adja közre. A kötet megjelenése jelzi, hogy változatlanul tart a keresztes háborúk mágikus vonzása, s a kiadók sosem látott mennyiségben adják ki a korszak forrásait modern nyelvi fordításban, valamint tanulmánykötetek sorát. Ebben a mennyiségben már nem is lehet csak a valóban fontos témákra szorítkozni, sok minden bekerül az érdekességek közül is, de szerencsére jelen kötet színvonalára garancia a kötet két, neves szerkesztője, Susan B. Edgington, a Queen Mary University of London tanára, valamint Luis García-Guijarro a zaragozai egyetem oktatója.

Az első nagy fejezet az első keresztes háború (1095–1099) létrejöttével és hátterével foglalkozik. Itt olvasható a közben elhunyt H. E. J. Cowdrey (University of Oxford) elsősorban VII. Gergely pápa leveleire támaszkodó mentalitástörténeti tanulmánya arról, hogy a katonák számára lehetővé tett lelki kiváltságok mekkora szerepet játszottak a kor gondolkozásában (*The New Dimensions of Reform: War as a Path to Salvation*). A kutatás nagy alakja, Jean Flori (CNRS, Paris), számos hasonló témájú monográfia szerzője¹ ugyanezt a témát vizsgálta a hadjárat többszörös szakralizációja tekintetében (*Jérusalem terrestre, céleste et spirituelle: trois facteurs de sacralisation de la première croisade*). Az evilági szent helyek visszaszerzése mellett legalább akkora szerepe volt az apokaliptikus várakozásoknak és a hitetlenek megtérítése általános missziós programjának, ami többek között a zsidókkal kapcsolatos elvárásokban is fontos szerepet játszott.

⁵ *John Tuzson*: István II (1116–1131): A Chapter in Medieval Hungarian History. Boulder, East European Monographs, 2002. 23–25. o.

¹ Lásd ismertetésünket *Jean Flori*: La Première Croisade. Bruxelles, Complexe, 1992. *Had történelmi Közlemények*, 108. (1995) 4. sz. 140. o.

A közvetlen hadtörténeti tárgyú írások sorát Manuel Rojas (Extramadura Egyetem) írása nyitja (*Eleventh-Century Warfare in Western Europe*), amelyben több szempontot is érint. Így kitér a normann harcmodorra, a korabeli csatakerülő stratégiára, a krónikaíró egyháziak lehetséges harci képzettségére, a középkori hadvezérek hadművészeti ismereteire s általában a csatarekonstrukció lehetőségeire és korlátaira, az IMP (Inherent Military Probability) alkalmazhatóságára a középkori hadieseményekben.

Mike Carr (University of Edinburgh) az itáliai városállamoknak a keresztes háborúba való bekapcsolódását vizsgálja (*Between Byzantium, Egypt and the Holy Land: The Italian Maritime Republics and the First Crusade*). Nem meglepő, hogy az itáliai kereskedők már az első hadjárat megindulása előtt évtizedekkel a helyszínen voltak, a velenceiek Alexandriában és a Bizánci Birodalomban, az amalfiak magában Jeruzsálemben. A gazdasági erejükre jellemző, hogy a genovaiak egy-egy flottát szereltek fel 1097 és 1099-ben, majd 1104-ig további négyet, ez idő alatt Pisa kettőt, Velence pedig egyet. Mindegyik város esetében vizsgálja a vallási, politikai és kereskedelmi érdekek sajátos konfliktusát az egymás közötti, a Bizánccal, a keresztesekkel, valamint a muszlimokkal folytatott kapcsolatokban. E fejezet végén Robert Somerville (Columbia University) a kevésbé ismert 1095 utáni zsinatok történetével, a Nyugat és Kelet közötti híráramlás rekonstruálásával keres választ a fennmaradt források hiányaira (*The Crusade in the Councils of Urban II beyond Clermont*).

A második nagy rész a hadjárat eseményeivel és annak elemzésével foglalkozik, értelem szerűen a tanulmányok jó részében hadtörténeti megközelítésben. A sort ismét a korszak egyik elismert kutatója, Jonathan Riley-Smith (University of Cambridge) nyitja a keresztes sereg zarándok jellegének a vizsgálatával (*An Army on Pilgrimage*), markáns különbséget téve a fegyveres és fegyvertelen zarándokok között, mivel a hagyományos zarándokok 1095 után sem viseltek fegyvert. Judith Bronstein (University of Haifa) a korabeli zsidóságra vonatkozó különböző vélemények közül megemlíti, hogy a középkori askenázi zsidóság között az aposztázia sokkal elterjedtebb lehetett, mint az a korabeli zsidó krónikákból kitűnik; másfelől a szent háború kiváltotta a keresztény társadalom megtisztulásának és egységesítésének az igényét, ami előidézte a zsidó pogromokat, s utal arra is, hogy a keresztény martirologiumoknak kimutatható hatása volt a zsidó krónikákban (*1096 and the Jews: A Historiographic Approach*).

A középkori hadtörténetírás nagy alakja, John France a Jeruzsálem elfoglalása előtti – látszólag elpazarolt – év politikai és hadi történéseit próbálja megvilágítani.² Az 1098. június 28-i antiochiai győzelem felszínre hozta a nyugati csapatok megosztottságát, s elsősorban a Bizánccal való kapcsolatok eltérő megítélését, a késlekedéssel részben a császárnak akartak időt biztosítani, hogy személyesen odaérjen. A Fátimida Egyiptommal való szövetség lehetősége Jeruzsálem esetleges vértelen megszerzésében szintén szerepet játszott a halogatásban. A Bizánc ellenes lassú fordulat érlelődésében meghatározó volt a latin vezérek szeptember 11-i levele II. Orbánhoz, amely már megelőlegezte Bohemund vezető szerepét, s jelezte esélyeit az Antiochia feletti fennhatóság kisajátítására. 1099-re a latin sereg létszáma is csökkent, jó ha 1300 lovasuk és 12 ezer gyalogosuk maradt, ami érthetővé teszi, hogy soraikat rendezni kellett, valamint azt a sietséget is, amivel 1099. május 16. után megtették a Tripoli–Jeruzsálem utat, hogy megelőzzenek egy várt Fátimida felmentő sereget (*Moving to the Goal, June 1098–July 1099*). Luis García-Guijarro (Zaragozai Egyetem) az imént említett 1098. szeptemberi levelet járja körül és emeli ki annak jelentőségét (*Some Considerations on the Crusaders' Letter to Pope Urban II*).³ A fejezet utolsó előtti tanulmányában Stephen Spencer (Queen Mary University of London) az elbeszélő források érzelmek által motivált nyelvezetével foglalkozik, különösen érdekes megjegyzésekkel a férfi hősök, vezérek sírva fakadására (*Constructing the Crusader: Emotional Language in the Narratives of the First Crusade*), míg a záró dolgozatban Alan V. Murray (University of Leeds) Jeruzsálem 1099. júliusi elfoglalása kapcsán a szövegek forrásértékével (*The Siege and Capture of Jerusalem in Narrative Sources of the First Crusade*), külön

² Lásd ismertetésünket *John France* (szerk.): *Medieval Warfare 1000–1300*. Ashgate, Aldershot, 2006. *Had történelmi Közlemények*, 119. (2006) 1101–1108. o.

³ A levél annál érdekesebb, mivel nem került lefordításra a legutóbbi válogatásban, vö. Az első és második keresztes hadjárat korának forrásai. Ford., jegyz., az utószót írta *Veszprémy László*. Budapest, Szent István, 1999.

figyelmet szentelve a nyugatiak vérengzésének megokolására a forrásokban, s finom különbséget téve a résztvevő és a szemtanú hitelessége között.

A keresztes háború hatását vizsgáló fejezetekben Michael Brett (School of Oriental and African Studies, University of London) vázolja a muzulmán erők, az Abbászidák, Fátimidák és szeldzsukok ellentéteit, ami katonapolitikai háttérül szolgált a latin államok megszületésének, s részletezi a megkésett és sokáig sikertelen Fátimida ellentámadások okait. (*The Muslim Response to the First Crusade*). Sophia Menache (Haifai Egyetem) a korabeli forrásokban a muszlimokra vonatkozó érzelmi töltetű reakciók változását mutatja be,⁴ s azt, hogy az alapvető negatív megítélés mögött a muszlimok hogyan ágyazódtak be a keresztény értékrendbe, miként a nyugatiak maguk is „keletieké” váltak a Szentföldön, kisajátítva azt teljesen maguknak (*After the Conquest: Emotions from the Holy Land*). Sini Kangas (Helsinki Egyetem) a gyermekeknek hívott, de valójában inkább fiataloknak a keresztes társadalomba való beilleszkedését vizsgálja, általános kitekintéssel a fiatalok szerepére, oktatására és katonai képzésére a korabeli lovagi világban (*Growing Up to Become a Crusader: The Next Generation*).

A negyedik, s egyúttal utolsó szempont a hadjárat utóélete. Rendkívül érdekes az itáliai város-államokban a hadjárat emlékének a fokozatos intenzívebbé válása, amit Elena Bellomo (Cardiff University, Veronai Egyetem) mutat be tanulmányában (*Rewriting the Past: The First Crusade in the Memory of Italian Communal Cities*). Az első keresztes háború egyszeri és – amint később kiderült – megismételhetetlen sikere volt a nyugati világnak. A legkülönbözőbb területeken igyekeztek, részben utólagosan és a valóságot meghamisítva, emléket beemelni a helyi, nemzeti, városi vagy dinasztikus historiográfiába. A későbbi századokban így vetélkednek a milánóiak és firenzeiek, vajon Cuccio vagy Pazzino de Pazzi hágott-e fel elsőként Jeruzsálem falaira – noha egyikük sem volt ott –, miként a Viscontik címerének eredetét még az újkorban is e hadjárat eseményeire vezették vissza.

A középkori szépirodalmi utóélet egyik legismertebb alkotása, az 1200 körüli *Chanson d'Antioche*, ami kapcsán Simon Parsons (Royal Holloway, University of London) elemzése a hadjárat hőseinek irodalmi karrierjét állítja elének (*Making Heroes out of Crusaders: The Literary Afterlife of Crusade Participants in the Chanson d'Antioche*). Ezt az irodalomtörténeti megközelítést folytatja a régi francia epikus ciklus kapcsán Carol Sweetenham (*The Cannibals and the Count: the First Crusade as a Drama of Salvation in the Old French Crusade Cycle*). Végül a kötet utolsó írásai a téma látványos lezárását ígérik Ruth Bartal (Tel-Aviv University) gazdagon illusztrálta írásával a szaracénok korabeli megjelenéséről a szobrászatban (*The Image of the Saracen in Romanesque Sculpture: Literary and Visual Perceptions*), míg Robert Irwin (School of Oriental and African Studies, University of London) a legújabb kori és kortárs, a témával foglalkozó filmes és szépirodalmi alkotásokat veszi számba Walter Scott 1831-es *Count Robert of Paris*-e óta (*History, Fiction and Film: Islam Faces the Crusaders*).

A kötet a nyugati könyvkiadásban megszokott sok nézőpontú megközelítést kínálja a had-, politika-, egyház-, irodalom-, művészet- és recepciótörténet szempontjaival, kitekintve a családtörténet, a judaisztika és az orientalisztika területeire, egyúttal jelezve, hogy a steril hadtörténet már nem piacképes. Ennek megfelelően a kötet olvasóközönsége és az oktatásban való hasznosíthatósága is igen sokrétű.

Veszprémy László

⁴ E források jó része olvasható Az első és második keresztes hadjárat korának forrásai című, fentebb idézett munkában.

ÁGOSTON GÁBOR

EURÓPA ÉS AZ OSMÁN HÓDÍTÁS

(A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára. HM HIM, Budapest, 2014. 412 o.
ISBN 978-963-7097-68-3)

A kiváló magyar turkológus, az 1998 óta a washingtoni Georgetown Egyetemen oktató Ágoston Gábor régebbi és újabb keletű cikkeiből és tanulmányaiból állítottak össze egy kötetre valót a Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára sorozat szerkesztői. Komoly adósságát pótolja ezzel a hazai könyvkiadás a neves szerző irányában, akinek régebbi magyar írásai többnyire nehezen hozzáférhető emlékkönyvekben, tanulmánykötetekben jelentek meg, újabb írásai ellenben már angolul láttak napvilágot a világ legkülönbébb folyóirataiban – így ez a válogatás nagyban megkönnyíti majd a téma iránt érdeklődők dolgát, s némi ízelítőt ad a szerző világszerte ismert és elismert munkásságából. (Nagy kár, hogy fő műve a *Guns of the Sultan: Military Power and the Weapons Industry in the Ottoman Empire* az angol mellett eddig még csak németül és törökül látott napvilágot.)

A szerző egykor azon kevés tanár közé tartozott az ELTÉ-n, aki az 1990-es években komolyan vette és professzionálisan művelte a hadtörténetet, ráadásul elmondható róla az is, hogy jókor volt jó helyen. A Szovjetunió hatalmi helyzetének megrendülése és a 'szocialista tábor' összeomlása nyomán kinyílt a világ a magyar egyetemek számára is, és a győzelmi eufóriában égő nyugati világban gombamód szaporodni kezdtek a 'végső győzelem', a 'történelem vége' magyarázatát kínáló determinisztikus elgondolások. Ezek közé sorolódott be a nyugati világban Geoffrey Parker hegeli ihletettséggel, 1988-ban megjelent *Military Revolution* című könyve is, aminek nyomán azután kibontakozott a hadügyi forradalom vita második, világméretűvé terebélyesedett szakasza. Speciális oszmanisztikai ismeretei révén kellő szakértelemmel Ágoston ehhez tudott kapcsolódni, felhívva a figyelmet az egyre nyilvánvalóbbá váló tényre: a szűklátókörű Európa-, illetve nyugatcentrikus szemléletmód aligha kínál releváns magyarázatot a világ történéseinek megértéséhez. Amennyiben pusztán a „fejlett nyugat – elmaradott kelet”, régi gondolati sémáihoz ragaszkodunk, a keresztény Európát a XV. századtól a XVIII. századig fenyegető masszív oszmán kihívás aligha értelmezhető megfelelő módon. Az oszmánok esetében legalábbis a katonai potenciáljuknak olyan ütőképesnek kellett lennie, ami sokáig fel tudta venni a keresztény hatalmakéval, sőt, számos tekintetben évszázadokon át felül is múlta azokét.

E jelenségkört vizsgálta meg Ágoston újra és újra a legkülönbébb aspektusokból. A most megjelentetett írások négy nagy csoportba rendeződnek a kötetben, amelyek közül az első rész „Ideológia, stratégia és hírszerzés” címet viseli. Ebben találni a legvegvesebb anyagot, az oszmánok által, illetve ellen folytatott kémkedéstől a kora újkori európai diplomácia lombikbéli projektjeként működő konstantinápolyi diplomáciai missziók bemutatásán át egészen az Oszmánok és Habsburgok szimbolikus területen is megmutató rivalizálásáig bezárólag. Az egykor Perjés Géza által kirobantott „Mohács-vita” kapcsán a magyar olvasó számára mégis talán azok az írások lehetnek a legérdekesebbek, melyek az oszmán stratégiai gondolkodásról, a birodalmi „grand strategy” széles információ bázisáról és a döntéshozók mégis korlátozott racionalitást mutató konkrét cselekvési lehetőségeiről szólnak.

A második nagy fejezet a „Hadtörténetírás, hadügyi forradalom és az oszmánok” címet viseli, s az angolszász világ populáris hadtörténeti irodalmára nyújtott rövid kitekintés után itt jórészt az oszmán tüzérséggel kapcsolatos tényekkel és korábbi balítéletekkel foglalkozó írások találhatóak, nem mellesleg rendkívül széles és hasznos szakirodalmi tájékoztatást nyújtva a „Military Revolution” vita résztvevőiről, nézeteikről. A tüzérség elterjedéséről az oszmánoknál – és az egész muszlim világban – Ágoston jóval szélesebb és árnyaltabb ismereteket nyújt, mint az a „nyugati” szakirodalomban jó ideig szokásos volt, s közben a hadügyi elmaradottság fokmérőjeként használt oszmán „monstrumlövegek” teóriájának részletes cáfolatát és egy részletes oszmán lövegtípus-ismertetést is kap az olvasó. (1807-ben erről az „elmaradottság markerről” még valószínűleg nem szóltak annak a brit flottakötélnek, amelyet a Dardanellákat védő erődök ósdi lövegei igencsak megtépáztak: a britek egyik hajóján egy kő ágyúgolyó becsapódása egyszerre több mint 50 mat-

rózt sebesített meg, míg egy másik lövedék egy másik angol hajó kormánykerekeit zúzta forgáccsá, s magának a flotta vezérhajójának is jutott egy majd négy mázsás kőgolyó...)

Ágoston munkáiból – is – sokkal inkább az tűnik ki, hogy ezekben az évszázadokban éppenséggel nem az oszmánok voltak elmaradva, hanem a XVII. század végétől az oszmánok addigi európai ellenfeleinek sikerült végre anyagi erőforrásaik, logisztikájuk, haderejük méretei szempontjából felzárkózniuk, s ez vezetett oda, hogy ténylegesen ki tudják használni a technika és taktika terén már addig is gyarapodó előnyeiket. Ágoston ennek kapcsán a magyar kutatásban eddig még nem publikált adatsorokat tár fel és mutat be a janicsárság és más alakulatok létszámváltozásairól is.

A harmadik nagy fejezet a „Hódítás és hadseregellátás” témakörét járja körül az oszmánok sokat vitatott nyugati hadianyagimportjára és a birodalom belső lőpor termelésére koncentrálva. A negyedik nagy fejezet pedig az „Iszlám erős védőgátja” címet kapta, ide kerültek a magyarországi hódoltság szűkebb ügyeit érintő írások, mint az itteni katonai megszállás költségeiről vagy a budai lőportermelésről szóló tanulmányok. Közülük is külön figyelmet érdemel a hódoltság és Erdély sajátos berendezkedését firtató dolgozat, mely az elsők között tett kísérletet arra, hogy az oszmánok itteni hatalmi és birodalomépítő és fenntartó stratégiáit egy jóval tágabb, összbirodalmi környezetben mutassa be.

Összességben elmondható a szép kivitelű kötetről, mely több hasznos térképvázlatot és számos illusztrációt – köztük a szerző saját fotóit – is tartalmazza, hogy igényes módon prezentálja Ágoston Gábor oszmanisztikai kutatásainak régebbi és újabb eredményeit a hazai közönség számára, s ezek révén az addigiaknál átfogóbb és mégis részletesebb képet kaphatunk a XV–XVII. század számos, hadtörténeti szempontból igen fontos aspektusáról.

B. Szabó János

PETER BURSCHEL – CHRISTINE VOGEL (HRSG.)

DIE AUDIENZ

Ritualisierter Kulturkontakt in der Frühen Neuzeit

(Böhlau, Köln–Weimar–Wien, 2014. 337 o. 41,10 € ISBN 978-3-412-21084-7)

Amióta a historiográfiában a külpolitika Leopold von Ranke neve által fémjelzett primátusa a különböző társadalomtörténeti kutatási irányok felvirágzásával háttérbe szorult – legalábbis a nagy presztízzsel rendelkező európai és amerikai kutatóhelyeken és folyóiratokban –, soha annyi történészt nem izgattak a kora újkori diplomáciával kapcsolatos kérdések, mint az elmúlt egy-másfél évtizedben. A követek, ágensek és tolmácsaik újra elárasztották – ha nem is a könyvesboltok polcait, de legalábbis – a tudományos könyvkiadók katalógusait. Ez az új történetírói termés persze nem ugyanott folytatja a kutatást, ahol a nagy elődök abbahagyták. Ennek nem is lenne sok értelme, hiszen a nálunk szerencsésebb országok történetírása már jóval ezelőtt elkészítette azokat a megbízható, sokoldalú és alapos kutatásokra épülő kézikönyveket, amelyekből megtudható, mikor hol milyen követ miről tárgyalt egy-egy uralkodó képviselőjében, milyen politikai célokat tűzött ki maga elé az egy-egy állam külpolitikáját meghatározó elit, és mennyire volt sikeres annak elérésében. A klasszikus, eseménytörténetként írott diplomáciatörténet így nem annyira megteremtette ezt az új érdeklődést, inkább csak kihasználni igyekezett azt; a kezdeményezés egy olyan irányattól érkezett, amely szervesen épült rá az elmúlt fél évszázad társadalomtörténetének kutatási irányaira és módszertani újításaira. Azt is mondhatjuk, szükségyszerű volt, hogy a történeti antropológia felfedezze magának a diplomatákat, hiszen két igen fontos témájának is ők szolgálatják legszélesebb körű fennmaradt kora újkori forrásanyagát. Egyrészt a politikai nyilvánosság tereiben végzett ceremóniák magától értetődő módon keltették fel a ritualizált cselekvésekre mindig is nagy figyelmet fordító antropológusok figyelmét: ezeknek pedig a diplomaták vagy aktív részesei, vagy feszült érdeklődést tanúsító megfigyelői voltak. Másrészt az eredeti inspirációt adó társdiszciplína, a (társadalom-)antropológia számára a másság megélésének és kezelési mód-

jainak kérdése mindig is kiemelt fontossággal bírt, márpedig erről a misszionáriusok mellett szintén a diplomataék hagyták hátra a kora újkorból a legtöbb írásos forrást.

A Peter Burschel és Christine Vogel által szerkesztett kötet ennek a két kutatási trendnek az ötvözetét nyújtja, amennyiben az alapját képező, 2011-ben a vechtai egyetemen megrendezett konferencia témája az Európán kívüli külpolitikának az audienciával, tehát a diplomáciai tevékenység leginkább ritualizált, a nyilvánosságna szóló elemével kapcsolatos problémáit járta körül. A tíz tanulmány közül kilenc a XVI–XVIII. századra koncentrál, csak a záró írás kalandozik el a XIX. századig – ennek befoglalását a kötetbe nyilván témájának különlegessége motiválta, *Felix Konrad* ugyanis nem egy szuverén uralkodónál, hanem az Oszmán Birodalomhoz tartozó Egyiptom *khedivéjénél* tartott audienciákat dolgozza fel. Ebben rámutat arra, mennyire más képet kívánt magáról közvetíteni a magánaudienciákon a nyugat-európai követekkel és utazókkal közvetlen, ceremóniamentes beszélgetéseket folytató Mehmed Ali pasa, mint utódja, az oszmán udvari ceremónia feszes előírásaihoz sok tekintetben visszatérő Abbász pasa. Újabb, az elmúlt évtizedre nagyon jellemző historiográfiai trendet, az iszlám világ iránti érdeklődést illusztrálja a többi cikk földrajzi megoszlása: a maradék kilenc írás több mint fele, öt tanulmány az Oszmán Birodalommal foglalkozik, egy-egy helyet hagyva a mogul Indiának, a moszkvai nagyfejedelemségnek, Sziámnak, illetve Nyugat-Afrikának. A szultánok, a legközelebbi és leggyakrabban látogatott „idegenek” – akiknek meglátogatásáról, Moszkvával ellentétben, hatalmas mennyiségű forrásanyag is fennmaradt – nem csak a nyugat-európai, hanem a magyar történettudomány számára is a legnagyobb relevanciával bírnak a kultúrák közötti diplomáciai közlekedés témája számára, így az ismertetés további részében ezekre a tanulmányokra helyezem a hangsúlyt.

A diplomáciatörténet klasszikus régiói közül háromnak az oszmánokkal fenntartott kapcsolatát elemzi a kötetben tanulmány, a francia királyságét, a velencei köztársaságét, illetve a polgárháború és a protektorátus korának Angliáját. Stefan Hanß írása (*Udienza és Divan-ı hümayun: A 16–17. század velencei–oszmán audienciái*) két oldalról vizsgálja a Serenissima és a szultán külpolitikai kapcsolattartásának ünnepélyes rendezvényeit. A velenceiek számára a legfontosabb ceremoniális szempontot – akárcsak az európai világban fenntartott diplomáciai kapcsolataik során – az jelentette, hogy a Serenissima követei – a köztársasági államforma ellenére – a fejedelmi személyek reprezentánsainak kijáró elbánásban részesüljenek. Ebben kiemelt szerepet játszott, hogy három korábbi királyság, Kréta, Ciprus és Dalmácia is uralmuk alatt volt – ezekre építették a *honores regii* iránti jogigényeiket. Az oszmán követek fogadásakor még azokban az esetekben is megadták a hozzájuk érkező csausoknak a fejedelmi személyek képviselőinek kijáró audienciát, amikor a politikai helyzet feszültségei miatt egyes politikusaik ennek elhagyását javasolták. A velencei ceremoniális rendszer kifinomultsága lehetővé tette, hogy a Köztársaság urai kifejezzék fenntartásaikat – így az 1570-ben hadüzenettel Velencébe érkező Kubat csauستól megtagadták a nyilvános audienciát, és csak szűk körben fogadták –, de a keretek mégis egyértelművé tették, hogy a szultán követeit fejedelmi személy reprezentánsaiként értékelik, és cserébe hasonlókat várnak el. Ez tulajdonképpen egy félreértésen, a nyugat-európai, illetve az oszmán diplomácia-felfogás különbségein alapult: míg a latin Európában a követnek (egy adott rangtól felfelé) kijárt a *repraesentatio* joga, tehát olyan elbánásra számíthatott, mintha uralkodója személyesen lenne jelen, az oszmán csausok elméletileg csak levél átadásával megbízott szolgák voltak – ahogy ez Kubatnak a szerző által részletesen elemzett aláírásából és pecsétjéből is kiderül. Ennek tudható be az is, hogy noha a velencei *baillók* (rezidens diplomaták) és követek mindig féltékenyen figyeltek arra, nem sérül-e a Fényes Portán a Serenissima uralkodói státusa, ez valójában felesleges erőfeszítés volt, hiszen a *honores regiinek* a szultán udvarában nem volt jelentősége.

Hasonlóképpen az oszmán és nyugat-európai diplomácia különbségeire hegyezi ki tanulmányát Florian Kühnel (*Egy királyságot egy követnek: Thomas Bendish audienciái Konstantinápolyban a Commonwealth időszakában*). Az általa elemzett időszak, az angol polgárháború és a protektorátus kora már korábban is felkeltette a kutatás figyelmét, hiszen távolról sem volt egyértelmű, hogyan kommunikálhatták az angol követek a Fényes Portán a korszakban igencsak meglepő államjogi fordulatokat, a Parlament felülkerekedését, I. Károly kivégzését, majd Oliver Cromwell Lord Protectori kinevezését. Kühnel elemzéséből az derült ki, hogy a számos követ és követjelölt között, akik a király, a parlament, majd a száműzetésben élő II. Károly nevében megjelentek Konstantinápolyban, azért éppen Thomas Bendishnek sikerült elnyernie és 1647 és 1661 között mindvégig meg-

tartania a követi posztot, mert ő látta át legjobban, mi szükséges a Fényes Portán a követként való elismeréshez. Noha riválisai egymás után érkeztek a királytól, a parlamenttől, illetve a Levant Companytól (a poszt elsődleges fenntartójától) származó megbízólevelekkel, Bendish hamar átlátta, hogy az oszmán hatóságok számára nem ezek teszik őt hivatalos angol követté, hanem a saját döntési hatáskörükben megítélt audiencia performatív aktusa. Ezért, míg elődjétől való megsza- badulásában kulcsszerepet játszott saját gyors cselekvése és meggyőző ereje, minden a leváltására érkező személy esetében legfontosabb törekvése az volt, hogy az illető semmiképpen ne kaphasson a nagyvezírtől audienciát. Így Bendish jó érzékkel használta ki a követi joggal való felruházásnak a latin Európában, illetve az Oszmán Birodalomban használt rendszere közötti különbségeket.

Hasonlóképpen a korábbi irodalomból is ismert diplomáciai incidenst tárgyal Christine Vogel, egészen új, kommunikációtörténeti elemzési szempontok felvetésével (*A márkí, a szófa és a nagyvezír: A kora újkori interkulturális diplomáciai ceremóniák funkciója és medialitása kérdéséhez*). 1677-ben Charles Nointel francia követet a Kara Musztafa nagyvezírnél tartott legelső fogadásán nem a szokásos szófán, hanem egy annál alacsonyabbra helyezett széken kínálták helytel, amit a Napkirály renoméját féltő követ nem hagyott annyiban, hanem először a széket feltette a szófára, majd amikor ezért rendre utasították, közölte, addig nem hajlandó audiencián részt venni, míg az uralkodója méltóságának kijáró üldőhelyet nem kapja meg. Vogel felhívja arra a figyelmet, hogy ellentétben a nyugat-európai „société des princes” udvari nyilvánosságával, amely elsősorban arra épül, hogy a jelenlévők számára kijelölje a hierarchiában elfoglalt helyüket, ebben az interkulturális diplomáciai szituációban a közönség, aki előtt Nointel védelmezi uralkodója becsületét, tulajdonképpen nem volt jelen – csak a követ hazaküldött beszámolójából és annak kiadott verzióiból tudhatja meg az érdeklődő latin Európa, hogy XIV. Lajos renoméja megvédelmezett. Ugyanakkor a másodlagos sajátnyilvánosság az éppen ellenkező üzenet terjesztésére is alkalmasnak bizonyult: a francia, a követ eljárását hitelesítő beszámoló után nem sokkal egy holland nyomtatvány is megjelent, amely Nointel fennhéjázó és tiszteletlen viselkedését az Egyesült Tartományok képviselőjének józan és tisztelettudó attitűdjével állítja szembe – amely a francia értelmetlen erőszakosságával ellentétben képes arra, hogy kivívja a nagyvezír nagyra becsülését.

A kötet szerkesztőinek különösképp dicséretére válik, hogy gondoskodtak arról: a hasonló vizsgálatokból általában hiányzó régióknak, a latin Európa keleti felének tapasztalatai is helyet kapjanak a tanulmányok között. Tetyjana Grigorjeva, aki a közelmúltban védte meg disszertációját a lengyel-oszmán diplomácia kultúrtörténeti vonatkozásairól, cikkében azt járta körül, milyen elvárásokat fogalmazott meg a Rzeczpospolita és annak királya a Fényes Portára küldött követeivel szemben, és azok milyen eséllyel tudtak ezeknek eleget tenni (*A lengyel-litván követei kora újkori isztambuli önreprezentációjához*). A szerző diplomáciatörténetstől szokatlan őszinteséggel vallja be, hogy a követségek valós, reálpolitikai hozadéka minimálisnak mondható. Céljuk csaknem minden esetben a békefenntartás volt, amelyre azonban a pompásan kidolgozott, elméleti eszefuttatásokkal és történelmi példákkal egyaránt bőven élő retorikán kívül a Lengyel-Litván Unió vezetői vajmi kevés eszközt adtak követeik kezébe. A lengyel követei nagyvezírral folytatott tárgyalásai a szó szoros értelmében tulajdonképpen nem is tarthatók tárgyalásoknak, hiszen azok során mindkét fél ismerette ugyan álláspontját, azok közelítésére azonban – a követ kezét megkötő instrukció miatt – semmilyen eszközük nem volt. Így aztán a diplomaták energiáikat arra fókuszálták, hogy követségük reprezentatív funkcióit a lehető legjobban ellássák, mind a helyszínen, mind később jelentéseikben. Innen eredeztethető a lengyel követei szakmai körökben közmondásos nagyotmondása, a szultánnal folytatott drámai párbeszéd, amelyek ugyan sosem történtek meg (hiszen ellentmondtak a Fényes Porta diplomáciai ceremóniális rendjének), de megnyugtatóan biztosították a Rzeczpospolita közönségét arról, hogy a lengyel nemes büszkeségén a szultán udvarában sem esett csorba.

Az oszmán, illetve kelet-európai blokkba tartozik végül Michał Wasiucionek tanulmánya, amelynek révén az oszmán vazallusállamok is helyet kaptak a kötetben (*A szuverenitás szimulációja a kora újkori diplomáciában: Az 1644-es moldvai követség a lengyel királyi udvarban*). A fiatal lengyel kutató azt járja körül, hogyan kerülhetett rá sor, hogy Vasile Lupu moldvai vajda követét a lengyel király nyilvános audiencián fogadta, holott az csak szuverén uralkodók diplomatáinak járt volna ki. A szerző finom elemzését adja annak az önreprezentációs kötéltáncnak, amelynek során a moldvai vajda megpróbálta magát az európai „société des princes” egyenrangú tagjának feltüntetni, miközben az Oszmán Birodalom felé nem kérdőjelezte meg vazallusi státuszát, és ráadásul a görögkeleti kereszténység

felé is folyamatosan jelezte saját ortodox fejedelmi voltát (és ennek kapcsán visszanyúlt a bizánci császári ikonológiához). Noha a lengyel királyi udvarban lezajlott fogadás egyszeri esemény volt (a XVII. század során vissza-visszatért a kérdés, vajon Moldva nem tekintendő-e továbbra is a Rzeczpospolita vazallusának), és konkrét motivációját a vajda leánya és Janusz Radziwiłł litván herceg közötti esküvő adta, Vasile Lupu itt elemzett dilemmáinak egy része sokkal általánosabb érvennyel bírt, és az erdélyi fejedelmek számára is megoldandó feladatot jelentett.

Claudia Garnier írása a moszkvai udvarban lezajlott fogadásokról érdekes analógiákat szolgáltat az oszmán példákhoz, hiszen a Habsburg követeknek ugyanazzal a problémával kellett itt is szembenézniük, mint Konstantinápolyban: uralkodójuk császári címének konkurenséhez érkeztek („*Mely módon fogadják és tartják az követeket*”: *Diplomáciai ceremónia és rituális gyakorlat a moszkvai udvarban a 16. és korai 17. századi nyugati követek nézőpontjából*). Két szempont kiemelését tartom fontosnak. Egyrészt az orosz cári ceremóniarendben is kérdéses volt a *repraesentatio* joga: a követet saját személyében, nem pedig ura „képeként” kezelték, így alacsony státusa egyértelmű volt – ez abból a helyzetből válik világossá, amikor a tóosztoknál a császár neve elhangzásakor a nagyfejedelem–cár maga is felállva köszöntötte poharát, tehát elismerte a Habsburg uralkodó magasabb rangját, követét azonban folyamatosan annak alárendeltségét mutató ceremóniákra kényszerítette. Más területen a követ maga gondoskodott arról, hogy ne sérülhessen a német-római császár magasabb jogállása: az ajándékokat (nehogy azokat a vazallusi függés jeleként lehessen értelmezni) nem uralkodója, hanem saját nevében adta át a cárnak. Hasonló dilemmákra ismerünk analógiákat például a Habsburg követek budai fogadásairól is.

A kötet többi tanulmánya inkább általános kérdésekkel, távolabbi analógiák ígéréttel kecsegteti a magyar olvasót. Antje Flüchter arra hívja fel a figyelmet, hogy a mogul Indiába érkező európai követek számára sokkal kevésbé az volt a probléma, hogy az audienciákon alávetettség kifejező gesztusokat kellett tenniük az uralkodóval szemben, inkább az, hogy megfigyeljék, más európai hatalmak képviselői, illetve a perzsa és üzbég követek nem kapnak-e hozzájuk képest engedményeket. Ruth Schilling a Napkirály udvarába érkező szíami követek problémáin keresztül érzékelteti, milyen nehéz egy másik ceremonális kultúrából érkező diplomatát meggyőzni arról, hogy a párizsi diplomáciai rituálék nem tartalmaznak sértő elemeket. Végül Christina Bauer a nyugat-afrikai Anomabóban egy francia erőd építése körüli diplomáciai tárgyalásokat vizsgálva azt emeli ki, mennyire relatívak a nemzetközi jogi kategóriák egy interkulturális közegben. Nemcsak az afrikai tárgyalópartner szuverenitása kérdéses (bár a francia követek, eljárásuk legitimálása érdekében, minden további nélkül királynak nevezik ki az ennél sokkal szélesebb hatalommegosztásra épülő közösség vezető emberét), de a szimbolikus események, mint egy-egy zászló kítűzése is, amely csak az európai szemlélt számára jelenti a felségjog elfogadását, az afrikai partnerek inkább szimpátianyilatkozatként kezelik.

A kötet tanulságait Peter Burschel foglalta össze előszavában. Az audiencia és különösen a kultúrák közötti kapcsolattartásban létrejövő audiencia afféle „szemiotikai kaland”, amelyben minden résztvevő nagy energiákat fektet abba, hogy értelmezni próbáljon minden történést, minden gesztust – vagy hogy egyáltalán felfedezze annak gesztus-értékét. Ezáltal egy olyan cselekvési tér jön létre, amely egyik eredeti oldal értelmezési köréhez sem tartozik, hanem a hibriditás számos jelét mutatja. Ugyanakkor a „kulturális félreértések”, amelyek vizsgálatára oly nagy kedvvel vállalkoznak történészek, nem állandósulnak: a ceremonális tér ágensei gyorsan tanulnak, nemcsak egymás rendszerét ismerik ki, de azt is, milyen kiskapukat találhatnak abban saját státusuk emelésére. Az interkulturális érintkezésekben létrejövő hibrid rendszerek ugyanakkor nem hatnak vissza a két résztvevő fél saját belső rendjére, ehhez hiányzik egy interkulturális nyilvánosság. Ez azonban azt is jelenti, hogy azok a gesztusok, amelyeket a követ úgy tesz meg, hogy közben azok nem részei saját ceremonális kultúrájának, számára semmilyen jelentőséggel nem bírnak. A szultán köntösének újját megcsókoló diplomaták így valójában nem ismerik el gesztusukkal az oszmán uralkodó világhatalmi igényét – ehhez szükség lenne arra, hogy a portai ceremóniák nyilvánossága közös legyen a nyugat-európai udvarokéval. Mivel nem az, minden gesztus értelmezése arra marad, aki azt megcselekszi: ő magyarázhatja el azt saját közegnek, és ebben a „fordítási folyamatban” eltűnnek a saját közeg számára kellemetlen elemek. A mind felvetett témájában, mind regionális sokszínűségében, mind módszertani tudatosságában egyaránt kiváló kötet remélhetőleg számos más vizsgálatnak jelent majd inspirációt.

Kármán Gábor

КИРИЛ А. КОЧЕГАРОВ – ОЛГА В. ХАВАНОВА – АТТИЛА ШЕРЕШ (ПОД РЕД.)

OSZVABODIEJELNYA VOJNA 1703–1711 GG. V VENGRII I DIPLOMATIJA PETRA I.

(Az 1703–1711. évi Rákóczi-szabadságharc és I. Péter orosz cár külpolitikája. Nyesztor-Isztorija, Szentpétervár, 2013. 279 o. ISBN 978-5-4469-0064-0)

A Rákóczi-szabadságharc 300. évfordulójának egyik külföldi záró eseménye volt a Moszkvai Magyar Kulturális Központban 2011. október 27–28-án megtartott tudományos tanácskozás, melynek tanulmányok formájába szerkesztett anyagát jelentette meg Szentpéterváron 2013-ban a Nyesztor-Isztorija Kiadó a *Közép-Európai Tanulmányok* című sorozatban. A szimpóziumot a szatmári békeszerződés 300. évfordulójára időzítették, és a moszkvai Rákóczi-napok keretében szervezték meg. A konferenciát oroszországi és magyar tudományos és kulturális szervezetek rendezték, részt vettek rajta az Orosz Tudományos Akadémia Szlavisztikai Intézetének, a Moszkvai Magyar Kulturális Központ Levéltári Intézetének, a Lomonoszov Állami Egyetem, a Moszkvai Magyar Kulturális, Tudományos és Információs Központ, a magyarországi Orosz Történelmi Egyesület, valamint a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpontjának munkatársai.

A szervező- és szerkesztőbizottság, Kirill Kocsegarov és Olga Khavanova történészek és Seres Attila, a Nemzeti Levéltár moszkvai magyar levéltári delegátusa a Rákóczi-szabadságharcot a magyar történelem és egyúttal a kollektív magyar nemzeti emlékezetben megőrzött egyik legfontosabb eseménynek tartja. Ennek megfelelően jelölték ki a kötet tematikáját: II. Rákóczi Ferenc erdélyi fejedelem és I. Péter orosz cár diplomáciája kapcsolatának történetét és az annak csúcspontját jelentő 1707. évi szövetségi egyezményt, az ún. varsói szerződést. A tanulmánygyűjtemény a szerkesztők szándéka szerint a XVIII. századi magyar–oroszl politikai kapcsolatokat s a Rákóczi-szabadságharc iradalmában, kultúrában és propagandában betöltött „helyét”, szerepét mutatja be.

A kötetet közreadó, illetve szerkesztő szakemberek nem a Rákóczi-szabadságharc, hanem Oroszország történetének ismert kutatói, ez a tény több problémát, a kiadványban található szakmai hibát is megmagyaráz. Ezt elkerülendő, a szerkesztőbizottságba jó lett volna beválasztani vagy legalább lektornak fölkérni egy olyan magyar kutatót is, aki a korszak avatott szakértője. (Véleményem, illetve megállapításom csak a szerkesztőkre és az előszóra érvényes, nem pedig azokra a szerzőkre, akik tanulmányaikat a kötetben publikálták.) A fölmerülő problémák másik forrása a több esetben pontatlan fordítói munka. Szem előtt tartva a kötet érdemeit, a pontatlanságok nagy száma és jellege miatt kénytelen vagyok a kritikai észrevételekkel kezdeni a recenziót.

A pontatlan fordítás már a kötet címét illetően jelentkezik: a címnegyedben megadott magyar cím: *Az 1703–1711. évi Rákóczi-szabadságharc és I. Péter orosz cár külpolitikája* csak nagyjából azonos az orosz címmel (*Освободительная Война 1703–1711 гг. в Венгрии и дипломатия Петра I*), melynek pontos magyar fordítása: *Az 1703–1711. évi szabadságharc Magyarországon és I. Péter diplomáciája*. A kettő között nemcsak stílári, hanem tartalmi különbség is van, mert a külpolitika fogalma tágabb a diplomáciánál. A külpolitika ugyanis a külföldi kapcsolatok rendszerét jelenti, egy ország kormányának más államokhoz fűződő viszonyában, kapcsolataiban megnyilvánuló elveket, célokat, döntéseket, mozgatórugókat és tevékenységeket, amelyekkel az ország megvéd(heti) érdekeit, illetve különféle célokat valósít(hat) meg. A diplomácia ugyanakkor az államok közötti kapcsolatainak ápolására irányuló szervezett tevékenység, melynek főbb célja: hivatalos kapcsolatok fenntartása más államokkal, az állam és polgárai érdekeinek képviselete, védelme, az információszerzés, valamint a saját országról szóló ismeretek terjesztése. Vagyis a diplomácia része a külpolitikának.

A fordításbeli pontatlanságokat illető észrevételek közül vegyük mindjárt az első írást, Mészáros Kálmán bevezető tanulmányát, amely a magyar nyelvű tartalomjegyzékben (278. o.) A „szatmári békeség” és az „oroszl reménység” címet kapta, s melynek szintén nem sikerült pontos orosz fordítását adni (az orosz cím: *Сатмарский мир 1711 г. и «надежда на русских»* magyarul: *Az 1711. évi szatmári béke és az „oroszlomba vetett remény” lenne*). A kötet három nagy fejezetre oszlik: *II. Rákóczi Ferenc* (elírás nélkül) *diplomáciája a nemzetközi kapcsolatok rendszerében; Oroszország*

szág és Magyarország a XVII–XVIII. század fordulóján; valamint a szintén pontatlanul fordított, s tartalmi különbséget is jelentő *II. Rákóczi Ferenc a szépirodalomban, kultúrában és kollektív emlékezetben* (az orosz: Эпоха Ференца II Ракоци в литературе, культуре, коллективной памяти alapján helyesen: II. Rákóczi Ferenc kora az irodalomban, a kultúrában és a kollektív emlékezetben lenne). Sajnos túlzás nélkül mondható, hogy fordítói pontatlanságoktól hemzsegnek a címek a Tóth Ferenc, Kármán Gábor, Svetlana Korzun, Kirill Kocsegarov, Gebei Sándor, Papp Sándor írásának magyarról oroszra vagy oroszról magyarra fordításban. Nyikoláj (és nem Nikolaj) Rogozsin esetében ugyanez mondható el, ahol a Magyar Királyság oroszul Habsburg Monarchiaként szerepel a fordításban, Oleg Nyemenszkij, Olga Khavanova, Hatos Pál esetében szintén. Ezek részletes idézése helyett csak a legkirívóbb félrefordítást emelném ki szó szerint: Mikhail (sic!, helyesen magyarul: Mihail helyett) Mejer tanulmányát, melynek orosz címét: *Перемены в жизни османского общества в первой половине XVIII. в. и Ференц II Ракоци*. (Változások az Oszmán társadalom életében a XVIII. század első felében és II. Rákóczi Ferenc) magyarra így sikerült fordítani: *Orosz-török kapcsolatok a XVII–XVIII. század fordulóján*.

Végül: a magyar nyelvben az orosz szavakat, cirill betűs szavakat, neveket stb. az akadémiai helyesírási szabályai szerint a kiejtés alapján írjuk át (mint említettem Nikolaj helyett Nyikoláj, Kozbareva helyett Kozbarjeva, Staniszlav helyett Sztanyiszláv, Svetlana helyett Szvetlána, Cantemir helyett Kantyemir).

Másik kritikai észrevételem a kötet bevezetőjében megfogalmazott, részben fogalmi, részben értékelési-értelmezési problémára vonatkozik, amely a Rákóczi-szabadságharc alapvető céljának, értékeléséből és értelmezéséből, a szabadságharc jellegének újradefiniálási kísérletéből adódik, s a szabadságharc orosz elnevezésének problematikájához vezet. A szerkesztők koncepciójuk forrásaként Pálffy Géza német nyelvű, Münchenben megjelent (magyarul is kiadott¹) tanulmányát jelölik meg, amely szerintük a Rákóczi-szabadságharcot az 1672–1735. évek eseményeinek összefüggő értékelésében olyan felkelésnek (*повстанческое движение*) nevezi, amely egy szüntelen háborús mozgásokkal és politikai instabilitással jellemezhető időszak egyik mozzanata volt. Ennek során magyar „befolyásos arisztokraták vagy (!) katonai nemesek vezetése alatt (под преводительством влиятельных аристократов или офицеров-дворян)” felkelés zajlott „az adóterhek ellen és a vallásszabadságért (против налогового бремени и за свободу вероисповедания)” (3. o.). Ez a II. Rákóczi Ferenc vezette mozgalom – ahogyan a szerkesztők az előszóban interpretálják –, a kuruc katonák szociális-gazdasági várakozásait volt hivatott megvalósítani, melyek nem ritkán vallási követelések formáját öltötték magukra, s melyek esetenként/olykor-olykor összekapcsolódtak a vezetők hatalmi ambícióival, akik politikai – és nem utolsó sorban – katonai-pénzügyi támogatását élvezték a Habsburgok első számú ellenségeinek, az Ottomán Portának és XIV. Lajos francia királynak (uo.). Pálffy Géza a hivatkozott tanulmányban (sem a megjelölt oldalakon,² sem pedig máshol) semmi ilyesmit nem ír, a Rákóczi-szabadságharcot sem ebben, sem pedig más munkájában nem definiálta újra, a kijelentést tehát a szerkesztők véleményének, definíciójának kell tekintenünk.

Ebből következően adódnak a recenzens számára az alábbi, alapvető kérdések. Magyarország, Erdély és/vagy a Habsburg Monarchia (ez pontosan nem derül ki a szövegből) 1672–1735 közötti történetét valóban folyamatos politikai instabilitás és háborúskodás jellemezte? Nincs tudomásom olyan monográfiáról, elemzésről, ami ezt valaha kimutatta volna a magyar, az osztrák vagy az európai történetírásban. A Rákóczi-szabadságharc vezetői mind „befolyásos arisztokraták” és „katonai nemesek” voltak? Előbbiek kik voltak és mire gyakoroltak befolyást, és kik azok a katonai nemesek? A Rákóczi-szabadságharc valóban egy felkelés volt? Csak az adóterhek ellen és a vallásszabad-

¹ Pálffy, Géza: *Ewige Verlierer oder auch ewige Gewinner? Aufstände und Unruhen im frühneuzeitlichen Ungarn*. In: *Die Stimme der ewigen Verlierer? Aufstände, Revolten und Revolutionen in den österreichischen Ländern (ca. 1450–1815)*. Vorträge der Jahrestagung des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung (Wien, 18.–20. Mai 2011). Hrsg. Peter Rauscher – Martin Scheutz. (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung Erg.-Bd. 61.) Böhlau–Oldenbourg, Wien–München, 2013. 151–175. o. Magyarul megjelent ez előtt: Pálffy Géza: *Örök vesztesek, avagy örök nyertesek? Felkelések a kora újkori Magyarországon és Erdélyben*. In: *A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére*. Szerk. Baráth Magdolna – Molnár Antal. Magyar Országos Levéltár et al., Budapest–Győr, 2012. 283–299. o.

² A német nyelvű munka 158., illetve 161–162. oldalán.

ságért folytak a küzdelmek, például egy önálló magyar állam vagy a független erdélyi fejedelemség megteremtéséért nem? Kérdéses az is, vagyis feltárára vár, hogy az Oszmánok a Rákóczi-szabadságharcot katonailag vagy pénzügyileg támogatták, a követjárások ténye ugyanis nem azonos az effektív támogatással, s Rákóczi ennek elvét és lehetőségét (a feltárt memoár-irodalom és a vonatkozó levelezés szerint) mindvégig elvetette. Végül ugyancsak árnyaltabb megfogalmazást kívánna az is, hogy 1703 és 1711 között kik tekinthetők a Habsburgok „első számú ellenségeinek”.

Nem meglepő, hogy a tárgyalt történelmi esemény jellegének illetően meghatározásából, fogalmának újradefiniálásából, a szerkesztők számára az a terminológiai probléma merül föl (5. o.), hogy a magyar történettudományban Rákóczi-szabadságharcnak nevezett történelmi jelenség valójában szabadságharc volt-e. S miközben latolgatják, hogy indokolt-e a szabadságharc kifejezés használata, vagy felkelésnek, háborúnak, egy szuverén állam függetlenségi törekvésének, illetve egyfajta felszabadító háborúnak kell-e tartani, fölteszik a kérdést: a magyar szabadságharc fogalma ez esetben pontosan hogyan fordítandó orosz nyelvre? Végül is, szerencsére, az 1971-ben Iszlamov szerkesztésében Magyarország történetéről szóló szintézis nyomán megteremtett tradícióra hivatkozva, mégis csak a szabadságharc kifejezésnél maradtak a szerkesztők...

Áttérve a kötet érdemi részére, Mészáros Kálmán tanulmánya megelőzi a három tematikai egységbe sorolt írásokat, azokhoz mintegy bevezetesként szolgál: az 1711-ben megkötött szatmári béke historiográfiáját foglalja össze elemző módon, végigvezetve az olvasót, hogy a XIX. századtól kezdődően a különböző időszakokban az egyes kutatók hogyan értékelték a megállapodást. Ezt követően a békeokmány megszületésének történetét foglalja össze, többek között az orosz diplomáciai kapcsolatokba vetett „remény” – melynek kézzelfogható alapja és kiindulópontja, egyetlen reális megjelenése az 1707. évi szövetségi megállapodás volt I. Péter és II. Rákóczi Ferenc között – és a nemzetközi garanciák összefüggésrendszerében.

A *II. Rákóczi Ferenc diplomáciája a nemzetközi kapcsolatok rendszerében* című első nagy tematikai egység bevezető tanulmánya Tóth Ferenc írása, aki a szatmári békét francia összefüggésrendszerben tárgyalja. Összegzi a francia–magyar kapcsolatok történetét 1708 és 1710 között, feltárja a franciák reakcióit a békekötéssel kapcsolatban, ami még a *Nagy Francia Enciklopédiába* is bekerült, s ismerteti Rákóczi emigrációjának francia vonatkozásait. Jelena Kobzarjeva és Kármán Gábor a svéd–orosz és svéd–magyar kapcsolatokat tekinti át a XVII. század második felében, illetve a Rákóczi-szabadságharc alatt. Kobzarjeva tanulmányában a diplomáciai kapcsolatoknak azt az útját mutatja be, amely 1684-től kezdődően azok megszakadásához vezetett gyakorlatilag már az évtized végére. A háttérben természetesen Oroszország nagyhatalmi törekvései, expanziós politikája, területi igényei állnak, de oly módon, hogy törekvéseit mindvégig az európai diplomácia színterén igyekezett – ha nem is legitimizálni, de – részben elfogadtatni kifinomult eszközökkel. Hasznos információkat kaphatunk a korszak folyamán az európai udvarokban, nemzetközi tárgyalásokon delegált orosz diplomaták személyét illetően. Kármán Gábor tanulmánya magyar nyelven és bővített változatban a *Hadtörténelmi Közlemények* 2013. évi első számában is olvasható (116–133. o.). A korrekt és bőséges jegyzetapparátust felvonultató munka a svéd–magyar – elsősorban – diplomáciai kapcsolatokat tekinti át a szabadságharc idején. Konklúziója: a protestánsok ügyére való hivatkozással sikerült a magyar diplomáciának XVII. Károly svéd királyt megnyerni a szabadságharc ügyének, ami ha konkrét fegyveres segítséghez vezetett volna, feszültséget okozott volna Rákóczi és XIV. Lajos kapcsolatában. A svéd–magyar diplomáciai kapcsolatok megteremtése ugyanakkor már eleve érzékenyen érintette a Habsburgokat, olyannyira, hogy amennyiben 1706–1707 folyamán a felkelés katonai szempontból sikeres, az előnyös béke megteremtésében a svéd kapcsolatnak már a pusztá ténye is Rákócziék számára kedvezően befolyásolta volna a megállapodást. Szvetlána Korzun I. Péter egyik megbízottjának, Heinrich von (Huissen – így a kötetben, 278. o., helyesen, mint ahogyan a doktori disszertáció – melynek alapján jelen írás is készült – címében is korrektil szerepel a neve:) Huyssen (1666–1739) német diplomata orosz szolgálatban töltött 1700–1711 közti bécsi diplomáciai megbízatásait tárja föl a Rákóczi-szabadságharc tükrében. A német diplomatától, mint megtudhatjuk, Nagy Péter naprakész információkat szerzett a Rákóczi-szabadságharcról, de legalább is azokról a hírekről, melyek a császárvárosba, Bécsbe eljutottak. Vagyis a tanulmány egy magyar vonatkozásból eddig teljesen új szálát, jelenséget mutat be: a cár nemcsak közvetlenül tárgyalt Rákóczi államának diplomatáival, hanem bécsi ágensén keresztül is szerzett értesüléseket – levelezését, életrajzát, beadványait ebből a szempontból a magyar kutatásnak is érdemes lenne ta-

nulmányozni a jövőben. Kirill Kocsegarov tanulmánya oly módon segíti az olvasót az orosz, illetve az orosz–magyar politika megértésében, hogy az oroszok lengyel politikai törekvéseit, motivációit tárja elénk a XVII. és XVIII. század fordulóján: e területen töretlenül és az idő előre haladtával egyre inkább erősítette I. Péter politikai befolyását, ami 1719-re Oroszországot egészen az osztrák érdekekkel való ütközésig vezette, hiszen a lengyel diplomáciai csatározások területén az egyik legerősebb befolyásoló tényezővé vált. Gebei Sándor tanulmányában azt kutatja, hogy Rákóczi 1710–1711. évi orosz politikájának, illetve az orosz „segítségnek” volt-e valamilyen kézzel fogható politikai, de legalább diplomáciai realitása. Markáns véleménye: semmiképpen sem volt, hiszen Rákóczi ebben az időszakban már nem akart tudomást venni a reális politikai eseményekről, s ebből kiindulva nem volt realitása az orosz támogatás elnyerésének 1711-ben. Papp Sándor bécsi és isztambuli kutatókatonák alapuló, alapos tanulmányának több tanulsága közül, amely azt a kérdést járja körül, hogy az oszmánok mi módon képzelték el a szabadságharc támogatását, e helyen csak azt a merőben új látásmódot emelném ki, ahogyan a kérdést szemléli. E szerint az oszmánok a magyar szabadságharc kérdését mindvégig nemzetközi viszonyrendszerben, valamint a karlócai megállapodás fényében szemlélték. Konkrétan: tisztában voltak azzal, hogy ha tevőlegesen nem adnak fegyveres segítséget a kuruc államnak, a Habsburg Monarchia sem fog az orosz–oszmán konfliktusba beavatkozni.

Mihail Mejer írása már az emigráció területére vezet el bennünket: a XVIII. századi oszmán politikai és társadalmi változásokra irányítja rá a figyelmet, melynek ismerete elengedhetetlen a törökországi emigráció megértéséhez. Kiemeli: azoknak az európai minták szerint bevezetésre szánt társadalmi, politikai reformoknak, melyek időről időre megfogalmazódtak, az Oszmán Birodalomban a XVIII. század első harmadában még nem volt realitása. Végül, a kötet diplomáciai és nemzetközi kapcsolatokról szóló fejezetében Sztanyiszlav Malkin tanulmánya a skóciai jakobita-felkelés és a magyarországi szabadságharc történeti párhuzamaira mutat rá (az összehasonlító-elemző vizsgálati elv nyomán). Emellett kimutatja, hogy Nagy-Britanniában, illetve Skóciában a politikai elit részéről élénk figyelem kísérte a szabadságharcot.

A tanulmánykötet második nagy tematikai egysége a XVII–XVIII. század fordulóján az orosz–magyar kapcsolatok diplomáciatörténeti, gazdaságtörténeti és mentalitástörténeti területére vezet el bennünket, e fejezetnek csak a politika, illetve hadtörténeti vonatkozású tanulmányaira térnek ki e helyen. Ehhez a tematikához nyújt alapvetést Nyikolaj Rogozsin tanulmánya a Nagy Péter ideje előtti, azaz a XVII. századi orosz belpolitikai viszonyok ismertetésének köszönhetően. Andrej Guszkov Ukrajnecv oroszországi követ 1708. évi magyarországi „missziós” (140. o.) követi útjáról tárt föl fontos, eddig feltáratlan levéltári forrásokat az Orosz Állami Levéltár fondjaiban, melynek alapján a követ útját részletesen rekonstruálni tudta. Figyelemre méltó koncepciója: 1707-ben a magyar felkelés ügye nemcsak vagy nem elsősorban annak Habsburg-ellenes, függetlenségi jellege miatt keltette föl I. Péter figyelmét, hanem a szabadságharc vezetőjéhez, közvetlenül II. Rákóczi Ferenchez, mint Erdély fejedelméhez keresett utat, mert Erdély ügyét mindvégig a svéd szövetségi rendszer függvényében szemlélte. 1708 nyarán azért indította másfél hónapos útjára Ukrajnecvet, mert ebben az összefüggésben ítélte veszélyesnek az orosz birodalom katonapolitikai számításait is befolyásoló konfliktust a Habsburgok és a magyar felkelők között, a harcok kiújulásáról szerzett értesülései nyomán. A császári hadsereg aktuális állapotát tekintve (tudomást szerzett arról, hogy jelentős erőket csoportosítanak át a Habsburgok az itáliai részekről) az orosz cár első számú javaslata Rákóczi számára a Habsburgokkal történő megegyezés volt (141. o.). A követ útja szerencsétlen tragédiába torkollott (1708. szeptember 12-én Egerben elhunyt), ami a közvetlen orosz–magyar diplomáciai kapcsolatok megszakadását eredményezte. (E tanulmánnyal érdekesen állítható párhuzamba Vlagyiszlav Groszulkan, a XVIII. század egyik nevezetes orosz diplomatájáról, Antioh Kantyemírről szóló tanulmánya.)

A II. Rákóczi Ferenc a szépirodalomban, kultúrában és kollektív emlékezetben című fejezet tartalmában többet mond, mint amit a fejezet cím sejtet, hiszen nemcsak a fejedelem kultuszáról szóló írások kerültek ide, hanem Katona Csaba jóvoltából értesülhetünk például Forgách Simon újratemetésének körülményeiről (1904–1906), illetve a temetés kapcsán betekinthetünk az orosz–magyar diplomáciatörténet ezen XX. század eleji fejezetébe. Bár e fejezet nem tartalmaz kifejezetten hadtörténeti vonatkozású írásokat, mégis érdemes rá fölhívni a figyelmet: a fejedelem, illetve a szabadságharc kultuszának, hagyományának és a szabadságharc történeti, politikai megítélésének és vetületeinek újabb, eddig ismeretlen területeit tárják föl az itt közölt tanulmányok szerzői (Olga

Khavanova, Hatos Pál, Vörös Boldizsár), valamint Seres Attila függeléke is (Tarle orosz történész kéziratát közli Rákóczi külpolitikájáról és a szovjet delegáció részvételéről az 1953. évi magyar történéskongresszuson).

Összességében a tanulmányokat és a tartalmi vonatkozásokat illetően egy változatos tematikájú, színvonalas kötet született a Rákóczi-szabadságharc 300. évfordulója lezárásának kapcsán, amely sok vonatkozásban és szemléletben is több területen új, megfontolásra érdemes eredményt közöl, melynek eddig magyar nyelven idehaza még meg nem jelent tanulmányait érdemes lenne egy gondos fordítás és szerkesztés után magyarul is megjelentetni.

Kincses Katalin Mária

BERNARD BACHELOT

L'EXPÉDITION DE GIGERI, 1664

Un échec de Louis XIV en Algérie

(*Illustroria. Lemme édit, Clermont-Ferrand, 2014. 104 o.*

17,90 € ISBN 978-2-917575-48-2)

A tavalyi évben ünnepeltük az 1664. évi magyarországi török háború eseményeinek – köztük a szentgotthárdi csata és a vasvári béke – 350. évfordulóját. Az évforduló ismét ráirányította a figyelmet a nevezetes év hazai és külhoni történéseire. Franciaországban az ebben az időszakban uralkodó fiatal XIV. Lajos későbbi külpolitikai elveinek látszólag ellentmondva, a Rajnai Szövetség aktív tagjaként – mint Elzász grófja – 6000 fős francia haderőt, valamint számos önkéntes nemesifjút küldött a császár megsegítésére Magyarországra. Kevésbé ismert, hogy a francia uralkodó ugyanebben az időszakban egy másik területen is összeütközésbe került az Oszmán Birodalommal. A korábbi békésen zajló földközi-tengeri francia kereskedelmet ebben az időszakban nagy mértékben veszélyeztette az algériai és tuniszi kalózok tevékenysége, amely ellen időnként katonai fellépésekkel válaszolt a francia kormányzat. Ennek egyik legismertebb példája volt az 1664-ben a tuniszi kalóztamadásokat megtorló dzsidzselli (más néven dzsidzserei [Giger, ma Jijel Algériában]) expedíció. Bernard Bachelot könyve e rövid, de a szentgotthárdi csatánál sokkal szerencsétlenebb katonai fellépés bemutatására vállalkozott.

Amint a kis kötet hátlapján található bemutató szövegekből megtudhatjuk, a szerző fiatalságát maga is ezen az egykori francia gyarmaton töltötte, majd később a francia haditengerészetnél szolgált, s így tapasztalatból megismerhette a hasonló tengeri hadműveletek jellegzetességeit. A jelen kötet előzménye egy 2003-ban megjelent vaskosabb monográfiája (*Louis XIV en Algérie – Gigeri 1664*, Editions du Rocher), amely a francia Haditengerészeti Akadémia külföldjárt is elnyerte. A mostani kiadást a terjedelmesebb mű e kerek évfordulóra kiadott népszerűsítő változatának tekintethetjük. Így a könyv olvasója lábjegyzetek és egyéb nehézkes tudományos apparátustól mentesen, élvezetes stílusban, ugyanakkor adatgazdag és történeti idézetektől hemzsgő szövegben idézheti fel az 1664-es év nagy francia tengeri hadjáratának történetét.

Maga a hadjárat igen jelentős erőket vonultatott fel. Gyakorlatilag a francia tengeri flotta szinte teljes haderejét és 4500 fős expedíciós hadsereget állított csatasorba Beaufort herceg vezénylete alatt, aki egyébként a király unokatestvére volt. Beaufort herceg kiválasztása semmiképpen sem volt hasonlítható a magyarországi kontingens élére állított Jean de Coligny-Saligny gróféhoz, akit hugenotta származása és a Fronde idején való ellenzéki magatartása miatt XIV. Lajos megkülönböztetett kegyeivel – köztük a magyarországi hadjárat vezetésével – igyekezett leválasztani a lázadó szellemű Condé herceg környezetéről. Itt eleve megkülönböztetett politikai presztízsű és jelentőséggű stratégiai hadjáratról volt szó. A herceg kiválasztásával nyilvánvalóan XIV. Lajos maga kívánta a hadiesemények irányítását kézben tartani.

A nagy jelentőségűnek induló hadjárat azonban már a kezdet kezdetén jelentős problémákkal küszködött. A szerző ezek közül a legjelentősebbnek a stratégiai célok bizonytalanságát tartja.

Nem lehet pontosan tudni, hogy mi volt a hadjárat célja. A korabeli európai hatalmaknak szóló erődemonstráció akart-e lenni, vagy esetleg az algériai partokon való támaszpontszerzés volt-e a katonai célja? Vajon ténylegesen az algériai kalózok megleckéztetését szeretete volna elérni vagy voltak belpolitikai céljai is? Mindenesetre a források alapján mindezek valószínűsíthetőek. Ehhez az alapproblémához járultak a további nehézségek. A herceg személyén keresztül kommunikációt jelentősen gyengítették a levelezési nehézségek és a lassú utánpótlási útvonalak. Ennek következtében három hónap alatt sem sikerült elérni, hogy megfelelő tűzérsséggel megerősített hídfőállást építsenek ki Dzsidzsellinél. A blokádnak viszont nem tudta megakadályozni az ellenséges tűzérsség megjelenését a közelükben.

Szintén nagy gondot jelentett, hogy a francia haditerv arra alapozott, hogy a helyi kalóztársadalmak: a berberek és arabok, valamint az oszmán hatóságok ellentéteit kihasználva a francia csapatok könnyen tudnak majd látványos eredményeket elérni. A botcsinálta szakértők által kidolgozott terv azonban csúnyán félresikerült, hiszen a francia expedíciós hadsereg megjelenése éppen az ellenkező hatást érte el, és a muzulmán erők összefogtak a betolakodók ellen. A szerző ezen megállapításait egyébként a távolabbi és közeli múltból (Algéria gyarmatosítása, Irak, Afganisztán stb.) merített analógiák segítségével igen meggyőzően támasztja alá a konklúziójában. Véleménye sommás: egy rosszul felmért, illuzórikus katonai célokat kitűző, központosított hadjárat, amelynek vezetői hibát hibára halmoztak eleve kudarcra volt ítélve.

A kudarcot persze a korabeli királyi propaganda igyekezett sikernek álcázni. Ide sorolható például az a párizsi Bibliothèque Nationale de France művészeti gyűjteményében található metszet is, amely a Beaufort herceg által zsákmányolt zászlók bemutatását ábrázolja, ahogyan azokat 1664. október 21-én ünnepélyes menetben a párizsi Notre-Dame-hoz vitték (BNF: RÉSERVE QB- 201 (47) -FOL, elektronikus változata: <http://visualiseur.bnf.fr/CadresFenetre?O=IFN-8404800&I=1&M=chemindefer>). Ugyanakkor mindennél árulkodóbb volt az tény, hogy a hadjárat tudományos igényű feldolgozásával egészen az utóbbi időkgig adós maradt a francia hadtörténetírás. Ennek pótlásában játszik fontos szerepet Bernard Bachelot munkássága. A kötetben a legfontosabb forrásokat és a releváns szakirodalmat tartalmazó bibliográfia, egy kis kronológia, illetve a történelmi szereplők portréit, térképeket, forrásokat, sőt a hadjáratban elsüllyedt és azóta feltárt La Lune hadihajó régészeti leleteit bemutató képanyag is helyet kapott.

Tóth Ferenc

LÁZÁR BALÁZS

KRAJOVAI ÉS TOPOLYAI BÁRÓ KRAY PÁL TÁBORSZERNAGY KATONAI PÁLYÁJA

*(A Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Könyvtára. HM HIM, Budapest, 2013. 286. o.
ISBN 978-963-7097-61-4)*

A késmárki patrícius cipster családból származó Kray Pál egyedülálló karriert futott be a XVIII. századi Magyar Királyságban, amikor katonai teljesítményének köszönhetően a nélkülöző kismemesi létből a vagyonos arisztokraták közé emelkedett. Bár az első és sokáig legrészletesebb (140 oldalas) életrajza már halála évében, 1804-ben megjelent Genersich Keresztély művében, egy évszázaddal később pedig dr. H. Just százados adta közre a kiváló katona 1784-től haláláig Sándor öccséhez írt leveleit, neve és tettei mégis a történelem félhomályában maradtak, csak néhány apróbb közlemény jelent meg karrierje egy-egy állomásáról, szakaszáról. Ezt kívánta orvosolni Lázár Balázs művében, amelyben immáron az életpálya egészének részletes és modern feldolgozására vállalkozott.

Kray Pál 1735. február 12-én született Késmárkon. Atyja, ifjabb Kray Jakab, aki szintén katonaként szolgált, és gyalogos kapitányságig vitte, kalandos és drámai fordulatokban bővelkedő pályája még a XIX. századi nagy mesélő, Jókai Mórt is megihlette, aki *Apja fia* címmel örökítette meg regényes életét. Kray Pál édesanyja, Unterbaum Éva egy másik késmárki patríciuscsalád sarja volt. Kray

Jakab a család második fiúgyermekét kora ifjúságától a katonai pályára készítette fel, amelyhez elengedhetetlennek tartotta műszaki és matematikai ismeretek megszerzését. A tehetségesnek tűnő fiút gróf Csáky Miklós hercegprímás-érsek is támogatta. Kray Pál először a selmecbányai Bányatiszt-képző Akadémián folytatott tanulmányokat, majd ennek befejezése után patrónusa 1753-ban magához rendelte Pozsonyba, ahonnan Bécsbe küldte tovább matematikai ismereteit gyarapítani. Az ifjú azonban felhagyott a tanulással, és 1754. április 3-án önkéntesként beállt a Haller-féle (későbbi 31.) magyar gyalogezredbe, amely egyedülálló karrier kezdetét jelentette. 1757. április 16-án zászlósi rangban átvették a frissen felállított Pálffy János-féle gyalogezredbe (későbbi 39.), ahol tehetségének és rátermettségének köszönhetően kitüntette magát a hétéves háború küzdelmeiben: immáron főhadnagyként 1760. július 26-án elsőként hatolt be a glatzi erődbe, és a porosz parancsnok és báró Göllnitz ezredes neki adta át az erőd kulcsait. Karrierjében újabb fordulatot hozott, hogy 1783 őszén a pesti nagy hadgyakorlaton az ezredét oly ügyesen vezette, hogy II. József még ugyanezen év november 7-i hatállyal soron kívül előléptette alezredessé, és a 2. székely határőrezredbe helyezte át, így részt vett az 1784 őse és 1785 januárja között zajlott Horea és Closka-féle lázadás leverésében. Az itteni kiváló teljesítménye újabb uralkodói elismerést hozott, hiszen 1785 decemberétől az 1. oláh határőr-gyalogezred vezénylő ezredesévé nevezték ki.

Kray Pál karrierje számára az újabb lökést – ahogyan ezt a szerző egy külön fejezetben hangsúlyozza – az utolsó nagy Oszmán–Habsburg háború (1788–1790) adta meg. Az erdélyi mellék-hadszíntéren ezredével az oszmán hadsereg többszörös túlerejével szemben megvédelmezte a Zsil-völgyében lévő Vulkán-szorost, majd betört az alá rendelt csapatokkal Havasalföldre és elfoglalta Krajovát. Mindennek köszönhetően 1790-ben vezérőrnaggyá léptették elő, ami azt jelentette, hogy tagja lett a császári-királyi hadsereg tábornoki karának. A következő évben azonban a hadjáratban kimerült, és vélhetőleg a még a hétéves háborúban szerzett sebesülésének kiújulása miatt Kray kivált a tényleges katonai előléptéstől. Ráadásul 1791 kora tavaszán a bukaresti császári-királyi hadtest-parancsnokságnak oláh, görög és örmény kereskedők több tisztársával együtt feljelentették. A sarcolási ügy végül azonban nem mért végzetes csapást a vezérőrnagy karrierjére, akit tulajdonképpen bírósági ítélet sem marasztalt el – emeli ki Lázár Balázs.

A francia forradalom és az első koalíciós háború pedig alkalmat adott arra Kraynak, hogy visszatérjen az aktív szolgálatba, mivel Friedrich Josias Coburg herceg, akit 1792. december 5-én a rajnai császári-királyi csapatok, majd a következő évben a birodalmi seregek élére neveztek ki, ragaszkodott hozzá, hogy a „kisháborúban” és előőrsi szolgálatban jártas korábbi alárendeltjét reaktiválja az Udvari Haditanács. Az 1793 és 1800 közötti nyolc esztendő az életpálya legérdekesebb, legjobban adatolt szakasza, nem mellesleg pedig a szerző kutatásainak fő iránya a napóleoni háborúk korszaka, így nem meglepő, hogy a döntően narratív elbeszélésmódú mű legtöbb nagyobb fejezete (összesen négy) ezzel az időszakkal foglalkozik. Kray elővéd dandárjával szinte állandóan a harcok sűrűjében teljesített szolgálatot. 1793 októberében két jelentős haditett is öregbítette hírnevét. Először október 24-én a gyenge dandárját Orchies-ben körülzáró mintegy 15 000 főt számláló francia seregettestet zúzott szét. Hat nappal később pedig a Marchiennes-ben elsáncolt erős helyőrséget vetette ki állásaiból, jelentős számú foglyot ejtve és hadianyagot zsákmányolva. Mindezek mellett a város elfoglalásával Flandriából teljesen kiszorultak a francia csapatok.

A következő évben azonban a császári-királyi csapatokat üzték el Osztrák–Németalföldről, sőt október elején már a Rajna teljes bal partja a thermidori konvent seregeinek kezébe került. Kray azonban 1794-ben is kitüntette magát. Először augusztus elején Maastricht környékén csalt csapdába egy kisebb francia lovas különítményt, majd az októberi visszavonulás alkalmával egy merész és villámgyors lovassági ellentámadással megfutamított egy ellenséges hadoszlopot, és hét löveget zsákmányolt.

A vezérőrnagy dandárjával 1795-ben is több kisebb vállalkozásban vett részt sikeresen. Az ő helytállásának is köszönhetően a császári-királyi seregeknek sikerült megakadályozniuk, hogy a francia sereg megvesse a lábát a Rajna jobb partján. Az év decemberében pedig Kray kezdeményezte egy kétnapos fegyverszünet megkötését, amely később öthónapos fegyvernyugvássá szélesedett. Sikerei eredményeként 1796. március 4-én Ferenc császár altábornaggyá nevezte ki. Kray pedig immáron a Habsburg Birodalom legtehetségesebb katonai felsővezetőjének, Károly főhercegnek a parancsnoksága alatt ugyanebben az évben is többször kitüntette magát a harctéren. Részt vett a csá-

szári-királyi csapatok győzelmét hozó wetzlari (június 16.), ambergi (augusztus 24.) és würzburgi (szeptember 3.) csatákban, és mindegyikben ő vezette a vert francia sereg üldözését.

1797 elején azonban Károly főherceget az uralkodó az itáliai hadsereg élére nevezte ki, és ráadásul a németországi hadszíntérről 22 zászlóaljat és 18 lovassvadront is átírányított az Észak-Itáliába. A tehetséges vezetőjét és jelentős katonaságát veszített birodalmi sereggel szemben a Lazare Hoche vezette francia offenzíva teljes sikerrel végződött. A neuwiedi hídfőért folyó április 18-i csatában a Franz Freiherr von Werneck altábornagy vezette alsó-rajnai császári-királyi hadtest ezredei jelentős veszteségeket szenvedtek. A fegyverszünet megkötése és a demarkációs vonal kijelölése után a bécsi udvar a kudarc egyik felelősét Krayban találta meg. Az altábornagyot elmarasztalták: 14 nap fogságra ítélték és áthelyezték Itáliába, azzal a kikötéssel, hogy új állomáshelye elfoglalásakor nem utazhat Bécsen keresztül.

Kray karrierje azonban ahelyett, hogy véglegesen megbicsaklott volna, új fordulatot vett, és újra felívelő szakaszba került. A hadosztályparancsnokból Frigyes orániai és nassauai herceg súlyos betegsége miatt közvetlenül a második koalíciós háború kitörése előtt az itáliai hadsereg ideiglenes főparancsnoka lett. Ebbéli minőségében az 1799. március vége és április eleje közötti időszakban sikeresen verte vissza a Louis Schérer vezette francia csapatok Verona környéki támadásait. Az április 5-i magnanói csatában elért győzelmével pedig egyrészt végérvényesen sikerült megakadályoznia a köztársasági hadsereg előretörését, másrészt jutalomként az Udvari Haditanács tábornoknaggyá léptette elő. Április közepére az itáliai hadszíntérre ért Michael Melas lovassági tábornok átvette tőle a császári-királyi csapatok feletti főparancsnokságot, míg az orosz segélyhadakat vezető Alexander Vasziljevics Szuvorov-Rimnitzky herceg, tábornagy az egyesített erők főparancsnoka lett. Május végén Krayt egy hadtest élén a kulcsfontosságú Mantova visszafoglalására küldték, ám hamarosan a Jacques-Etienne Macdonald tábornok vezette Közép-Itáliában és Nápolyban lokalizált francia sereg közeledtére a Po folyó vonalának védelmére rendelték. A szövetséges hadak trebbiái győzelme után (június 19.) hozzáláthatott a nagy stratégiai fontosságú erőd ostromához, amelyet végül július 30-án adott át François-Philippe Foissac-Latour hadosztálytábornok. Ezek után a tábornagy részt vett a novi csatában (augusztus 15.), ahol Kray a jobbszárnyat vezette.

A következő esztendőben „Itália megmentőjét” (*Retter Italiens*) a Károly főherceg távozása miatt megüresedett németországi főparancsnoki tisztségbe nevezték ki, igaz, hogy hivatalosan csak ideiglenesen. Működését nagyban hátráltatták a vezérkarán belüli torzalkodások, illetve személyes ellentéte Sztáray Antal altábornaggal és Johann Gabriel de Courcelles-vel, Chasteler márkijával, akinek valamiféle hadművelési bizottság összeállításával kellett volna Krayt segítenie. Másrészt az ellene küldött rajna-moseli francia hadsereget a kor egyik legkiválóbb parancsnoka, Jean Moreau tábornok vezette. Nem meglepő tehát, hogy az idős, betegeskedő Kray itt már nem tudta megismételni az itáliai hadszíntéren elért sikereit. Az április végén és május elején a Rajnán átkelt francia csapatok gyorsan tért nyertek, így az ideiglenes főparancsnok több ütközetben megtépzott sereggel kénytelen volt Ulmhoz visszavonulni. A stratégiai fontosságú Duna menti erőd körül több mint egy hónapig tartó harc után Kray ismét kénytelen volt meghátrálni, mivel Moreau seregei kezdték elválni hátszágától és a tirol-vorarlbergi hadtesttől. Június 21-én a főszereget tehát egy oldalmenettel elindult a Duna völgyében, és végül a tábornagy az Inn folyó vonalán sorakoztatta fel kimerült és demoralizált csapatait. Kray ekkorra már érezhette, hogy „elfogyott körülötte a levegő”, hiszen uralkodói utasításra nem vett részt a fegyverszüneti tárgyalásokon, és tisztségéről is leváltották. Ezzel be is fejeződött a XVIII. században páratlanul mondható karrierje. Nyugdíjazása után felváltva élt birtokán és Pesten, ahol 1804. január 19-én egy lázroham végett vetett életének.

Kray katonai rátermettségét és sikereit a bécsi udvar nem csupán újabb és újabb kinevezésekkel, hanem más elismerésekkel is jutalmazta – mint ahogyan ezeknek a szerző külön tematikus fejezetet szentel. Első komolyabb elismerésként 1789-ben a Katonai Mária Terézia-rend lovagkeresztjét vehette át az ezredes. 1792. augusztus 9-én az uralkodó „krajovai” prédikátummal báróságra emelte, igaz ekkor még a karddal szerzett méltóságához nem tartozott birtok, pusztá cím volt tehát. Újabb kitüntetésre Kraynak 1794-ig kellett várnia. Ezen év július 7-én a Katonai Mária Terézia-rend 34. avatásán az immáron vezérőrnagyként szolgáló bárót a parancsnoki osztályba is befogadták. A rend legnagyobb kitüntetését, a nagykeresztet azonban itáliai győzelmei ellenére sem kapta meg. Ám I. Ferenc császár és király 1799 augusztusában a 34. számú gyalogezred szolgálatjára nevezte ki. Egy évvel később pedig a bárói címet is sikerült tartalmazással megtöltenie Kraynak, hiszen kato-

nai érdemeire való tekintettel 100 000 forint elengedése mellett megvásárolhatta a topolyai kamara-birtokot is. Az 1800. év végére az uralkodó a „topolyai” előnevet adományozta számára.

A szerző külön fejezetet szentel annak, hogyan próbálta a családcentrikus jó cipszer Kray egyengetni három fia – Antal, Ferenc és János karrierjét. Mindhármuknak igyekezett jó neveltetést biztosítani, illetve helyett, rangot szerezni számukra a császári–királyi hadseregben. Legidősebb Antal és a legifjabb János számára meg is volt a lehetőség és rátermettség egy az atyjukhoz hasonló életpálya befutásához, ám mindkettejüket harctéri szolgálat közben elragadta a halál. Ferenc fiát azonban nem igazán érdekelte a katonai karrier, apja nyugdíjaztatása után 1802 januárjában őrnagyi rangjáról hivatalosan is leköszönt.

A mindenkori recenzensnek feladata, hogy akár szőrszálhasogató módon is, de valamiféle hiányosságra hívja fel a szerző és az ismertetés olvasójának a figyelmét. Ebbéli szerepemben tehát én is sorolhatnám az elgépelési hibákat, a nem mindig egyező névalakokat. De ezt a magam részéről öncélú és felesleges magamutogatásnak érezném. Ugyanúgy, mint ahogyan azt is, ha felrónám a szerzőnek, miért nem más, esetlegesen modernebb szerkezetben készítette el művét, figyelembe véve mondjuk John Keegan *A parancsnoklás álarca* című könyvét. Ez utóbbit azért sem tartanám célszerűnek, mivel a keegani szintetizáló módszer alapvetően arra épül, hogy a már teljesen feltárt anyagokat gondolja újra végig, mutassa be más, addig nem tárgyalt nézőpontokból. Lázár Balásznak azonban egyrészt a korai életrajzok és forráskiadvány ellenére a karrier egészét újra ki kellett kutatnia, komoly levéltári apparátust felvonultatva. Másrészt a mű bevezetőjében előre megszabott és vállalt feladatokat maradéktalanul teljesítette: bemutatott egy XVIII. században szinte egyedülálló katonai karriert úgy, hogy közben megismerhette az olvasó Krayt, mint embert és családapát is. Remélem, hogy a napóleoni háborúk magyar főtisztjeinek karriertörténeti vizsgálata ezzel nem zárul le, és néhány év vagy esetleg évtized múlva már egy a keegani módszert alkalmazó kötetről is készülhet ismertetés.

Bagi Zoltán Péter

FERENC TÓTH (ÉD.)

LA CORRESPONDANCE CONSULAIRE CRIMEE DU BARON DE TOTT (1767–1770)

(Centre d'Histoire Diplomatique Ottomane / Center for Ottoman Diplomatic History, Les Editions Isis, Istanbul, 2014. 266 o. ISBN 978-975-428-507-9)

A XVIII. század egyik híres és neves diplomatájának, katonai reformerének François de Tott báró (1733–1793) életének, munkásságának újabb dokumentumait jelentette meg Tóth Ferenc, a XVIII. századi magyar és egyetemes hadtörténelem kutatója az isztambuli Isis kiadó gondozásában francia nyelven, a francia–török diplomáciai kapcsolatok közreadását felvállaló sorozat legújabb köteteként. A puritán, de ízléses és elegáns kivitelezésű, névmutatóval és bevezető tanulmánnyal ellátott kiadványhoz Jean Bérenger, a párizsi Sorbonne-egyetem professzora írt ajánló sorokat, melyekben kifejti: Tóth Ferenc a magyar származású diplomata, Tott báró munkásságának és a XVIII. századi francia–magyar kapcsolatoknak egyik legavatottabb kutatója, aki 2004-ben készítette el a báró visszaemlékezéseinek (*Mémoires du baron de Tott sur les Turcs et les Tartares*) 1785-ben megjelentetett kiadása alapján a mű francia nyelvű kritikai kiadását. Tegyük hozzá, a magyar olvasóközönség pedig a *Vasi Szemle* Szerkesztőségének kiadásában vehette kézbe a mű magyar nyelvű kritikai változatát 2008-ban. Tóth Ferenc jóvoltából az újkori diplomáciatörténet egyik legérdekesebb személyisége hajdan regényesnek, homályosnak tartott életútjának források szintjén megragadható eseményei, állomásai az elmúlt évtizedben hiteles életrajzok formájában is feltárásra kerültek (lásd az említett kritikai kiadások bevezetőjét).

A felvidéki, Nyitra környékéről, székelyi előnevet viselő nemesi családból származó Tóth András, a báró édesapja volt az, aki a család francia ágát megalapította, miután a Rákóczi-szabadságharc

– melyben fiatalon, de tevékenyen részt vett a fejedelem apródjaként – bukása után előbb az Oszmán Birodalomban telepedett le, majd 1720-ban Franciaországban. Ott a Bercsényi-huszárezredben kapott alkalmazást, majd a francia diplomácia egyik legnevesebb XVIII. századi ágense lett, XIV. Lajos királyi titkos diplomáciájának egyik kulcsfigurája. Ő volt az, aki a francia kelet-európai diplomácia legfőbb megbízottjaként többek között a rodostói magyar emigráció és a francia udvar között is közvetített, illetve életben tartotta azok diplomáciai kapcsolatait egészen 1756-ig.

François de Tott báró ekképpen tehát katona-diplomata családba született. Kilenc évesen kornétásként léptették be a Bercsényi-huszárezredbe, ahol magyarul is megtanult. Néhány év múlva a tehetséges ifjú huszártisztet a francia kormány apjával Konstantinápolyba küldte, hogy megtanulja a török nyelvet, megismerje az Oszmán Birodalom szokásait és mentalitását. Ebben az időszakban szövődött személyes kapcsolata és barátsága Vergennes gróffal, Franciaország konstantinápolyi nagykövetével, későbbi külügyminiszterrel, aki, mint látni fogjuk, egyben a most ismertett forráskiadvány egyik legfontosabb szereplője.

Tott báró diplomáciai szolgálata is a nagykövet ajánlására indult 1766-ban. Már első megbízatása során, a neuchâtel hercegségben megcsillogtatta képességeit, amint azt Tóth Ferencnek a forráskiadványhoz írt bevezetőjéből megtudhatjuk.

Ezt követően újabb, tudásának, ismereteinek, nyelvtudásának sokkal megfelelőbb feladatot kapott: konzulnak nevezték ki a krími tatár kán (Maxud majd Kirim Guerai/Giray) udvarába 1767-ben, ahol küldetése gyakorlatilag 1669 végéig tartott. A forráskiadvány Tott krími diplomáciai tevékenységét dokumentálja, vagyis a kezdő diplomata jelentéseit, beszámolóit tartalmazza annak elejétől végéig. 114 forrást, leveleket, követi jelentéseket, beszámolókat s a hozzá írt leveleket, utasításokat kritikai, jegyzetekkel, magyarázatokkal ellátott formában. A krími misszióról szóló forrásokat, melyek lelőhelye ma a versaillesi városi könyvtár kéziratára (Bibliothèque municipale de Versailles, az irategyüttes megnevezése: Baron François de Tott, jelzte: L. 278.), Tóth Ferenc három csoportba osztotta. Az 1767. évi dokumentumgyűjtemény az 1767. június 23. és az 1768. április 19. közötti időszak Tott által írt jelentéseit, a számára készült követi utasításról szóló memoárt tartalmazza, a versaillesi indulástól kezdve a Varsón keresztül vezető, Bahcsiszerájba eljutott diplomata útjának eseményeit és küldetése kezdetét bemutatva. Természetesen már ezeknek a leveleknek is nagyon fontos másik „szereplője”, Étienne-François, comte de Stainville, duc de Choiseul (1719–1785), aki 1758 és 1761, valamint 1766 és 1770 között volt Franciaország külügyminisztere, s akivel Tott még szintén apján keresztül, annak konstantinápolyi missziójának kapcsán ismerkedett meg. Ez a forráskiadvány Choiseul több, eddig kiadatlan levelét is tartalmazza, megkerülhetetlen forrása lesz a továbbiakban a miniszter tevékenységét kutatók számára is. A második csoport az 1768. május 2. és október 13. közötti, Choiseul és Tott által egymással folytatott levelezést tartalmazza, a harmadik pedig a misszió utolsó évét, harmadát dokumentálja: az 1768. december 12. és 1769. december 10. között írt forrásokat tartalmazza, egy nagyon izgalmas időszak dokumentumait. Időközben ugyanis Tott Konstantinápolyba utazott, a krími kán halála után, ahová április 11-én érkezett meg. Az Oszmán udvar kaotikus, háborúra készülő viszonyai között apja barátainak és a szultán, III. Musztafa (1717–1789, uralkodott 1757-től) olasz udvari orvosának segítségével és kiváló török nyelvtudásának jóvoltából nagyon hamar eligazodott, s néhány hét alatt elnyerte az Oszmán uralkodó és a török miniszterek bizalmát. Katonai feladatot kapott: a török hadsereg tüzéségének fejlesztésével bízták meg, ami igen nagy kihívást jelentett számára, hiszen a huszárság kötelékéhez tartozva elméleti és gyakorlati ismeretei egyaránt hiányosak voltak a tüzéség területén.

Nagyon fontos szakasza, mintegy bevezetője volt tehát ez a sikeres krími küldetés Tott további pályafutásának, több évtizedes sikeres konstantinápolyi követi és katonai megbízatásának, mely a későbbiekben nagyon komoly európai visszhangot kapott, tevékenységét sokszor a sajtó által kiszínezve és túlértékelve többek között a török haderő megreformálásán eredményesen dolgozó követnek.

A krími tatár kánság (az Oszmánok hűbéreseként) a Fekete-tengertől északra lévő nagy kiterjedésű, gyéren lakott vidéken helyezkedett el, mely terület ugyanakkor a korabeli orosz–török ütközőzóna stratégiaileg legfontosabb részét jelentette. Tott leveleiből kiderül: tudatában volt annak, hogy a krími francia konzuli feladat ekkor még csekély diplomáciai súllyal rendelkezett, ami egy kezdő diplomata számára talán éppen ezért ideális „tanuló terep” volt. A konzulátus stratégiai jelentősége azonban Tott konzuli megbízatásának idején, működésének jóvoltából kezdett megnőni az orosz expanzió miatt. François de Tott éles szemmel vette észre az összefüggést jelen kötetben közölt

leveleinek, jelentéseinek tanulsága szerint, hogy a lengyelországi orosz befolyás megnövekedését az oroszok Oszmán Birodalom elleni expanziós törekvései gyengíthetik. Eerre már küldetése korai szakaszában rájött, amikor éppen Varsón keresztül vezetett útja a krími területre. A francia diplomácia célja ebben a helyzetben egy orosz–török háború kirobantása volt, a lengyelországi orosz befolyás csökkentése céljából. Lengyelország politikai függetlenségének, de legalábbis a térség francia befolyásának a növelése volt tehát a legfőbb kívánság ebben a helyzetben, melynek a krími francia konzul teljes mértékben alávetette bahcsiszeráji állomáshelyén diplomáciai törekvéseit, maximálisan betartván a számára adott követi utasítást (vö.: 2. sz. forrással, 51. skk. o.).

1768. júliusban a konfliktus a török–orosz határon háborúhoz vezetett, mint ezt Tott báró helyesen látta előre. A háború pedig egy újabb nemzetközi konfliktushoz, az ún. keleti kérdéshez vezetett. Tott feladata ebben a helyzetben két éven keresztül a francia külügyminiszter, Choiseul, valamint Vergennes folyamatos tájékoztatása volt mind a diplomáciai, mind pedig a hadi események tekintetében. A missziónak a krími tatár kán halála vetett véget 1969-ben, mert annak utódja már nem tartott igényt a konzul szolgálataira.

A jelentések alapján egy nagyon tájékozott, széles látókörű és éles szemű diplomata képe bontható ki a szemünk előtt, aki pontosan tudta követni és értékelő megjegyzésekkel továbbítani nemcsak a bahcsiszeráji udvar politikai törekvéseit, hanem ezen keresztül a konstantinápolyi eseményeket is, mind a politikai, mind a katonai, mind pedig a diplomáciai viszonyrendszerben. Ehhez azonban nemcsak a krími kán és az Oszmánok, hanem a török–francia, az orosz–lengyel, az orosz–Oszmán és a kelet-európai–török diplomáciai és politikai kapcsolatrendszert kellett naprakészen ismernie és figyelnie. Meg kell említeni, hogy a krími tatár kánságban való eligazodásban segítségére volt a neves orientalista, diplomata, ekkor még pályája elején tartó ifjú Pierre Jean-Marie Ruffin (1742–1824), aki ebben az időszakban közvetlenül a tatár kán környezetében tartózkodott. (Bővebben lásd erről *Henri Dehérain*: *La vie de Pierre Ruffin, orientaliste et diplomate 1742–1824*. három kiadást is megért, Párizsban először, 1929-ben megjelent könyvét és Tóth Ferenc bevezetőjét a forráskiadványban, irodalommal, 29. skk. o.)

Mint említettük, Tott krími küldetése rövid, de nagyon hasznos és sikeres volt, a francia diplomácia krími tevékenysége megélenkült, a francia udvar megbízható és árnyalt információkat kapott követétől a térségben zajló eseményekről. A sikeres küldetés ezen kívül szakmailag is jól megalapozta a báró további, több évtizedes konstantinápolyi misszióját.

Kincses Katalin Mária

PETER MACHO (A KOL.)

REVOLÚCIA 1848/49 A HISTORICKÁ PAMÄŤ

(Historický ústav SAV, Bratislava, 2012. 306 o. ISBN 978-80-89396-19-1)

A magyar turista, aki a Tátrában kirándulva elvetődik a Tatra fővárosának is nevezett Poprád egyik külső városrészére, az egykori Szepesszombat hangulatos, reneszánsz és barokk polgárházakkal körbevett főterére, láthat egy viszonylag magas, fehér kő obeliszket, amelyen fekete fém betűk hirdetik szlovákul, hogy az emlékmű az első világháború áldozatainak emlékét őrzi. Csak ha egészen közel hajolunk az obeliszkhez, akkor vehetjük észre a fekete betűk alatt meghagyott eredeti (az új felirat által szó szerint felülírt) magyar bevésést, amelyről már lekopott az aranyozás, miszerint e hosszúkás kőtömböt még a dualista Magyarországon állították fel, 1848–1849 emlékére. Bár ez az igen különös emlékhely csupán kiragadott példa, mégis jól illusztrálja azt a tényt, hogy 1848–1849 emlékezte kapcsán a szlovák és a magyar történelemértelmezések még messze állnak egymástól. Nagyon leegyszerűsítve a dolgot: jelenleg nem létezik olyan narratíva, amelyen belül Kossuth Lajost és Ludovít Stúrt is egyaránt kiemelkedő, korszakos politikusként ábrázolhatjuk. Mindez persze nem jelenti azt, hogy ezen a helyzeten nem lehet változtatni. Az egyik lehetséges mód, ha nem közvetlenül az eseményeket kutatjuk, és azok különböző értelmezéseit próbáljuk összehangba hozni

(ami jelenleg még valóban lehetetlen küldetésnek tűnik), hanem magukat a kortársi vagy utókori értelmezéseket vetjük tudományos vizsgálat alá, azaz megvizsgáljuk, hogyan alakult ki ez a két elentmondó narratíva és a két, össze nem egyeztethető diskurzus. 1848 kapcsán a szlovák történetírás leginkább előremutató eredményei az elmúlt években épp ezen a területen születtek: 2005-ben a szlovák nemzeti mítoszokat feldolgozó tanulmánykötetben több írás is ide kapcsolódott, két évvel később, 2007-ben pedig az *OS* című folyóirat egy tematikus számot szentelt az 1848-as szlovák vezetével, Ludovít Štúrral kapcsolatos szlovák nemzeti emlékezetet vizsgáló tanulmányoknak. A Szlovák Tudományos Akadémia Történeti Intézete pedig 2012-ben jelentette meg *Revolúcia 1848/49 a historická pamäť* (Az 1848/49-es forradalom és a történelmi emlékezet) címmel a jelen recenzió tárgyát is képező, tizenegy tanulmányt tartalmazó kötetet, amely kifejezetten az 1848-as események recepciójára fókuszál. A kötet alapjául egy, szintén a SZTA által, 2009-ben szervezett konferencia szolgált. A szerkesztő, Peter Macho, a SZTA Történeti Intézetének tudományos munkatársa az előszóban kiemeli, hogy a szlovák történetírásban mindaddig s különösen az elmúlt években – szemben a magyar történetírással – nem számított központi témának e két év története, s ezt a hiányosságot szeretnék pótolni „elsősorban a nemzeti emlékezet [...] és a helyi emlékezet kutatásával”. A tizenkét szerző közös módszertani alapjaként az emlékezetkutatás legmeghatározóbb irányzatát, a Pierre Nora-féle, az emlékezet helyére (*lieux de mémoire*) irányuló kutatásokat jelöli meg, és arra szeretne rámutatni, hogy „a közös és azonos történelmet a különböző társadalmi/nemzeti kontextusokban hogyan élték meg és érezték át (illetve élik és érzik át még ma is gyakran) teljesen különböző módokon, és esetenként hogyan válnak ezek az eltérő megélések konfliktusok forrásává”. Macho előszaváról beszélve érdemes még két dolgot kiemelni: az egyik, hogy a szélesebb közönségnek is ajánlott kötet nem titkolt célja nem csak az, hogy bővítsa a szlovák olvasónak az 1848-as eseményekről szóló tudását, hanem hogy erősítse a saját történelméhez való kritikusabb hozzáállást is. A másik, hogy kifejezetten előremutató módon a szerkesztés során arra törekedtek, hogy az események magyar szereplőinek a nevét sehol ne szlovákosítsák – mindez nem csak az elmúlt évtizedek, de számos jelenlegi szlovák történetíró gyakorlatát tekintve is példamutató teljesítmény.

Az első, bevezető tanulmány Elena Mannová munkája, aki az 1848-as események sajtó-, illetve tágabb értelemben vett médiareprezentációját tekintette át, s arra a következtetésre jutott, hogy az eseményekhez kapcsolódó emlékezet alacsony intenzitásának ugyan strukturális okai vannak (hiszen 1918-ig a szlovák értelmezés nyilvánosan nem volt elfogadott), ugyanakkor központi szerepet ez után sem játszottak az akkori események a szlovák nemzeti emlékezetben. Ebben a szlovák emlékezet egyébként (ellentétben a magyarral) hasonlít a legtöbb európai nemzeti emlékezetre, ahol ezek az események – inkább feledésbe merülni látszanak. (Mannová írásában olvashatunk egyébként a fent említett szepesszombati emlékmű különös „átkódolásának” történetéről is).

A kötet négy tanulmányt tartalmazó első blokkja 1848–1849 ideológiai (nagypolitikai, regionális politikai, kisebbségpolitikai és történettudományi) átértelmezéseit tekinti át. Az első írásban Dušan Škvarna, 1848–1849 legelismertebb szlovák szakértője az események szlovák történeti feldolgozásait tekinti át az 1848-as szlovák fegyveres megmozdulások történetét először megíró Mikuláš Dohnány 1850-ben megjelenő kötetétől a Mannová által is említett jelenkori érdektelenség megnyilvánulásaiig. Az alapos és részletgazdag tanulmány legérdekesebb része kétségtelenül az a tekintélyes szakasz, amelyben Škvarna Daniel Rapant munkásságát tárgyalja. A magyar nyelvet Szokolcán, Juhász Gyulától, a történettudomány alapjait pedig Párizsban, a Sorbonne-on, Émile Durkheimtől tanuló Rapant 1924-ben kezdte feltárni a szlovák 1848-at. Amikor közel fél évszázaddal később, 1972-ben kijött e munkájának utolsó kötete, az egész monumentális vállalkozás 15 000 kéziratos oldalra rúgott, több mint 3000, addig többnyire ismeretlen dokumentummal. A munka monumentalitása ellenére (vagy inkább valószínűleg éppen azért) Rapant tudományos eredményei alig befolyásolták 1848–1849 értelmezését Szlovákiában és Magyarországon. Komolyabb (de érdemnek aligha nevezhető) vita is egyedül a szabadabb légkörű 1960-as években alakult ki, mivel ekkor Rapant is nyíltabban fejthette ki nézeteit, s így mind Csehszlovákiában, mind Magyarországon heves ideológiai támadások érték a sztálinista-marxista történészek részéről. A következő tanulmányban Halász Iván 1848 magyar nemzeti emlékezetben betöltött szerepét mutatja be kiegyensúlyozottan, míg Alica Kurhajcová március 15-e nyilvános ünnepléseit veszi górcső alá a dualizmus kori Zólyom, Gömör és Kishont vármegyékben. Vizsgálatában különbséget mutat ki a vizsgált megyék magyar, illetve vegyes vagy túlnyomórészt szlovák többségű városainak ünnepei között: míg

a színmagyar Rimaszombatban például a magyarok államalkotó szerepét, a hazafias érzés ápolását és a forradalom hőseinek tiszteletét emelték ki e nemzeti ünnep alkalmával, addig Besztercebányán vagy épp Zólyomban a történelmi emlékezet identitásalakító szerepét az asszimiláció és a nemzeti homogenizáció igénye egészítette ki. Simon Attila *Maďarská komunita, štátna moc a 15. marec v období prvej Československej republiky* (A magyar közösség, az államhatalom és március 15. az első Csehszlovák köztársaság időszakában) címmel arról ír, hogy március 15-e nyilvános megünnepelését mennyiben befolyásolta a csehszlovák állami környezet a második világháború kitörése előtt. Az alapos, bőséges levéltári anyagra támaszkodó tanulmányból kiderül, hogy az államhatalom (egyébként anélkül, hogy ezt nyíltan kimondta volna), „a Csehszlovák állam integritása elleni megnyilvánulásnak, a közrendet veszélyeztető akciónak” tartotta, és komoly rendőri erőket mozgósított bármilyen, a dátum ünnepélyességére utaló megnyilvánulás (akár ünnepi ruha viselete) ellen. Így például az sem csoda, ha a két világháború közti csehszlovákiai magyar sajtót átnézve, soha nem találkozhatunk március 15-e környékén ünnepi írásokkal, vezércikkkel.

A második rész két írásból áll, amelyet a forrásbázisaiak különlegessége kapcsol össze. Roman Holec a forradalom instrumentalizációját és a különböző ideológiai-politikai irányzatok történelmi emlékezetébe történő beágyazódását vizsgálta a dualizmus korabeli magyar és szlovák élclapok (elsősorban a *Borsszem Jankó*, az *Üstökös* és a *Bolond Istók*, valamint a *Černokňazník*) 1848-as témájú karikatúráit és vicceit felhasználva. Írása bebizonyítja, hogy e könnyed forrás kutatása is komoly és releváns eredményekhez vezethet. Jan Randák cseh történész ugyancsak szokatlan forrásbázist használt: a Frankfurti parlament Bécsben kivégzett követének, Robert Blumnak az utolsó perceit, illetve halálát megörökítő képek ikonográfiai elemzésén keresztül a kivégzettekhez kapcsolódó mítoszok születésének folyamatát mutatja be. Mivel a rá célzó katonák előtt hajadonfőtt, fehér ingben fél térdre ereszkedő, nagy szakállú, törvénytelenül kivégzett férfiről készült képek, amelyekből egy bő válogatást közöl a kötet, a magyar olvasó számára azonnal Batthyány Lajost idézik meg, érdekes lehetne egy olyan vizsgálat is, amely a két kivégzést ábrázoló korabeli képeket és a hozzájuk kapcsolódó mítoszokat megkísérelné párhuzamosan, egymással összevetve elemezni.

A harmadik részben Daniela Kodajová, Peter Macho és Elena Kurincová írásait olvashatjuk. Daniela Kodajová (akinek a cikke *Az 1848–1849-es forradalom szlovák emlékezete 1918-ig* címmel a *Kor/ridor* folyóirat 2014/1. számában magyarul is olvasható) az 1848–1849-es események résztvevőinek közvetlen reakcióit és az események szépirodalmi reprezentációit vizsgálva, az események átértékelésének állomásait és a résztvevők megítélésének változásait elemzi, az áldozatok mártírrá válásának, a vezetők szakralizálásának a folyamatát és azt a processzust, ahogy a szlovák résztvevők győztesekből becsapottakká, majd hazafiatlanokká váltak az utókor szemében. Az első világháborús Milan Rastislav Štefánik tábornok mitizálásáról és nemzeti szimbólummá válásáról kiváló monográfiát író Peter Macho, a kötet szerkesztője azt vizsgálja, hogy az egyes XX. századi megemlékezők hogyan vontak párhuzamot az 1848-as katonai vezető, Jozef Miloslav Hurban és az első világháború után repülőgép-szerencsétlenségben elhunyt Štefánik között, és ez által hogyan konstruálták meg a nemzeti szabadságért folytatott küzdelem folyamatosságát, 1848 és 1918 közötti megszakíthatatlanságát. Elena Kurincová az 1848-as események megünnepelésének századik évfordulóját választotta vizsgálati tárgyául, ami kifejezetten hálás téma, hiszen egy rövid idő alatt igen dinamikus változó jelenségeket figyelhet meg a kutató. Az eseményekről való nyilvános, politikai és történettudományi megemlékezések ugyanis természetesen kezdetben egészen más mederben folytak, mint a kommunista hatalomátvétel után, amely azonban bizonytalan, nem kanonizált értékorientációja miatt még viszonylag széles kereteket nyújtott a különböző értelmezéseknek.

A kötetet Feischmit Margit és Rogers Brubacker eredetileg angolul a *Comparative Study of Society and History* című folyóiratban megjelent közös tanulmánya zárja, amely 1848 150. évfordulójának megemlékezéseit hasonlította össze Magyarországon, Romániában és Szlovákiában.

A kötet egyenletesen magas színvonalú írásai bebizonyítják, hogy a mai Szlovákia területének 1848-as múltjáról szóló két, egymással párhuzamosan létező, nem azonos intenzitású, de egymással ellentétes történet kutatása releváns eredményekhez vezethet, sőt, az emlékeztörténeti megközelítés egyfajta Ariadné fonalaként is működhet, amely segítségével a későbbiekben akár nem csak az emlékezet, de 1848 főbb eseményeinek megítélése tekintetében is közös nevezőre juthatunk.

Demmel József

ANDREA CARTENY

LA LEGIONE UNGHERESE CONTRO IL BRIGANTAGGIO. VOL. I (1860–61)

(Az olaszországi magyar légió a brigantaggio ellen. *Storia d'Europa 2. I documenti dell'Ufficio Storico dello Stato Maggiore Esercito. Presentazione di Giovanna Motta.*

Prefazione di László Pete. Introduzione di Antonello Biagini. Edizioni Nuova Cultura, Roma, 2013. 270 o. ISBN 978-88-6134-935-3)

1860-tól kezdve parasztfelkelések sora és a szervezett bűnözés polgárháborús állapotokhoz vezetett az egykori Kettős Szicíliai Királyság legtöbb tartományában. A „brigantaggio elleni háború” az egyesített Olaszország korai történelmének legvitatottabb eseményei közé tartozik. A korabeli nacionalista történészek szerint a banditák a gonosz reakció tudatlan eszközei voltak, egy szinte elkülönülő és elmaradott bűnözői faj, amely mindenképpen kiirtandó. A marxista kutatók arra helyezték a hangsúlyt, hogy ez a feszültség elsősorban szociális eredetű volt, és a radikális földreform igényét jelezte. E szerint a teória szerint a banditák társadalmi háborút vívtak, a *Risorgimento* pedig tulajdonképpen egy elszalasztott forradalom, vagy „passzív forradalom” volt, ami fentről indult és a reakciós vidéki polgárság hatalmát erősítette. Újabban a revizionista történészek a banditákban az „északi gyarmatosítás” és még a Bourbon-rezsimnél is rosszabb, elnyomó militarista állam ellen harcoló „déli nép” „szabadságharcosait” ünnepelték. Ez az interpretáció szinte tükörképe azoknak a túlzásoknak, amelyek a múlt század '60-as éveig a nacionalista történetírást jellemezték.

A valóság, természetesen, jóval összetettebb. A banditizmus már évszázadok óta ismert jelenség a mediterrán Európában: Spanyolországtól Korzikáig, Albániától Görögorszáig a banditák számottevő veszélyt jelentettek az államhatalomra, függetlenül annak politikai hovatartozásától és alkotmányos vagy kevésbé alkotmányos berendezkedésétől. Észak-Itáliában mindig közvetlenül a háborúk vagy forradalmak után erősödött meg, különösen 1814–1816 és 1848–1850 között. Az 1850-es években az egyes kormányoknak sikerült visszaállítaniuk a törvényes hatalom monopóliumát, a modern állam kiépítéséhez szükséges előfeltételt. Ettől kezdve Észak- és Közép-Olaszországban a banditizmus leginkább határproblémaként maradt meg, különösen a Maremma-mocsarak vidékén és az Egyházi Állam északi határai mentén. Délen azonban más volt a helyzet 1860 előtt és után is. A Bourbonok katonai potenciálja ellenére a nápolyi kormány sohasem tudta teljesen ellenőrzése alá vonni a vidéket. Bizonyos határokon belül a kormány megtűrte a banditákat, akik háborús vagy forradalmi időszakban értékes szövetségessé válhattak. Így volt ez 1799-ben, amikor ők alkották a jakobinusok elleni harcban igen hatékonynak bizonyuló paraszti sereg magvát.

A déli banditizmusnak két fő alkotóeleme volt: a kiterjedt szervezett bűnözés és az időről időre kitérő paraszti erőszak. Ezek egyrészt az államhatalom gyengeségéről vagy egyenesen hiányáról tanúskodtak, másrészt a földtulajdon és a munkafeltételek rendezetlenségéről árulkodtak a feudalizmus és a kapitalizmus határán nehezen egyensúlyozó társadalomban. Mindezek a problémák elmérgesedtek az 1860. évi háború és forradalom következtében. Garibaldi elsöpörte a Bourbon-rendszert, de nem volt képes végrehajtani azokat a radikális reformokat, amiket tervezett és megígért. Amikor a vörösingesek helyére a csendőrök léptek, az olasz államhatalom egy sor csalódást okozott a parasztnak: magasabb adók, sorkötelezettség, a földkérdés megoldatlansága, a konzervatív rend restaurációja. Ez elkeserítette a Bourbon legitimistákat, és csalódást okozott a garibaldistáknak, akik becsapva érezték magukat. A helyzetet csak elmérgesítette, hogy a kormány elidegenítette magától a városi középrétegeket, amikor a déli liberális és demokrata együttműködést preferáló katonai kormányzót, Enrico Cialdini tábornokot a reakciós Alfonso La Marmora tábornokkal váltotta fel, aki a kemény elnyomás eszközkészletét alkalmazta. Időközben a fegyveres felkelés lehetősége katonailag megvalósíthatóvá vált a feloszló Bourbon hadsereget tömegesen elhagyó katonáknak köszönhetően. Sokan közülük így reagáltak a piemonti hadifogolytáborokban elszenvetett embertelen bánásmódra, ugyanis nem maradt egyéb reményük, mint az „ő királyuk” visszatérése. A felkelők bátorítást és támogatást kaptak a római száműzetésben élő Bourbon udvartól. 1861 és 1865 között a banditák – vidéki rablók, Bourbon párti legitimisták és elkeseredett parasztnak közössége – azzal fenyegettek, hogy felforgatják az olasz államot, és hogy úgy bánnak a liberálisokkal, ahogy 1799-ben a sanfedisták a jakobinusok-

kal. A kormány keményen és brutálisan reagált, Cavour iránymutatását követve: egy arasznyi terület sem engedni, amíg a kormánynak többsége van a parlamentben és akár csak egyetlen zászlóalja a csatatéren. Valódi polgárháború dúlt, katonai bíraskodással, több mint 100 000 katona bevetésével és számtalan atrocitással és mézszárlással mindkét fél oldaláról.¹ A hivatalos adatok elenyésző száma és töredékessége miatt gyakorlatilag lehetetlen pontosan megmondani, mennyi áldozatot követelt ez a hosszú évekig elhúzódó polgárháború. A korabeli hadügyminisztérium részleges adatai szerint 8964 banditát ölték meg vagy végeztek ki, 10 604 megsebesült, 6112 fogságba került, 13 529 pedig börtönbüntetést kapott. Ezekhez az adatokhoz még hozzá kell adni az olasz hadsereg áldozatainak számát, amely Denis Mack Smith véleménye szerint magasabb volt, mint a piemonti hadsereg teljes vesztesége az Ausztria elleni függetlenségi háborúk során, vagyis több mint 6000 fő.²

Az eltelt fél évszázadban a *brigantaggio* ismét a történészek érdeklődési körébe került. Franco Molfese 1964-ben publikált monográfiája,³ ami a téma máig legalaposabb feldolgozása, egy sor értékes helytörténeti kutatást inspirált, az utolsó másfél évtizedben pedig a *brigantaggio* modern olvasatai is megjelentek.⁴ Új megközelítések kerültek górcső alá: a jelenség különböző helyeken és időkben való megnyilvánulásainak komparatív vizsgálata; az állami elnyomás módszertanának elemzése; a banditák származása, életkora és foglalkozása; a bandák összetétele; a banditák kapcsolata a társadalmi környezettel; a női banditák jelenléte. Mindezen kutatások közös jellemzője, hogy nagyobb figyelmet szentelnek a levéltári források vizsgálatának és elemzésének. Ebbe a vonulatba illeszkedik a római La Sapienza Egyetem oktató-kutatója, az Olasz Risorgimento Történeti Intézet Római Bizottsága titkára, Andrea Carteny értékes forráspublikációja: a kötet az olaszországi magyar légió *brigantaggio* elleni küzdelmének első évéből közöl eddig kiadatlan dokumentumokat.

A garibaldista hadsereg 1860. november 11-i feloszlását csupán – még az év júliusában Pa-lermóban alapított – magyar légió élte túl.⁵ Létjogosultságát alapvetően az adta, hogy – Magyar Segélyszereg Olaszhonban név alatt – ütdokártyának szánták az olasz kormány kezében Ausztria ellen Velece megszerzése érdekében. Az olasz katonai vezetés azonban a légiót a *brigantaggio* elleni küzdelemben használta fel, mégpedig két periódusban is: először 1861 áprilisától 1862 augusztusáig Campaniában, majd 1865. októbertől 1866. júniusig Abruzzo tartományban.

„Nem egyszer történt – írta Kossuth Lajos –, hogy egy-egy község, mely a brigánsok támadásának volt kitéve, rimánkodva esdeklett Ihsáznak, adjon nekik – egy huszárt! csakis egyetlen egyet, az tőkéletesen elég az ő biztonságukra, mert oda ugyan a brigáns nem megyen, a hol magyar egyenruhát lát.”⁶ Túlzónak tűnhet a megállapítás, de Kossuth valóban megtörtént eseményekre utalt: a magyarok bátorságukkal, ügyességükkel és határozottságukkal növelték a magyar katonai hírnevet. Ugyanakkor érezték a feszültséget vágyaik és alkalmazásuk realitása között, nem rejtették véka alá mérhetetlen csalódottságukat sem: magukhoz méltatlannak tartották, hogy rendészeti feladatokat lássanak el ahelyett, hogy a magyar szabadságért való harcra készüljenek. „Az sem hittük volna – jegyezte meg a légió egyik századosa, Rényi György –, hogy miután egy királyt trónjáról elkergettünk, egy másiknak pandúrjai leszünk.”⁷ Ugyanezt az ambivalenciát – büszkeség a katonai bátorság miatt és keserűség a légió alkalmazásának mikéntje miatt – találjuk Ihsz Dániel ezredesnek, a légió parancsnokának levelében is: „Nem tudom, hogy a ti körötökbe olvastok-e néha az itteni

¹ Derek Beales – Eugenio F. Biagini: *Il Risorgimento e l'unificazione dell'Italia*. Bologna, 2005. 211–213. o.

² Guardie e ladri. *L'Unità d'Italia e la lotta al brigantaggio*, a cura di Massimo Lunardelli. Torino, 2010. 23. o.

³ Franco Molfese: *Storia del brigantaggio dopo l'Unità*. Milano, 1964.

⁴ Elsősorban két jelentős tanulmányra hívom fel a figyelmet. *Alfonso Scirocco: Il giudizio sul brigantaggio meridionale postunitario: dallo scontro politico alla riflessione storica*. In: Guida alle fonti per la storia del brigantaggio postunitario conservate negli Archivi di Stato I. (Pubblicazioni degli Archivi di Stato, Strumenti, CXXXIX) Roma, 1999. XIII–XXXVIII. o.; *Salvatore Lupò: Il grande brigantaggio. Interpretazione e memoria di una guerra civile*. In: *Storia d'Italia, Annali 18, Guerra e pace*, a cura di Walter Barberis. Torino, 2002. 465–502. o.

⁵ A légió történetére: *Attilio Vigeveno: La Legione ungherese in Italia (1859–1867)*. Roma, 1924.; *Lukács Lajos: Az olaszországi magyar légió története és anyakönyvei 1860–1867*. Budapest, 1986.

⁶ *Kossuth Lajos: Irataim az emigrációból III. A remény és a csapások kora 1860–1862*. Budapest, 1882. 102. o.

⁷ Rényi György Dunyov Istvánnak, Nocera, 1861. július 12. Idézi *Lukács*: i. m. 83. o.

dolgokról, ha igen, tudni fogod, hogy a magyar név elég arra, hogy a II. Francesco csapatait szét-riassza, s alig van eset, hogy csatába is merjenek eszkedni magyarjainkkal – s ha csatába esz- kednek, megveretésök bizonyos, mint $2 \times 2 = 4$ –, ha mindjárt hatszoros nagyobb számmal vannak is. Egyszóval mindenki bámulja katonáink bátorságát s ügyességét – kitüntetésekben s érdemjelek elnyerésében már számosan részesültek, de hiába, mindnyájunknak fő óhajta még is csak oda vág, hogy hová hamarabb azon térre juthassunk, melyen szent ügyünk lobogója alatt küzdhessünk édes hazánk szabadságáért. – Adja az ég, hogy amint óhajtjuk, úgy legyen.”⁸

Ezeknek a küzdelmeknek a mindennapjaiba enged bepillantást Andrea Carteny könyve: első kézből ismerhetjük meg az egyes hadieseményeket és alakító szereplőiket, a magyar katonákat. A gazdag szakirodalmi áttekintés (*La storiografia su Risorgimento italiano e szabadságharc ungherese*, 31–39. o.) felsorolja és értékeli mindazt, ami eddig olasz és magyar részről a témában megjelent. A történelmi kontextus felvázolását szolgálja a következő két fejezet: az egyik a *Risorgimento* és az ún. déli kérdés kapcsolatát boncolgatja (*Il Risorgimento e la questione meridionale*, 41–58. o.), a másik a magyarok Garibaldi harcaiban betöltött szerepét foglalja össze röviden (*Gli ungheresi tra i Mille di Garibaldi*, 59–67. o.). Ezt követi magának a légió brigantaggio elleni harcainak a részletezése (*Il nuovo impiego della Legione Ausiliaria Ungherese*, 69–105. o.), ami azon az 59. a Hadsereg Vezérkara Történelmi Hivatalának Levéltárában (Archivio dell’Ufficio Storico dello Stato Maggiore Esercito) őrzött dokumentumon alapul, amit a kötet második felében közöl a Szerző. Egyetlen, jóllehet terjedelmes dokumentum datálódik 1860-ra: az Éber-dandár naplója, ami még Garibaldi expedíciójához kötődik.⁹ Az összes többi 1861. május 24. és december 29. között íródott: helyzetjelentések és hadibeszámolók a kisebb-nagyobb összecsapásokról, az elfogott banditák kihallgatásáról készített jegyzőkönyvek, valamint a kitüntetett légionisták (honvédek, vadászok, huszárok, tüzérek) névsorai. Az iratok keltezési helyeinek változatossága (Salerno, San Gregorio, Buccino, Solofra, Siano, Napoli, Rionero, Montello, Ruvo, Sanfele, Ripacandida, Potenza, Vaglio és Nocera) egyrészt híven tükrözi a légió – oly gyakran fájllalt – felaprózódásának állapotát és a kivezénylések sűrű gyakoriságát, másrészt behatárolhatóvá teszi azt a művelési területet, amelyen a magyar katonák kifejtették tevékenységüket Campania és Basilicata tartományokban.

Az iratokból kitűnik, milyen nehézségekkel kellett megbirkózniuk a gyakran szinte elszigetelt kis településekre vezényelt egységeknek. Alkalmanként lehetetlen volt megítélniük, hogy egy felje- lentés mögött valódi indok vagy csupán egy személyes, illetve családi leszámolási kísérlet áll-e. A nemzetiség megbízhatatlansága állandó témáját adta a jelentéseknek: elvileg ennek lett volna a feladata a közrend fenntartása, gyakran azonban még a vezetőik is összejátszottak a reakciós erőkkel, ha éppen nem körülöttük szerveződött az ellenállás. E miatt aztán az egységparancsnokok folyamatosan arra kényszerültek, hogy erősítést kérjenek. Arra is volt példa, hogy a helyi hatóságok befolyásos tagjai, alkalmasint maguk a polgármesterek voltak a banditák cinkosai, sőt a bíróságok is váratlanul szabadlábra helyeztek ismert bűnözőket. A *brigantaggio* valódi erejét, derül ki több beszámolóból, nem is annyira a banditák létszáma adta, hanem az a védelmező társadalmi közeg, amely a banditákat körülvette, ellátta hírekkel, felszereléssel és élelmiszerrel.

Ez a kötet 1861 decemberével bezárólag közöl dokumentumokat, de a Szerző előszavában megfogalmazottak szerint készül a második kötet, amely az 1862. év vonatkozó iratait tartalmazza majd, továbbá részletes név- és helymutatót, valamint a lényegesebb magyar személyek főbb éle- traízi adatait.

Szakmai kíváncsisággal várjuk tehát a második kötetet, de már az első alapján kijelenthető, hogy Andrea Carteny munkája és forrásközlése jelentős adalékokkal szolgál az olasz egyesítés tör- ténetéhez, annak egy olyan – egyébiránt rendkívül vitatott és ezért a történelmi diskurzus fókuszában álló – fejezetéhez, amelyben a magyar légió több mint ezer katonája nem elhanyagolható szerepet játszott.

Pete László

⁸ Ihász Dániel Tanárky Gyulának, Nocera, 1862. április 3. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltá- ra Tanárky-irathagyaték. R 195. II. 146. Közli: A Kossuth-emigráció szolgálatában. Tanárky Gyula naplója (1849–1866). *Timár Lajosné* közreműködésével válogatta, sajtó alá rendezte, előszóval és jegyzetekkel ellátta *Koltay-Kastner Jenő*. Budapest, 1961. 401–403. o.

⁹ A naplónak, tudomásom szerint, magyar kiadása nincs, Olaszországban viszont már korábban is megje- lent: *Lukács Lajos*: Garibaldi e l’emigrazione ungherese 1860–1862. Modena, 1965.

HAJDU TIBOR – POLLMANN FERENC

A RÉGI MAGYARORSZÁG UTOLSÓ HÁBORÚJA 1914–1918*(Osiris, Budapest, 2014. 415 o. ISBN 9789632761961)*

Kerek évfordulók idején a tapasztalatok szerint hatalmasan megnövekedik a könyvkiadók hajlandósága az évfordulóhoz kapcsolódó kötetek publikálására. Az első világháború kitörésének centenáriuma kapcsán ez a hajlandóság még a szokásosnál is nagyobbak bizonyult – legalábbis világszerte... Nálunk Magyarországon ellenben szinte alig kerültek új, a Nagy Háborút tárgyaló szakkönyvek a boltok polcaira. Igaz, ebben alkalmasint nem annyira a hazai könyvkiadók, mint inkább az igencsak szűkös hazai szakembergárda a felelős. Tulajdonképpen furcsa is lett volna, ha a nemlétező magyarországi első világháborús kutatások eredményeivel most egyszerűen elárasztották volna a szerzők a kiadókat. De hát tíz évvel ezelőtt, 2004-ben, amikor a kilencvenedik évfordulóra emlékeztünk, a hazai könyvpiacra – a *Hadtörténelmi Közleményekben* közölt szakbibliográfia szerint – egyetlen egy könyv: a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum *Boldogtalan hadiüldök* című kiadványa jelent meg! Hogy ehhez képest azért a centenáriumi évben már jobban állunk, arról mindenki meggyőződhet...

Hajdu Tibor és Pollmann Ferenc kötetével kapcsolatban az olvasóban két kérdés szükségszerűen megfogalmazódhat, mielőtt egyáltalán kézbe venné azt. Ez a két kérdés tulajdonképpen kézenfekvő. Az egyik: hogyan működött együtt a szerzőpáros? A magyar történelmi irodalomban viszonylag ritka ez a megoldás, az embernek a Hóman – Szekfű vagy a Berend – Ránki, esetleg – világháborús műről lévén szó – az Aggházy – Stefán kettős jut az eszébe. Hómanékról tudvalévő, hogy megosztották egymás között a munkát, és az egyes fejezeteket külön írták, és saját nevük alatt jegyezték. A Berend – Ránki „ikrek” ellenben tökéletesen azonos stílusban voltak képesek írni, esetükben nem lehet elkülöníteni, melyik rész kinek a munkája. Aggházy Kamill és Stefán Valér homogén egészzé változték írásaikat, és szintén nem jelölték az egyes részek szerzőségét. Mi a helyzet Hajdu Tibor és Pollmann Ferenc esetében? Bár a munkát láthatóan megosztották egymás között, nem tüntették fel sem a szövegben, sem a tartalomjegyzékben, melyik fejezetnek ki volt a gazdája. Nyilvánvalóan úgy gondolták, hogy az együttműködésnek nem a stiláris azonosság a feltétele, hanem az, hogy hasonlóképpen vélekedjenek a bemutatandó történelmi eseményekről. Persze az olvasó könnyen rájön, hogy egyfajta minta érvényesül a munkamegosztásban: a háterszági, illetve nagypolitikai történésekét Hajdu Tibor, a hadieseményeket Pollmann Ferenc írta meg. Vélhetőleg akkor is rájönne erre, ha nem ismerné fel ezt a tematikus mintát, hiszen a két szerzőnek azért jól felismerhetően eltér a stílusa. Ők ketten két kutatói generációt képviselnek, aminek persze nem kell, hogy köze legyen a stílusbeli különbözőséghez. Mégis különös, hogy a korban idősebb Hajdu Tibor sokkal dinamikusabb, oldottabb és bizonyos mértékig szubjektívabb nyelvet használ, mint fiatalabb szerzőtársa, akinek stílusa inkább nehezekebbnek, kötöttebbnek, kevésbé gördülékenynek tűnik. Ez a különbség azonban nem zavaró, és a mondanivaló megértését egyáltalán nem nehezíti. Ez a mondanivaló pedig megfelelően egységes és világosan kiolvasható. Mert hiába van egy emberöltő a két szerző között, felfogásuk a világháborúról meglepően azonos. Mindketten „jó évben” születtek: Hajdu Tibor 1930-ban, olyan pályatársakkal együtt mint Bácskai Vera, Berend T. Iván, Diószegi István, Für Lajos, Juhász Gyula, L. Nagy Zsuzsa, Ormos Mária, Ránki György, Pölöskei Ferenc vagy Jemnitz János (hogy csak a legnevesebbeket említsük). Pollmann Ferenc (1955) „évfolyamtársai” pedig – többek között – Eörsi László, Fodor Pál, Halmos Károly, Hóvári János, Juhász Kőzsef, illetve Szakály Sándor. A szerzőpáros két tagjának szakmai előélete is jól illeszkedik egymáshoz: Hajdu Tibor ugyan következetesen elhárítja magától, hogy hadtörténésznek nevezzék, ám olyan alaposan ismeri a Monarchia hadseregeinek tisztikarát, mint talán senki más e hazában. Azonfelül tudvalévő, hogy hosszú kutatói pályája korábbi szakaszában milyen alaposan feltárta az 1918–19-es magyarországi forradalmak történetét. Ami pedig Pollmann Ferencet illeti, immár ő is elmondhatja magáról, hogy negyedszázada vallatja az első világháború történelmi dokumentumait, főleg a hadtörténetiket, mivel ő – Hajdu Tibortól eltérően – nem bánja, ha „lehadtörténészezik”. Kettejük közös vállalkozása tehát eleve szerencsésnek mondható.

E vállalkozás eredményének méltatása azonban már átvezet bennünket a korábban jelzett két kérdés közül a másodiknak a feltevéséhez, nevezetesen: hogy miként boldogultak a szerzők az *egy-kötetes világháború-történet* megírásából fakadó sajátos módszertani problémákkal. Ezek a problémák ugyanis kétség kívül léteznek, és mindenki szembesül velük, aki egyetlen kötetbe próbálja meg belesűríteni mindazt, amit a Nagy Háborúról elmondani érdemesnek tart. Nyilvánvaló, hogy léteznek terjedelmi korlátok: (hacsak nem bibliapapírra nyomják) a kézbe vehető könyvek nagysága korlátozott. Igaz, Manfred Rauchensteiner a Lajta túloldalán alighanem elérte a felső határt: a 2013-ban publikált első világháborús könyve mellékletekkel együtt túllépi az 1200 oldalt! A szerzők többsége persze ennél kevesebbel kénytelen beérni, mivel a kiadók általában nem rajonganak az ekkora terjedelmű kiadványokért. A *helyszűke* ezért az egykötetes világháború-történetek állandó jellemzője. Persze más a helyzet, ha a szerző megelégszik a klasszikus hadtörténeti megközelítéssel, és csupán a hadműveletek bemutatására koncentrálna, ráadásul közülük is csak azokra, amelyekben saját nemzete vagy szövetségesei hadseregei harcoltak. Az obligát diplomácia-, illetve politikatörténeti aspektusok szóhoz juttatásán kívül mindazonáltal így sem sok más szempontra marad hely. Arról természetesen szó sem lehet, hogy a mára már széles körben polgárjogot nyert komplex háborútörténeti szemlélet ilyen körülmények között érvényre jusson. A szerzők számára a legnagyobb fejtörést ezért éppen az okozza, hogy miről *ne* írjanak úgy, hogy azért legfontosabb mondanivalójuk a világháborúról épkezláb narratívaként szólítsa meg az olvasót.

Hajdu Tibor és Pollmann Ferenc alapján véve jól oldotta meg a feladatot. Láthatóan igyekeztek csak arról írni, ami tényleg fontos. Munkájukban jól ötvözték az egykori Osztrák–Magyar Monarchia részeként hadviselő félként harcoló *régi Magyarország* háborús erőfeszítéseinek bemutatását a többi hadszíntér eseményeinek bemutatásával, a frontok történéseit a háborús hátszország életének ábrázolásával. Mindehhez klasszikus forrásmunkákat és szakirodalmat a legfrissebben megjelent új szakmunkákkal együtt egyaránt felhasználtak. Immár elmondható, hogy nem kizárólag Galántai József könyveihez nyúlhat az érdeklődő olvasó, ha az első világháború történetére kíváncsi.

Végezetül még néhány szót a kötet kiegészítő anyagairól. A képanyag lehetett volna valamivel bőségebb, bár ami végül bekerült, az teljesen rendben van. Csákváry Kristóf térképvázlatai láttán csak azt sajnálhatjuk, hogy nem színesben lettek kinyomtatva. A kétféle mutatóval a kiadó az olvasó kötetbeli tájékozódását alaposan megkönnyíti.

Krámlai Mihály

BIHARI PÉTER

1914. A NAGY HÁBORÚ SZÁZ ÉVE

Személyes történetek

(*Pesti Kalligram, Budapest, 2014. 584 o. ISBN 9786155454226*)

Az első világháború kitörésének közelgő centenáriuma szerzők és kiadók sokaságának harci kedvét szította fel már eddig is világszerte. Bihari Péter munkája azonban minden bizonnyal mégsem csupán egy a sok *világháborútörténet* között. Egyedivé – vagy legalább is a nagy többségtől különbözővé – az a mód teszi, amellyel az alapvető módszertani kérdésre: hogyan kell megírni az első világháború történetét úgy, hogy a lehető legszélesebb olvasóközönséghez (a gyakorlatban az érdeklődő középszikolástól a művelt – szintén érdeklődő – felnőttéig terjedő spektrumban) szóljon, kellően informatív legyen, és tetejében a pusztá tényanyag továbbadásán túl értelmes módon érzékeltesse az olvasóval, mit jelentett meg-/át-/túl- stb. élni a világháborús éveket, a Szerző válaszol. Amit Bihari Péter kitalált, önmagában is érdekes. Az embernek elsőre a szótárregény (Temesi Ferenc: *Por*) vagy a dossziéregény (Gilles Perrault: *Az 51-es dosszié*) jut az eszébe vagy a festészetből a pointillizmus. A Szerző által választott módszer szintén önmagukban diszkrét egységekkel operál: a kézirat négy fő blokkja közel kétszáz önálló szakaszból áll, melyek különböző hosszúságúak

ugyan, de egyik sem lépi túl a tízezer karaktert. Ezek a 'foltok' adják ki az egész mű 'patchwork' felületét, ezek a 'pontok' teszik ki a képet. Ám a felsoroltakkal ellentétben ezek az unitok önmagukban is megállnak, nem alaktalan pontok vagy foltok. Inkább egy univerzális enciklopédia szócikkei vagy egy dosszié dokumentumai. A szótár- vagy dossziéregénnyel ellentétben azonban Bihari Péter munkája mégsem nonlineáris szerkezetű: ő végig igyekszik követni a történeti kronológia ívét, amennyiben ez egyáltalán lehetséges. Bizonyos unitok esetében természetesen ki kell lépnie ebből a kronologikus idősből. A patchwork darabkái néha egymásra csúsznak, máshol réseket hagynak üresen. A cél azonban nem egy maradéktalanul összefüggő felület létrehozása, már csak azért sem, mert ez tulajdonképpen lehetetlen lenne. Az egésznek összességében kell mondania valamit az olvasónak: valami minőségileg többet, mint az egyes unitok külön-külön. A mennyiségnek a végén – amúgy jó dialektikus módra – át kell csapnia minőségbe. Ez a minőség pedig egy rendkívül sokoldalú kép kell legyen az első világháborúnak nevezett történelmi korról. Mondhatni térhatású kép, valahogy úgy, ahogy a múzeumi tárgyfotózásnál a minden oldalról lefényképezett objektumról kvázi-3D felvétel készül. Bihari Péternek láthatóan az a szándéka, hogy nagyon sok oldalról adjon pillanatfelvételeket a háborús létről, arról, hogy élte meg az emberiség egy bizonyos része a *háború állapotát*. És láthatóan úgy gondolja, hogy a végén a mennyiség tényleg átcsap abba a bizonyos minőségbe. Én pedig azt gondolom, hogy alapjában véve igaza van.

Az általa választott módszer egyik fő nehézsége persze abban áll, hogy az egyes unitok korlátozott terjedelmét hogyan lehet (lehet-e egyáltalán) értelmes módon kitölteni. Aki lexikon szócikk írásával valaha is kísérletezett, az tudja, milyen nehéz valamiről röviden és mégis érthetően írni. Ráadásul Bihari Péternek még egy további kritériumot is ki kellett elégítenie: az *érdekességét* (ez ugyebár szócikk esetében nem szokott fennállni). Ezen a téren nyilván segítségére volt saját hitvatása: civilben a legjobb magyarországi gimnáziumban tanít vezető tanárként történelmet immár évtizedek óta, és persze tankönyvet is írt már, nem is akármilyet. A jelenlegi kézirat egyes unitjai kicsit hasonlítanak is a tankönyv egyes leckéihez: mintha a Szerző eleve a diákok befogadóképességét tartotta volna szem előtt (persze sok felnőtté sem sokban különbözik a diákokétól). Tankönyvírói előélete nyilván abban is tetten érhető, hogy a szöveg néhol kicsit didaktikusra sikerült, de ez nem zavaró igazán. Ugyanakkor kellőképpen olvasmányosan ír. Sok idézetet használ, ami aligha meglepő, hiszen a Szerző alapvető intenciója az, hogy 'személyes történeteken' keresztül mondja el nekünk, milyen is volt a világháború. Akiiket megszólaltat, a korabeli társadalmak különböző rétegeit képviselik antant oldalról éppúgy, mint a *mieink* oldaláról. Nem mondhatni, hogy csupán az utóbbiakra koncentrál: a Monarchia és benne Magyarország persze kiemelten fontosak, de csak mint a nagy egész részei. Néha kicsit akadályozza, hogy a korabeli hazai *aktorok* emlékei kevésbé hozzáférhetőek, mint a nyugatiaké vagy mondjuk a németeké. A magyarországi memoárirodalom viszonylagos szűkössége, az életrajzi feldolgozások terén felhalmozódott adósságunk mind nehezítő tényezők. Ami a háború egyszerű szereplőinek írott emlékeit illeti, a magyarországi anyag az utóbbi időben örvendetesen szaporodik, ezek azonban csak viszonylag szűk körben ismertek. Bihari Péter is találhatott volna még bőven idézhető alanyt, ha van még rá ideje. Persze ő nem hadtörténész a szó hétköznapi értelmében. Viszont szaktörténészekével vetekedő mértékben ismeri és használja a legfrissebb első világháborús szakirodalmat, praktikusan persze a külföldit, hiszen hazai alig-alig van. Ez a naprakészség a jelen kéziratban is szembeötlő, és nagy erénye a munkájának. Ugyanakkor helyes arányban használja a legújabb (pl. McMeekin) és az immár klasszikusnak számító (pl. Taylor) irodalmat egyaránt.

Ami a követni rendelt kronológiát illeti, jó nagy időszávot kanyarít tárgyalásra: a XIX. században kezd, és valamikor a XX. század húszas éveiben fejezi be. Választását nem lehet kifogásolni: a sebész is jó bőven vág, ha mindent ki akar vágni. Milyen volt az a világ, amely 1914-ben mundefba búj, és milyen lett, amikor az, ami megmaradt belőle, lehántotta magáról az egyenruha foszlányait, meg persze mi történt a világgal a két időpont között. Igaza van: az előzmények alapos megismerése nélkül aligha érthető maga a háború. És a következmények? Azok meg szinte máig hatnak, vagyis szintén nagyon is fontosak.

Ami az egyes unitok témaválasztását illeti, háborúról lévén szó, természetesen a hadiesemények bemutatása elengedhetetlen. De Bihari Péter nagyon jól tudja és érti, hogy a háborútörténet nem hadtörténet (a klasszikus értelemben), hanem *társadalomtörténet*. Ennek megfelelően különösen nagy figyelmet fordít a háborús társadalom bemutatására, és pedig mindkét oldalon (néha a semleges

harmadikon is). Az unitok rendkívül széles spektrumot fognak át: a háborús társadalom anyagi és szellemi szférái, a háború megalapozásának folyamata, annak a bizonyos síkos lejtőnek az elemei, amelyen a világ szinte akarata ellenére belecusszant a háború örvényébe, mind sorra kerülnek. A reménybeli olvasó joggal tételezheti fel, hogy gyakorlatilag minden fontos aspektusról kap valami lényegi információt: meglehetősen széles körűen *tájékozott* lesz. Talán még az is megfordul a fejében, hogy a történelem mint olyan megérthető... Ebben persze aligha lesz igaza, de már maga az illúzió megéri a fáradságot, hogy valaki a vaskos kötetet elolvassa.

Pollmann Ferenc

SZAKÁLY SÁNDOR

A 2.VKF OSZTÁLY

Tanulmányok a magyar katonai hírszerzés és kémelhárítás történetéből 1918–1945

(Magyar Napló, Budapest, 2014. 276 o. ISBN 9786155465260)

Magyarország második világháborús részvételének történetírói sokáig csak a legszükségesebb mértékig foglalkoztak a honvédség tábornokai és törzstisztjei személyiségével, életútjuk kívül esett látókörükön. Az ötvenes-hatvanas években a honvédségről és tisztikaráról alkotott negatív ideológiai és politikai minősítésnek és elvárásnak megfelelően – kevés kivétellel – egyértelmű elutasítással ítélték meg személyüket és háború alatti működésüket. Kialakultak a hivatásos tisztikar egészének magatartását érintő, általánosan elmarasztaló vélemények, melyeknek valóságalapját senki sem vizsgálta ugyan, mégis a kollektív bűnösség jutott osztályrészül a magyar tábornoki és tisztikarnak, melynek tagjai 1945 után csak szerencsés esetben kerültek el a felelősségre vonást. Fokozottan vonatkozott ez a 2. Vkf. beosztottjaira, akiket a bukott rendszer legbűnösebbjei között tartottak számon, és koncepciók perек méltánytalan áldozatává váltak, pusztán azért, mert egy olyan hadsereg katonáiként akartak eleget tenni a rájuk háruló feladatoknak, mely egy szerencsétlen indítatású és kimenetelű háborúban a vesztesek oldalára került.

A fiatal történésznezmedék, melyhez Szakály Sándor is tartozott, mentes volt az előítéletektől, forrásokra támaszkodva kezdett hozzá a magyar királyi Honvédség tisztikarának objektív bemutatásához, csak a valóban háborús büntetett elkövetőket marasztalták el. Ma már – nem utolsósorban Szakály publikáció eredményeként – egy valós, de még korántsem teljes kép áll rendelkezésére a tisztikarról a második világháború története kutatóinak.

Szakály Sándor legfrissebb kötetében ismét hiánypótlásra vállalkozott, mikor hazai és külföldi levéltári és könyvtári kutatómunkája eredményeként elkészítette a vezérkar hírszerzéssel és elhárítással foglalkozó 2. Vkf. (a rejtés időszakában HM VI-2.) 1918–1945 közötti vezetőinek, valamint a katonai hírszerzésben meghatározó szerepet játszó, a magyar követségek állományában lévő katonai szakelődök, majd 1927-től, az ország közvetlen katonai ellenőrzésének megszűntével, katonai attasék monografikus feldolgozását. Megszokott módján, a történetírás és szociológia módszereivel vizsgálta és megközelítő teljességgel feldolgozta a 2. Vkf. osztályához tartozó és attaséként szolgáló 59 tábornok és törzstiszt élet- és szolgálati útját, szerepét a vizsgált időszakban. A monográfiához adattár kapcsolódik, mely a benne szereplők személyi adatainak (rendfokozataik és beosztásuk alakulásának) a közreadásával és az ahhoz tartozó magyar és idegen, elsősorban német nyelvű levéltári és könyvészeti forrás- és szakirodalom-jegyzékkel nélkülözhetetlen kézikönyve lesz a korszak kutatóinak.

Szakály jelen munkájával arra is törekszik, hogy a vezérkar 2. osztályának vezetőivel, illetve a hadsereg diplomatáival, a katonai attasékkal szemben máig élő megalapozatlan, elmarasztaló állításokat eloszlassa.

Ha a kötet alapján képet akarunk alkotni a katonai attasék habitusáról, kétségtelen, hogy honvédség tisztikarának elitjéhez tartoztak. Olyan vezérkari tisztek tölthették be ezt a beosztást, akik

katonai szakismereteik mellett a magyar diplomáciai karral szemben támasztott követelményeknek is megfeleltek, a diplomácia terén jártassággal és nyelvtudással rendelkeztek. (A német és francia kötelező volt, az angol ajánlott. Úgy vélem, hogy a német mellett, ami sokuk számára a katonaiskola nyelve is volt, a többi nyelvet már nem bírhatták azon a magas szinten, mint az a személyi lapjaikon jelölve volt.) A tisztí pályán jó képességű emberekre volt szükség, akik főként a vagyontalan alsó középosztálybeli családból származva, a katonai pályán látták az előmenetelt. A négy gimnáziumi osztály vagy polgári iskola elvégzése után a három éves katonai főreált választották, s ezt követően a tisztképző akadémián szerezték meg a tisztí rendfokozatot. Tisztek lettek azok is, akik különböző közös vagy honvéd hadapródiskolák valamelyikén végeztek. A vezérkari képzettséget a bécsi császári és királyi Hadiiskolán lehetett megszerezni. Az általunk vizsgált attasék nagyobb része még itt végzett. A magyar honvéd hadiiskola csak később jött létre, aminek közülük fiatalabb koruknál fogva kevesen voltak hallgatói. A vezérkari minősítés birtokában első háborús helytállással és kiváló szolgálati előmenetellükkel tették magukat alkalmassá, hogy a vezérkar főnöke attasé megbízással küldje őket valamelyik országba. Ezt egyesek több országban is ellátták. Általában széles látókörűk, eredményes hírszerző tevékenységük alkalmassá tette őket, hogy kül- és katonapolitikai ismeretekkel lássák el a vezérkar főnökét, és végrehajtsák a tőle kapott megbízásokat. Jelentőségük tovább nőtt a háborúba lépésüket követően, majd a háborúból történő kiválás lehetőségeinek feltérképezésében és alakításában. Működésük, hatásuk a vezérkar főnökére lehetőséget teremthetett a hadsereg politikájának befolyásolására. Mivel jelentésüket a követvel való egyeztetés nélkül, a vezérkar főnökének közvetlenül tették meg, ez a követek részéről rosszállást válthatott ki, amit azonban ki lehetett és kellett küszöbölni anélkül, hogy az együttműködést, így a követség tevékenységét megzavarta volna. Az attaséknak megszabták, hogy munkája érdekében milyen katonai s polgári körökkel, személyekkel érintkezhet. A politizálás, a kapcsolattartás politikai pártokkal a tisztek részére bel- és külföldön, bármilyen beosztásban tilos volt, amit be is tartottak. (Egyedül Ruszkay Jenő mondott le rendfokozatáról szélsőjobb politizálása miatt. Később az SS tábornokaként reaktíválta magát.) Az attaséi beosztás megnyitotta az utat a tábornoki rendfokozat és az ezzel együtt járó magasabb beosztások felé.

Lehetetlenség és felesleges a recenziens részéről a szerző által felvonultatott adatok és az ezekből következő megállapításainak ismétlése. Az olvasó amúgy sem a recenzióból kíván eligazodni az őt érdeklő témában, ha ezt egy kiváló feldolgozásból is megteheti. Kritikai észrevételként mindössze annyit lehet említeni, hogy bár Szakály Sándor könyvének címe a 2. Vkf. osztályt bemutató monográfiát ígér, teljességről nem beszélhetünk, az osztály minden részlegére kiterjedő, így deffenzív, rejtjelző stb. tevékenységének bemutatása még várat magára. Ebben a legfőbb nehézséget a források hiánya, az osztály iratai egy részének az 1944-es német megszállást követő elégetése és ennek 1945-ös folytatása, valamint az iratok nyugatra menekítés során történő eltűnése, végül, de nem utolsósorban a feltehetően az ÁVH birtokába került és konspirációs perekben felhasznált iratok eltűnése jelenti. Mindazonáltal úgy véljük, hogy Szakály Sándornak a témában egyedülálló, elmélyült tudása és jártassága, valamint történetírói rutinja reményt keltő a teljes monográfia belátható időn belüli elkészítésére.

Szakály Sándor legújabb kötete értékes adalékokkal szolgál a korszak hadtörténete, de a történetírás más területei és az elitkutatás számára is. A recenziens annak reményében tesz pontot e rövid ismertetés végére, hogy a szerző mihamarabb teljessé teszi monográfiáját.

Dombrády Lóránd

MOLNÁR ANDRÁS – SZABÓ PÉTER

UTÓVÉDKÉNT A DONNÁL

**Hadiokmányok, harctéri naplók és visszaemlékezések
a magyar királyi 9. honvéd könnyű hadosztály történetéhez, 1942–1943***(Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára, Zalaegerszeg, 2014. I–II. k. 865 o. ISBN)*

2014 decemberében került sor Szabó Péter, a második világháborús magyar hadtörténelem ismert kutatója Molnár Andrással, a Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára igazgatójával közösen készített, *Utóvédként a Donnál* című kétkötetes könyvének bemutatójára. A munka volta-képpen a 2013-ban megjelent *Zalai honvédek a Donnál* című fotóalbum folytatása. Ám annál jóval átfogóbb, összetettebb és szó szerint súlyosabb könyvet tarthat kezében az olvasó, amelynek létrejöttének apropóját és címét az adta, hogy a m. kir. 9. könnyű hadosztály elsők között ért ki a keleti hadszíntérre, és utolsóként hagyta ott Don-menti állásait.

A kötet a 9. könnyű hadosztály eddig kiadatlan forrásait tartalmazza, alapját a seregestről utólag, 1943 tavaszán-nyarán megírt harctudósítások, valamint a tisztek és legénységi állományú katonák személyes dokumentumai, naplói és visszaemlékezései képezik. A szerzők a korabeli harctudósítások közül a leginformatívabb, más források által megerősített dokumentumot közlik (szám szerint 17-et), a 15 harctéri napló mindegyikét közzéteszik, a visszaemlékezések közül azonban csak azokat, melyek még kiadatlanok vagy hozzáférhetetlenek.

A bevezető után az olvasó megismerheti a magyar királyi 9. honvéd könnyű hadosztály szervezeti felépítését, fegyverzetét és 1942–1943. évi harctevékenységét, megkönnyítendő a kötetekben közreadott állomány- és csapattestek feladatkörének, működésének megértését.

A hadosztály tevékenysége a fenti időszakban a következőkből állt: a zalai alakulatok mozgósítása és felkészülése, a csapatok elvonulása a keleti hadszíntérre és védelmi berendezkedése Kurszk előterében, a tyimi áttörés és felvonulás a Donhoz, a Don menti arcvonal birtokbavétele és hídfőharcok, a téli védelemre történő felkészülés, részleges felváltások, védelmi- és utóvédharcok, visszavonulás és a gyülekezési területre történő beérkezés, hazatérés. A harcselekmények száraznak tűnő ismertetését naplórészletek (mint például Kónya Lajos tartalékos hadnagyé) törik meg, színesítik. A hadosztály bizonyos időszakokra lebontott veszteségei táblázatokban jelennek meg a törzsszövegben, valamint megtalálhatók napi bontásban részletezve a függelékben. Utóbbi adatokat a HM HIM Központi Irattár névszerinti veszteségkimutatásokat tartalmazó adatbázisából sikerült kigyűjteni.

A m. kir. 9. könnyű hadosztály történetét ismertető rész után a hadosztályról, illetve annak csapattesteiről korábban megjelent könyvek áttekintése található, mely összegzi az eddig kiadott forrásokat, naplókat és visszaemlékezéseket.

Ezt követi a személyi adattár, mely a dokumentumokban szereplő honvédtábornokok, tisztek, tisztthettesek és legénységi állományúak életrajzi, valamint szolgálati adatait tartalmazza (451 fő!). Ez nagyban hozzájárul ahhoz, hogy az olvasó könnyen hozzáférhessen az információhoz, és követhetővé teszi, hogy az adott időszakban az említett személy milyen beosztásban szolgált. Sajnos nem minden esetben maradtak fenn hivatalos iratok a visszaemlékezések, naplók szerzőinek katonai pályafutásáról, ezért az életrajzok összeállításában nagy segítséget jelentettek az unokák, leszármazottak által megmentett dokumentumok.

A hadiokmányok, harctéri naplók és a visszaemlékezések az I. kötet 181. oldalától kezdődnek, és három részre tagolódva következnek: hadosztály-parancsnokság, a 9. könnyű tüzérezred és hadosztály-közvetlen alosztályok.

Az I. kötet végére kerültek a m. kir. 9. könnyű hadosztályról 1942–1943 között készült fényképek. A portrékat és a hadosztály történetével kapcsolatos képeket – melyek publikálására korábban még nem került sor – hozzátartozók, rokonok bocsátották a szerzők rendelkezésére. Ezek érzékletesen ábrázolják a harcolók mindennapjait.

A II. kötetben kaptak helyet a m. kir. 17. és ikerezrede, a 47. honvéd gyalogezred hadiokmányai, harctéri naplói és visszaemlékezései – ezek 463 oldalt tesznek ki. A munkát a képek jegyzéke,

a felhasznált források, szakirodalom és a névmutató zárja, amely megkönnyíti a keresést, ha egy bizonyos személyt szeretnénk fellelni a kötetekben, azok végigböngészése nélkül.

Mindkét kötetbe belekerültek a korabeli hadiokmányokhoz csatolt helyzetképek is.

A harctudósítások olyan érdekes információkkal szolgálhatnak, mint például a 9. könnyű tüzérezred ütegeinek lőszerfogyasztása január 14–26. között vagy január 12-ei állapot szerint jelentett állománya és vesztesége (sebesült, beteg, eltűnt stb.).

Miről tanuskodnak a megjelentetett harctéri naplók? Rövidebb (Lancsák Lajos tüzér) vagy bővebb formában (Vida István őrvezető) tárják eléink a szerzőik által átélt élményeket, gondolataikat és vágyaikat, ezáltal az egyes katonák gondolatvilágának, honvágyának, harctéri szolgálatuk mielőbbi befejezésébe vetett hitének, reményének megismerését segítik elő.

A kötetek fő erejét és pozitívumát az adja, hogy a m. kir. Honvédség doni hídfőcsaták iránt érdeklődőkön kívül azok a leszármazottak, rokonok is haszonnal forgathatják, akik felmenői a fentebb említett seregest csapatteiseiben szolgáltak. Minden eltűnt vagy hősi halott sorsára nem adnak választ a könyvek, ez nem is a céljuk. Viszont az itt elmondott történetek, sorsok révén bárki, nem csak a rokonok, hozzátartozók, megismerhetik azokat az eseményeket és viszonyokat, élethelyzeteket, melyeket szeretteik átélhettek. A könyvek segítségével fogalmat alkothatnak arról, hogy mit kellett átélnie a honvédnek a keleti front csatáiban, a kegyetlen hidegben végrehajtott visszavonulás során, hogy milyen körülmények között működtek azok a csapattek, és mi lett az alakulatok sorsa, ahol rokonaik szolgáltak.

Reszegi Zsolt

OLEKSANDR PAHIRIA

MIZH VIJNOIU TA MYROM

Vidnosny mizh OUN i UPA ta zbrojnymy sylamy Uhorschhyny (1939–1945)

(Háború és béke mezsgyéjén: az Ukrán Nacionalisták Szervezete és az Ukrán Felkelő Hadsereg kapcsolatai a Magyar Honvédség alakulataival [1939–1945.] Litopys Ukrain's'koi Povstans'koi Armii, biblioteka – tom 12. Litopys UPA, L'viv–Toronto, 2014. 584 o. ISBN 978-966-2105-51-3 [Ukraine], 978-1-897431-55-9 [Canada])

Az Ukrán Felkelő Hadsereg krónikája könyvsorozat 12. tagjaként az azonos nevű kanadai–ukrajnai kiadó gondozásában jelent meg 2014-ben Olekszandr Pahirja (Oleksandr Pahiria) fiatal ukrán történész¹ ukrán nyelvű kötete, disszertációjának monografikus változata az Ukrán Felkelő Hadsereg és a Magyar Honvédség kapcsolattörténetéről a második világháború időszakában. Az 1929-ben a nyugati emigráció tagjai által alapított, az ukrán államiság eszméjét hirdető Ukrán Nacionalisták Szervezete (Orhanizatsiya Ukrayins'kykh Natsionalistiv – OUN), valamint a második világháború időszakában belőle kinövő Ukrán Felkelő Hadsereg (Ukrayins'ka Povstans'ka Armija – UPA) megítélését mind a mai napig széles körű történelmi viták kísérik, sőt, változó intenzitással, de az utóbbi bő két évtized során Ukrajnában a napi politika, a nemzet- és állampépítő diskurzus is az egyik alapvető viszonyítási pontként kezeli. Érthető, hogy miért: az Ukrán Felkelő Hadsereg szerepének

¹ Az anyanyelvén kívül angolul beszélő szerző 2013-ban védte meg kandidátusi disszertációját a kijevi Tarasz Sevcsenko Nemzeti Egyetemen. Dolgozott többek között az Ukrán Biztonsági Szolgálat Ágazati Állami Levéltárában. Jelenleg a leMBERGI „Terrorterület” Totalitárius Rendszerek Emlékmúzeuma tudományos munkatársa. Több könyv szerzője, dokumentumfilmek szakértője. Magyarul megjelent dokumentumköte *Horváth Miklóssal* közösen: Kényszerkirándulás a Szovjetunióba. Magyar deportáltak a KGB fogságában – 1956. Budapest, Argumentum, 2012. Korábban lásd még *Olekszandr Pahirja*: Fejezetek az ukrán felkelő hadsereg és a magyar megszálló csapatok kapcsolattörténetéből: Volhínia és Dél-Poliszsjá, 1943–1944. *Hadtörténelmi Közlemények*, 124. (2011) 496–512. o.

megítélésével osztja úgymond nemzetire, illetve oroszpartira a véleményformálókat, valamint magát a társadalmat is.

Pahirja kétségtelenül azok közé tartozik, akik a második világháborúnak ezt a fejezetét nemzeti-hazafias szempontból vizsgálják. Az Ukrán Felkelő Hadsereg, mint illegális szervezet legitimálásának egyik eszköze volt, hogy önálló szubjektumként tárgyalópartneri viszonyt igyekezett kialakítani az események szereplőivel, így a Magyar Honvédséggel is – véli a szerző. A Magyar Honvédség megítélése ebből a szempontból kettős: egyrészt megszálló volt az ukrán területeken annak minden súlyos következményével együtt, másrészt ugyanazon szövetségesi háló tagja a németek oldalán a Szovjetunióval szemben. Pahirja a magyarokat Németország „szatellitjeként” határozza meg, míg az Ukrán Felkelő Hadsereget ebben a vonatkozásban is igyekszik függetleníteni. A Magyar Honvédség egyszerre ellenség és potenciális szövetséges, a világháború egy adott szakaszában, 1943–44-ben pedig a legfontosabb partner az Ukrán Felkelő Hadsereg számára a megszállt ukrán területeken. A monográfia ennek a következtetésnek a jogosságát igyekszik megalapozni. A szerző munkája megírása során főként a nyugati emigrációban az Ukrán Felkelő Hadsereggel kapcsolatban keletkezett szakirodalomra, a memoárirodalomra, saját maga által készített „oral history” interjúkra, valamint összesen kilenc – elsősorban ukrainai – levéltár anyagára támaszkodott. Ukrainai történések a kérdéssel az 1990-es évek eleje óta foglalkoznak, azonban eddig legfeljebb epizód történeteket sikerült feltárniuk, ami még mindig több mint amit a magyar szakirodalom fel tud mutatni.²

A könyv négy nagy fejezetre tagolódik. A melléklet terjedelmes dokumentumgyűjteményt, valamint a fontosabb személyiségek rövid életrajzát tartalmazza. A tájékozódást segíti az egybeszerkesztett név-, hely- és tárgymutató. Külön említésre méltó a könyv illusztráltsága – 148 archív fotó kapott benne helyet, bár többségük köztörténeti jellegű, és sajnálatos módon a fotók forrása nincs feltüntetve. A főszöveg legnagyobb hányadát a konkrét eseteleírások teszik ki. A számos negatív jelenség ellenére a szerző részéről végig az alaphang a magyar kapcsolat fontosságának, a tény pozitív megítélésének előtérbe állítása, illetve annak hangsúlyozása, hogy ez nem volt rendkívüli, unikális jelenség, a korban elterjedt volt ez a fajta kapcsolattartás a különböző országok és népek hadseregei és a „különböző irreguláris alakulatok” között. A szubjektív olvasó úgy érezheti, hogy a feszültséget nem a háborús körülmények között végrehajtott súlyos cselekedetek teremtik meg, hanem Kárpátalja kérdése, amelyhez újra és újra visszatérünk. Erről a kérdésről a magyarok nem tárgyalnak, az ukránok pedig „taktikusan” nem feszítik túl a húrt.

Az I. fejezet az 1939-től 1943 elejéig terjedő időszakot öleli fel. A szerző az eseménytörténetet 1939 márciusával indítja, amikor a magyar hadsereg „véres megszállása” véget vetett a „független kárpátukrán köztársaság” felállítására tett kísérletnek.³ A katonai térfoglalás után a magyar kárpát hatalom részéről a „terror és megtorlás” hónapjai következtek, ami végletesen ellenséges viszonyt eredményezett a magyarok és a kárpátukrán állam hívei között. A Horthy-korszakban a legfontosabb politikai törekvések egyike volt a ruszinok-ukránok elszakítása etnikai értelemben is a Kárpátok túldoldalán élő testvérközösségtől. Miután Kárpátalja elveszett, illetve 1939 szeptemberében a Szovjetunió a Molotov–Ribbentrop-paktum titkos záradéka nyomán megszállta a „nyugat-ukrán területeket”,⁴ az ukrán nacionalista eszme egyetlen életben tartója az Ukrán Nacionalisták Szervezete lett, amely tevékenységének fókuszában éppen ezek a régiók álltak. Az utóbbi szervezet már az Avgusztin Volosin-féle Kárpáti Ukrajnával is szoros kapcsolatban állt, ahol 1939 márciusa után, az üldöztetés ellenére, számos helyi aktivistája maradt. Amikor 1940 elején az Ukrán Nacionalisták Szervezete kettészakadt a mérsékelt Melnik-féle⁵ szárnyra (OUN-M) és a radikális banderistákra⁶

² A szerző elsősorban Ravasz István munkásságára utal, illetve megemlíti Ungváry Krisztián és Ormos Mária nevét.

³ A magyar szakirodalomban: Kárpátalja visszacsatolása. A kérdésről a legfrissebb szakirodalom, amely összefoglalja a lengyel, a szlovák, a cseh, a német, a román, a szovjet, a magyar és az ukrán olvasatokat nemzetközi szerzőgárda közreműködésével: *Fedinec Csilla* (szerk.): *Kárpáti Ukrajna: Vereckétől Husztig*. Egy konfliktustörténet nemzeti olvasatai. Pozsony, Kalligram, 2014.

⁴ Mind a mai napig ezt a régiót nevezik nyugat-ukrán területeknek, noha Ukrajna legnyugatibb megyéje a második világháború vége óta Kárpátalja, amelyik szintén „ukrán etnikai terület”.

⁵ Andrij Melnik (1890–1964).

⁶ Sztepan Bandera (1909–1959).

(OUN-B), a kárpátaljai nacionalisták az utóbbiak táborát gyarapították. A banderista szárny fegyveres szervezete volt az Ukrán Felkelő Hadsereg, amelynek tagjai között ott voltak többek között az 1939-es kárpátaljai harcokban részt vevő egykori szics gárdisták. Az Ukrán Felkelő Hadsereg 1942 és 1945 között önálló katonai alakulatként lépett fel Ukrajna területén, utána egészen 1954-ig partizánharcot folytatott a Szovjetunió nyugati megyéiben, beleértve Kárpátalja hegyvidéki területeit.

Pahirja szerint Magyarország elsősorban a revízió általi területgyarapodásának megóvása érdekében lett Németország szövetségese „a Szovjetunió elleni agresszióban”. A magyar katonaság a keleti fronton végig „ukrán etnikai területeken” harcolt. Röviddel a „német–szovjet háború” kitörése után, 1941. június 30-án Lembergben a banderisták kiáltványban jelentették be az „Ukrán Állam újjáélesztését”, s partizánakciókba kezdtek a Vörös Hadsereg ellen. A banderista partizánok július 2-án Kolomijánál találozta először magyar katonákkal, melynek során tűzharc alakult ki. A konfliktust azonban sikerült gyorsan lezárni, a halottakat kölcsönös tiszteletadással temették el. A magyarok rendre elismerték az egyes településeken kinyilvánított új ukrán hatalmat, ugyanakkor „brutális magatartást” tanúsítottak a helyi lakossággal szemben, ami mindenekelőtt abban nyilvánult meg, hogy elkönfiskáltak minden mozgíthatót. Pahirja szerint a nacionalisták az addig ellenségesnek tekintett Magyarországhoz fűződő viszonyukat „nemzeti érdekből” vizsgálták felül, azonban ez a viszony továbbra is inkább óvatos, mint baráti volt. A magyarok hozzáállása azzal magyarázható, hogy azt hitték, az ukránok függetlenségi mozgalma mögött német jóváhagyás van.

Ez a türelmi időszak július közepéig tartott, amikortól az elfoglalt településeken megkezdődött a magyar katonai közigazgatás érvényesítése. A szerző úgy véli ebben többek között közrejátszott, hogy ekkorra megkapták az utasítást Berlintől az ukrán függetlenségi törekvések felszámolására Sztanyiszlav (ma: Ivano-Frankivszk) megye területén, amit a németek már megtettek Lemberg környékén, illetve Horthynak területi aspirációi voltak a régióval kapcsolatban. Augusztusra a teljes „Kárpát-mellék” német adminisztráció alá került, Magyarország azonban ezután sem tett le arról az elképzeléséről, hogy Galíciát osszák ketté: északi része maradjon a (krakkói) német főkormányzóság keretein belül, a déli – a Magyar Honvédség által 1941 júliusában megszállt – részét pedig csatolják Magyarországhoz. Magyarország ezt „politikai kompenzációnak” tekintette a Szovjetunió elleni háborúban való részvételért, illetve a történelmi Halicsi Fejedelemségre hivatkozott. Diplomáciai iratok tanúsága szerint Hitler kancellár nem zárkózott el az elképzeléstől 1942 szeptemberéig, amikor Berlin hivatalosan közölte, hogy a döntést a háború utánra kell halasztani, Magyarországnak nincs félnivalója keleten a szláv szomszédságtól, mert Galíciát sem a lengyelek, sem az ukránok nem kapják meg, hanem a Harmadik Birodalomhoz fog tartozni.

Pahirja szerint a mintegy 40 ezres magyar megszálló hadsereg harcésztsége csekély volt, sem mentálisan, sem katonai szempontból nem volt felkészült, főként idősebb katonákból állt. Elsősorban a német katonai objektumok védelme volt a feladatuk, amivel 1941 decemberéig különösebb probléma nélkül megbirkóztak. A Vörös Hadsereg ellentámadásának megindulásával, illetve a szovjet partizánvétekenység felerősödésével azonban a megtorlásokban és az előrenyomulás megakadályozásában is részt kellett venniük, ami már súlyos veszteségekkel járt. 1942 áprilisában irányították a keleti frontra a több mint 200 ezres 2. magyar hadsereget, amely a Don-kanyarban megsemmisítő vereséget szenvedett.

A „honvédség színe-javának pusztulása” megrendítette a magyar–német szövetségi viszonyt is, Magyarország titkos tárgyalásokba kezdett nyugati szövetségesek reményében. Az átszervezések után a magyar katonaság fő feladata a keleti fronton ismét a német kommunikációs vonalak és a fontos objektumok védelme lett, illetve levéltári források szerint a partizánok ellen a németek elsősorban a magyar alakulatokat vetették be. Német katonai jelentések szerint a magyarok folyamatosan fosztogatták a lakosságot, mindennapjaik a partizánoktól való rettegésben teltek, egyre növekedett körükben az elégedetlenség amiatt, hogy nem akartak német érdekekért harcolni. A szovjet partizánok jelentéseiből is a morális gyengeségre hivatkozás a legszembetűnőbb, a megszállók közül a magyarokról terjedt el az a vélemény, hogy ők bánnak a legkegyetlenebbül a civil lakossággal. Pahirja, bár csak egy lábjegyzetben, él azzal a kiegészítéssel, hogy a magyarok magatartásában a romlott hadierkölcson túl közrejátszott a rossz élelmezésük, ellátottságuk is, amin a rekvirálásokkal tudtak javítani.

A II. fejezet az 1943 márciusa és az 1944 márciusa közötti időszak eseményeivel foglalkozik Voliny és Dél-Poliszja területén (nagyjából a mai Ukrajna északi területsávja a lengyel, a belarusz

és az orosz határ mentén). A németek a magyar megszálló csapatokat széles körben bevonták az illegális ukrán mozgalom elleni küzdelembé, a „pacifikálásba”, az élelmiszerrekvirálásba és a kommunikációs vonalak védelmébe. Ennek nyomán a banderisták – akik fő feladatuknak az ukrán emberek megvédését tartották – 1943 tavaszán-nyarán folyamatosan támadták a magyar egységeket, illetve számukra a németek hátszágában védelmi-rendfenntartó feladatokat ellátó, demoralizált és csüggedt magyar honvédek jelentették az első számú forrást fegyverszerzés tekintetében.

Az ukrán „erdei hadsereg” négy „fronton” harcolt: a németek, a magyarok, a szovjet partizánok és a lengyel illegális mozgalom ellen. (Zárójelben jegyezzük meg, hogy a könyvből feltűnően hiányzik a zsidó kérdés tárgyalása.) A banderisták fegyveres erőik kímélése érdekében a frontok csökkentésében voltak érdekeltek. A harcra a legkevésbé motiváltak a magyarok voltak, ezért a propagandával, a röplapokkal elsősorban őket célozták meg. Az első ilyen irányú tárgyalásra 1943 nyarán került sor Csatorijiszki település közelében. A párbeszédet a magyarok kezdeményezték egy embervesztéséget követelő összecsapás után, békét ajánlottak, s fegyvereket élelmiszerért cserébe. A csere létrejött, a békét azonban a magyarok hamarosan felrúgták. A hasonló tárgyalások azonban ettől kezdve sorra követték egymást. Előfordult az is, amikor a banderisták nem tartották be a megállapodást. Ugyancsak 1943 nyarán Cumany közelében az egymással vívott harcok után a magyarok nehézfegyvereiket és összes tartalék felszerelésüket átadták az ukránoknak, cserébe azért, hogy illegális vonalaikon keresztül hazajuttatják őket. A honvédeket azonban végül sorsukra hagyták a poliszjai mocsarakban.

Az ukránok azzal is próbálkoztak, hogy a maguk oldalára állítsák át főként a kárpátaljai származású honvédeket. A „kárpátaljai dialektus” az egyes dokumentumok nyelvén is felismerhető. A tárgyalások során előkerült Kárpátalja – „a Magyarország által 1939 márciusában megszállt Kárpátontúl” – kérdése is, ahol az Ukrán Nationalisták Szervezetének helyi tagjait súlyos atrocitások érték, többek között 1942-ben a munkácsi Kohner-kastélyban lefolytatott eljárások során. A nacionalisták független Ukrajna keretei között szerették volna tudni a területet, de a tárgyalásokban annál tovább nem sikerült jutni, minthogy erről a magyarok csak egy független ukrán kormánnyal köthetnek politikai megállapodást.

A helyi „gentlemen’s agreement”-eken túl 1943 novemberében döntés született egy magas szintű budapesti találkozó megszervezéséről is. Ukrán források szerint ezt a magyarok kezdeményezték, s garantálták az ukrán delegáció biztonságát, illetve a tárgyalások titokban tartását a németek előtt. A magyar honvédeknek öltözött ukrán delegáció a Lembergől érkezett Budapestre katonai reptüléggel. A delegáció vezetője Miron Luckij volt. Egyik tagja, Jevhen Vrecjona tudott magyarul. A nyelvtudását 1938–1939-ben szerezte, amikor a félkatonai Kárpáti Szics tagja volt a ruszin Kárpátalján, az 1939. márciusi harcokban magyar fogságba került, ahol „kegyetlenül megkínózták”. Budapesten a fő cél a helyi megállapodásoknak az Ukrán Felkelő Hadsereg és a Magyar Honvédség közötti egyezségeg emelése volt. Ezenkívül az ukránok számításba vették, hogy miután a Vörös Hadsereg elfoglalja az ukrán területeket, az ukrán mozgalomnak új bázist kell teremtenie, s ehhez kérni fogják Magyarországtól, hogy Kárpátalja területén (Huszt, Ungvár, Kassa vonalon) tegyék lehetővé ennek a bázisnak a kialakítását. Egyéb vonatkozásban Kárpátalja kérdését, tekintettel annak kényességére, nem kívánták az asztalra tenni, bár bemutattak egy térképet Ukrajna lehetséges hatáiról, amelyen Kárpátalja is Ukrajna részeként volt feltüntetve. Romániával egy hasonló tárgyalást éppen a területi viták akadályoztak meg, illetve tettek lehetetlenné. Ezen kívül a tervek között szerepelt, hogy szükség esetére kérni fogják az ukrán menekültek befogadását – ennek hátterében Magyarországnak a civil menekültekkel kapcsolatos hozzáállásának pozitív tapasztalatai álltak.

Az ukrán delegáció december elején érkezett Budapestre, de a hónap közepéig várniuk kellett, mert Szombathelyi Ferenc, a Honvéd Vezérkar főnöke időközben váratlanul Berlinbe utazott. A találkozón a magyar vezérkari tiszteteken kívül jelen volt Saly Dezső, a Külügyminisztérium tanácsosa. A vendéglátók tájékoztatása szerint Horthy Miklós kormányzónak tudomása volt a találkozóról. Az ukrán delegáció egyik tagja, Ivan Grinyoh úgy emlékezett vissza, hogy egyfajta belső megelégedettséget érzett, mert a magyarok, egy szuverén állam vezetői tisztelettel fogadták őket, a tapasztalatlan diplomátákat, az illegális harcosokat, akik szembeszálltak a világ két leghatalmasabb államával. „Ez az addigi harcunk sikere volt, egy állam nélküli nemzet sikere, amelyik mégis az államiság tudatában gondolkodott és cselekedett.” Az viszont csalódás volt, hogy a tárgyalás kizárólag katonai vonalon zajlott, a kormány képviselőiben senki nem volt jelen. A katonai megállapodás mellett

egy politikai egyezség az ukrán államiség („földalatti Ukrán állam”) elismerését jelentette volna a hivatalos Budapest részéről.

A budapesti tárgyaláson a felek megállapodtak, hogy a fronton kölcsönösen kerülni fogják a fegyveres összetűzést, a magyarok hivatalosan nem adnak át fegyvereket, de az ukránok hallgatólagos beleegyezésükkel szerezhetnek fegyvereket a raktáraikból. Ezenkívül a kiképzőtiszteket bocsájtanak a rendelkezésükre, akiket szintén a német éberség elaltatására magyar oldalon dezertőrökként fognak nyilvántartani. Az ukránok úgy tudták, hogy a megállapodást a magyar kormány is jóváhagyta. Kállay Miklós miniszterelnök csak a menekültek befogadását vetette el arra való hivatkozással, hogy túl nyilvánvaló kiállítás lenne és a németek részéről beláthatatlan következményeket vonna maga után. Viszont a magyarok felajánlották a közvetítést a banderisták és a lengyel illegális mozgalom között, mivel ez a szembenállás megosztja a bolsevikellenes erőket. Az ukránok azonban ezt elvetették.

A fent már említett Ivan Grinyoh visszaemlékezéséből ismerjük azt az epizódot, amikor az ukrán delegáció a tárgyalások végén felvetette, hogy Magyarország szakítson a németekkel és vonja ki a csapatait az ukrán területekről. Szombathelyi szerinte erre a következőt válaszolta: „Nem, inkább akasszon fel Sztálin, minthogy Hitler agyonlőjön.”⁷

Pahirja véleménye szerint a budapesti katonai vezetés azért ment bele a tárgyalásokba „az antibolsvista ellenállási mozgalommal”, mert Berlin nem engedte a „repatriálást”, és ilyen körülmények között a magyarok nem akarták, hogy az ország katonai potenciálja végképp felmorzsolódjon a keleti fronton. A „gentlemen’s agreement”-ekkel, illetve a budapesti megállapodással a titkosság, a konspiráció miatt jobbra csak a felsőbb vezetők voltak tisztában, így nem sikerült elérni a konfliktusmentességet. Az ukrán résztvevők visszaemlékezései mindenesetre erősen idealizálják ezeket a kapcsolatokat („hajlamosabbak idealizálni az ellenállók és a honvédek kapcsolatait, mint adekvát módon visszaadni a valóságot”).

A fejezetben levéltári források alapján leírt számos konkrét eset közül egyet idézünk fel, amelyik nagy valószínűséggel a legszínesebb. 1944. február 6-án Basuki község határában 60 kárpátaljai származású szökött honvéd csatlakozott az Ukrán Felkelő Hadsereghez. Ők meséltek el azt az esetet, amikor az egységük a németekkel közösen vett részt egy ukránok elleni akcióban. A németek előre küldték a magyarokat. A magyar egység parancsnoka azonban megtiltotta, hogy lőjenek az ukránokra. A banderisták a közelükbe érve odakiáltották: „Szervusz magyarok!”, majd kikerülve őket szétverték a fél kilométerrel beljebb meghúzódo német alakulatot és továbbálltak.

A III. fejezet az Ukrán Felkelő Hadsereg galíciai egysége és az 1. magyar hadsereg kapcsolattörténetét eleveníti fel 1944 márciusa és októbere között.⁸ Fordulatot hozott az ukrán–magyar viszonyban, amikor Németország 1944. március 19-én néhány óra alatt, minden ellenállás nélkül megszállta Magyarország területét. Horthy kormányzó a helyén maradt, de a kormány és a vezérkar átalakult. Az 1. magyar hadsereget Dél-Galíciába küldték. A magyar megszálló csapatoknál vezetőcseréket hajtottak végre, mindenhová németbarát tiszteket helyeztek, sőt ezek az egységek az önálló magyar irányítás alól is kikerültek. Ukrán részről is változások történtek. Galíciában megalakult az Ukrán Felkelő Hadsereg „Nyugat” csoportja, új vezetőekkel. Ilyen körülmények között a titkos megállapodások betartása lehetetlenné vált. A fenti állításokkal párhuzamosan külön alfejezetek szólnak arról, hogy az ukránok és a magyarok között a német megszállás után is voltak tárgyalások, sőt, konkrét együttműködés „teljességgel paritásos és kölcsönösen előnyös” alapon. Ebben a szakaszban a tárgyalásos, szövetségkötéses időszak alapvetően 1944 júniusa-júliusa.

⁷ No, I would rather be hung by Stalin than shot by Hitler.”*Ivan Hryniokh: Forty years ago in Budapest.* In: P.J. Potichnyj (ed.): *Ukrainian Supreme Liberation Council. Documents, official publications, papers.* Vol. 26. Book 4. Documents and Personal Accounts. Toronto–L’viv, 2001. 148. o. Vö.: <http://www.litopysupa.com/main.php?pg=2&bookid=26> (2015. 01. 08.)

⁸ Egy leMBERGI civil szervezet, a Galíciai Ukrán Egyesület (<https://www.facebook.com/UkrainianGalicia>) nAssembly/info?tab=page_info) 2014-ben a túlélőket megszólaltató kétrészes dokumentumfilmet készített az Ukrán Felkelő Hadsereg történetéről. A rendező: Tarasz Himics. Az egyik tudományos tanácsadó: Olekszandr Pahirja. A kétszer egyórás dokumentumfilm 1. részének 31. és 33. perc között van szó az Ukrán Felkelő Hadsereg galíciai egysége és az 1. magyar hadsereg kapcsolatáról: <http://www.documentary.org.ua/uk/upa/online-1/> (2015. 01. 09.)

A szerző hosszasan sorolja az eseteket a magyarok szélsőséges kegyetlenkedésének alátámasztására. Egy példa: „Pukaszivci falut felégették, 18 falusit agyonlőttek csak azért, mert itt eltűnt hét honvéd.” Május elején a szovjet partizánok provokációja nyomán felégették Runguri faluban 110 civil pusztult el. A helyi lakosságot kényszerítették, hogy vegyenek részt a védelmi vonalak kiépítésében. Pahirja megjegyzi, hogy gyakorta lőttek agyon embereket, mert azzal gyanúsították őket, hogy „részt vesznek az ukrán földalatti mozgalomban”. A gyanús személyeket „különleges légerekbe” zárták. Feltűnően nincs szó azonban a banderisták tetteiről, bár nyilván nem véletlen például egy 1944. júniusi belső utasításban, amelyik arról szól, hogy kerülni kell a konfliktust a magyarokkal, többek között az a kitétel, hogy tilos agyonlőni a foglyokat.

A banderisták feljegyzései szerint összességében a magyarok rosszabbak voltak a szovjeteknél és még rosszabbak a németeknél, de nem lehet minden magyar egységet egy kalap alá venni, emberség dolgában egyértelműen sok múlott a közvetlen parancsnokokon. Az Ukrán Felkelő Hadsereg soraiból fennmaradt feljegyzésekből az is kiderül, hogy a magyarok teljesen tájékozatlanok voltak a terepen, nem tudták, hol, merre járnak az úttalan utakon, így továbbra is tőlük volt a legkönnyebb fegyvert zsákmányolni. A magyarok éhesek voltak, mindenütt enivalót kerestek, szidták a saját kormányukat meg a németeket, a bizonytalan kimenetelű harcokban elvesztették a fejüket. Galíciában a magyarok együttműködtek a „lengyel földalatti mozgalommal” az ukránokkal szemben.

A szovjet front, a közös ellenség közeledtével a felek közötti ellentéték csillapodtak. A banderisták között terjedt egy titkos utasítás, hogy civilben próbáljanak meg barátkozni a magyarokkal, invitálják meg őket az otthonaikba, a beszélgetések, a közös éneklés – a néplélek – segíthet annak felismerésében, hogy nem ellenségek. Különösen lehet hagyatkozni a jóindulatra azok esetében, akikkel az első világháborúban még egy hadseregben szolgáltak.

Pahirja felidéz egy feljegyzést egy magyar katonatiszt és egy falusi pap beszélgetéséről Bilobereza faluban 1944 nyarán. A katonatiszt arról beszélt, hogy a magyar katonai vezetés számol azzal, hogy a Magyar Királyság északi határai mentén létrejöhet a független ukrán állam. Az ukránok lemondanak Kárpátaljáról Budapest jóindulata, külpolitikai támogatása érdekében, a magyarok pedig a maguk részéről úgy erősítik meg a közös határt, hogy Kárpátaljáról a ruszinokat áttelepítik Galíciába. A szerző hozzáteszi, hogy azt nem lehet tudni, mennyire volt elterjedt ez a vélemény, de több forrásból is ismertek ehhez hasonló megfogalmazások.

A mindössze néhány oldalas utolsó fejezet az Ukrán Felkelő Hadsereg (nincs kimondva, de valószínűsíthetően egyszemélyes) „missziója” magyarországi tevékenységét taglalja 1944 szeptembere és 1945 márciusa között. 1944 szeptemberében Andrij Dolnickij, az Ukrán Felkelő Hadsereg „Nyugat” csoportjának Huszton tartózkodó összekötő tisztje jelentette feletteseinek, hogy a magyarok tájékoztatták a németeket az ukránokkal folytatott tárgyalásokról, s ezzel kapcsolatban további utasításokat vár. Erre azt a választ kapta, hogy hozzon önálló döntést arról, marad-e a magyaroknál és továbbra is fenntartja-e a kapcsolatot a magyar katonai vezetéssel. Dolnickij maradt. Szeptember végétől Budapesten tartózkodott. Októberben a Vörös Hadsereg már Kárpátalján volt, s az ukrán képviselő végképp elveszítette a kapcsolatot az Ukrán Felkelő Hadsereg parancsnokságával.

Magyarország kudarcot vallott a kiugrásról folytatott titkos tárgyalásokban, és a hónap közepén az országban átvették a hatalmat a nyilasok. Dolnickij személyes ismeretségi alapon még tartotta a kapcsolatot a vezérkarral, ahol október végén felkérték, hogy Nyugat-Magyarországon vegyen részt „partizán egységek” (a „Kopjások”) felkészítésében az „irregurális hadviselésre”. Ebben a felkészítésben az Ukrán Felkelő Hadsereg több más tagja is segédkezett. A front gyors előrehaladtával az ukránok kimenekítésére nem volt mód, azt mondták nekik, hogy nincs benzin a repülőgéphez, ezért magánúton, illetve a „Kopjásokkal” együtt menekültek. Egyes visszaemlékezésekben vannak utalások arra, hogy néhányan Budapest ostromakor részt vettek a védekezésben. A szerző szerint ez az utolsó aktív kapcsolódási pont, amiről jelenleg tudomásunk van.

A háború után a Magyar Szabadság Mozgalom is tagja lett az Ukrán Nacionalisták Szervezete kezdeményezésére 1943-ban létrehozott Népek Antibolsevista Blokkjának (Anti-Bolshevik Bloc of Nations – ABN). 1956-ban pedig az Ukrán Nacionalisták Szervezetének Külföldi Tagozata nyilatkozatban támogatta a magyar „nemzeti felkelést”, illetve ugyancsak nyilatkozatban szólította fel a szovjet hadsereg ukrán tagjait, hogy „ne harcoljanak a magyar forradalmárok ellen”. Ezek azonban már csak utóhangok egy fontos kapcsolattörténeti fázisban, s Pahirja szerint ez így maradt egész a Szovjetunió fennállásának utolsó szakaszáig, az 1980-as évek végéig.

Fedinec Csilla

M. SZABÓ MIKLÓS

VOLT EGYSZER EGY EGYETEM 1996–2007**Rektor a tűzvonalban***(Zrínyi Kiadó, Budapest, 2014. 338 o. ISBN 9789633276303)*

A tavalyi év végén jelent meg M. Szabó Miklós a magyar katonai felsőoktatás, azon belül kiemelten a Zrínyi Miklós Katonai Akadémia történetével foglalkozó könyvsorozatának – összesen hét munka – legfrissebb kötete. Nagy érdeklődéssel vettem kezembe a könyvet, hiszen 2001 októbertől már én is a Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem oktatójává váltam, s függetlenül attól, hogy az intézmény azóta beolvadt a Nemzeti Közszolgálati Egyetembe, és gyökeresen átalakult – mind mai napig is elsősorban „zrínyisnek” vallom magam. Kíváncsi voltam arra, hogy amit én egyszerű egyetemi adjunktusként „alul” megéltem, az hogy látszott az Egyetem éléről. Saját élményeim hogyan illeszkednek, vagy éppen ütköznek egykori rektorom benyomásaival.

Az előző hat kötet ismeretében több szempontból is rendhagyó ez a mű. Már maga a külső kivitele is az, hiszen a korábban megszokott keménykötéses változat helyett egyszerűbb, puhakötéses kivitelben jelent meg. Abban is rendhagyó, hogy az első kötetet kivéve¹ csupán ennek van bevezetése, ami vélhetőleg azt jelzi, hogy a szerző ezt a könyvet nagy ívű feldolgozása utolsó részének szánja. Az első kötetnél ugyanis lényegében megnyitotta az elbeszélés, a történet fonalát, az utolsóval pedig lezárta azt. S rendhagyó legfőképpen azért, mert M. Szabó Miklós ebben a kötetben saját rektori időszakát ismerteti, így írása – miként arra maga a szerző mutat rá a címben és a bevezetőben is – óhatatlanul szubjektív lett. Részben persze igaz ez az állítás az előző kötetre is, hiszen M. Szabó Miklós az 1991. és 1996. közötti időszakban a Zrínyi Miklós Katonai Akadémia parancsnokaként szolgált, az adott korszakot bemutató hatodik kötet² esetén viszont ezt a problémát egy szerzőtárs, Oroszi Antal nyugállományú ezredes, a téma másik kitűnő ismerője és kutatója, bevonásával sikerült orvosolni.³ Más kérdés az, hogy baj-e a szerző szubjektivitása? Véleményem szerint ebben az esetben nem feltétlenül. Egyfelől azért, mert M. Szabó Miklós gondosan ügyelt arra, hogy saját, deklaráltan szubjektív megjegyzései kurzívval szedve, jól láthatóan elkülönüljenek a törzsszövegtől, így az olvasó pontosan tudja, hogy adott esetben egyfajta „kommentet” olvas. A törzsszöveg szakmaisága így nem sérül, ugyanakkor a szerző ezzel megtalálta a módot arra, hogy „kikacsintson” az olvasó felé. Személy szerint pedig nekem ezek a – hol szúrós, máskor inkább csipkelődő – megjegyzések adják a könyv igazi savát-borsát, ezektől lesz „életszagú” az esetenként kicsit szárazra sikerült írás. Ezeknél az alkalmaknál derül ki, hogy egykori rektoromnak, a mai napig kedves kollégámnak, kifejezetten jó a humora. A szubjektivitás jelen esetben azért sem „bűn”, mert az egykori események aktív résztvevőjeként és alakítójaként, ez lényegében M. Szabó Miklós visszaemlékezése, ami nem hogy csökkentené, hanem inkább növeli a munka értékét.

A szerző a tőle megszokott alaposággal, kimerítő részletességgel dolgozta fel a Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem 1996 és 2007 közötti történetét. A kötet felépítése megegyezik a korábbi hat könyvben már olyan jól kiforrott sémával. Az első fejezetben M. Szabó Miklós az adott időszak nemzetközi környezetét és hazai viszonyait ismerteti, elsősorban a Magyar Honvédség, illetve a magyar katonai felsőoktatás szemszögéből fontos dolgokra, eseményekre helyezve a hangsúlyt. Bemutatja azt a szűkebb és tágabb környezetet, amelyben a „Zrínyi” működött, amely meghatározta az egyetem lehetőségeit, illetve a vele szemben támasztott elvárásokat. A második fejezet az egyetem legfőbb „megrendelőjét”, a Magyar Honvédséget helyezi a középpontba, az intézmény nyelvoktatásán, oktatási portfólióján keresztül érzékelte a megrendelői igények változását, illetve a „Zrínyi”

¹ M. Szabó Miklós: A magyar katonai felsőoktatás története 1945–1956. Zrínyi Kiadó, Budapest, 2004.

² M. Szabó Miklós – Oroszi Antal: A Zrínyi Miklós Katonai Akadémia története 1990–1996. Zrínyi Kiadó, Budapest, 2012.

³ Oroszi Antal (vagy ahogy mi „zrínyisek” ismerjük, Tóni bácsi) lektorként ennek a kötetnek az elkészülésében is közreműködött.

szerepét a haderő átalakulásában. A harmadik fejezet az egyetem létrejöttét, illetve az azzal járó nehézségeket járja körül. A negyedik, ötödik és a hatodik fejezet az elkövetkező éveket, illetve a további „integrációt”, átalakulást, folyamatos változást ismerteti. A szerző nem kertel, határozottan rámutat arra, hogy esetenként mekkora „ellenszélben” kellett ezt a hatalmas munkát elvégezni, s a támadások nem egyszer onnan érkeztek, ahonnan arra az egyetem vezetősége a legkevésbé számított, számíthatott. Azt is megtudhatjuk, hogy mindeközben mennyire kiforratlan, illetve me-etközben számtalanszor – esetenként gyökeresen – átalakuló elvárásoknak, utasításoknak kellett megfelelni.

M. Szabó Miklós egyik fejezetben sem mulasztja el megköszönni az egyetem dolgozóinak, oktatógárdájának és adminisztratív állományának, az „ügy”, azaz a honvédelem, a határőrség és a katasztrófavédelem hivatásos és polgári szakember állományának képzése érdekében tett erőfeszítéseiket. A kötet legfontosabb mondanivalója ugyanis az, hogy mindezen változások, illetve a szinte folyamatos bizonytalanság ellenére, a képzés megszakítás nélkül folytatódott. Ezt az évente kibocsátott tisztek, polgári szakemberek, nyelvvizsgát szerzett hallgatók száma igazolta. (Saját tapasztalatom pedig az, hogy nem nagyon volt két olyan, egymást követő osztály, amely teljesen azonos képzési terv szerint haladt volna. A leírtak ismeretében ez már nem olyan meglepő...) A kötet leírja azt, hogy mindezért mekkora munkát, esetenként harcot kellett a felsőbb szinteken végezni.

A szerző munkája során elsősorban primer forrásokat, rendeleteket, határozatokat, utasításokat, illetve a rektori időszakok alatt gondosan archivált hivatalos leveleket használt fel. Hivatkozásai szabatosak, jól visszakereshetőek. Mindezek alapján a könyv alapmű a magyar katonai felsőoktatás történetét a későbbiek során kutatni akaró szakemberek számára. Azoknak is hasznos olvasmány lehet, akik az 1996 és 2007 közötti időszakban a Zrínyi dolgozói, oktatói vagy hallgatói voltak, hiszen egész más szemszögből láthatják azokat az éveket, amelyeket az egyetem falai között eltöltöttek.

A kötet kiválóan illusztrált. A számtalan szervezeti ábra és táblázat kiegészíti a szöveges részt, könnyebbé teszi annak megértését. Különösen a szervezeti ábrák hasznosak, amelyek jól mutatják azt a folyamatos változást, átalakulást, amely ezt az időszakot jellemezte. A bőszes fényképanyag pedig arcot ad a szereplőknek, illetve rávilágít arra a kiterjedt nemzetközi kapcsolatrendszerre, amellyel a Nemzetvédelmi Egyetem az európai és észak-amerikai katonai felsőoktatás intézményei között rendelkezett. Külön érdekesek ezen felül az eredeti dokumentumok másolatai, nem elsősorban a tartalmuk, hanem a kézzel odafirkantott „széljegyzetek” miatt, amelyek számos esetben kifejezetten elgondolkodtatóak.

Milyen munkát vesz a kezébe az, aki ezt a könyvet a felüti? Rendkívül – már-már szőrszál hasogatón – alapos, szakmai szempontból kifogástalan szakirodalmat. Olvasmányként kicsit száraz, az ember gyakran elveszik a rengeteg adat és felsorolás között. Forrásként viszont – egy kutató szemszögéből – épp ez az adatgazdagsága teszi a kötetet hasznossá. A munka méltó lezárása a magyar katonai felsőoktatás történetét bemutató könyvsorozatnak, ugyanakkor nem lehet szó nélkül hagyni azt, hogy 2007-tel nem ért véget a történet. Remélem, a szerző egyszer még rászánja magát, és megírja a Nemzetvédelmi Egyetem utolsó éveinek történetét is, hiszen azzal válna teljessé a magyar katonai felsőoktatás történetét bemutató munkája.

Kaiser Ferenc

BENJAMIN ZIEMANN

CONTESTED COMMEMORATIONS**Republican War Veterans and the Weimar Political Culture**

(Vitatott megemlékezések. Köztársaságpárti háborús veteránok és a weimari politikai kultúra. Studies in the Social and Cultural History of Modern Warfare. Cambridge University Press, Cambridge, 2013. 328 o. £60.00 \$US99.00 ISBN 9781107028890)

Kulturális emlékezet és nagy háború. Két népszerű kulcsszó, két olyan témakör, amely különféle aspektusait könyvtárnyi frissen megjelent irodalom tárgyalja. Benjamin Ziemann e két nagy halmaz metszéspontján az első világháború emlékezetéről írt monográfiát bőséges empirikus kutatási anyagra támaszkodva. A szerző ugyanis az első világháború után alakuló veteránszervezetek világát kutatva vonja le a nagy háború történelmi tapasztalatára és a weimari köztársaság politikai kultúrájára vonatkozó következtetéseit. Ziemannt a háborút követően létrejövő, a köztársasággal szimpatizáló szervezetek érdeklik, arra keresi a választ, hogy a vesztt háború utáni jelentős társadalmi támogatottsága ellenére, miért nem tudott a köztársaságpárti, inkább baloldali háborús emlékezet uralkodóvá, mesternarratívává válni. Ezenközben rávilágít az emlékezési szertartások és társadalmi szervezetek számos gyengeségére is, amelyek például a nőkhöz való viszonyulás tisztázatlanságában is megnyilvánultak. A nők háborús tapasztalata, a hadiözvegyek helyzete ugyanis a veteránszervezetek nyitottságának állandó hangoztatása ellenére marginális téma maradt csupán, több társadalmi szervezet nem is fogadta el a nők tagfelvételi kérelmét. Ugyanígy ellentmondásos jelenség volt, hogy bár a republikánus szervezetek általában mérsékelt pacifista irányvonalat képviseltek, voltak közöttük olyanok, amelyek tagjai egyenruhát és katonai kitüntetéseket is hordtak. Továbbá a köztársaságpártisághoz való viszonyulásban is megmutatkozott egyfajta ambivalencia, a háborús megemlékezéseken ugyanis hangsúlyosan jelentek meg a vilhelmiánus elitből jövő tisztek és a munkáshátherű közkatonák közötti ellentétek, azok hangnemt a szerző értékelése szerint „mérésékelt szocialista, osztályalapú megközelítésmód” jellemezte. Ezzel ugyanakkor, mutat rá Ziemann, jelentősen megnehezítették annak lehetőségét, hogy például a katolikus munkások, akik nem szimpatizáltak egy ilyenfajta szemlélettel, támogassák törekvéseiket.

„A nagy háború teremtette meg a háborús katonahalottak újfajta közösségi, az állam által is támogatott kultuszát” – írja Gyáni Gábor az első világháborút követő megemlékezési szertartásokról. Ugyanakkor Németország külön úton járt a megemlékezések tekintetében. A kötet címválasztásából is érzékelhető módon, Ziemann könyve a weimari háborús emlékezet és a veteránok által szervezett megemlékezések ellentmondásait mutatja be, nem igyekszik azokat lenyesegetni, elsimítani. Az „anomáliák” hangsúlyozásakor nem egyszer ikonikus történések, így Reinhart Koselleck vagy Mosse mára szinte klasszikussá vált megállapításaival is bátran vitába száll, amikor azok általános, akár túl leegyszerűsítő, a weimari emlékezetet homogén egységként értelmező megállapításait vitatja. A szerző alapos kutatások és elemzések sorával igyekszik alátámasztani következtetését, miszerint Franciaországgal vagy Angliával ellentétben a weimari köztársaság nem alakított ki átfogó nemzeti emlékezési gyakorlatot, ehelyett az egymással vetélkedő értelmezéseknek és emlékezeti helyeknek köszönhetően a nagy háború utáni német háborús emlékezetnek éppen a vitatottság az egyik legfontosabb attribútuma.

Az egységes nemzeti emlékezet hiányát Németországban éppen a központi megemlékezési helyszín körüli viták és egy széleskörűen elfogadott központi emlékezeti hely kialakításának elmaradása mutatja legbeszédesebben. Ziemann e kérdésben egyetért Reinhart Koselleck értékelésével, aki a központi emlékmű hiányát a birodalom „föderális berendezkedésével” magyarázza, amely elősegítette egymással versengő regionális emlékhelyek kialakulását. A veteránszervezetek belső világának alapos elemzése mellett a könyv legérdekesebb fejezetében a szerző ennek további okait keresi, illetve a központi emlékmű (sikertelen) helykeresésének folyamatát mutatja be. A nemzetközi kitekintésből kitűnik, hogy Nagy-Britannia és Franciaország alakította ki elsőként saját nemzeti emlékezeti helyét a háborút követően. A központi megemlékezések mindkét fővárosban

az 1920-ban felavatott ismeretlen katona sírja körül szerveződtek, amelyet a városi tér kitüntetett, szimbolikus helyszínein, Londonban a Westminsteri apátságban (a királyok temetkezési helyén), Párizsban a sugárutak metszéspontjában álló, hagyományosan a nemzeti gyász helyszínéeként is szolgáló Diadalív alatt helyeztek el. Az ismeretlen katona sírja és alakja a névtelen, idegen földben nyugvó halottak mellett ugyanakkor az egész nemzetet, annak háborús veszteségeit szimbolizálta. Nem véletlen, hogy a következő évben számos más országban, így az Egyesült Államokban, Olaszországban, Belgiumban és Portugáliában is ilyen emlékműveket állítottak. De a későbbiekben számos vesztes államban is megjelent a központi emlékhelyként funkcionáló ismeretlen katona sírja: 1927-ban Ausztria, 1928-ban Bulgária, 1929-ben Magyarország is felavatta saját emlékművét. Budapest egyik reprezentatív közterét is e gondolat jegyében nevezték el Hősök terének, ahol az ismeretlen katona sírjának szerepét a szimbolikus, hamvakat nem rejtő Hősök emlékköve töltötte be, ezt 1929. május 26-án, a Hősök emléknapiján avatták fel. Érdekes megfigyelni ugyanakkor, hogy Németországban az ismeretlen katona sírja az antant megemlékezésekhez való kötődése miatt sem vált népszerűvé. Az ismeretlen katona alakja, a háború névtelen hőseként azonban itt is megjelenik a népszerű háborús regényekben. A szerző annak folyamatát is érzékelteti, hogyan kerül át a szimbólum a populáris világháborús irodalomból a politikai szimbolika világába, ahol a náci párt sikerrel sajátítja ki azt. A fronton harcoló, ismeretlen katona alakját talán először megörökítő, mérsékelt baloldali háborús veterán író, Karl Brögert ötvenedik születésnapján, 1936-ban maga Joseph Goebbels köszöntötte fel, írását pedig még abban az évben újra kiadták. A harmincas évek elejétől ugyanis a szintén háborús veterán Adolf Hitler egyre szívesebben alkalmazta magára a szimbólumot, beszédeinek fordulataiban egyre gyakrabban az ismeretlen, névtelen katona alakját öltve magára. A metafora továbbvitelével a negyvenes évek elején Németország úgy jelenhetett meg a náci propagandában, mint „az egyetlen olyan ország, ahol az ismeretlen katona nem halott, hanem él”.

Benjamin Ziemann könyve alapos elemzések segítségével, ugyanakkor olvasmányos stílusban mutatja be minden angolul olvasó érdeklődő számára, hogyan próbálták feldolgozni a világégést követően Németországban a háború tapasztalatát, illetve annak folyamatát, hogyan kerültek ennek során a republikánus értelmezések egyre inkább defenzívába, majd hogyan maradtak alul a populista náci propagandával szemben.

Tulipán Éva

A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM KÖNYVTÁRA

LÁZÁR BALÁZS

KRAJOVAI ÉS TOPOLYAI

BÁRÓ KRAY PÁL

TÁBORSZERNAGY KATONAI PÁLYÁJA

KRÓNIKA

SÜLI ATTILA

„200 ÉVE SZÜLETETT GÁBOR ÁRON AZ ÖNÁLLÓ SZÉKELY TŰZÉRSÉG MEGTEREMTŐJE”

Emlékkonferencia, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2014. május 22.

200 évvel ezelőtt, azaz 1814. november 27-én született Gábor Áron a székely tüzérség létrehozója. Az évforduló alkalmából Kovászna Megye Tanácsa még a múlt esztendőben 2014-et Gábor Áron emlékévvé nyilvánította. Terveik szerint a székely ágyúhős emlékét számos szakmai és ismeretterjesztő rendezvényen, illetve kiadvány megjelentetésével kívánták feleleveníteni. A megemlékezésorozat részeként merült fel azon elképzelés, hogy a szakmai munkába a Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum szakembereit is bevonják. Ennek keretében mind Budapesten, mind Sepsiszentgyörgyön tudományos konferenciát tartanak, illetve Gábor Áron életéről és Háromszék 1848–49. évi történetéről egy önálló kötetet jelentetnek meg. A felmerülő feladatokat a Kovászna Megyei Tanács részéről Demeter László, a Székely Nemzeti Múzeum muzeológusa, a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum részéről pedig Hermann Róbert főtanácsos, a HM hadtörténeti Intézet és Múzeum parancsnokának tudományos helyettese végzi.

A budapesti konferenciát 2014. május 22-én a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum dísztermében tartották. *Kovács Vilmos* ezredes, parancsok köszöntője után *dr. Varga Tamás*, a Honvédelmi Minisztérium parlamenti államtitkára nyitotta meg a rendezvényt. Méltató szavai szerint Gábor Áron visszaadta a székelység elvesztett önbizalmát, hitét saját erejében és tehetségében. Vargha Tamás felidézte Gábor Áron legendássá vált szavait: „S ha nem lenne meg három ágyú, ítéljen rajtam a nép. Vagy ha meglesz, és azokkal célba nem találok, magam állok az ágyúk elé, hogy engem szaggassanak széjjel a golyók”. Kiemelte: abban a pillanatban, amikor a kőkösi harcra egy ágyú halálosan megsebesítette, ő volt a legnagyobb magyar, aki nem csupán a székelyek önbizalmát, erejét és bátorságát adta vissza, hanem az egész nemzet jövőbe vetett hitét is.

A Gábor Áron Emlékév fővédnöke, *dr. Semjén Zsolt* miniszterelnök-helyettes, nemzetpolitikáért felelős tárca nélküli miniszter levélben üdvözölte a konferencia résztvevőit. Köszöntőszóiraiban rámutatott, mikor már csaknem egész Erdélyt elfoglalták a császári csapatok, Háromszék kitartott, s ebben nagy szerepe volt a székely ezermesternek, aki betartotta az ágyúkra és a munícióna vonatkozó ígérteit. A hídvégi csatában megszólaltak az ágyúk, a székely csapatok pedig emelt fővel csatlakozhattak a bevonuló Bem tábornok seregéhez. A szakmai esemény jelentőségét Semjén Zsolt így fogalmazta meg: „Ahogy utazunk Háromszéken Kőkös, Uzon, Sepsiszentgyörgy, Eresztvény, Bereck, Kézdivásárhely – mindenhol felragyog a legendás ágyúöntő szelleme. Háromszék kiváló ezermestere azonban mindnyájunké. Így jóleső érzés tölteni el, hogy születésének kétszázadik évfordulóján az ország fővárosában idézhetjük föl a székelyek hős fiának alakját. Neves történészek emlékeznek meg róla egy igen gondosan összeállított konferencián.”

A köszöntő beszédek sorát *Tamás Sándor*, Kovászna Megye Tanácsának elnöke zárta, kiemelve: Gábor Áron nagysága abban rejlik, hogy megmutatta, reménytelennek hitt helyzetből is ki lehet törni.

A konferencia első ülészakát levezető *Balla Tibor* alezredes, a Hadtörténeti Intézet igazgatóhelyettese, mintegy érdekességként felemlítette, 1913. március 1. a magyar honvédtüzérség megszerzésének időpontja, Gábor Áron mégis annak előtte bő hat évtizeddel már megteremtette a székely tüzérséget.

A konferencián elsőként, a szakma „doyenje”, *Egyed Ákos* akadémikus „Gábor Áron és a »Kis-komité« Háromszék önvédelmi harcában” címmel tartott előadást. A kolozsvári történész összefoglalójában elsősorban Gábor Áron forradalmiságára hívta fel a figyelmet, felidézve a Macskási

Antalnak, a szék önvédelmi harca neves szereplőjének, az 1873-ban Bíró Sándor rétyi lelkészhez, radikális forradalmához írt levelét. Egyed Ákos szerint a Gál Dániel illyefalvi országgyűlési képviselő és Hunyad megyei kormánybiztos által vezetett politikai csoportosulás, amelyet később „Kiskomiténak” neveztek el, a törvényhatóság harcának mozgatórugója volt és bizonyos szempontból a végrehajtó hatalmat is gyakorolta. Macskási Antal idézett levele és Bíró Sándor visszaemlékezése szerint ehhez a „párthoz” tartozott Gábor Áron is.

Süli Attila őrnagy, a Hadtörténeti Intézet tudományos kutatója az első székely ágyúik történetét elevenítette fel. Felhívta a figyelmet arra, hogy 1848 őszén nem csak Háromszéken, hanem más régiókban is hajtottak végre sikeres ágyúöntést (Szepesség, Nagybánya, Máramaros). Bár a Gábor Áron közreműködésével Bodvajon öntött első hatfontos vaságyúik csapatpróbája nem volt annyira gördülékeny, mint ahogyan eddig véltük, elkészítésük a rendelkezésre álló technikai háttér mellett óriási szakmai teljesítmény volt. Az előadó rámutatott arra, hogy 1848. november közepétől Túróczi Mózes helyi rézműves vezetésével Kézdivásárhelyen is megkezdték az ágyúöntést. E munkálatok Gábor Áron tevékenységétől függetlenül, de a Háromszéki Kormányzó Bizottmány támogatásával zajlottak. Az elkészült két és félfontos bronzlöveget 1848. december 11-én adták át Demeter József tábori főbiztosnak Kézdivásárhely képviselői. Süli Attila előadása végén kitért az árapataki szerződés következményeire.

Bán Attila őrnagy, a Hadtörténeti Múzeum igazgatóhelyettese a korszak ágyúöntési technológiáját mutatta be. Külön kitért a háromszékiek rendelkezésére álló kohászati lehetőségekre. Előadását gazdagon illusztrálta, így a közönség vizuálisan is képet nyert az elmondottakról.

Bordi Zsigmond Lóránd sepsiszentgyörgyi régész-történész Gábor Áron őrnagynak, az Önálló Székely Tüzérség parancsnoka halálának körülményeit és az 1849. július eleji háromszéki harcokat elevenítette fel. A témában aprólékos kutatásokat végző és ezek eredményét egy előadásban összefoglaló szakember jóvoltából kiderült, nem csak hiányosak az 1849 nyarán itt történtekkel kapcsolatos ismereteink, hanem még a valóságnak sem felelnek meg. Az orosz csapatok ugyanis második alkalommal nem a kökösi hídnál, hanem Uzon határában vívják meg újabb csatájukat a székelyekkel, és Gábor Áron itt esett el 1849. július 2-án.

A konferencia második ülészakánának nyitó előadásában *Csikány Tamás* ezredes, a Nemzeti Közszolgálati Egyetem tanszékvezető egyetemi tanára Gábor Áron tüzér szakkönyvéről tartott előadást. Csikány Tamás Gábor Áron életpályájának bemutatásán keresztül ismertette a császári-királyi, ezen belül pedig a székely határőr tüzérség szervezetét, lövegállományát és harcászátát. Megtudhattuk, hogy az idézett szakkönyvből Gábor Áron milyen jellegű ismertekre tehetett szert, és ezek hogyan segítették őt az ágyúöntésben és a székely tüzérség megszervezésében.

Demeter Lajos sepsiszentgyörgyi helytörténész, a sepsiszentgyörgyi Bod Péter Megyei Könyvtár munkatársa a Gábor Áron kultusz kialakulását vizsgálta fel. Az előadását személyes, gyermekkori élményeivel kezdte, azaz milyen Gábor Áron kép uralkodott Háromszéken az 1960-as években. Az utóbbi gyökerei ugyanis a XIX. század második feléig nyúlnak vissza. Felhívta a figyelmet, hogy a székely ágyúhős személyét övező legendák, melyek egy része minden történeti valóságot nélkülöz, ebben az időszakban alakultak ki.

A következő előadás témája az előbbihez kapcsolódva a Gábor Áron kultusz XX. századi történetét elevenítette fel. A szocialista Romániában a székely ágyúöntő, a „nép egyszerű gyermeke” a román marxista történetírás számára is elfogadott személyiséggé vált. Ez lehetőséget adott az erdélyi magyar történészek számára, hogy Gábor Áron életútját a legapróbb részletekig feldolgozzák. Imreh István, Bözödi György és Egyed Ákos munkássága révén nagyon értékes adatokhoz juthattunk Gábor Áron életét illetően. A hatalmon lévő kommunista diktatúra kultúrpolitikája is tett némi engedményeket, így lehetővé vált, hogy az egykori Háromszék megye területén létrehozott Kovászna megyében is emlékműveket, szobrokat állíthassanak Gábor Áronnak. Természetesen ezeknek mindenben meg kellett felelniük a hivatalos kultúrpolitika elvárásainak. *Váry O. Péter* újságíró vetítéssel egybekötött előadása ezt a rendkívül irgalmas időszakot mutatta be.

Az előadások sorát *Négyesi Lajos* hadtörténész, a magyarországi hadszíntérkutatás megteremtőjének prezentációja zárta. Az előadó a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum osztályvetetőjeként, a székelyudvarhelyi Haáz Rezső Múzeum munkatársaival 2009 és 2010 nyarán – Gyergyóalfalu és Felsősófalva között – a Görgény-fennsíkban, a középkori Sóút melletti Fogadóhely, illetve Fogadókert környékén, Joós Elek 1848-as honvédtüzér memoárja alapján végzett kutatásokat. Joós Elek

visszaemlékezéseiben leírta, hogy 1849 nyarán az osztrákok elől visszavonuló tüzérek itt rejtették el Gábor Áron 12 ágyúját. Az előadás a fenti kutatások eredményeit mutatta be.

A konferenciát a második ülészak vezető elnökének, *Egyed Ákos* akadémikusnak a összegzése zárta. Ennek során megállapította, hogy az előadók a mélyfúrás módszerével egy-egy résztörténetet emeltek ki, igyekezve azokat az összképbe helyezni, és aláhúzta – miként előadása bevezetőjében is elmondta, hogy az ötven esztendeje írott könyve, a *Háromszék, 1848–1849* című történelmi munkája megjelenése óta eltelt időszakban újabb adatok kerültek elő, ezek ismeretében ő maga is sok mindent átgondolt –, van még kutatnivaló Gábor Áronnal és korának történéseivel kapcsolatban is, hiszen sok még a nyitott kérdés.

SOLYMOSI JÓZSEF

AZ ERŐSZAK EMLÉKEZETE SZEMÉLYEK, INTÉZMÉNYEK, MÓDSZEREK A XX. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

Műhelykonferencia, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2014. május 28.

2014. május 28-án *Az erőszak emlékezete* címmel műhelykonferenciát rendeztek a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeumban. Az eseményre az intézmény Tóth Ágoston termében került sor, és a résztvevők meg is töltötték a rendelkezésre álló helyiséget, számuk elérte a 40 főt. A XX. század második felének kevésbé szívdíerítő története iránt érdeklődő közönség a korszak történetét kutató fiatal, de szakmai hozzáértését már bizonyított történészek előadásait hallgathatta meg. A szervezők szándéka és a meghívóban foglaltak szerint „a műhelykonferencia előadói a hadtörténet, az erőszak és a társadalmi emlékezet nézőpontjából közelítettek a jelenkortörténet egyes kutatási témáihoz.”

Hermann Róbert, a HM HIM parancsnokának tudományos helyettese nyitotta meg a konferenciát. Megjegyezte, hogy az erőszak az egyik legfontosabb történelemformáló tényező, és felhívta a figyelmet kapcsolatára a hadtörténelemmel. A XX. században tömegessé váltak az erőszakra szóló források, ebben az időszakban életünk egyik leginkább befolyásoló tényezője az erőszak volt.

Az első panel elnökeként *Veszprémy László* alezredes, a Hadtörténeti Intézet igazgatója beszélt a műhelykonferencia témáját is érintő, a történettudományban jelen lévő új, több nézőpontú megközelítés fontosságáról, hiszen a nemzetközi hadtörténetírás már régóta új szempontok alapján vizsgálja a hadtörténelmet, szakítva a megszokott kronologikus feldolgozással, többek között az erőszak szerepét is kutatva.

A konferencia első előadója *Varga Krisztián* százados, a Pest Megyei Rendőr-főkapitányság munkatársa volt. „Az erőszak praktikái. Visszaemlékezések a Horthy-korszak politikai rendőrségének kényszervallatásairól” című előadásában arra kereste a választ, milyen párhuzamok, illetve eltérések fedezhetők fel a második világháború előtti és utáni korszak kényszervallatásai között. Kifejtette, hogy a dolog jellegéből adódóan a korabeli hivatalos források nem bőbeszédűek a témát illetően, ezért korabeli újsághírek, egykori sértettek visszaemlékezései a felhasználható források. Főleg egykori illegális kommunisták, illetve szélsőjobboldaliak írták meg visszaemlékezéseiket 1945 után, a köztörvényesek nem. Ezen kívül forrásként említette még, hogy a háború utáni politikai rendőrségen sokakat hallgattak ki korábbi tevékenységükről.

Az első kihallgatások levezetése a detektívek feladata volt, előfordultak kisebb-nagyobb törvénytelenések, sokszor vezetői utasításra. Leginkább a kényszervallatás volt jellemző. Igen korán, már az 1919 utáni letartóztatásoknál megjelent az erőszak. A kényszervallatás okai azonban korábbra nyúlnak vissza. Gyakran már az első kérdés feltétele előtt erőszak alkalmazására került sor. Ennek oka, hogy sokszor a társadalom igénye is egyezett ezzel a módszerrel. A detektívek teljesen magától értetődőnek tartották a testi erőszak alkalmazását, mintegy népevelő jelleggel, vagy csak passzióból, de elrettentés céljából is. Kollektív kezelésben is részesítették a letartóztatottakat, akár 15-20-an egyszerre. Gúzsbakötés, talpalás, próbaakasztás voltak a bevett módszerek. Több detektív

neve vált rettegetté e miatt a munkásmozgalomban. Előfordult azonban az is, hogy egy ily módon bántalmazott lány egy tömött villamoson vett elégtételt az őt kényszervallató detektívvel szemben. Nemcsak baloldaliakat, de nyilasokat és köztörvényeseket is bántalmaztak. Ez a korban teljesen bevett dolog volt, Nyugat-Európában ugyanígy jártak el. A törvényi tiltást felülírta az állambiztonsági érdek. A felső rétegekből származók ellen ugyanakkor nem alkalmaztak erőszakot, de az alsóbb rétegekből származókat minden esetben megverték. Az illegális szervezkedések minél alaposabb felderítését igyekeztek ily módon elérni, mivel a fogva tartottak célja a nyomozás megnehezítése volt. A nyomozók igyekeztek felderíteni a szabadon maradtak nevét, a vezetők szándékait, a pénzforrásokat. A népi demokráciáknál a verés célja a koncepció bizonyítása volt, míg itt inkább a tényeket próbálták megtudni és információkat szerezni a letartóztatottól. A két világháború közötti magyar állambiztonság a rendszer tényleges ellenségeinek tevékenységét akarta feltárni. Az előadó véleménye szerint a bántalmazások mikéntje nem sokban különbözött a két korszakban. Az 1945 utáni interpretációkban ugyanakkor már nagyon korán tetten érhető a manipulációs, politikai szándék.

Az ezt követő előadások a XX. század második felének erőszak alkalmazását dolgozták fel. *Müller Rolf* (Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára) „A terror nyelve és képe. A politikai rendőrség erőszak-alkalmazásának narratív és vizuális forrásai” címmel az 1950-es évek magyar politikai rendőrségének e téren alkalmazott gyakorlatáról beszélt. Kiemelte, hogy a korszakban meghatározó rendszerkritérium volt a terrorisztikus rendőrség, a személyes megnyomorítás és a társadalmi viszonyokból következő károsodás, a testi, nyelvi és vizuális erőszak.

Müller az erőszakra vonatkozóan több forrást határozott meg. Ilyenek a kihallgatási tervek, vizsgálati naplók, kihallgatási jegyzőkönyvek, fogdaügynöki jelentések, szolgálati jegyek, büntetés-végrehajtási intézmények iratai, börtönparancsnoki jelentések. Használhatók még a politikai rendőrség szervezeti, működési dokumentumai, valamint a láthatatlan erőszak forrásai (ügynökjelentések, lehallgatási jegyzőkönyvek) a törvénytelenségek vizsgálatának iratai (Péter-ügy, perújrafelvételek, Farkas-ügy stb., 1962: a felülvizsgálatok lezárása), továbbá az erőszakszervezetek önreprezentációjának öröksége (például az állami, párt, vagy államvédelmi rendezvényeken készült fényképek). Az előadó az erőszak mint szöveg példájaként hozta fel volt államvédelmi tisztek vallomásait (például Szücs Ernő agyonveréséről). Müller véleménye szerint itt a vallomást tevő nem önszántából emlékezik, a szöveg beszél a beszélőről is, így a szöveg egy lehetséges valóságot hoz létre. A továbbiakban a politikai rendőrség jelenlétéről tudósító képi és nyelvi toposzokról hallhattunk. Az erőszak mint kép forrásértékét egy négy képből álló bemutatóval szemléltette. A külügy archívumából előkerült képeken (1948-ból) található jelekből kikövetkeztethető, hogy egy szabadulási jelenetet látunk (vizuális reprezentáció), amerikai diplomatákat, akik a MAORT-ügy kapcsán szabadultak. A nyelvi toposzok közt az előadó felhívta a figyelmet a vándortémák jelentőségére. Véleménye szerint ilyen az ún. fekete autó toposza, ami nem volt önreprezentáció, hiszen ekkor már csak állami autók voltak, valamint az Andrássy út 60. fogalma. Véleménye szerint itt a cél az volt, hogy a nyilasok ott nyerjék el büntetésüket, ahonnan indultak. A hely a történelmi emlékezetben összeforrt a politikai rendőrséggel.

Szekér Nóra, a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet munkatársa „Vallatási módszerek az 1947-es Köztársaság ellenes összeesküvésű perek példáján” címmel tartotta meg előadását. Felhívta a jelenlévők figyelmét, hogy ezek a perek fontos cezúrák jelentenek, a diktatúra nyilvánvalóvá válásának pillanatát jelzik. Ekkor még ugyan demokratikus rendszer működött, de ezekben az esetekben megtapasztalhatták a résztvevők, hogy a politikai rendőrség nem demokratikusan működik. Elmondhatjuk, hogy ekkor lépett a nyilvánosság elé a diktatúra.

A perek célja az volt, hogy a Kisgazdapártot meggyengítsék, majd kiszorítsák a politikai életből. Az adatgyűjtés során olyan adatokat, kapcsolati hálót, vádakat gyűjtöttek össze, melyeket később a különböző koncepciók perekben is felhasználtak. Szekér Nóra adatai szerint a Magyar Testvéri Közösség nevű szervezettel kapcsolatban összesen hat per folyt, 250 főt tartóztattak le, 229 fő szerepelt vádlottként, két halálos ítélet született. A Magyar Testvéri Közösség titkos szervezetként már a Horthy-korszakban is működött, a szervezet olyan kapcsolati hálót épített, amely minden pártból szemezgetett, hiszen a szervezet célja a magyar érdekek képviselete volt. Ezért volt igen alkalmas arra, hogy segítségével a politikai rendőrség céljainak megfelelően minden pártban felkutassa az „árulókat”. A perek kapcsán az ÁVO politikai helyzete megerősödött, az összeesküvés-elméletek

igazolást nyertek. A vádak alapja az 1946. évi VII. törvény volt, amely a köztársasági államrend védelméről szól.

Szekér Nóra kutatásának forrásai között felsorolta az ÁVO vallatási módszereiről tett vallomásokat, Donáth György utolsó szó jogán tett beszédét, népbírói vallomásokot (sokan itt korrigálták kényszer hatására tett vallomásaikat), Kapócs Ferenc 1956 utáni visszaemlékezését és a Horváth Jánossal készített egy évvel korábbi interjút is. Ebben a parlament volt korelnöke összehasonlítja a nyilas és az ávos vallatási módszereket, ennek kapcsán megállapítja: a módszerek hasonlóak voltak, de a hatékonyság más volt. Az ÁVO kihallgatási technikája arra irányult, hogy a kihallgatottak azt mondják, amit tőlük elvárnak, míg a nyilasok kérdeztek, és így kijátszhatóak voltak. Szekér kutatásai megállapították, hogy a per során három vádlottat kifejezetten manipuláltak azért, hogy azt mondják, amit éppen kérnek tőlük. Kapócs Ferenc szerepe az volt, hogy később használják fel. Nála hangsúlyozták, hogy nem bűnös. Másoknál mindig azt mondták, hogy bűnösségük nem kérdés, de ha együttműködnek, szovjetellenes tevékenységük miatt nem szolgáltatják ki őket a Szovjetuniónak. Kapócs négy vallatója mind-mind külön szerepet játszott. Különböző stílusban, különböző témákról próbáltak mindent kiszedni belőle. Visszaemlékezéseiben Kapócs részletesen beszámol vallatásának eseményeiről. Az ÁVO-n, majd a Katonapolitikai Osztályon vallatták, de csak az utóbbi helyen írtak alá vele vallomást, majd ezeket egy héten keresztül mindig széttépték, ezután a vallatóval együtt egy hétig elemezték a vallomását. Végül 60 oldal terjedelmű jegyzőkönyv készült el, de ez egy bűnlajstrom volt és nem a vallomása. Kapócs ezt nem akarta aláírni, majd megveretése után aláírta, s több perben felhasználták az anyagot terhelő bizonyítékként. Később 1953-ig internálták.

Bank Barbara, a Nemzeti Emlékezet Bizottságának tagja „Az erőszak megnyilvánulásai az internálótáborokban 1945–1953” címmel tartott előadást. Referátumában ismertette, hogyan és mely internálótáborokba kerültek az őrizetbe vett személyek. Aki ellen a vizsgálatok során nem találtak elegendő bizonyítékot, általában internálótáborba került. 1945 és 1949 között főleg Buda-Dél, később 1950 után négy ÁVH tábor (Kistarcsa, Recsk, Tiszalök, Kazincbarcika) és a kisebbek (például Hortobágy) voltak az internálások helyszínei. Az ország „szovjetesítése” során az erőszak-szervezeteknél is átvették a szovjet mintákat. A politikai rendőrség által internáltak elhelyezésére a Szovjetunióban kipróbált „Gulág”-rendszert vezették be. Az internálótáborok 1951-től a Közérdeklő Munkák Igazgatósága (KÖMI) felügyelete alá tartoztak.

Az előadó a továbbiakban felhívta a hallgatóság figyelmét arra, hogy az internálótáborokban alkalmazott erőszakról nem maradt fenn hivatalos dokumentáció, csak a visszaemlékezések szólnak erről a témáról. Ezekből megállapítható, hogy 1945 és 1950 között a fogva tartottakat érintő erőszak válfajai közül a szellemi síkon történő megalázások (nem tisztálkodhat, nem kap új ruhát, csomagját megdézsmálják, zsúfolt elhelyezés) voltak jellemzők. 1950 és 1953 között már a durvább beszédstílus, a levelezés és a csomagok fogadásának megtiltása, látogatások tilalma lett általános. A családtagok nem tudtak semmit fogva tartott hozzátartozójukról. Az internáltak a táborokban nem használhatták a nevüket, gyakori volt az élelemért vagy cigarettáért végzett besúgás. A táborok óreinek nem kellett emberszámba venniük a rabokat. Az öröket egyébként büntetésből helyezték internálótáborba, a legnagyobb büntetés Recsk volt. A fizikai erőszak megnyilvánulásai között Bank Barbara a legkülönfélébb kínzási módokat sorolta fel: kurtavas (leginkább börtönökben), gúzsba kötés, sötétzárka, magánzárka, verések, éjszakai megalázások, vesszőfutás, kényszermunka végzetése, büntetőbarakk felállítása (ez utóbbit a szovjet NKVD külön utasítására hozták létre Recskben). A táborokban végzett kihallgatásoknak nem maradt nyoma, nincs róluk forrás, és a hivatalos jelentések szintén nem tartalmazzák a büntetési formákat. A visszaemlékező államvédelmi örök többen is tagadták a bántalmazásokat és az ellátás hiányosságát. A táborokban elhunyt halottak adatait a kutató szerint nem lehet összegyűjteni, mert nem volt anyakönyvezés, egyedül Kistarcsán, de utólag, részben anyakönyvezték a halottakat. Így az elhunytak számát nem lehet tudni, erre az internáltak visszaemlékezése az elsődleges forrás, de természetesen itt is forráskritikát kell alkalmazni. A családtagok visszaemlékezése nem annyira hiteles, mint a raboké.

Az igen érdekes és termékeny vitát követően, szünet után folytatódott a konferencia. A levezető elnöki teendőket *Germuska Pál*, a Hadtörténelmi Intézet kutatója látta el.

Az első előadás *Takács Tibor* (Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára) „Egymásnak feszülő erőszakok. Egy 1956-os gyilkosság emlékezete” címmel hangzott el. Takács felhívta a figyelmet arra, hogy egy történelmi esemény mindig utólag jön létre, amikor megalkotják azok, akik

beszélnek róla. Bizonyos minták élnek az emberek fejében, így egy idő után azonos dolgokra emlékeznek vissza. Előadásában Biksza Miklós dabasi járási párttitkár Gyón községben (Pest megye), 1956. december 10-én történt meggyilkolásának sokszínű emlékezetét mutatta be. A párttitkárt saját fegyverével lőtte le egy helyi fiatalember. Egészen 1959-ig tartottak a rendőrségi vizsgálatok. Az első pillanattól kezdve azt igyekeztek bizonyítani, hogy egy megszervezett ellenforradalmi gyilkosság történt. A fennmaradt iratokban a támadók brutalitása került előtérbe, az áldozat tevékenysége csak a védekezésre korlátozódott, megjelent a megtervezett gyilkosság koncepciója is. Az előadó példát hozott fel arra, hogyan lehet a hatalmi értelmezés hatással az emlékezésre is. A korabeli beszámolókból a kegyetlen, állatias ellenforradalmárokkal szemben Biksza Miklós szentéletűként tűnik fel. 1989 után nyílt tér új narratívák megalkotására. A négy kivégzettet újratemették, utcákat neveztek el róluk. Megjelentek szélsőségesen Biksza-ellenes narratívák is, amelyek a hatalom erőszakosságát hangsúlyozták. Itt már a holttest tisztátalan, a falubeliek tiszták. Takács 2012 és 2013 között két tucat interjút készített Gyónon, de csak egy szemtanúval tudott beszélni, aki látta az emberölést. Az interjúkban a nyilatkozók az intézményes erőszak megéléséről beszéltek. Bikszát tették felelőssé a történelemért, de nem ábrázolták agresszív figurának, hiszen nem is ismerték. A párttitkárért erőszak szóba sem került az interjúkban, az emberek inkább az elhallgatást választották. Takács aláhúzta: az interjúkból az elbeszélők nézőpontját ismerhetjük meg.

A következő előadó *Tulipán Éva*, a Hadtörténeti Intézet történésze volt. „Hősi halottak. Az erőszakos emlékezet tere” című előadásában felhívta a figyelmet arra, milyen jelentős szerepet játszott a mártírkultusz a Magyar Kommunista Párt politikájában, mind 1956 előtt, mind utána. Elméleti megalapozásként Jan Assmann és Pierre Nora munkásságát méltatta. Előbbi fejtette ki „az emlékezésnek helyszínekre van szüksége” tézisét, utóbbi pedig a „lieux de mémoire” fogalmát alkotta meg. Tulipán Éva előadásában több példát hozott fel ilyen helyszínekre. A mai Vértanúk tere 1945 után Ságvári térként, 1945-ig pedig az 1919-es kommunizmus áldozataira emlékező szobor helyszínévé szolgált az emlékezetpolitika helyszínéül. Ma ismét Vértanúk tere, és 1956-ra emlékezve Nagy Imre szobra áll ott. A II. János Pál pápa tér (korábban Köztársaság tér) az „ellenforradalom” áldozatainak, a párház ostromakor elesetteknek emléket állító szobor helyszíne volt, amelyet 1960-ban avattak föl, de feliratot csak 1983-ban kapott. Ma a szoborparkban látható. Tulipán Éva kutatásai alapján ismertette az 1956 után kibontakozó mártírkultuszt, melyet profán szentkultusként jellemezte: „A hősi élet a hősi halál felől nézve nyeri el értelmét.” Ezek a halálok azonban több esetben nem problémamentesek, hiszen körülményeik nem voltak tisztázottak, sok esetben máig homályosak.

A mártírkultusz példaként hozta fel a Fiumei úti temetőben található munkásmozgalmi pantheon alapítását is. A hivatalos szervek az 1919-től kezdve elesett, elhunyt mártírokról már régebben meg akartak emlékezni, de csak 1958-ban készült el ez az új temető hely. Ide szállították át az arra érdemesek hamvait. Szintén e kultuszhoz sorolhatók az utcanévváltozások, az 1956-os áldozatokról több utcát neveztek el. A Fiumei útból és Orczy útból Mező Imre út lett, az Orczy-kertből Asztalos János park. Az elesettekről lakó vagy szülőhelyükön neveztek el utcát, brigádok, munkás-őregységek vették fel nevüket. Az előadó említette még a Margit körüti (korábban Mártírok útja) fogház helyén ma is álló, az 1970-es években emelt emlékművet. Véleménye szerint Ságvári Endre szerepét 1956 után Mező Imre vette át a mártírkultuszban. Az erőszak emlékezetét az erőszak legitímálására használták fel, és az erőszak emlékezetét a városi térben, sokkal inkább szólt a jelenről, mint a múltból.

Apor Péter, az MTA Bölcsészettudományi Intézet Történettudományi Intézetének kutatója „A gyerekek elleni erőszak, késő szocialista intimitás és az állam legitímációja” címmel tartott előadást. A téma évkörében és tárgyát tekintve is némileg eltért a korábbi előadások tematikájától, bár a korszakhoz és az „erőszakhoz” kétségtelenül kapcsolódott. Az előadás az 1960-as, 70-es években gyerekek ellen elkövetett szexuális erőszakról szólt. Mit ad hozzá a társadalom, az állam képéhez? – tette fel a kérdést az előadó. Ebben az időszakban évente kb. 400 nemi erőszak történt, az elkövetők 18 és 25 év közötti iskolázatlan férfiak, az áldozatok pedig 18 és 25 év közötti nők, illetve 12 év alatti gyerekek voltak. Az emberi jogi mozgalmak a szexualitással kapcsolatban ekkor kezdték el megfogalmazni nézeteiket. Apor Péter elmondta, előadása perekre alapul. Arra hívta fel a figyelmet, hogy a gyerekekkel kapcsolatos erőszak a társadalom ezzel kapcsolatos vitáinak volt tárgya. Nyugaton a civil mozgalmak megpróbálták lebontani a beavatkozó állam tevékenységét a társadalom és az állam kapcsolatában a nemiség terén. A gyerekek gyakran nem áldozatként jele-

nítették meg önmagukat. Általában tanárok, vagy a gyerekek által ismert személyek követték el az erőszakot. A szülők a gyerekeket szenvedő alanyként próbálták megjeleníteni, a gyerekek inkább önálló autonóm döntésként állították be a történeteket. A szülők igyekeztek titokban tartani, nem nyilvánosságra hozni az eseteket, általában az elkövetőt ábrázolták aktív személyként. Az 1950-es években büntetőügyként kezelték az ügyeket, később orvosi, pszichológusi, pedagógusi, büntetőjogi segítséget igyekeztek bevonni.

A késő szocializmus időszakában kevésbé politikai, inkább szakmai álláspontot vártak el az ügyekkel kapcsolatba kerülő szakemberektől. Egyfajta általános erkölcsi iránymutatást. Ezek az érvrendszerek hasonlóságot mutatnak a nyugat-európai trendekhez. Itt azonban központosított volt az intézményrendszer, nem úgy, mint nyugaton. A gyerekek védelemre, a központi szervek beavatkozására szorultak, nem a saját testükkel kapcsolatos kollektív jogok kerültek előtérbe, mint nyugaton. Ezek a témák nem voltak képesek változásra bírni, befolyásolni az állam és állampolgárok viszonyát. A szülők, tanárok az államtól várták el jogaik védelmét, nem civil társadalmi mozgalmaktól. Ez különbség mind a sztálinista, mind a nyugati állami legitimációtól: szakértelem, de nem civil mozgalmak. A késő szocializmus sajátos politikai rendszer, mindkettőtől eltér.

A második panel utolsó előadója *Krahulcsán Zsolt* volt. „A berni követ. Egy tűzpárbaj adaptációja a dokumentumokban és a filmvászonon” című referátum inkább a képi szemléltetésre helyezte a hangsúlyt, és ezt hívta segítségül a téma bemutatásához. 2014. február elején vetítette a Magyar Televízió azt a tévéfilmet, amely a berni magyar nagykövetség 1958. augusztus 18-i megtámadásáról készült. Két emigráns magyar fiatalember behatolt a követségre, ahol tűzpárbajt vívott a követségi alkalmazottakkal. Az egyik támadó megsérült, majd meghalt. Az előadó forrásként támaszkodhatott a svájci sajtóviesszangra, az állambiztonsági jelentésekre, a magyar emigráció és hazai emlékezet dokumentumaira, valamint az Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára internetes folyóirata, a *Betekintő* egy korábbi számában megjelent közleményre, a *Berni követ* című filmre, és az erre adott reakciókra. *Krahulcsán Zsolt* előadásában az állambiztonsági narratíva és a filmes feldolgozás összehasonlítására törekedett. Próbálta bemutatni, hogy ugyanazon történet hogyan kerülhet más-más megvilágításba az előadók által. Ezért felsorolta a két interpretáció közötti főbb különbségeket. A támadók ügyintézés céljából jöttek, fedésként. Az állambiztonsági leírás leszögezi, hogy ez így történt, nincs bizonytalanság. Az indítékuk helyi emigráns és nyugati összeesküvés volt, az atrocitás előre kitervelten történt. A jelentés a támadókat banditáknak minősíti. A követség belügyi és külügyi alkalmazottai között ellentét feszült, de a követ és a beosztottak „hősök”. Ez a belügyi jelentés természetesen nem a nyilvánosságnak készült. A film művészi alkotás, szabadon értelmezi a valóságot. Az előadó szerint bizonyos részletei tisztázatlanok. A film egy pozitív történetet próbál elmesélni művészi eszközökkel: a filmben az egyik támadó forradalmár volt a Corvin közben, a támadók a rejtjelzésre használt kódkönyvet akarják megszerezni, végül maga a követ lövi le a támadót.

A konferencia zárszavát elmondó Germuska Pál felhívta a figyelmet a konferencia szervezőinek céljára, ami egy másfajta beszédmód, más közelítési mód (posztmodern beszédmód) előtérbe állítása volt. Véleménye szerint az új beszédmód köti össze ezeket a kutatókat, nem az, hogy „ki milyen mezben, intézetben játszik.” Úgy vélte, ennek tükrében a konferencia sikeres volt.

POLGÁR BALÁZS

VICTIS HONOR. KÖZÉPKORI ÉS KORA ÚJKORI KONFLIKTURÉGÉSZET**Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat konferenciája,
Magyar Nemzeti Múzeum, 2014. december 5.**

A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat (MRMT) 2014. december 5-én, *Victis Honor. Középkori és kora újkori konfliktusrégészet* címmel tartott konferenciát. A konferencia rendezője Rácz Tibor Ákos, az MRMT szakosztályi titkára, levezető elnöke Tomka Gábor, a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményi főigazgató-helyettese volt.

A konferencia bevezető előadását *Laszlovszky József*, a Közép-európai Egyetem docense tartotta meg „A csatatérrégésztől a konfliktusrégészig. Elméleti, gyakorlati és módszertani kérdések” címmel. Előadásában rávilágított arra, hogy a konfliktusrégészet és a csatatérrégészet jelentős hazai előzményekkel rendelkezik. A nemzeti múltat befolyásoló nagy csaták kutatásának igénye már a XIX. században jelentkezett, illetve a nemzeti emlékezet természetesen megkövetelte a történelmi emlékhelyek létesítését. A csataterekre irányuló korai (klasszikus ásatási módszerekkel zajló) kutatások főleg a csatában elesett hősök földi maradványait rejtő tömegsírok megtalálására irányultak, idővel azonban a hazai régészettudományban olyan kutatási ágak (a „településpusztásodás” vizsgálata, a tájrégészet) bontakoztak ki, amelyek szerves elemei magának a konfliktusrégészetnek is. A konfliktusrégészet módszertana komplex elemekre épül, elég, ha csak a prospekciós (roncsolásmentes) kutatási módszerekre vagy a tájrégészetre, illetve az igazságügyi orvostan módszereire gondolunk. Laszlovszky előadását a további célok (újabb prospekciós módszerek hatékony integrációja és a nemzeti múlt szempontjából jelentős csataterék védelmének megteremtése) felvetésével zárta.

Polgár Balázs, a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum régésze előadásában az 1526. évi első és az 1687. évi második mohácsi (Harsány-hegyi) csata régészeti kutatását és az újabb kutatási eredmények összevetését végezte el. A mohácsi és a Harsány-hegyi csata helyszíne több hasonlóságot mutat: mindkét csatatér területe az elmúlt évszázadok intenzív mezőgazdasági művelése, illetve a hidegháborús erődítések következtében jelentékeny változásokon esett át. A két csatatér terepi kutatásának célkitűzései és lehetőségeit jelentős mértékben meghatározták a rendelkezésre álló írásos és képi források, illetve azok információs értéke. A magyar középkort szimbolikusan lezáró első mohácsi csata esetében az írásos források nem egy esetben bizonytalanul értelmezhetőek, így a csata eseményeinek rekonstrukciója és az események terepi kivetítésekor különösen nagy jelentőséggel bírnak a tájrégészeti és fémkereső műszeres terepbejárások eredményei. A további kutatás céljaként a Brodarics István által említett és a csata fontos topográfiai pontjaként számon tartott Földvár faluhelyének terepkutatása és a falu plébániatemplomának biztosabb lokalizációja határozható meg. Az 1687. évi Harsány-hegyi csata a visszafoglaló háború egy kimagaslóan jól dokumentált összecsapása volt, a rendelkezésre álló képi és írásos forrásbázis elemzése kedvező kutatási perspektívákat teremt. A jelenlegi régészeti megfigyelések és forráselemzések a csata korai fázisának a Harsány-hegyhez való közelebbi helyezését (és nem a mai Villány település belterületére való lokalizációját) valószínűsítik. További feladat a török tábor védő, be nem fejezett sáncok terepi azonosítása lenne.

Négyesi Lajos, a Nemzeti Közszolgálati Egyetem hadtörténetésze előadásában a Vaskapu-hegyen található, Esztergom 1595. évi ostromához kapcsolódó sáncok kutatásának eredményeit ismertette. Esztergom 1595. év nyarán megkezdett ostromakor Karl Mansfeld komoly erődítések végzett a vár körüli hegyeken (Sípóló-hegy, Szenttamás-hegy, Vaskapu-hegy) a hatékonyabb ostromzár megvalósítása céljából. Az erődítésekről informatív írásos és képi források maradtak fent, amik alapjául szolgálhattak a terepi kutatásnak. A forrásbázison alapuló terepbejárások során Négyesi a Vaskapu-hegyen található sánc vonalvezetésének pontosítására tett kísérletet és a sáncvonalat megjelenítő, a Magyarország Régészeti Topográfiájában közölt felmérési rajz hibás voltára is felhívta a figyelmet. Az előadó véleménye szerint az erődítésnek komoly, eddig fel nem mért folytatásai vannak.

Nagy László, az egri Dobó István Vármúzeum régésze előadásában az egri várasatások egy újabb, jelentős régészeti szenzációnak számító kutatásáról adott értékes beszámolót. Az ásató régészek (az előadó és Giber Mihály) 2014 nyarán a középkori vár nyugati részén, a mai igazgatósági épülettől délre (a vár közműcseréjéhez kapcsolódó megelőző feltárás révén) egy szemétdögörnek hitt objektum feltárása során emberi maradványokra bukkantak. Az objektum feltárása során annak alján 7 (hanyag módon eltemetett) erősen hiányos váz került feltárásra. Több csontvázon markáns perimortem sérüléseket tudtak elkülöníteni a régészek. A 7-es számú váz esetében a váz mellett az eredetileg a pantallérhoz (bandelier) tartozó, kisebb vászon vagy bőr zacskóban tárolt és a kézi tűzfegyverekhez szánt ólomlövedékek *in situ* együttese is megfigyelhető volt. (A tömegsíról öntött golyó alakú és darabolás útján kialakított, hasáb alakú lövedékek is előkerültek.) A maradványok keltezése a kerámia- és numizmatikai leletanyag révén valósult meg: török kori kerámika nem, inkább a XVI. század végére keltezhető anyag került elő, illetve az éremleletek, köztük nyolc aranyveret is a késő XVI. századi kelteztést erősítette (utóbbi érmék záróverete 1589. évi). A feltárás két érdekes további lelete volt még egy „Judith”- és egy „Lucretia”-alakkal díszített, bizonytalan funkciójú csontfaragvány. Nagy László a tömegsírt az egri vár 1596. évi ostromának emlékeként interpretálta.

Kováts István, a visegrádi Mátyás Király Múzeum régésze az európai és magyarországi középkori és kora újkori vesztőhelyek régészeti kutatásának lehetőségeiről tartott előadást. Kováts István elsőként a vesztőhelyrégészet és a jogrégészet előzményeit és lehetőségeit mutatta be, illetve részletesen ismertette a középkori és kora újkori vesztőhelyek, pellengérek topográfiai és tipológiai sajátosságait. Állandó vesztőhelyekről, illetve a kivégzettek és az elhullott állati tetemek elégetésének is helyszínül szolgáló hollókövekről (külön bejárattal, kamrával rendelkező, falazott építmények) elmondható, hogy a városon kívüli magaslaton vagy forgalmas utak mellett helyezkedtek el. A külföldi példák mellett az előadó számos hazai példára is kitért: Sopron, Kőszeg és Szolnok esetében képi források alapján azonosíthatóak voltak a pellengérek és a bitók helyei, de napjainkra azok már elpusztultak, Pépa, illetve Győr esetében a pellengér alapozása ugyanakkor régészetileg is megfigyelhető volt. Az előadás végén Kováts István felhívta a figyelmet a Visegrád-Várkertdűlő egy érdekes „sírjára”, amelyben egy felnegyelt női csontvázat és hat (szétkaszabolt) kutya csontvázat találtak meg. A sírt korábban a XIII. századra datálták, azonban nem zárható ki, hogy a sírhely a XIV. századból való és talán kapcsolatba hozható Visegrád középkori vesztőhelyével.

Ferenczi László, a Közép-európai Egyetem régésze a Pomáz–Nagykovácsi puszta területén feltárt cisztercita majorság (grangia) feltárásának egy lehetséges konfliktusrégészeti vonatkozású eredményét mutatta be. Pomáz–Nagykovácsi puszta területén az elmúlt években jelentős, újabb eredményeket hozott a középkorban üvegműhelynek is helyt adó grangia vizsgálata. A grangia kápolnájának északi felében, egy hamus-földes berétegződésből muskétagyolyók és bronz öntőminta került elő. A leletek alapján feltételezhető, hogy a kápolna a majorság felhagyását követően is használatban volt, és hipotetikusán kapcsolatba hozható az Esztergom–Buda királyi út ellenőrzésével.

László Orsolya és *Paja László* antropológusok (MNM Nemzeti Örökségvédelmi Központ) a 62-es számú főút Perkatát elkerülő szakaszának megelőző feltárása révén megvalósult temetőfeltárás részeredményeit ismertették. Az előadók egy topográfiaileg és kronológiailag jól lehatárolható, kis sírszámú temetőrésszel kapcsolatos antropológiai megállapításokat mutattak be. A kora újkori rác etnikumhoz köthető temetőrészben egyes és kettős temetkezésekben többségében férfi személyek nyugodtak, a maradványokon több esetben töréses (de gyógyult) perimortem és fegyverek (fokos, szablya) okozta perimortem sérüléseket különíthettek el. Egyes esetekben a posztkraniális csontokon megfigyelhető (védekező) sérülések alapján feltételezhető volt, hogy a támadók magasabbról, lóhátról mértek halálos kimenetelű sérülést az áldozatokra. A perimortem sérüléssel rendelkező vázakon ragadozó, dögevő állatok fognyomai nem voltak megtalálhatóak, ezért az elesett vagy meggyilkolt személyek maradványai a halált követően nem maradtak sokáig temetetlenek. László Orsolya és Paja László előadásában egy topográfiaileg komplex, a középkortól a kora újkorig vezető, nagy sírszámú temető kisebb egységének antropológiai mikro furatát adta.

A konferencia záró előadását *Vadas András*, a Közép-európai Egyetem, az ELTE Bölcsészettudományi Kar történésze tartotta *Háborús környezet? A Rába-mente átalakulása az oszmánok Kárpát-medencei jelenlétének idején* címmel. Vadas alapvetően a Rába kora újkori vízgazdálkodásának és határvédelmének kapcsolatát tekintette át – a háború ökológiai lábnyomát vizsgálva – a hivatalos levelezések, védekezési tervek, korai Rába-felmérések és bécsi megrendelésre készített térképek alapján. A forrásokban a part menti védekezés több módja különíthető el, így a folyóbevágás, a fertők kialakítása, a gyeprésítés, a górék építése és a malomgátak és vizes árkok bekapcsolása a part menti védekezések rendszereibe. Konklúzióként egyértelműen megállapítható volt, hogy a XVI. és XVII. században folyamatosan növekvő fahasználat és erdőirtás hatásai jól tetten érhetőek az írásos forrásokban a XVII. századtól a folyóvizek elmoscsarasodása és a gyakoribb árvizek révén.

A *Victis Honor* című konferencia változatos témájú előadásai jól szemléltethetik a konfliktusrégészet interdiszciplináris voltát, kapcsolódását többek között a tájrégeztethez vagy az antropológiához. A *Victis Honor* az International Fields of Conflict Conference hazai megfelelőjeként, évenként megrendezendő, értékes konferenciasorozatává válhatna a magyarországi régészet tudományos életének.

NEKROLÓG

HAUSNER GÁBOR

R. VÁRKONYI ÁGNES (1928–2014)

R. Várkonyi Ágnes, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja, a magyar történetírás nagyasszonya, az Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar professzor emeritája, sokunk szeretett Tanárnője 2014. december 13-án, életének 87. évében eltávozott közülünk. „Úgy halt meg mint egy csillag”, az adventi csendes várakozásban váratlanul hagyott itt minket. Mert bár betegsége miatt az ősszel nem tudott részt venni az általa több évtizeddel ezelőtt életre hívott vajai Rákóczi-szimpózium és az egrri Vártörténeti Műhely szokásos seregszemlén, és a nagyon várt nemzetközi Zrínyi-konferenciát, de még a historiográfiai munkássága tiszteletére a Közép-Európai Egyetemen november végén rendezett ülészakot is ki kellett hagynia – nem sejtettük, hogy ekkora a baj. A baljóslatú előjelek még akkor sem tudatosultak, amikor a CEU-n tartott megünnepléséről értesülve, szelíd iróniával annyit mondott: ilyen emlékülést az elhunytaknak szoktak rendezni...

Ma még aligha tudjuk hatvan évre nyúló kutatói és három évtizedes egyetemi tanári pályájának jelentőségét, hatását a magyar történetírára felmérni, több mint félezer tételre rúgó életműve minden fontos monumentumát számba venni. Pályájáról, ars poeticájáról szerencsére többször is vallott, legrészletesebben az *Akadémikus portrék – Nők a tudományban* sorozat keretében a Medicina Kiadónál 2011-ben megjelent interjúkötetében: „A történész személyisége a műveiben benne van, és így is megismerhető. A történetíró nem születik, nem lesz, hanem a létezés folyamatos állapotában él. Vagyis a megoldandó tudományos problémák, az alakuló élethelyzetek, benyomások, kihívások, élmények nyomán látásmódja változik. A történettudomány állandó fejlődésének pedig természetes velejárója, hogy tudása bővül, és megállás nélkül egyre jobb megoldásokkal, újabb módszerekkel kell dolgoznia. Röviden: szakmáját állandóan tanulni kénytelen... Műveinkbe beleépülnek az élményeink, és öntudatlanul is velünk élnek. Az én generációm talán a történelem legnagyobb változásait élte át. Szép és érdekes gyermekkor, gondos szülők, jó tanárok, majd a legfogékonyabb korban a világtörténelem páratlan kataklizmája, a második világháború és szörnyűségei, érettségi a porig bombázott Budapesten, majd két szabad év a Pázmány Péter Tudomány Egyetemen. Azután a fordulat éve: minden megváltozik, eltűnnek a régi tanárok, és újak jönnek, új tárgyak, új ideológia követelményei s a levéltáros szak. Pályakezdés a diktatúra idején, 1951-ben a Történettudományi Intézet középkori osztályán... Majd kemény munka az intézetben, harminckét év után az Egyetemen.” Ugyanott maga nevezte meg történetírói érdeklődésének három fő területét: a XVI–XVIII. század magyar története, a historiográfia és a történeti ökológia.

Pályafutása a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében indult, ahol a Makkai László vezette Középkori osztályon a Rákóczi-szabadságharc és a Rákóczi-hagyomány kutatását bízták rá. Korai eredményeit *A Dunántúl felszabadítása 1705-ben* (1952) és a *Rákóczi-szabadságharc kibontakozása Erdélyben (1703–1704. július)* (1954) című, a *Századok*-ban megjelent tanulmányaiban, valamint a Köpeczi Bélával közösen írott *II. Rákóczi Ferenc* című életrajzban tette közzé (Művelt Nép, 1955). Ennek időtálló-ságára jellemző, hogy azóta két újabb (átdolgozott és bővített) kiadást is megért (Gondolat, 1976, Osiris, 2004). Sikerének titka merőben szokatlan, friss szemlélete volt, az, hogy a korábban jobbra csak katonai eseménynek tekintett szabadságharc összecsapásai mellé gazdag új levéltári anyag alapján fölrajzolta Rákóczi és köre országszervező-építő munkáját, modernizációs törekvéseit és európai kapcsolatait. „Rákóczi a szabadságharc ügyét európai ügyé akarja emelni” – írta már 1955-ben. Ugyancsak nagy jelentőségű volt később a szatmári békekötésről előkerült forrásanyag egyetemes összefüggésekbe ágyazása („*Ad pacem universalem*”. *A szatmári béke nemzetközi előzményeiről*, Századok, 1980), amely kiindulópontja lett a hatalmi egyensúly elvét és a megegyezéses békekötés elméletét és a kora újkori béketárgyalások nemzetközi gyakorlatát feltáró, hazai földön úttörő vizsgálódásainak. Élete végéig hasonló szellemben folytatott Rákóczi-kutatásait számtalan tanulmánya mellett olyan általa írott vagy szerkesztett munkák fémjelzik, mint a *Rákóczi-tanulmányok* című tanulmánykötet (Akadémiai, 1980), *A fejedelem gyermekkora* (Móra, 1989, második kiadása 2002), *A Rákóczi-szabadságharc* (Nemzet és Emlékezet, Osiris, 2004), hogy csak néhányat említsünk közülük. Emellett sorozatszerkesztője volt az *Archivum Rákócianum II. osztály: Írók. II. Rákóczi Ferenc művei* sorozatban megjelent köteteknek, amelynek keretében sajtó alá rendezte – bár befejezni már nem tudta – Rákóczi Vallomásait.

Említett interjújában maga mondta el, hogy a Rákóczi-kor és a Rákóczi-hagyományok beható vizsgálata vezette el az úgynevezett kurucromantika ismeretelméleti, politikai, társadalmi elemzéséhez, amelyet *Thaly Kálmán és történetírása* címmel 1961-ben megvédett és az Akadémiai Kiadónál még az évben megjelent kandidátusi disszertációjában fogalmazott meg. Értelmezése Thaly munkásságának kritikai elemzésére és mélyreható bírálatára épült, s szemben állt az 1950-es évek „hivatalos” magyar történetírásának kuruc-labanc felfogásával. Későbbi műveiben is következetesen elutasította a magyar múltat kuruc-labanc szembenállásra leegyszerűsítő történelemszemléletet. Thaly Kálmán és kortársai történeti műveinek tanulmányozása során jutott arra a felismerésre, hogy „élt a professzionalista magyar történetírásnak nemzetközi színvonalú irányzata is” – ez volt a pozitívizmus –, „csak ezeket a történetírókat a romantikusok a pálya szélére szorították”. Innen szinte egyenes út vezetett: *A pozitívista történetészemlélet a magyar történetírásban* két kötetének elkészítéséig (Akadémiai, 1973). Ez az opus nemcsak R. Várkonyi Ágnes máig leghivatkozottabb munkája, de egyben a magyar historiográfia csúcsteljesítménye, ezért szentelték historiográfiai munkássága tiszteletére „A magyar történetírás kánonjai” című konferenciát a Közép-Európa Egyetemen 2014-ben.

Mindemellett Várkonyi Ágnes részt vett az Intézetben a 60-as, 70-es és a 80-as évtizedekben zajló közös összefoglaló munkák, kézikönyvek létrehozásában. Egyebek közt a Molnár Erik fémjelzte kétkötetes *Magyarország története XV–XVII. századi fejezetei* (1964), *A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada* című munka reformkori és abszolutizmuskori részletei (1975), valamint a tízkötetes *Magyarország története* 3. kö-

tetének (1985) szerkesztése és egyes politika-, társadalom- és gazdaságtörténeti fejezetei (példának okáért *Az országegyesítő kísérletek 1648–1664* és *A török háború: Béctől Budáig 1683–1686* című rész) fűződnek nevéhez. Az 1980-as évek második felében pedig szerzője lett az *Erdély története* (1986) és annak rövidített változata (1989), valamint a *Magyarország története* 4. kötetének (1989).

Kezdetől fontos feladatának tekintette a tudomány legújabb eredményeinek széles körű, igényes népszerűsítését is, ezért számos előadást, író-olvasó találkozót tartott fiataloknak, és több nagy sikerű ismeretterjesztő kötetet írt a számukra. Van olyan jó nevű történész, aki *A Kuruc kor hősei* (1957, újabb kiadásai: 1962, 1968), illetve a Képes történelem sorozatban megjelent *Két pogány közt* (1968, további edíciói: 1972, 1975, 1979) hatására választotta életcéljának a magyar múlt megismerését, a história művelését, és tanárok, illetve diákok tízezrei forgatták élvezettel az *Így élt Vak Bottyán* (1975), a *Buda visszavávása 1686* (1984) és a *Megújulások kora* (1997) című munkáit.

Mint ezek a művek is tanúsítják, Várkonyi Ágnesről soha nem volt idegen az ifjabb nemzedékek formálása – erre kapott szervezett keretek között lehetőséget 1983-ban, amikor három évtizedes kutatóintézeti állását fölcserélte az egyetemi oktatással, az ELTE Bölcsészettudományi Kara Középkori Magyar Történeti Tanszékének vezetésével. Az egyetem nagy változást hozott az életében. Ismét saját szavait idézve: „pezsdítően hatott, hogy az egyetemen egészen más munkamódszert kellett megvalósítanom... Az előadásaim nagy érdeklődést keltettek. Az intézetben hiányzott az a visszajelzés, amivel a diákság bőven szolgált, és szerettem a fiatalok között lenni.” A fiatalok, hallgatói és tanítványai is rajongva szerették, szerették őt. Lenyűgöző volt szellemi horizontjának tágassága, nyitottsága az új irányzatok, más tudományágak eredményei iránt és gondolkodásának frissessége még 80 év felett is. Tanári hitvallása az volt, hogy „úgy lehet jól tanítani, ha saját kutatásaink vannak a témában, a diákokat bevonjuk a tudományos, kreatív gondolkodásba, az arra érdemeseket pedig a kutatómunkába”. Ő ezt tette, s ezzel iskolát teremtett – már említett interjújában bölcs megnyugvással említette, hogy törekvéseit a történetírás és a tanítás széles területén működő tanítványai viszik majd tovább.

Habitusára, érdeklődésének kiterjedtségére jellemző, hogy az egyetemes történetírásban megjelent új irányzatokra és témákra azonnal reflektált, így egyebek közt a mentalitás-történetet, a nyilvánosság-történetet, a történeti ökológiát, a szimbólumok történeti forrásként való kezelését, az idő fogalmát vizsgáló időtudományt termékenyen alkalmazta a kora újkori magyar történelem folyamatainak elemzésében. Az 1986-ban, a berni Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszuson elfogadott új, önálló diszciplínát, a történeti ökológiát (*Environmental History*) például R. Várkonyi Ágnes az ELTE-n már 1987-ben oktatni kezdte, s nevéhez fűződtek az első hazai publikációk és tanulmánykötetek e tudományág köréből („*Folyóvízünk, amelyből élünk.*” *Történeti ökológia, Valóság*, 1989; *Pelikán a fiaival*, Liget könyvek, 1992; *Európa híres kertje. Történeti ökológiai tanulmányok*, Orpheusz, 1993; *Környezet és végvár. Végvárrendszer és a történeti ökológia kérdései a 16–17. századi Magyarországon*, 1993; *Táj és történelem. Történeti ökológiai tanulmányok*, ELTE, 1997 és ennek új változata, Osiris, 2000).

Egyetemi tanári korszakában értek be az 1970-es évektől folytatott Zrínyi-kutatásai eredményei is, amelyet olyan maradandó tanulmányok jeleztek, mint a *Török világ és magyar külpolitika* (Magvető Kiadó, Gyorsuló idő, 1975), *Zrínyi Miklós szövetségselevele Wesselényivel és Nádasdyval a török ellen 1663-ban* (*Történelmi Szemle*, 1984), *Lóra és*

politika Zrínyi életművében (*Irodalomtörténeti Közlemények*, 1986), *A rejtőzködő Murányi Vénusz* (Helikon Kiadó, Labirintus, 1987), *Reformpolitika Zrínyi mozgalmaiban* (*Irodalomtörténeti Közlemények*, 1988), valamint egy nagy igénnyel indított, de sajnos félbeszakadt forrásközlő sorozat: a *Monumenta Zrinyiana – Pars oeconomica* (I–II. Akadémiai, 1991), amelynek szerkesztője és szerzője is volt.

Az új, általa fölfedezett bécsi és mainzi levéltári anyagokra támaszkodó, friss szemléletű, írásokat a következő években újabb nagyívű összefoglalások követték (*Europica varietas – Hungarica varietas*, Akadémiai Kiadó, 1994). Szuggesztív vízióját Zrínyi politikusi pályafutásáról, európai jelentőségéről és kapcsolatairól *Európa Zrinyije* című tanulmánykötetében foglalta össze (Argumentum Kiadó, 2010). Ezt utóbb Zrínyi Ilona életét és politikai szerepét felrajzoló monográfiája követte, amelynek török és horvát kiadásai nemzetközi sikert és elismerést szereztek szerzőjének (2011). Még betegsége utolsó időszakát is Zrínyinek szentelte: ő volt a történész szakértője és spiritus rectora a Magyar Nemzeti Galériában rendezett *Költő, hadvezér, államférfi Zrínyi Miklós 1620–1664* című, novemberben megnyílt időszaki kiállításnak, és ő írta a kiállítási katalógus bevezető tanulmányát (*Zrínyi Európában*). Mindezek döntően meghatározták több nemzedék Zrínyi-képét, és új kutatások sokaságát inspirálták.

R. Várkonyi Ágnes személye folyóiratunk olvasói előtt is jól ismert, több mint fél tucat tanulmánya látott napvilágot a *Hadtörténelmi Közlemények* és a *Hadtörténelmi Múzeum Értéktőjének* a lapjain: egyebek közt a múzeumi gondolat térhódításáról a felvilágosodás és a reformkorban (2004), Thököly politikájáról (2005), a szatmári béketárgyalásokról (2011) és egyik legnagyobb visszhangot kiváltó írása Zrínyi Miklós nádori emlékiratáról (2000). Emellett *Ars Memoriae* címmel bevezetőt írt a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum kiadásában megjelent *Zrínyi-Újvár emlékezete* kötethez (2012), amelyet nagyon fontosnak tartott és nagyra értékelt. Figyelemmel kísérte a legújabb hadtörténelmi kutatásokat, és hozzászólt a hadtörténetírásról *Történetírás – hadtörténetírás. Paradigmák, utak és módszerek* címmel a Hadtörténelmi Intézetben 2005-ben megrendezett vitához is (*Történetírás, kritika és emlékezet, Hadtörténelmi Közlemények*, 2007).

A megújulásra való szüntelen képessége és interdiszciplináris szemlélete tette lehetővé, hogy az általa az 1980-as években életre hívott és szinte halála pillanatáig irányított vidéki szellemi műhelyek, mint amilyen a vajai Rákóczi-tanácskozások avagy a magyarországi végvári rendszer történetének sokoldalú vizsgálatát célul tűző egri Vártörténelmi Műhely, az eltelt három évtizedben megtartották vonzerejüket a fiatal történészgenerációkra, és a helyi, lokális értelmiség mellett a szélesebb nyilvánosság figyelmét is mindvégig bírták, s e fórumokon keresztül ország-, sőt Kárpát-medence szerte kifejthette hatását. Várkonyi Ágnes 2011-től az Akadémia Történettudományi Bizottságának is elnöke volt, amelynek élén szintén sokat tett a történettudomány s benne a magyar hadtörténelmi kutatások elismertetéséért, eredményeinek széles körű közzétételéért.

Munkásságát számos díjjal ismerték el itthon és külföldön egyaránt: négyszer kapott Akadémiai Díjat, 2000-ben Széchényi Díjat, **2003-ban** a Magyar Köztársasági Érdemrend középkeresztjét. Történész életműve elismeréséül 1997-ben a NASA csillagot nevezett el róla. 2007-ben a Magyar Tudós Társaság is tagjai közé fogadta, 2011-ben a Royal Historical Society levelező tagjává, 2013-ban a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagjává választották.

R. Várkonyi Ágnes érdeklődésének valamennyi területén maradandót alkotott. Iskola-teremtő volt: tanárként és kutatóként a legnagyobbak közül való. Halálával a magyar történelem nemzetközi jelenlétének legkövetkezetesebb képviselője, Európa és Magyarország közös ügyeinek elkötelezett kutatója távozott a hazai történetírás köréből.

„A történelem a jövő csillagászata” – szerette emlegetni tanítványainak, akik azt hitték, hittük, figyelme végigkísér életünkön. Az Idő azonban, amellyel annyit foglalkozott, elirigyelte tőlünk. Fájó szívvel búcsúzva Tőle, vigaszunk az, hogy most már ő is halhatatlan, nevét az Orion-csillagkép egyik fényes égiteste mellett művei is őrzik a jövő csillagászainak.

A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM KÖNYVTÁRA

ÁGOSTON GÁBOR
EURÓPA ÉS
AZ OSZMÁN
HÓDÍTÁS

TARTALOM

TANULMÁNYOK	
VESZPRÉMY LÁSZLÓ – – TORMA BÉLA GYULA	A Lech mezei csatához vezető út. Magyar kalandozók német földön 954-ben..... 3
VIROVE CZ NÁNDOR	Száműzetéstől főkapitányságig. Balassa Menyhárt és az erdélyi hatalomváltás (1549–1552) 31
VATAI GÁBOR	A Nagy Koalíció és A Habsburg érdekérvényesítés..... 55
SZABADOS JÁNOS	Hírek Konstantinápolyból 1705 derekán – a nagypolitika történései egy Habsburg diplomata szemüvegén keresztül 74
KÖZLEMÉNYEK	
BÁCSATYAI DÁNIEL	A burgundiai magyar kalandozások és forrásaik (1. rész) 105
TŐSÉR MÁRTON	Kétfrontos harc: Bizánc és a besenyő és szeldzsuk támadások a XI. század közepén 120
VESZPRÉMY LÁSZLÓ	„Vilissimi et pessimi”. Megjegyzések a katonai segédnépek XII–XIII. századi magyarországi történetéhez 146
KRANTZIERITZ KÁROLY	A nikápolyi csata magyar résztvevői..... 162
POLGÁR BALÁZS	Claude-Louis-Hector de Villars márki és az 1687. évi magyarországi törökellenes hadjárat 184
MŰHELY	
FARKAS CSABA	Diplomácia és háború között. Az 1142–43. évi Antióchia elleni bizánci hadjárat értelmezéséhez 203
RIBI ANDRÁS	Keresztesek a tengeren és Silves ostroma 1189-ben. <i>A Narratio de Itinere Navali Peregrinorum Hierosolymam Tendentium et Silviam Capientium, A. D. 1189</i> alapján 217
PROHÁSZKA LÁSZLÓ	A magyar királyi 30. honvéd gyalogezred Kallós Ede tervezte első világháborús alakulatjelvénye, plakettje és emlékműve..... 235
SZEMLE	
GEORGIOS THEOTOKIS	The Norman Campaigns in the Balkans, 1081–1108 (<i>Veszprémy László</i>)..... 247
SUSAN B. EDGINGTON – LUIS GARCIA- GUIJARROM (ED.)	Jerusalem the Golden: The Origins and Impact of the First Crusade (<i>Veszprémy László</i>) 250
ÁGOSTON GÁBOR	Európa és az oszmán hódítás (<i>B. Szabó János</i>) 253
PETER BURSCHEL – – CHRISTINE VOGEL (HRSG.)	Die Audienz: Ritualisierter Kulturkontakt in der Frühen Neuzeit (<i>Kármán Gábor</i>) 254

A. KOCSEGAROV – – O. V. HAVANOVA – – SERES ATTILA (SZERK.)	Освободительная Война 1703–1711 гг. в Венгрии и дипломатия Петра I. (<i>Kincses Katalin Mária</i>) 258
BACHELOT, BERNARD	L'expédition de Gigeri, 1664. Un échec de Louis XIV en Algérie (<i>Tóth Ferenc</i>) 262
LÁZÁR BALÁZS	Krajovai és topolyai báró Kray Pál tábornag katonai pályája (<i>Bagi Zoltán Péter</i>)..... 263
FERENC TÓTH (ÉD.)	La correspondance consulaire crimee du Baron De Tott (1767–1770) (<i>Kincses Katalin Mária</i>) 266
PETER MACHO (A KOL.)	Revolúcia 1848/49 a historická pamäť (<i>Demmel József</i>)..... 268
ANDREA CARTENY	La Legione Ungherese contro il Brigantaggio. Vol. I (1860–61). I documenti dell'Ufficio Storico dello Stato Maggiore Esercito. (<i>Pete László</i>) 271
HAJDU TIBOR – – POLLMANN FERENC	A régi Magyarország utolsó háborúja 1914–1918 (<i>Krámlí Mihály</i>)..... 274
BIHARI PÉTER	1914. a Nagy Háború száz éve. Személyes történetek (<i>Pollmann Ferenc</i>)..... 275
SZAKÁLY SÁNDOR	A 2. vkf. osztály (<i>Dombrády Lóránd</i>) 277
MOLNÁR ANDRÁS – – SZABÓ PÉTER	Utóvédként a Donnál. Hadiokmányok, harctéri naplók és visszaemlékezések a magyar királyi 9. honvéd könnyű hadosztály történetéhez, 1942–1943 (<i>Reszegi Zsolt</i>)..... 279
PAHIRIA, OLEKSANDR	Mizhvijnioutamymrom: vidnosynymizh OUN i UPA tazbrojnymyslamyUhorschchyny (1939–1945) (<i>Fedinec Csilla</i>) 280
M. SZABÓ MIKLÓS	„Volt egyszer egy egyetem 1996–2007: Rektor a tűzvonalban. Objektív tények – Szubjektív emlékek (<i>Kaiser Ferenc</i>)..... 286
BENJAMIN ZIEMANN	Contested Commemorations. Republican War Veterans and Weimar Political Culture (<i>Tulipán Éva</i>)..... 288
KRÓNKA	
SÜLI ATTILA	„200 éve született Gábor Áron az önálló székely tüzérség megteremtője.” Emlékkonferencia, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2014. május 22. 291
SOLYMOSI JÓZSEF	Az erőszak emlékezete. Személyek, intézmények, módszerek a XX. század második felében. Műhelykonferencia, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2014. május 28. 293
POLGÁR BALÁZS	Victis Honor. Középkori és kora újkori konfliktusrégészet. Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat konferenciája, Magyar Nemzeti Múzeum, 2014. december 5. 298
NEKROLÓG	
HAUSNER GÁBOR	R. Várkonyi Ágnes (1928–2014) 301

CONTENTS

STUDIES	
LÁSZLÓ VESZPRÉMY – BÉLA GYULA TORMA	The road to the Battle of Lechfeld. Hungarian invaders in German lands in 954 3
NÁNDOR VIROVE CZ	From exile to captaincy. Menyhárt Balassa and the change of rulership in Transylvania (1549–1552)..... 31
GÁBOR VATAI	The Grand Alliance and the protection of Habsburg interests 55
JÁNOS SZABADOS	News from Constantinople from the middle of 1705 – Political events seen through the eyes of a Habsburg diplomat..... 74
PUBLICATIONS	
DÁNIEL BÁCSATYAI	Hungarian incursions into Burgundy and their sources (Part I). 105
MÁRTON TÓŠÉR	Fighting on two fronts: Byzantium and the Pecheneg and Seljuk attacks in the mid-11th century..... 120
LÁSZLÓ VESZPRÉMY	“Vilissimi et pessimi” Some remarks about the history of military auxiliary peoples in twelfth and thirteenth century Hungary 146
KÁROLY KRANTZIERITZ	Hungarian participants of the Battle of Nicopolis 162
BALÁZS POLGÁR	Marquis Claude-Louis-Hector de Villars and the anti-Turkish campaign in Hungary in 1687 184
WORKSHOP	
CSABA FARKAS	Between diplomacy and war. Some remarks about the Byzantine campaign against Antioch in 1142-43 203
ANDRÁS RIBI	Crusaders at sea and the siege of Silves in 1189. Based on <i>Narratio de Itinere Navali Peregrinorum Hierosolymam Tendentium et Silviam Capientium, A. D. 1189</i> 217
LÁSZLÓ PROHÁSZKA	World War I unit badge, plaque and monument of the Hungarian Royal 30th Honvéd Infantry Regiment, designed by Ede Kallós..... 235
REVIEW	
GEORGIOS THEOTOKIS	The <i>Norman</i> Campaigns in the Balkans, 1081–1108 (<i>László Veszprémy</i>)..... 247
SUSAN B. EDGINGTON – – LUIS GARCIA- GUIJARROM (ED.)	Jerusalem the Golden: The Origins and Impact of the First Crusade (<i>László Veszprémy</i>) 250
GÁBOR ÁGOSTON	Europe and the Ottoman Conquest (<i>János B. Szabó</i>) 253
PETER BURSCHEL – – CHRISTINE VOGEL (HRSG.)	Die Audienz: Ritualisierter Kulturkontakt in der Frühen Neuzeit (<i>Gábor Kármán</i>) 254

A. KOCSEGAROV – – O. V. HAVANOVA – – SERES ATTILA (ED.)	Освободительная Война 1703–1711 гг. в Венгрии и дипломатия Петра I. (<i>Katalin Mária Kincses</i>) 258
BERNARD BACHELOT	L'expédition de Gigeri, 1664. Un échec de Louis XIV en Algérie (<i>Tóth Ferenc</i>) 262
BALÁZS LÁZÁR	Military Career of Feldzeugmeister and Baron Pál Kray de Krajova and Topolya (<i>Zoltán Péter Bagi</i>) 263
FERENC TÓTH (ÉD.)	La correspondance consulaire crimee du Baron De Tott (1767–1770) (<i>Katalin Mária Kincses</i>) 266
PETER MACHO (A KOL.)	Revolúcia 1848/49 a historická pamäť (<i>József Demmel</i>) 268
ANDREA CARTENY	La Legione Ungherese contro il Brigantaggio. Vol. I (1860–61). I documenti dell'Ufficio Storico dello Stato Maggiore Esercito. (<i>László Pete</i>) 271
TIBOR HAJDU – – FERENC POLLMANN	The last war of old Hungary 1914–1918 (<i>Mihály Krámlí</i>) 274
PÉTER BIHARI	1914. A hundred years of the Great War. Personal histories (<i>Ferenc Pollmann</i>) 275
SÁNDOR SZAKÁLY	The 2nd VKF. Department (<i>Lóránd Dombrády</i>) 277
ANDRÁS MOLNÁR – – PÉTER SZABÓ	Rear guard at the Don River. Military documents, front diaries and reminiscences to the history of the Royal Hungarian 9th Honvéd Light Division, 1942–1943 (<i>Zsolt Reszegi</i>) 279
PAHIRIA, OLEKSANDR	Mizhvijnoutamyrom: vidnosynymizh OUN i UPA tazbrojnynysylamyUhorschchyny (1939–1945) (<i>Csilla Fedinec</i>) 280
MIKLÓS M. SZABÓ	“Once upon a time there was a university 1996–2007: Rector in the line of fire. Objective facts – Subjective memories (<i>Ferenc Kaiser</i>) 286
BENJAMIN ZIEMANN	Contested Commemorations. Republican War Veterans and Weimar Political Culture (<i>Éva Tulipán</i>) 288
CHRONICLE	
ATTILA SÜLI	“200th Anniversary of the Birth of Áron Gábor, founder of the Independent Székely Artillery.” Conference, MoD Military History Institute and Museum, 22 May 2014 291
JÓZSEF SOLYMOSI	The memory of violence. Persons, institutions, methods in the second half of the 20th century. Conference, MoD Military History Institute and Museum, 28 May 2014 293
BALÁZS POLGÁR	Victis Honor. Conflict archaeology of the Middle and Early Modern Ages. Conference of the Hungarian Society of Archaeology and History of Fine Art, Hungarian National Museum, 5 December 2014 298
NECROLOGY	
GÁBOR HAUSNER	Ágnes R. Várkonyi (1928–2014) 301

TABLE DES MATIÈRES

	ÉTUDES	
LÁSZLÓ VESZPRÉMY – – BÉLA GYULA TORMA	Le chemin qui menait à la bataille du champ de Lech. Envahisseurs hongrois sur le sol germanique en 954.....	3
NÁNDOR VIROVE CZ	De l'exil au poste de capitaine général. Menyhárt Balassa et le changement de pouvoir en Transylvanie (1549–1552).....	31
GÁBOR VATAI	La Grande Coalition et la valorisation des intérêts des Habsbourg	55
JÁNOS SZABADOS	Des nouvelles de Constantinople à la mi-1705 – les événements de la grande politique vus par un diplomate des Habsbourg	74
	PUBLICATIONS	
DÁNIEL BÁCSATYAI	Les incursions des Magyars en Bourgogne et leurs sources (1 ^{er} partie).....	105
MÁRTON TÓŠÉR	Une guerre sur deux fronts : Byzance et les attaques des Petchenègues et des Seldjoukides au milieu du 11 ^e siècle	120
LÁSZLÓ VESZPRÉMY	« Vilissimi et pessimi ». Commentaires sur l'histoire des peuples militaires auxiliaires dans la Hongrie des 12 ^e et 13 ^e siècles	146
KÁROLY KRANTZIERITZ	Les acteurs hongrois de la bataille de Nicopolis.....	162
BALÁZS POLGÁR	Claude-Louis-Hector, marquis de Villars et la campagne de Hongrie de 1687 contre les Turcs	184
	ATELIER	
CSABA FARKAS	Entre diplomatie et guerre. Contributions à l'interprétation de la campagne byzantine de 1142–1143 contre Antioche	203
ANDRÁS RIBI	Des croisés sur mer et le siège de Silves en 1189. D'après <i>Narratio de Itinere Navali Peregrinorum Hierosolymam Tendentium et Silviam Capientium, A. D. 1189</i>	217
LÁSZLÓ PROHÁSZKA	L'insigne, la plaquette et le mémorial du 30 ^e régiment d'infanterie royal hongrois de la Première Guerre mondiale conçus par Ede Kallós	235
	REVUE	
GEORGIOS THEOTOKIS	The Norman Campaigns in the Balkans, 1081–1108 (<i>László Veszprémy</i>)	247
SUSAN B. EDGINGTON – LUIS GARCIA- GUIJARROM (ED.)	Jerusalem the Golden: The Origins and Impact of the First Crusade (<i>László Veszprémy</i>)	250
GÁBOR ÁGOSTON	L'Europe et la conquête ottomane (<i>János B. Szabó</i>)	253
PETER BURSCHEL – – CHRISTINE VOGEL (HRSG.)	Die Audienz: Ritualisierter Kulturkontakt in der Frühen Neuzeit (<i>Gábor Kármán</i>)	254

A. KOCSEGAROV – – O. V. HAVANOVA – – ATTILA SERES (ED.)	Освободительная Война 1703–1711 гг. в Венгрии и дипломатия Петра I. (<i>Katalin Mária Kincses</i>) 258
BERNARD BACHELOT	L'expédition de Gigeri, 1664. Un échec de Louis XIV en Algérie (<i>Ferenc Tóth</i>) 262
BALÁZS LÁZÁR	La carrière militaire du général commandant de corps d'armée Pál Kray, baron de Craiova et de Topola (<i>Zoltán Péter Bagi</i>) 263
FERENC TÓTH (ÉD.)	La correspondance consulaire de Crimée du Baron De Tott (1767–1770) (<i>Mária Kincses Katalin</i>) 266
PETER MACHO (A KOL.)	Revolúcia 1848/49 a historická pamäť (<i>József Demmel</i>) 268
ANDREA CARTENY	La Legione Ungherese contro il Brigantaggio. Vol. I (1860–61). I documenti dell'Ufficio Storico dello Stato Maggiore Esercito. (<i>László Pete</i>) 271
TIBOR HAJDU – – FERENC POLLMANN	La dernière guerre de la Hongrie ancienne 1914–1918 (<i>Mihály Krámlí</i>) 274
PÉTER BIHARI	1914. Le centenaire de la Grande Guerre. Histoires personnelles (<i>Ferenc Pollmann</i>) 275
SÁNDOR SZAKÁLY	Le 2 ^e département d'état-major (<i>Lóránd Dombrády</i>) 277
ANDRÁS MOLNÁR – – PÉTER SZABÓ	Comme arrière-garde au Don. Documents militaires, journaux de guerre et mémoires pour l'histoire de la 9 ^e division légère de l'armée royale hongroise, 1942–1943 (<i>Zsolt Reszegi</i>)... 279
PAHIRIA, OLEKSANDR	Mizhvijnoiutamyrom: vidnosynymizh OUN i UPA tazbrojnymysylamyUhorshchyny (1939–1945) (<i>Csilla Fedinec</i>) 280
MIKLÓS M. SZABÓ	Il était une fois une université 1996–2007: Recteur sur la ligne de feu. Faits objectifs – Souvenirs subjectifs (<i>Ferenc Kaiser</i>) 286
BENJAMIN ZIEMANN	Contested Commemorations. Republican War Veterans and Weimar Political Culture (<i>Éva Tulipán</i>) 288
CHRONIQUE	
ATTILA SÜLI	« Bicentenaire de la naissance d'Áron Gábor, père de l'artillerie sicule indépendante. » Colloque de commémoration, Musée et Institut d'Histoire militaire du Ministère hongrois de la Défense, 22 mai 2014 291
JÓZSEF SOLYMOSI	La mémoire de la violence. Individus, institutions et méthodes dans la deuxième moitié du 20 ^e siècle. Colloque, Musée et Institut d'Histoire militaire du Ministère hongrois de la Défense, 28 mai 2014 293
BALÁZS POLGÁR	Victis Honor. Archéologie des conflits médiévaux et du début de l'âge moderne. Conférence de l'Association hongroise d'Archéologie et d'Histoire de l'art, Musée National de Hongrie, 5 décembre 2014 298
NÉCROLOGIE	
GÁBOR HAUSNER	Ágnes R. Várkonyi (1928–2014) 301

INHALT

	STUDIEN	
LÁSZLÓ VESZPRÉMY – – BÉLA GYULA TORMA NÁNDOR VIROVE CZ	Der Weg zur Schlacht auf dem Lechfeld. Ungarische Streifzügler auf deutschem Boden im Jahre 954.....	3
GÁBOR VATAI	Vom Exil bis zur Position des Landeskaptäns. Menyhárt Balassa und der Machtwechsel in Siebenbürgen (1549–1552).....	31
JÁNOS SZABADOS	Die große Koalition und die Geltendmachung der Interessen seitens der Habsburger.....	55
	Nachrichten aus Konstantinopel um die Mitte des Jahres 1705 – Die Ereignisse der Großpolitik durch die Brille eines Habsburger-Diplomaten.....	74
	MITTEILUNGEN	
DÁNIEL BÁCSATYAI	Die ungarischen Streifzüge in Burgund und ihre Quellen (Teil I).....	105
MÁRTON TÓŠÉR	Kampf an zwei Fronten: Byzanz und die Angriffe der Petschenegen und Seldschuken um die Mitte des 11. Jahrhunderts.....	120
LÁSZLÓ VESZPRÉMY	„Vilissimi et pessimi“. Anmerkungen zur Geschichte der militärischen Hilfsvölker im 12-13. Jahrhundert in Ungarn.....	146
KÁROLY KRANTZIERITZ BALÁZS POLGÁR	Die ungarischen Teilnehmer der Schlacht bei Nikopol..... Marquis Claude-Louis-Hector de Villars und der Feldzug gegen die Türken in Ungarn im Jahre 1687.....	162 184
	WERKSTATT	
CSABA FARKAS	Zwischen Diplomatie und Krieg. Die Interpretation des byzantinischen Feldzugs gegen Antiochia im Jahre 1142–43.....	203
ANDRÁS RIBI	Kreuzritter auf See und die Belagerung von Silves im Jahre 1189. Aufgrund der <i>Narratio de Itinere Navali Peregrinorum Hierosolymam Tendentium et Silviam Capientium</i> , A. D. 1189.....	217
LÁSZLÓ PROHÁSZKA	Das von Ede Kallós entworfene Verbandsabzeichen, die Plakette und das Denkmal der ungarischen königlichen 30. Honved-Infanterieregiments.....	235
	RUNDSCHAU	
GEORGIOS THEOTOKIS	The Norman Campaigns in the Balkans, 1081–1108 (<i>László Veszprémy</i>).....	247
SUSAN B. EDGINGTON – – LUIS GARCIA- GUIJARROM (ED.)	Jerusalem the Golden: The Origins and Impact of the First Crusade (<i>László Veszprémy</i>).....	250
GÁBOR ÁGOSTON	Europa und die osmanische Eroberung (<i>János B. Szabó</i>).....	253

PETER BURSCHEL – – CHRISTINE VOGEL (HRSG.)	Die Audienz: Ritualisierter Kulturkontakt in der Frühen Neuzeit (<i>Gábor Kármán</i>) 254
A. KOCSEGAROV – – O. V. HAVANOVA – – ATTILA SERES (HRSG.)	Освободительная Война 1703–1711 гг. в Венгрии и дипломатия Петра I. (<i>Katalin Mária Kincses</i>) 258
BERNARD BACHELOT	L'expédition de Gigeri, 1664. Un échec de Louis XIV en Algérie (<i>Ferenc Tóth</i>) 262
BALÁZS LÁZÁR	Die Militärlaufbahn von Feldzeugmeister Pál Kray, Freiherr von Craiova und Topolya (<i>Zoltán Péter Bagi</i>) 263
FERENC TÓTH (ÉD.)	La correspondance consulaire crimee du Baron De Tott (1767–1770) (<i>Katalin Mária Kincses</i>) 266
PETER MACHO (A KOL.)	Revolúcia 1848/49 a historická pamäť (<i>József Demmel</i>) 268
ANDREA CARTENY	La Legione Ungherese contro il Brigantaggio. Vol. I (1860–61). I documenti dell'Ufficio Storico dello Stato Maggiore Esercito. (<i>László Pete</i>) 271
TIBOR HAJDU – – FERENC POLLMANN	Der letzte Krieg des alten Ungarns 1914–1918 (<i>Mihály Krámlí</i>) 274
PÉTER BIHARI	1914. Einhundert Jahre Großer Krieg. Persönliche Geschichten (<i>Ferenc Pollmann</i>) 275
SÁNDOR SZAKÁLY	Abteilung 2 der Generalstabsführung (<i>Lóránd Dombrády</i>) 277
ANDRÁS MOLNÁR – – PÉTER SZABÓ	Als Nachhut beim Don. Kriegsdokumente, Tagebücher vom Schlachtfeld und Erinnerungen bezüglich der Geschichte der ungarischen königlichen 9. leichten Honvéd-Division, 1942–1943 (<i>Zsolt Reszei</i>) 279
OLEKSANDR PAHIRIA	Mizhviynoiutamyrom: vidnosynymizh OUN i UPA tazbrojnymysylamyUhorshchyny (1939–1945) (<i>Csilla Fedinec</i>) 280
MIKLÓS M. SZABÓ	„Es war einmal eine Universität 1996–2007: Rektor im Kreuzfeuer. Objektive Fakten – Subjektive Erinnerungen (<i>Ferenc Kaiser</i>) 286
BENJAMIN ZIEMANN	Contested Commemorations. Republican War Veterans and Weimar Political Culture (<i>Éva Tulipán</i>) 288
CHRONIK	
ATTILA SÜLI	„Vor 200 Jahren wurde Áron Gábor, Schöpfer der eigenständigen Sekler Artillerie geboren.“ Gedenkkonferenz, Institut und Museum für Militärgeschichte, 22. Mai 2014 291
JÓZSEF SOLYMOSI	Erinnerungen an die Gewalt. Personen, Institutionen, Methoden in der zweiten Hälfte des 20. Jahrhunderts. Werkstattkonferenz, Institut und Museum für Militärgeschichte, 28. Mai 2014 293
BALÁZS POLGÁR	Victis Honor. Konfliktarchäologie im Mittelalter und in der frühen Neuzeit. Konferenz der Ungarischen Gesellschaft für Archäologie und Kunstgeschichte, Ungarisches Nationalmuseum, 5. Dezember 2014 298
NEKROLOG	
GÁBOR HAUSNER	Ágnes R. Várkonyi (1928–2014) 301

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

ЛАСЛО ВЕСПРЕМИ – БЕЛА ДЬЮЛА ТОРМА	Путь, ведущий к полевой битве при Лехе. Венгерские искатели <i>Streifzügler auf deutschem</i> приключений на немецкой земле в 954 году 3
НАНДОР ВИРОВЕЦ	От ссылки до звания верховного главокомандующего. Балашша Меньхарт и смена власти в Трансильвании (1549–1552) 31
ГАБОР ВАТАИ	Большая Коалиция и осуществление интересов Габсбургов 55
ЯНОШ САБАДОШ	Известия из Константинополя в середине 1705 года – события в мировой политике через призму одного Габсбургского дипломата 74

СООБЩЕНИЯ

ДАНИЭЛЬ БАЧАТЪАИ МАРТОН ТОШЕР	Набеги венгров на Бургундию и их источники (часть 1-я) ... 105 Битва на два фронта: Византия и нападки печенегов и сельджуков в середине XI века 120
ЛАСЛО ВЕСПРЕМИ	«Виллссими ет пессими». Примечания к венгерской истории XII– XIII веков военных подсобных народов 146
КАРОЙ КРАНТЦИЕРИТЦ БАЛАЖ ПОЛГАР	Венгерские участники битвы при Никаполи ..... 162 Маркиз Клод-Луи-Гектор де Виллар и поход Венгрии против Турции в 1687 году 184

МАСТЕРСКАЯ

ЧАБА ФАРКАШ	Между дипломатией и войной. К пониманию византийского похода на Антиохию в 1142–43 гг. 203
АНДРАШ РИБИ	Крестоносцы на море и осада Сильвеса в 1189 году. На основании <i>Naratio de Itinere Navali Peregrinorum</i> <i>Hierosolymam Tendentium et Silviam Capientium A. D. 1189</i> .. 217
ЛАСЛО ПРОХАСКА	Значок 30-го королевского гонведского пехотного полка времен первой мировой войны, плакет и памятник, спроектированный Каллош Эдэ 235

ОБЗОР

ГЕОРГИОС ТЕОТОКИС	<i>The Norman Campaigns in the Balkans, 1081–1108</i> (<i>Ласло Веспреми</i>) 247
СУЗЭН Б. ЭДДИНГТОН – – ЛУИ ГАРСИА- ГВИЙАРРОМ (РЕД.)	<i>Jerusalem the Golden: The Origins and Impact of the First</i> <i>Crusade (Ласло Веспреми)</i> 250
ГАБОР АГОШТОН	Европа и османское нашествие (<i>Янош Б.Сабо</i>) 253

ПЕТЕР БУРШЕЛ – – КРИСТИНЕ ФОГЕЛЬ (РЕД.)	Die Audienz: Ritualisierter Kulturkontakt in der Fruhen Neuzeit (<i>Габор Карман</i>).....	254
А.КОЧЕГАРОВ – – О. В. ХАВАНОВА – – ШЕРЕШ АТТИЛА (РЕД.)	Освободительная Война 1703–1711 гг. в Венгрии и дипломатия Петра I. (<i>Каталин Мария Кинчеш</i>)	258
БЕРНАРД БАШЕЛОТ	L'expédition de Gigeri, 1664. Un échec de Louis XIV en Algérie (<i>Ференц Тот</i>)	262
БАЛАЖ ЛАЗАР	Военная карьера барона Крайовы и Тополи фельд-маршала Край Пал (<i>Золтан Петер Багу</i>)	263
ФЕРЕНЦ ТОТ (РЕД.)	La correspondance consulaire crimee du Baron De Tott (1767–1770) (<i>Каталин Мария Кинчеш</i>)	266
ПЕТЕР МАХО (А.КОЛ.)	Revolúcia 1848/49 a historická pamät' (<i>Йожеф Деммел</i>).....	268
АНДРЕА КАРТЕНИ	La Legione Ungherese contro il Brigantaggio. Vol.I (1860-61). I documenti dell'Ufficio Storico dello Stato Maggiore Esercito (<i>Ласло Пете</i>)	271
ТИБОР ХАЙДУ– – ФЕРЕНЦ ПОЛЛМАНН	Последняя война прежней Венгрии 1914–1918 (<i>Михай Крамли</i>)	274
ПЕТЕР БИХАРИ	1914 год. Столетие Великой Войны. Личные истории. (<i>Ференц Поллманн</i>)	275
ШАНДОР САКАЙ	2 вкф отдел (развед.отдел ГШ) (<i>Лоранд Домбрады</i>).....	277
АНДРАШ МОЛНАР – – ПЕТЕР САБО	В качестве арьергарда у Дона. Военные документы, дневники с поля брани и воспоминания к истории 9-й венгерской королевской гонведской дивизии, 1942–1943 гг. (<i>Жольт Ресеги</i>)	279
ОЛЕКСАНДР ПАХИРИА	Mizhviynoiutamymrom: vidnosynymizh OUN i URA tazbrojnymysylamyUhorshchyny (1939–1945) (<i>Чилла Фединек</i>)	280
МИКЛОШ М. САБО	«Был когда-то один университет 1996-2007: Ректор на передовой линии. Объективные факты — Субъективные воспоминания (<i>Ференц Кайзер</i>)	286
БЕНЬЯМИН ЦИЕМАНН	Contested Commemorations. Republican War Veterans and Weimar Political Culture (<i>Ева Гулман</i>).....	288
ХРОНИКА		
АТИЛЛА ШЮЛИ	«200 лет со дня рождения Габора Арона, создателя отдельной секейской артиллерии». Памятная конфе- ренция. Военно-исторический Институт и Музей МО ВНР, 22 мая 2014 года	291
ЙОЖЕФ ШОЙМОШИ	Память о насилии. Личности, учреждения, методы во второй половине XX века. Конференция-мастерская. Военно исторический Институт и Музей МО ВНР, 28 мая 2014 года	293
БАЛАЖ ПОЛГАР	Виктис Хонор. Средневековая и ранняя нового времени конфликтная археология. Конференция Венгерского Общества Археологии и истории искусств, Венгерский Национальный Музей. 5 декабря 2014 года.....	298
НЕКРОЛОГ		
ГАБОР ХАУСНЕР	Агнеш Р. Варконьи (1928–2014).....	301

**„A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM KÖNYVTÁRA” SOROZAT
MEGJELENT KÖTETEI**

1. *Dombrády Lóránd*: Werth Henrik, akiről nem beszéltünk. Budapest, Argumentum, 2005.
2. *Mészáros Kálmán*: II. Rákóczi Ferenc tábornokai és brigadérosai. A kuruc katonai felső vezetés létrejötte és hierarchiája, 1703–1711. Budapest, Argumentum, 2006.
3. *Hermann Róbert*: Kossuth hadserege, Kossuth fővezérei. Budapest, Argumentum, 2007.
4. *Kubinyi András*: Nándorfehérvártól Mohácsig. A Mátyás- és Jagelló-kor hadtörténete. Budapest, Argumentum, 2007.
5. *Jankó Annamária*: Magyarország katonai felmérései, 1763–1950. Budapest, Argumentum, 2007.
6. *Veszprémy László*: Lovagvilág Magyarországon. Lovagok, keresztések, hadmérnökök a középkori Magyarországon. Válogatott tanulmányok. Budapest, Argumentum, 2008.
7. *Torma Béla Gyula – Veszprémy László* (szerk.): Egy elfeledett diadal. A 907. évi pozsonyi csata. Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2008.
8. *Urbán Aladár*: Batthyánytól Kossuthig. Hadsereg és politika 1848 nyarán és őszén. Budapest, Argumentum, 2009.
9. *B. Szabó János*: A honfoglalóktól a huszárokig. A középkori magyar könnyűlovasságról. Budapest, Argumentum, 2010.
10. *Borosy András*: Hadakozók, keresztések, hadi érdemek a középkori Magyarországon. Válogatott tanulmányok. Budapest, Argumentum, 2010.
11. *Székely György*: Népek, rendek, dinasztiák. Tanulmányok Közép- és Kelet-Európa hadtörténetéből. Budapest, Argumentum, 2010.
12. *Balla Tibor*: A nagy háború osztrák–magyar tábornokai. Budapest, Argumentum, 2010.
13. *Markó György*: A Honvédelmi Minisztérium szervezete, 1945–1956. Budapest, Argumentum, 2011.
14. *Farkas Katalin*: Magyar függetlenségi törekvések, 1859–1866. Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Line Design, 2011.
15. *Hausner Gábor*: Márs könyvet olvas. Zrínyi Miklós és a 17. századi hadtudományi irodalom. Budapest, Argumentum, 2011.
16. *Kovács László*: A magyar kalandozások zsákmanáról. Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Line Design, 2011.

17. *Tulipán Éva*: Szigorúan ellenőrzött emlékezet. A Köztársaság téri ostrom 1956-ban. Budapest, Argumentum, 2012.
18. *Dombrády Lóránd*: Szombathelyi Ferenc vezérezredes. Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2012.
19. *Czigány István – Kincses Katalin Mária* (szerk.): Az újrakezdés esélye. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc befejeződésének 300. évfordulója alakalmából. Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2012.
20. *Pete László*: Garibaldi magyar parancsnokai. Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Line Design, 2013.
21. *Kálmán Peregrin – Veszprémy László*: Európa védelmében. Kapisztrán Szent János és a nándorfehérvári diadal emlékezete. Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Line Design, 2013.
22. *Solymosi József*: Forradalom és szabadságharc Északkelet-Magyarországon 1848–1849-ben. Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2013.
23. *Lázár Balázs*: Krajovai és topolyai báró Kray Pál tábornok katonai pályája. Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2013.
24. *Pászti László*: A magyar honvédsereg harcászata az 1848/49-es szabadságharcban. Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Line Design, 2013.

A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MŰZEUM KÖNYVTÁRA

EURÓPA VÉDELMÉBEN

—••—
KAPISZTRÁN SZENT JÁNOS
ÉS A NÁNDORFEHÉRVÁRI DIADAL EMLÉKEZETE

